

મુદ્રણસ્થાન -આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયખડરોડ, અમદાવાદ.
મુદ્રકઃ પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક.

હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ અંધમાળાનો ઉપોદ્ધાત

સુરતના વનની અને ધધારે મુખાઈ નિવાસી શ્વર્ગવાસી શેઠ હરિ-
વલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસે તા. ૧૬ સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૭૭ને રોજ વીસ
કુર્બુ છે, તે અન્યથે પ્રથમ સને ૧૮૮૦ માં ૩. ૨૦૦૦) મોસાદીને મળ્યા,
એવી ઘરતથી કે તેના વ્યાજનાથી સામાજિક સુધારો થાય એવાં પુસ્તકો
તૈયાર કરી હાવાવા.

સદરહુ વીમવી શેઠ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રમંગ બન્યા પછી બાહરે
રહેથી તમામ મિલકત, પુસ્તક પ્રયાગને માટે મોસાદીને અર્પણ કરેલી છે.
તે અન્યથે ૧૮૬૪ માં ૩. ૧૮૦૦૦) ની મગકારી નોટો મોસાદીને મળ્યા
છે. આ રીતે કુલ રૂ. ૨. ૨૦૦૦૦) ની નોટો પુસ્તક તૈયાર કરાવવા તથા તે
પ્રસિદ્ધ કરાવવા માટે મદરહુ વિદ્યાવિવાસી અને પદોપકારી ઉદાર ગૃહસ્થ
તરફથી મળ્યા છે. તેમાંથી આજ પર્વત નીચેના પુસ્તક “ મો હરિવલ્લભદાસ
બાળગોવિંદદાસ અંધમાળા ” તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છે—

- (૧) કયા કરી ન્યાતો દુન્યાની આગતથી નાની થતી જાય છે, તેના
કારણો તથા સુધારો કરવાના ઉપાય નિર્ણય
- (૨) માને શિખામણ ૦—૬—૦
- (૩) નીતિ મંદિર ૦—૧૨—૦
- (૪) બાળવજનથી થતી હાનિ ૦—૬—૦
- (૫) પુનર્વિવાદ પક્ષની પુરેપુરી મોલેમોળ આના ફોજેતી ૦—૫—૦
- (૬) ભોજન વ્યવહાર તથા દુન્યા વ્યવહાર ૦—૪—૦
- (૭) ધાર્મિક પુરો ૦—૪—૦
- (૮) ઉદ્યોગી પુરો ૦—૪—૦
- (૯) બેન્કમીન ફાન્કમીન ૨—૦—૦
- (૧૦) બોધક ચરિત્ર ૦—૪—૦
- (૧૧) સદ્ગતિ ૦—૪—૦

(૧૨) સુધર્શ કાવ્ય	૧—૮—૦
(૧૩) ભદ્રવજ્ર ચોધરીનું જીવન ચરિત્ર	૦—૨—૦
(૧૪) ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ભા. ૧ લો	૧—૦—૦
(૧૫) " અર્વાચીન " " ૨ લો	૧—૮—૦
(૧૬) નીતિ સિદ્ધાંત	૧—૦—૦
(૧૭) ક્રાન્તિસ ભેદનનું જીવન ચરિત્ર	૧—૪—૦
(૧૮) શેઠ દરિયાદગ્ધભદ્રાસ બાળગોવિંદદાસનું જીવન ચરિત્ર	૦—૬—૦
(૧૯) પરોપકાર	૦—૧૨—૦
(૨૦) ઢોરનું ખાતર	૦—૪—૦
(૨૧) જગનનો અર્વાચીન ઇતિહાસ	૨—૦—૦
(૨૨) કિરાતાજીનીય કાવ્યનું મૂળ સાથે ગુજરાતી ભાષાન્તર	૧—૦—૦
(૨૩) વિનિધ પ્રકારના દુન્નરોપયોગી તેલનો	૦—૧૨—૦
(૨૪) વાર્નિય	૧—૦—૦
(૨૫) જીવનનો આદર્શ	૦—૧૨—૦
(૨૬) કીર્તિકૌમુદી	૦—૧૨—૦
(૨૭) શિશુપાળવધ-પૂર્વાર્ધ (સર્ગ ૧ થી ૧૦)	૧—૮—૦
(૨૮) હિંદુસ્તાનનો અંગ્રેજી રાજ્યનો ઉદય	૦—૬—૦
(૨૯) રસાયન શાસ્ત્ર	૦—૧૨—૦
(૩૦) બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનનો આર્થિક ઇતિહાસ ભા. ૨ નો	૦—૧૨—૦
(૩૧) ભખાનની કેળવણીની પદ્ધતિ	૦—૧૨—૦
(૩૨) શિશુપાળ વધ-ઉત્તરાર્ધ (સર્ગ ૧૧ થી ૨૦)	૧—૦—૦
(૩૩) લેન્ડોરના કાર્પનિક સંવાદો, ભા. ૧ લો	૦—૧૨—૦
(૩૪) ખગોળ વિદ્યા	૦—૧૨—૦
(૩૫) લેન્ડોરના કાર્પનિક સંવાદો ભા. ૨ નો	૦—૧૨—૦
(૩૬) 'માનસ શાસ્ત્ર	૧—૦—૦
(૩૭) શિક્ષિત આર્ય સંતાનોનું આરોગ્ય	૧—૦—૦
(૩૮) સહકાર પ્રણાલિ	૦—૧૨—૦
(૩૯) અંગ્રેજી રાજ્ય બંધારણ	૧—૦—૦
(૪૦) ઉદાર મતવાદ	૦—૧૨—૦

आभुञ्जवाक्य.

मन्त्राविवेकंलभते भिन्नैरागभदर्शनैः
क्रियद्वा शक्यमुच्चेतुं स्वतर्कमनुधावता ।
तत्तदुत्प्रेक्षमाणानां पुराणैरागमैर्विना
अनुपासितवृद्धानां विद्या नातिप्रसीदति ॥
(वाक्यपदीय)

પ્રસ્તાવના.

“ દિંદત્વજ્ઞાનનો ” ઇતિહાસ ગુજરાતી બાળામાં લખવાનો આ પ્રથમ જ પ્રયાસ છે. ગુજરાતી બાળામાં આપણા તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તનું સરસ પ્રાચીન પદ્ધતિથી પ્રસ્પ્રાદન પગ્માત્મા શ્રીમન્મુનિદાચાર્યજી પ્રણીત “સિદ્ધાન્તસિન્ધુ” ગ્રંથમાં છે. આ ગ્રંથ ચૌદરલમાં બહાર પડવાનો હતો, પરંતુ તે મદાત્માથીના હાથે એ “રત્નો” સિન્ધુમાંથી બહાર આવ્યા, અને પછી તેઓશ્રી સ્વરૂપગ્રંથ ચલાથી અન્ય કોઈએ તે પદ્ધતિથી ઉંડી દુબળી-મારી રત્ન બહાર લાવવા પ્રયત્ન કર્યો નથી.

અર્વાચીન વિવેચકપદ્ધતિથી અક્ષનિષ્ઠ શ્રી મણિલાલ નમુભાઈ દિવેન્દ્રીનો “સિદ્ધાન્તમા” ગુજરાતી બાળાના વિચારમય સાહિત્યગગનમાં અન્યત્ર અવાપિ પ્રકાશે છે. તે વિદ્વદ્ગના દૈવ્ય પછી આપણી બાળામાં તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી મનનયાગા લેખો શ્રી મદાકાલમાં અક્ષનિષ્ઠ પ્રોફેસર જોડીમનદાસભાઈ કળીઆ, શ્રીમન્મુ ઉદાલાલ ‘આત્મર’ વિષેરે વિદ્વાનોની કવચથી પ્રકટ થયેલા છે, અને ગુજરાતના વિદ્યમાન સાદાર શિરોમણિ પ્રોફેસર શ્રી આનંદશંકરભાઈના અપૂર્વ જ્ઞાનભંજીર લેખોવડે “વર્મત”ના શાખાદ્વેષો સારી રીતે પગવિન થયા છે.

જાનકૃદ અને વયોકૃદ ગુજ્જનોના ઉપન્ના પ્રયત્નના ફળે ગુજરાતીમાં પ્રકટ થયા હંતા દિંદત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ લખવાનું સાદમ મેં કેમ વહોર્યું, તેં સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય તેમ છે. આનું ઉત્તર પણ તેજ ગુજ્જનોના સંકેતે વ્યક્ત થતી છે.

✓ સ્વાધ્યાય પ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

સ્વાધ્યાય અને પ્રવચનમાં પ્રમાદ સેવનો નહિ-એ આદેશ અગ્રમરે રજુ છે.

સંવત્ ૧૯૭૬ ના માત્ર માસના વસંતમાં પ્રોફેસર આનંદશંકરભાઈ દુવ એકંદ્રેજી તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસનું વિવેચન કરતાં લખે છે—

“ મને લાગે છે કે આપણા દર્શનોને મૂલ આન્નરવિચારના સંબંધથી સારી રીતે સાંકળી શકાય તેમ છે. (જુઓ ‘ વસંત ’ માર્ગશીર્ષ ૧૯૭૦. “ આપણો ધર્મ ” પૃ. ૩૨૫) પરંતુ અહીંના તત્ત્વજ્ઞાનનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ એ રીતે સાંકળી શકાતો નથી એમ જે દેખાય છે તેનું કારણ એ છે કે સાંકળની ઠીઠીઓ જોળખવામાં જૂલ થાય છે. અને સમગ્ર તત્ત્વજ્ઞાનની એક સાંકળ નથી પણ વિવિધ દર્શનોના જૂલ જુલ પ્રવાહ છે, એજ ને કે પ્રત્યેક દર્શનનો ઇતિહાસ ઉગમે માનેવા દષ્ટિપત્ર ચોક્કસમાં ગોઠવાતો નથી, તેપણુ પ્રત્યેક દર્શનના ઇતિહાસમાં એક અખડધારા જોઈ શકાય છે. તેમાં ઇતિહાસકારની એ દ્રશ્ય છે કે પ્રત્યેક અન્યમરનો તેના પૂર્વજ સાથે સંબંધ બતાવેલો. અને તત્ત્વજ્ઞાનના દર્શનોનાતરના પ્રતિપાદનથી એના પર થયેલા સંસ્કાર યા વિરોધરૂપ અસર પણ નજરે પડે તે પણ પ્રકટ કરવી. આ કર્તવ્ય કરવામાં આવે તોજ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ વર્ણનાત્મક થઈ ન રહેતા ચિંતનાત્મક થાય. બાવિખનો કોઈ ઇતિહાસકાર આ દષ્ટિ બિન્દુથી ઇતિહાસ લખશે તો તે એક મોટી સેવા ગણાશે. ”

૧) મારો આ પ્રયત્ન વર્ણન અને ચિંતન એવા બિન્ન પ્રકારનો છે. વર્ણન વિનાનું ચિંતન ધ્યેયને સિદ્ધ કરી શકતું નથી.

હિન્દનો તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસ કરતા વિલક્ષણતા એ છે કે પશ્ચિમમાં તત્ત્વજ્ઞાનની એણીનો પ્રવાહ ચાલતો ચાલતો શમી જાય ત્યારે એક મહા વિચારકના શ્રમથી પુનઃ બાલ્ય પ્રવાહરૂપે નવા દેહમાં નીકળી આવે; પુનઃ તે આગળ ચાલતાં લોપ પામે, અને નવા વિચારકના બલથી વળી નવા દેહમાં જાગે-એમ સસ્તવલીનો હુમ-અહુમ પ્રવાહ હિમાલયથી માડી પશ્ચિમ મહાસમુદ્રમાં બળે હિન્દુસ્તાનનો તત્ત્વ જ્ઞાનનો પ્રવાહ ગંગા નદી જેવો પૂર્વગામી છે, અને તે અનંત નાની-મોટી નદીઓના પ્રવાહોથી મિશ્રિત થયેલો સમૃદ્ધ બની પૂર્વ સાગરમાં બળે છે. તે ગંગાનદીના પ્રયાગાદિ સંધિસ્થાનોમાં તે તે નાની મોટી નદીના પ્રવાહના તરંગો આછા આછા જોળખાય છે. તે તે નદીઓ ગંગામાં મળતા મહેલાં પોતપોતાના બિન્ન અસ્તિત્વ અને તેની બળ્યતા અથવા

રમ્યતાને ત્યજતી નથી. તત્ત્વજ્ઞાનની આ બિન્ન પ્રસ્થાનક્રેણીઓ ગંગા, યમુના અને સરસ્વતી વડે ઉત્પન્ન થયેલી ત્રિવેણી જેવી છે:—

(૧) બ્રાહ્મણ દર્શનની ક્રેણી, (૨) બૌદ્ધ દર્શનની ક્રેણી, (૩) આદ્યત દર્શનની ક્રેણી. આ ત્રણ જિત પ્રવાહવાળી નદીઓ છતાં, ભારતવર્ષના ઉંચા નીચા સર્વ પ્રદેશોને પાવન કરતી અદ્વાપિ ચાલે છે. જેવી રીતે મુંદર ઝીની વેણી ત્રણ વગધી શુભાય છે ત્યારે તેના મરતકને ચોખા આપે છે, અને છૂટાં લટીઆં સૌન્દર્યને લગાવે છે તેમ બ્રાહ્મણોના, બૌદ્ધોના અને જૈનોના વિચારોનો જેઓ સમન્વય કરી જણતા નથી તેને મારી અદ્ય મતિ તત્ત્વજ્ઞા કદી શક્તી નથી; પરંતુ ધર્માન્વ કહે છે.

મંદુક આશમા તત્ત્વજ્ઞાનનો રૂઢ શબ્દ દર્શન છે. તે શબ્દ સાથે શાસ્ત્ર શબ્દ જોડી “ દર્શનશાસ્ત્ર ” એવો પારિભાષિક શબ્દ—“ શીલકુશી ” નો વીચક મનાય છે. શાસ્ત્રશબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતાં એક આગમ ગ્રન્થ કહે છે કે:—

શાસનાચ્છેસનાચ્છાલં શાસ્ત્રમિત્યભિધીયતં

શાસનં દ્વિવિધં પ્રોક્તં શાસ્ત્રલક્ષણવેદિભિઃ ।

શમને મૂતવસ્ત્વેકવિષયં ન ક્રિયાપરમ્ ॥

શાર=આત્મા કરવી અને શંસુ=પ્રકટ કરવું, વર્ણન કરવું. એ બે ધાતુભાષી શાસ્ત્ર શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે. શાસન કરનાર શાસ્ત્ર બે પ્રકારનું છે (૧) વિધિરૂપ, (૨) નિષેધરૂપ એટલે અગુક કર્તવ્ય છે અગુક અકર્તવ્ય છે અથવા ત્યાજ્ય છે એવી આજ્ઞા કરે છે. શાસ્ત્ર લગણુના બેદ જણનારા એવા બે ભાગ શાસનશાસ્ત્રના પાડે છે. શંસનશાસ્ત્ર એટલે બોધકશાસ્ત્ર એક વસ્તુના વાસ્તવ સ્વરૂપને જણવનાર હોવાથી તેનું તાત્પર્ય ક્રિયામાં નથી પરંતુ જ્ઞાનમાં છે.

આથી જે શાસ્ત્ર વિધિ-નિષેધ વડે શાસન કરે તે કર્મશાસ્ત્ર; અને જે શાસ્ત્ર મયાજ્ઞા વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવે તે જ્ઞાનશાસ્ત્ર. કર્મશાસ્ત્ર-ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે; જ્ઞાનશાસ્ત્ર-વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરે. વસ્તુસ્વરૂપનું પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર તે દર્શનશાસ્ત્ર કહેવાય છે, અને તે વસ્તુતત્ત્વ છે. એટલે કે

પ્રમાણુ વડે જે વસ્તુ સ્વરૂપ જાણાય તેવું દર્શન થાય. પછી તે ગમે વાં ન ગમે. આ દારણથી દર્શનશાસ્ત્ર વિદ્યાત્મક કહેવાય છે. ધર્મ પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર જેવો વ્યવહાર છે તેવો માની લઈ ક્રિયા અને ફલના સંબંધ અને ઉપાયોનું પ્રતિપાદન કરે છે, અને તે શાસ્ત્ર પુરુષપરતન્ત્ર છે. એટલે કે અમુક કર્મનું અમુક ફળ એવો જોધ થયા પછી તે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું, કે નિવૃત્ત થવું, કે અન્યથા કરવું એમાં કર્તા પુરુષનું સ્વાનંત્ર્ય છે, અને તેમાં કર્તાના ચિત્તની રાગદ્વેષાદિ વાસનાઓ પ્રેરક થયા છતાં પુરુષ પોતાના સ્વાનંત્ર્યની છાયાને ધારણ કરી રાખે છે. સાફ અથવા ખોટું કર્મ કરનારે અંદરથી કંઈક સમજે છે કે ક્રિયા શુભ છે કે અશુભ છે, પરંતુ પ્રત્યક્ષ હક ફળની વાસનાથી પ્રેરાઈ તે પ્રસંગે શુભ ફળને ધન્યતા છતાં અશુભકર્મ કરે છે; અને પ્રસંગે અશુભ ફળને નહિ ધન્યતા છતાં અથવા ત્યાગ કરવા માગે છે તેમ છતાં શુભ કર્મ કરી શકતો નથી. વ્યાસ ભગવાન કહે છે કે ‘હું હાથ ઉઠા કરી કહું છું કે પુણ્ય કર્મ સુખને લાવે છે, અને પાર્ષ્વ કર્મ દુઃખને લાવે છે. તો પણ મનુષ્યો પુણ્ય કર્મ કરતા નથી અને પાપ કર્મ પ્રપત્નપૂર્વક કરે છે.’ ઉપદેશ આ પ્રમાણે સાસન કરતા છતાં જેને ઉપદેશ કરવામાં આવે તે જ્યારે જ્ઞાન થયા છતાં પરવશપણે શુભાશુભ કર્મ કરે છે ત્યારે કેનાપિ દેવેન હૃદિસ્થિતેન યથા પ્રયુક્તોઽસ્મિ, તથા કરોમિ—એમ કોઈ પણ હૃદયસ્થ અન્તરાત્માથી જે પ્રકારે પ્રેરણા થાય છે તેમ હું કહું છું—એવું વાક્ય જાપ્યે અજાપ્યે જોશે છે. ક્રિયાતન્ત્ર આ પ્રમાણે પુરુષ પરતન્ત્ર હોવાથી અને પુરુષ સદૌષ ધણે ભાગે હોવાથી તે, શાસ્ત્રને પ્રાચીનો અવિદ્યા કહે છે.

દર્શનશાસ્ત્ર જે કે વસ્તુતન્ત્ર છે એટલે પ્રમાણુ અને પ્રમેયનો સંબંધ ચતાં વસ્તુ સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે; પરંતુ દૃષ્ટિમાં અથવા દૃષ્ટામાં હોય હોય તો વસ્તુસ્વરૂપ કાંતો નથી એમ અથવા અવગું દેખાય છે. વસ્તુ સ્વરૂપનું જેવું છે તેવું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થવું તે સમ્યક્દર્શન, તેનું અભાવરૂપે જ્ઞાન થવું તે અર્જાન; તેનું અન્યરૂપે જ્ઞાન થવું તે ભ્રમ અથવા વિપર્યય. દર્શનશાસ્ત્રથી પ્રકટ થેતી સત્યદૃષ્ટિનું નામ ‘વિદ્યા’ અથવા પ્રમાણુ-વૃત્તિ છે—અને

તેના પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, રુદ્ધ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, અનુપવિધિ-એવાં ક્રમશઃ-એકથી ૭ સુધીના વિભાગ પડે છે.

અમલ્ય દષ્ટિ અથવા " અવિદ્યા " -આ દશે કે તે દશે એની દોહા-યમાન-મનની સ્થિતિ અથવા સંઘર્ષરૂપ હોવાથી; પ્રસંગે આવતું જ પ્રહસ્ય કરનારી વિષયવસ્તુ હોય છે, પ્રસંગે મનોરાજ્ય અથવા સ્વપ્ન જેવી ભ્રમરૂપ હોય છે, પ્રસંગે અસદૃશ્ય એટલે જનકયા છતાં ખોટાને વળગી રહેવાના દુરાગ્રહરૂપ પણ હોય છે.

દર્શનશાસ્ત્રના ત્રણ વિભાગ પડી શકે:- (૧) દષ્ટિના સ્વરૂપ, તથા તેના હેતુ, અસ્ત વિગેરેના નિયમોનું ભાન કરાવનાર (Epistemology or Theory of Knowledge) (૨) દશ્ય સ્વરૂપનો નિર્ણય કરનાર (Ontology or Theory of Being); (૩) દૃષ્ટ સ્વરૂપનો નિર્ણય કરનાર (Theology or Theory of Spirit) આ પ્રમાણે દષ્ટિ, દશ્ય અને દશા-જ્ઞાન, જેમ યાત્રા એ ત્રણ વ્યુદ્ધમાં દર્શનશાસ્ત્ર વહેંચાય છે, પરંતુ જ્યારે ભૌતિક-શાસ્ત્ર (Physics) માન અનુભવાતા દશ્યના હેતુ તથા અનુભવ સ્વરૂપ અને તેમાં પ્રવર્તતા નિયમો વર્ણવે છે, ત્યારે આ દર્શનશાસ્ત્ર (Metaphysics) એ ત્રણ પ્રતીતિઓનું (Phenomena) એટલે કે દશા, દશ્ય અને દૃષ્ટ-જ્ઞાતા, જેમ અને જ્ઞાન એ ત્રિપુટીનું પરસ્પર કેવા પ્રકારનું સ્વરૂપ (Noëmenon) છે તે મમગમવા પ્રયત્ન કરે છે.

સામાન્ય લૌકિક શુદ્ધિ-દશા, દશ્ય અને દષ્ટિ-અથવા જ્ઞાતા, જેમ અને જ્ઞાન-એ ત્રિપુટી સ્વતંત્ર અસ્તિત્વવાળા પદાર્થો છે એમ સ્વીકારી પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે વિચારકદષ્ટિ તેના પ્રતીતિક સદ્ભાવ (Phenomenal-existence) સ્વીકારી પ્રવૃત્ત થાય છે એ ત્રણ પદાર્થો અતસિદ્ધ સત્ય (Real) કે પ્રતીતિરૂપ સત્ય (Ideal) છે એ સમક્ષ દર્શનશાસ્ત્રની સંભાવનાઓ જૂદી જૂદી હોય છે. આર્થાવર્તના દર્શનશાસ્ત્રની વિચાર-શ્રેણીઓના જે મુખ્ય વિભાગ પાડવામાં આવે છે:- (૧) આસ્તિક દર્શનો એટલે વેદશાસ્ત્રને પ્રમાણભૂત માની પ્રવૃત્ત થનારાં દર્શનો

અને (૨) નાસ્તિક દર્શનો એટલે વેદશાસ્ત્રને પ્રમાણુભૂત ન માની પ્રત્યક્ષનારાં દર્શનો. પ્રથમ વિભાગમાં—(૧-૨) સાંખ્ય અને યોગ, (૩-૪) ન્યાય અને વૈશેષિક, (૫-૬) પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા; અને બીજા વિભાગમાં—(૧-૮) ચાર બૌદ્ધ મત. સૌનાન્તિક, વૈજ્યાપિક, યોગચાર અને આશ્વજિક, (૫) જૈન અને (૬) સોદાયતિક (ચાર્વાક). પરંતુ આ બે વિભાગની વ્યવસ્થા આહ્વણોએ ઉભી કરેલી છે, -દારણ્ય કે તે વેદના પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય ઉપર ઘટાયેલી છે. કાલક્રમથી જોતાં દર્શનોની વિભક્તિ શ્રેણીઓ બદલાયેલાં અલ્પસૂત્ર, જે ઈ. સ. ના બીજા સૈકામાં રચાયેલાં અનુમાન છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટ થયેલી જણાય છે:—(૧) જૈમિનીય (પૂર્વમીમાંસા), (૨) સાંખ્ય (કાપિય), (૩) યોગ (પાતંજલ), (૪) વૈશેષિક (કાશ્યાપ) (૫) બૌદ્ધ જેમાં સર્વાસ્તિવાદી વિજ્ઞાનવાદી અને શૂન્યવાદીના અવન્તર બેદા સમાય છે, (૬) જૈન (આર્દ્રત) (૭) પાશુપત (શૈવ) અને (૮) પાંચસત્ર (ભાગવત અથવા વૈષ્ણવ) (૯) ચાર્વાક (સોદાયતિક) આટલી વિચાર શ્રેણીઓ વેદાન્તની અથવા ઔપનિષદ દર્શનની ન્યૂનાધિક અંશે પ્રતિપક્ષી જણાવવામાં આવે છે.

પરંતુ અલ્પસૂત્ર અથવા ઉત્તરમીમાંસા જેના ઉપર ધડાયું છે તે ત્રયી દર્શન. અથવા શ્રીત દર્શન ભગવાન ગીતમણુદ અને ભગવાન મહાગીર સ્વામી (જૈન)ના પહેલાં અસ્તિત્વમાં આવી ગયું હતું એમ બૌદ્ધ અને જૈન સાંપ્રદાય જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે. તે ઉપરાંત સાંખ્ય અને યોગનું અમુક પ્રકારનું રૂપ પણ તે બે મહાપુરુષોના ધર્મપ્રવર્તન પહેલાં ધડાયું ચૂકયું હતું એમ નિર્વિવાદ સાબીત થાય છે. તે બે મહાપુરુષોએ આહ્વણોને પોતાના ધર્મ વિચારમાં લાવવાના જે પ્રયત્નો કર્યા છે તેની અન્ત પરીક્ષા કરતાં સમજાય છે કે ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં નીચેના વિષયો ઉપર પ્રાચીન કાલમાં ભિન્ન ભિન્ન સંભાવનાઓ ઉભી થઈ હતી.—(૧) જીવ સંબંધમાં, (૨) કર્મ સંબંધમાં, (૩) શરીર સંબંધમાં, (૪) પંચજૂન સંબંધમાં, (૫) સદસ ઉપતિ સંબંધમાં, (૬) બંધ-મોક્ષ સંબંધમાં, (૭) દેવસૃષ્ટિ સંબંધમાં, (૮) નરક સૃષ્ટિ સંબંધમાં, (૯) પુણ્ય-અપુણ્ય સંબંધમાં (૧૦) પરલોક

સંબંધમાં અને (૧૧) નિર્વાણ સંબંધમાં જોતાના આવશ્યક નિર્બુક્તિના છૂટા ભાગની ગાયાઓમાં ગણ્યધર નામનો વિષય આવે છે, તેમાં આગીઆર વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ ૫ વાનામના રચાનમાં સોમિત્રે આર-ભેલા યજ્ઞમા ભાગ લીધો હતો, અને તેમનું સમાધાન શ્રી મહાવીર કરેલું, અને તેઓએ જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો એવું લખાયું છે આ અગીઆર ગણ્યધરોના સંયજ્ઞકોનો અવનરણ જોતા સમગ્રય છે કે (૧) લોકાયતિક અથવા ચાર્વકમન, (૨) ઉપનિષદ વાદોના બ્રહ્માત્મમત, (૩) કપિલાત્મનો સાખ્યમત, (૪) વેત્ના ક્રિયા-શાસ્ત્રો સંસારી આત્મમન અને (૫) સમતનો ક્ષણિક વિદ્યાત્મમન એ શ્રીમદ્દાવીરના પહેલાં પ્રચલિત હતા. તે નિચારોની ત્રણીઓનું વિચિત્ર યાત્રાનું રૂપ તે મમયમા ધણ્યન હતું, પરંતુ વિચાર શ્રેણીઓ તો હતી નહીં.

દર્શનશાસ્ત્રોની ધટનાનો કાલક્રમ વિચારતા સમગ્રય છે કે ઇ. સ. ના બીજા સૈકામાં, જોયા સૈકામાં, આદમ સૈકામાં, અને તેરમા સૈકામાં પ્રસિદ્ધ દર્શનો નીચે પ્રમાણે હતા:—

ઈ. સ. ના બીજા સૈકામાં.	જોયા સૈકામાં.	આદમ સૈકામાં.	તેરમા સૈકામાં.
(બાદશાયજી બ્રહ્મચરિત્રઉપરથી)	(હરિભક્ષરિતના પાંદડાંનું સમુચ્ચય ઉપરથી)	(શ્રી સંકરાચાર્યના નામે આરોપાયલા 'સર્વ વેદાન્ત સંગ્રહ')	(ઉપરથી)

૧ લોકાયતિક	૧ ચાર્વક	૧ માર્કે	નિરી.
૨ નૈયાયિક	૨ નાતમવાદી	૨ બૌદ્ધ	થર
૩ સાખ્ય	૩ કર્મ કારણવાદી	૩ બૌદ્ધ ચાર પેટા	૩ આદ્યત વાદી.

મન સયે

+ જુઓ “ત્રોદેસર વ્યુત્પન્ન અને આવશ્યક સૂત્ર” —આ વિષય ઉપર જૈન મંથોધિક ખંડ, ૨ અંક ૧૪, ૮૧-૮૧ માં ઉપાયોદ્ધે લેખ.

४ सांध्य ५ योग	४ जैन ५ वैशेषिक	४ श्रमण प्रभृत शर- णवादी अने अ- नंद छतां अष्टर्ष आत्मवादी	४ देशपिक ५ नैयायिक	४ रामानुज ५ भूगोलग्रं	वैष्णव भक्त.
५ वैशेषिक (अर्धवैनासिक आत्मवादी)	६ जैननीय	६ बौद्ध (पुर्ण वैनासिक)	६ प्रभाकर (पुर्ण भीमांसा.) ७ भट्टचार्य (हीना)	६ नंदुलीश पाशुपत ७ शैव ८ प्रत्यभिज्ञा	शैव भक्त अथवा सेखर वादी
७ आर्हत (अनेकान्तवादी)	७ यौदमा सैकाना जनसरिराज- शेखर आर्हता ते	८ पाशुपत (निमित्तशरण धर्मवादी)	८ सांध्य	८ रसेखर	
८ सागवत (प्रभृति शरण धर्मवादी)	८ नीचे प्रभाषे अनु- क्रमार्थ गोहवे छे-	९ सागवत (प्रभृति शरण धर्मवादी)	९ पतंजलि	९ रसेखर	
९ वेदान्त (आपनिषद)	९ जैन	१० वेदान्त (आपनिषद)	१० वेदव्यास	१० औलूक्य	
(अभिन्न निमित्तापादन प्रसंगभवादी)	१० सांध्य	(अभिन्न निमित्तापादन प्रसंगभवादी)	११ वेदान्त	११ अक्षपाद	
	११ जैन		१२ सांध्य	१२ पाणिनि	शाण्ड अक्षवादी
	१२ जैन		१३ जैन	१३ सांध्य	निरीखर
	१३ जैन		१४ जैन	१४ सांध्य	सेखर
	१४ जैन		१५ जैन	१५ सांध्य	प्रसादित-

ઉપરનાં વર્ગીકરણોમાં વિભાજન નિમિત્ત જૂઠાં જૂઠાં જણાય છે. બાદ-
 રાખે જન્મતકારણ સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ છે કે અન્ય કંઈ છે તે ઉપર બીજાં તત્ત્વોનો
 ક્રમ લઈ વર્ગીકરણ કર્યું છે. તેમાં લોકાયતિકમત જેમાં સ્વતંત્ર આત્મરૂપ
 પદાર્થ નથી અને જડ ભૂતોના સંયોગના ફલરૂપે આત્મયોગન પ્રકટે છે-એ મધુસ
 વિચારને સામાન્ય ભોક્ષ્યતરૂપે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે, તેને મનુી સ્વતંત્ર પ્રતિ-
 પક્ષી તરીકે ઉભો કર્યો નથી, પરંતુ જીવાત્માના સ્વરૂપનિર્ણયના પ્રસંગમાં અવાન્તર
 રીતે તેનું ખંડન કર્યું છે. જૈમિનિના મતમાં સંસારી આત્માનો સ્વીકાર છતાં
 જગતકારણ કેવલ અપૂર્વ (કર્મ) છે, અને નિત્યસિદ્ધ જન્મરાત્મા નથી તેથી પૂર્વ-
 પક્ષ રૂપે ઉભો કર્યો છે; સામાન્ય મત બલવાન પ્રતિપક્ષી મનુી ખંડન કર્યું
 છે તેમાં જો કે આત્માનું યુદ્ધત્વ સ્વીકાર્યું છે તોપણ તેનું અનેકત્વ માન્યું
 છે તેથી, અને જડ પ્રધાનનું સ્વતંત્ર કાર્યત્વ માન્યું છે તેથી, વલ્લાત્મૈક્ય અને
 બ્રહ્મકાર્યત્વનું પ્રતિપક્ષી ગણાય છે. યોગનો સાધન તરીકે સ્વીકાર હતા પ્રધાન-
 પ્રકૃતિ-કારણવાદને લીધે તેનું પ્રતિપક્ષીપણું ગણાય છે. વૈશેષિકમત પરમા-
 ણુકારણવાદને લીધે અને અર્થપેનાસિક છે તેથી પ્રતિપક્ષી ગણ્યો છે; બૌદ્ધમત
 પૂર્ણ વૈનાસિક અને અનાત્મવાદી ગણી પ્રતિપક્ષી યથો છે; આર્દ્રત મત અને-
 માતવાદને લીધે અને આત્માના દેહસમાધિ પરિણામવાદને લીધે પ્રતિપક્ષી
 ગણાયો છે; પાશ્વપન મત પરમેશ્વર કેવલ જન્મતનું નિમિત્ત કારણ છે એવા
 સ્વીકારને લીધે પ્રતિપક્ષી બન્યો છે; બ્રામવતમત અથવા પાચરાત્રમત
 વાકુલેય (પરમેશ્વર) ઉપાદાન કારણ છતાં જીવની કન્પતિના સ્વીકારને
 લીધે પ્રતિપક્ષી બન્યો છે; અને સિદ્ધાન્તનો સમન્વય પરમાત્મા અથવા
 પરમેશ્વર એકજ સર્વભૂતો સાથે આત્મા છે; અને તે આ જન્મતનું નિમિત્ત
 તથા ઉપાદાન કારણ છે- એ રીતે કરવામાં આવ્યો છે. સારાથ બાદરાય-
 જનું વર્ગીકરણ જગત કારણ તરૂપે ઉપર બંધાયેલું છે.

હરિમંત્રસૂત્રે તથા ગાજસેખરના સમુચ્ચયોમાં આચાર, વિચાર, અને
 નિમિત્ત ભેદને લઈ વર્ગીકરણ થયું છે. તેમાં ઐતિકાસિક પ્રકાર' એ પડે
 છે કે મીમાંસા દર્શન' ને વિચારોના અગ્રિપાય પ્રમાણે બિન્ન નહતું, પેણ

એકનન્તરપ હતું. અને તેનું ભિન્ન શ્રીચંક્રચાર્યાના સમયમાં પ્રગટ થયું જણાય છે. વસ્તુવિચારથી પૂર્વભીમાંસા એ સ્વતંત્ર તત્ત્વદર્શન નથી પણ વેદાક્રમ ઉપર બંધાયેલા દર્શનના તાત્પર્યનિર્ણયની, દર્શનમોસંકેત્તે ધોરણ ન્યાયપ્રતિપાદક શ્રેણી છે; અને તે તાત્પર્યનિર્ણયપદ્ધતિ બ્રહ્મભીમાં-સંકેતે સ્વીકૃત હોવાથી તે સમયમાં ભીમાંસાદર્શન વિષયના બેદરાળું છતાં ન્યાયનિર્ણયમાં એક ગણાતું હશે.

સર્વસિદ્ધાન્તસંગ્રહમાં વેદવ્યાસમન અને વેદાન્તમન જુદા દર્શનવા છે તે ઉપરથી વેદવ્યાસ અને બાદરાયણ ભિન્ન વિચારકો હતા અને એક વ્યક્તિ નહતી તે સ્પષ્ટ થાય છે.

દર્શનશાસ્ત્રોનું વિપુલ વર્ગીકરણ શ્રી માધવાચાર્યે (ઇ. સ. ૧૩૩૨-૧૩૭૧) સર્વદર્શનસંગ્રહમાં કર્યું છે. તેમાં દર્શનોની ગણના ઐતિહાસિક રીતે નથી, તેમ આચાર્ય-વિચારોના બેદને અવલંબીને પણ નથી, પરંતુ તત્ત્વ વિચારમાં સ્થૂલસૂક્ષ્મતાના તારતમ્ય ઉપર ધરાયેલી છે. તેમના મન્ય આવીક્રમતથી માટી કેવલ બ્રહ્માભિક્ત્ય પ્રતિપાદક શાંકરમન ઉપર વળતો જાય છે, અને શાંકરમન પોતાને સિદ્ધાન્તરૂપે ઈષ્ટ હોવાથી, પૂર્વ વિચાર શ્રેણીને ઉત્તર દત્તર વિચારશ્રેણી ખંડિત કરતી આવે છે, અને ઉવટના મંડન રૂપે તે શાંકરમતને મૂકે છે. તે ઉપરાન્ત જાળમે અજ્ઞપરે પણ નિરીશ્વર અને સૈમર વિચારોના ક્રમ ઉપર પણ દર્શનવ્યવસ્થા કરી જણાય છે. આર્વાક, મૌદ્ધ અને આદ્ય-એ ત્રણ નિરીશ્વરવાદી છે; ગમાનુજ અને પૂર્ણપ્રક વિષ્ણુસંજ્ઞાવાળા ઈશ્વરવાદી છે; પાશુપત, શૈવ, પ્રત્યભિષા રક્ષેશ્વર, ઔજઞ (વેદોષિક) અને અક્ષપાદ (ન્યાય)-એ સર્વ સિવસંજ્ઞાવાળા ઇશ્વરવાદી છે; જૈમિનિ અને પાણ્ડિતિનાં દર્શન અપૌષ્ટેય મુન્દ-અક્ષવાદી છે; સાંખ્ય-યોગ ક્રમઃ જ્ઞાનસ્થપક અને નિત્યસિદ્ધ ઇશ્વરવાદી છે (નોટ—સાંખ્ય દર્શન કેવળ નિરીશ્વરવાદી મૂળમાં નથી એ તે દર્શનનું પ્રકરણ જોવાથી સમજી શકાય); અને શાંકર દર્શન (વેદાન્ત) અખિન નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ રૂપે પરમાત્માનો સદ્માર સ્વીકારનાર હોવાથી પરમેશ્વરવાદી છે.

દિ-દુશ્ચાનનાં તત્ત્વ દર્શનો-આદ્ય ધર્મ (વેદ ધર્મ), બૌદ્ધ ધર્મ અને જૈન ધર્મને ક્રમઃ આચાર્ય શ્રેણીમાં સ્પષ્ટ દર્શનનાં છે. તેથી વિચાર-શ્રેણી સ્વતંત્ર છતાં આચાર્યમાં તે તે ધર્મને અનુસરનાં રહે છે. તે ઉપરાન્ત

વિલક્ષણના એ છે કે કુલિપુત્રના પહેલાં આજ્ઞાલેખને ત્રણદર્શન પ્રદર્શવ્યું હશે, વેદવ્યાસાદિ મહર્ષિઓએ તેનું વર્તમાનતા, ઇતિહાસ, પુરાણોમાં તેને અર્પણ ગુપ્ત્યુ હશે, તોપણ આ ત્રણ ધર્મની સિયાર શ્રેણી ત્રણ ઐતિહાસિક દર્શનથી વીરો વડે અંકિત થયેલી છે. આજ્ઞાલુ ધર્મ અને વિચાર શ્રેણી શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર સાથે જોડાયેલા છે; બૌદ્ધ ધર્મ અને તેની વિચાર શ્રેણી રામયુગ નૌનમ બુદ્ધ સાથે જોડાયેલા છે, જૈન ધર્મ અને વિચાર શ્રેણી રામયુગ મહાવંશ સાથે જોડાયેલા છે. આજ્ઞાલેખના ધર્મના અને તત્ત્વના સ્વરૂપો વેદદ્વારા રૂપ યથા છતાં તે શ્રુતિના અનન્ત સ્વરૂપ દ્વારા સંબળાતા નથી, પરંતુ શ્રી કૃષ્ણે ભગવાનથી ગવાયેલી ગીતા સ્મૃત્તિની રીજાવડે તે હુપ્ત સ્વરૂપ આપણે સમજીએ છીએ છીએ. તેની જ રીતે ભગવાન જૈનમ બુદ્ધને બોધનાયામાં અપાયેલા ઉપદેશ, અને શ્રી મહાવીર સ્વમિને ઉપદેશના વચનામૃતનાં સમદ્વારથી સ્મૃતિપટમાં વડેલી શકીએ છીએ સારાથ તત્ત્વજ્ઞાનના નિર્ણયને ઉદ્ધારના આજ્ઞાલુ જ્ઞાનને જેવા શ્રમ લાંબા છે, તેવા જ શ્રમ, તે જ્ઞાનું બીજાં જોડાવ દેવદાસના રામચંદ્રમાં, દર્શન જ્ઞાનના મહાપુરુષોએ સેવ્યા છે. ભારતવર્ષના ત્રણ નદીઓ ખરી રીતે શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર, શ્રીગૌતમ અને શ્રી મહાવંશ એ ત્રણ મૂલસ્થાનમાંથી જાગી છે અને ત્યાં સુધી જ આપણી માનુષી અથવા પૌરુષ ઇતિહાસદૃષ્ટિ પડે છે. તે પહેલાંની આપણી દૃષ્ટિ ઇતિહાસ રૂપ નથી, પરંતુ અપોરૂપ. “ સન્દર્ભક્ષ ” ની ઓળખ છે. સ્પષ્ટ તત્ત્વદૃષ્ટિ આ ત્રણ સંજ્ઞાઓથી ઉપડી છે, અસ્પષ્ટ દૃષ્ટિ અજ્ઞાપિંચાવી ઉપડી છે એમ કહેવામાં આપાતતઃ નિરોધ જણાશે, પણ પસ્તુસ્થિતિયા વધારી લેવા જેવો નિર્ણય છે. બ્યારે શ્રીકૃષ્ણના કુટિય સ્વરૂપ વ્યવહારવાળા જીવનમાં તેમની સભા જાન દૃષ્ટિ અનાદ્ય રહી હતી, ત્યારે શ્રીગૌતમના અને શ્રીમહાવીરની તત્ત્વદૃષ્ટિ વૈગમ્ય અને ત્યાગ દ્વારા ભાર મૂકનારી છે. નિઃશ્રુતિના સ્વરૂપના સ્વરૂપમાન સાથેની પ્રવૃત્તિ ઉપર શ્રીકૃષ્ણનો ધર્મોપદેશ છે; ત્યારે નિઃશ્રુતિપર ચલું એવો શ્રીગૌતમ અને શ્રીમહાવીરનો ધર્મો દેવ છે. ઇતિહાસદાસના જાણીધર્મ, બૌદ્ધધર્મ અને જૈનધર્મ પ્રવર્તક સંજ્ઞાઓ હતા એટલું જ નહિ પરંતુ સાધનરૂપી પણ ત્રણેમાં વ્યાખ્યા મળતી દે; આજ્ઞાલુ ધર્મ-ધર્મ વ્યાખ્યા અને જ્ઞાન અથવા કર્મભોગ, ભક્તિભોગ અને જ્ઞાનભોગને સાધન રૂપે લે છે; બૌદ્ધ ધર્મ-શીલ, સમ્માધિ અને પ્રજ્ઞાના સાધન રૂપે સંતોષાર કરે છે; અને જૈન ધર્મ-

જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર્યને સાધન રૂપે સ્વીકારે છે, હું આમાં આચાર મંચાર અને નિચારનો સમન્વય કરવાથી 'એટલે કે—' વાળી, ગૃહીણી ને કરણી વડે પણ ઉતરણી " એ એક લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવાથી આ ત્રણે ધર્મો મોક્ષ મિદ્ધ કળવવા મથે છે.

વર્નાકુલર સોસાયટીએ આ ગ્રન્થ લખવાની મને સૂચના કરી ત્યારે ૨૦૦ પૃષ્ઠનો લેખ લખવાનું જણાવ્યું હતું. પરંતુ વિષયમયોદ્ધા હિન્દુ તત્ત્વચિંતનની એટલી વિપુલ જણાઈ કે આ ગ્રન્થ એ વિભાગમાં વહેંચવાની અગત્ય મને લાગી છે. પૂર્વાર્ધમાં (૧) ત્રયીદર્શન અથવા શ્રૌત દર્શન, (૨) સામ્ય-યોગ દર્શન, (૩) બાદ દર્શન, (૪) જૈન દર્શન, અને (૫) ન્યાય-વૈરોપિક દર્શન એટલાનો સમાસ કરવામાં આવ્યો છે. ઉત્તરાર્ધમાં:—[૧] પાશુપત અથવા રૌવ દર્શનો. [૨] નન્ત્રાગમ અથવા સાક્તદર્શન [૩] ભાગવત (સાત્ત્વ) અથવા વૈષ્ણવ દર્શનો (૪) કર્મમીમાસા અને (૫) બ્રહ્મમીમાસા.

પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવિદ્યાના પ્રસ્થાનો માથે આપણા હિન્દુના તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રસ્થાનોની સગખામણી કરી અમુક સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરવું એ ઇતિહાસનું લક્ષ્ય હોઈ ગઈ નહિ, પરંતુ તે તે પ્રકરણોમાં અને ગ્રન્થના અવધિએ પશ્ચિમની અને પૂર્વની તત્ત્વદર્શિમાં સાધર્મ્ય સ્વર્મ્ય ક્યા આવે છે તેનો યથામતિ પ્રકાગ કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવશે.

ગ્રન્થની રચનામાં મેં ઇંગ્રેજી પુસ્તકોનો આશ્રય લેવો ભાગે લીધો છે, પરંતુ બને ત્યાં સુધી મૂળ સંસ્કૃત માહિત્યનું અવલોકન કરી સારસંગ્રહ કર્યો છે. ઉત્તરાર્ધના અવધિએ સંસ્કૃત ગ્રન્થ (Bibliography) તે તે પ્રકરણોને લગતો આપવામાં આવશે; જેથી અધિક અભ્યાસકર્તા સ્વર્ગત્ર અધ્યયનના હારે કુધાડા થશે.

પુસ્તકની આદર્શ પ્રત દેનામાં મારા મિત્ર શ્રી જોગિંદરામ ગણપતગમ બી. એ. અને શ્રી રમણનાથ ગાંધી બી. એ. એમણે વણી શ્રમ લીધો છે; અને વર્નાકુલર સોસાયટીના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી શ્રી હિરાલાલ ત્રિભોવન-દાસ પારેખ, બી. એ; એમણે પુસ્તક તપાસણીમાં અને પ્રેસને સૂચનાઓ આપવામાં બંની સાહાય આપી છે. દુ માંગ સગ્રહી કામના વ્યવસાય સાથે જ આ માહિત્ય મેંવા કરી તકરો છું તેનું માન આ ત્રણ વિદ્વાનોને જ પ્રદે છે, અને દુ નેઓનો જોટલો આભાર માનું તેટલો એછો છે.

અમદાવાદ,

શાંતીવાગ.

નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.

તા. ૨૨-૨-૨૪.

વિષયાનુક્રમણી.

અંશમાસાનો ઉપોદ્ભાવ. પૃ. ૧-૪

અથ પ્રસ્તાવના. પૃ ૫-૧૬

પ્રકરણ ૧.

ત્રયીદર્શન અથવા ઐતદર્શન-

વેદસંહિતાના અવ્યક્તચિતનો-ચિતનોના ત્રણ પ્રકાર, અધિભૂત
અધિદેવ અને અધ્યાત્મ, તેનાં ઉદાહરણો-ઉપનિષદ ધ્યેનો
ઉદય-ઉપનિષદોનું વર્ગીકરણ-તત્ત્વપ્રધાન, યોગપ્રધાન, સંન્યાસ
પ્રધાન, દેવતાપ્રધાન ઉપનિષદો-વાત્તિક ઉપનિષદો-ઐતસમયના
મુખ્ય અધિભૂત ચિતકો, અધિદેવચિતકો, અધ્યાત્મચિતકો-
ત્રણ દૃષ્ટિનિંદુવાળા ચિતનની સમાલોચના-ઐત તત્ત્વવિચારકો-
ચારવર્ગ્ય મહર્ષિ પંચ અધ્યાત્મચિતક-ચારવર્ગ્યના કલ-
નર્મથી ચર્ચા-મહર્ષિ ચારવર્ગ્યના તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધમાં ત્રણ
રસના વિચારો-સુત્રકાલીન તત્ત્વદર્શન ... ... પૃ. ૧ થી ૩૫

પ્રકરણ ૨.

સાંખ્ય-યોગ.

ઐતકાલિનો સાંખ્યયોગ-મુખ્ય સિદ્ધાન્તનાં તત્ત્વોના ક્રુતિમાં
સમાયેલા મૂલ્ય સ્થાનો-મૌલિકાલીન સાંખ્યયોગ-શુદ્ધતા જન્ય
પૂર્વભાવિ સાંખ્ય વિચારો-શુદ્ધ ઉપર સાંખ્ય વિચારોની ઊપા-
ળૌહ ધર્મની દુષ્પ્રતિભાસા-મૌલિકાના ચાર આયત્તો સાથે
સાંખ્યના હેષ (દુષ્ટ), દેષહેતુ (અવિદ્યા), હાન અને હાનો-
ખાતરી સરખામણી-ત્રેવીસ તત્ત્વસમૂહવાળું સાંખ્ય, પચ્ચીસતત્ત્વ
સમૂહવાળું સાંખ્ય, હીસતત્ત્વસમૂહવાળું સાંખ્ય-આયુર્વેદની

ચરમ્મ હિતામા સમાયેલુ સાખ્યદર્શન-અત્રિમુનિના પ્રાચીન સા-
ખ્યચિંતા-સાખ્ય તથા યોગદર્શનનાં સિદ્ધાન્તોનું વર્ણન-
વિવેકખ્યાતિપૂરુ સાખ્ય, યુક્તિનિરોધક યોગ-યુક્તિઓના
સ્વરૂપ-યોગના દૃષ્ટાંત તથા અદૃષ્ટકૂલ-ગ્રાહ્યવિષયને લગતો યોગ,
પ્રાપ્તિને લગતો યોગ, ગ્રહણને લગતો યોગ-પ્રપુરુષ અથવા
પદ્મેશ્વરને લગતો યોગ-સમાપત્તિનું લક્ષણ-સંગિત અને નિ-
ર્વિતર સમાપત્તિ-સવિચાર અને નિર્વિચાર સમાપત્તિ, સારિભતા
સમાપત્તિ-સાન દા સમાપત્તિ-આ સર્વ સમાપત્તિઓના સખીજ
સમાધિ અથવા સપ્રસાદ યોગમાં અતર્ભાન-તે સમાધિના
વિચે, ભૂમિમાં અને કૃષ્ણ વર્ગીકરણ-અપરદૈગ્દ્ય અને તેના
ચાર નિભાગ-પરદૈગ્દ્ય-ભૂતજન્ય, દાયસપત્તિ, દન્દ્રિયજન્ય, અ-
વાતગ્રપ્રકૃતિજન્ય, સ્તતભગવન્નાનો ક્રિદ્ય, મૂત પ્રકૃતિજન્ય, વિવેક
ખ્યાતિ અને તેના સર્ગત્વાદિ જ્ઞતા-મધુપ્રતીભૂમિ-મધુપ્રતીકા
ભૂમિકા, પ્રસાદ્યોત્તભૂમિકા, નિશીઘ ન્યોનિષ્ઠતી ભૂમિમાં,
અતિકાન્તજ્ઞાનનીય ભૂમિકા, નિર્મીઘસમાધિ અથવા અસ જ્ઞાત
સમાધિ-મૌલિકસાખ્ય સેશ્વર હોવાના ૧૧ યોગ-પુરુષસામાન્ય,
પુરુષનિશીઘ-જ્ઞસ્વરૂપ લક્ષણ-પ્રણિધાનયોગ-કારોનું વર્ગીકરણ
અને તેની અવસ્થાઓ-કર્મસ્વરૂપ-કર્મોચય અથવા કર્મકાર-
કર્મના ફલપ્રસવના નિયમો-કર્મવિપાક અને જન્મમરણાદિ
પરિણામો-દૈવ, માનુષ અને તિર્થ યોનિને સર્ગ-આપ્રમારનો
વિવર્ગ એક પ્રકારનો માનુષસર્ગ અને પાપ પ્રકારનો તિર્થ
યોનિનો સર્ગ-નાગવિર્ગ અને ગ્યાવર્ગન યોનિ-જન્મ, આયુ
અને ભોગનાના ત્રિવિધાક કર્મોચયો-દૃષ્ટ-અર્થ ભોગવતા
(વેદનીય) કર્મોચયો, અદૃષ્ટ જન્મમા ભોગવતા લાલક કર્મો-
ચયો નિયતવિપાક કર્મોચય, અનિયતવિપાક કર્મોચય-અવિ-
પક કર્મોચયોની ત્રણ પ્રકારની નિ નાસ, આવાપગમન, અને
મુક્તિ-યુક્તપુરુષના કર્મોચયોની શલ્યવસ્થા-સુખદુઃખ સ્વરૂપ-

દુઃખપ્રધાન સંસાર-દુઃખના પ્રકાશ, પરિણામદુઃખ, તાપદુઃખ, સંસ્કારદુઃખ, ક્ષણબગુરતાદુઃખ-સાંખ્યયોગ વિચારકો-મહર્ષિ દપિલ્લભુનિ-કપિલ દર્શિત દિરંબ્યર્મનું કે ઐતિહાસિક વ્યક્તિ તે સંગ્રામી શ્રીમાંસા-આસુરિ-પંચશિખ-‘પશ્ચિન્ન’ પ્રણેતા કોણ-ભોપ પામેલા પશ્ચિન્નમાં શું સમાયેલું હતું-પત્રીસ પ્રકૃતિમંડલ, અઠ્ઠાવીસ નિઠૃતિમંડલ-૪૪-૪૫ સાંખ્ય દારિકા ગૌડપાદ-વાચસ્પતિમિત્ર-વિજ્ઞાનચિન્તુ-વાચસ્પતિમિત્ર અને વિજ્ઞાનચિન્તુના સ્વતંત્ર વિચારો.યોગનું અત્યંત પ્રાચીનત્વ-યોગનું મૂલ શાસન હેતાનુસારી દિરંબ્યર્મનું, અઠૈતાનુસારી મહુશ્વરનું—દૈત્યપ્રભાણે અનુશાસન કરનાર પતંજલિ, અઠૈતપ્રભાણે અનુશાસન કરનાર યોગીશ્વર યાગવલ્કય-હુમ્મગારેશ્વર યોગસાસ્ત્ર-તેમાં સમાયેલા વ્યાઠ કાઠો-યોગસૂત્રકાર પતંજલિ તેજ વ્યાકરણ ભાષ્યકાર કે અન્ય વ્યક્તિ—‘વાર્ધગપ્ત’નું રચેલું યોગસંગ્રહી સાહિત્ય ભોપ પામ્યું ગણાય છે-હુમ્મ યોગસાસ્ત્રમાં ચાર દર્શનો-યોગનાં, અને બાહ્યનિષેધયોગના તંત્રો હતાં-ક્ષણવાદી યોગીઓ જેમાંના અસિદ્ધેવલ ભગવાન ગૌતમજીવના જન્મ સમયે જીવતા હતા ... .. પૃ. ૭૬-૧૧૪

પ્રકરણ ૩ નું.

બૌદ્ધદર્શન.

તત્ત્વજ્ઞાનનાં પ્રશ્નોએ-દેને પ્રભાણુ માની પ્રવૃત્ત યનાગં-વેદચિના સ્વતંત્ર અનુભવ અથવા તર્ક ઉપર બંધાયેલાં-પ્રથમનાં પ્રશ્નો-નોની આસ્તિકમાં ગણુના ખીખની નાસ્તિકમાં ગણુના-પશ્ચિમનાં અને પૂર્વનાં (દિંદનાં) તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નોમાં સ્વરૂપના તથા પ્રયોજનમાં બેદ-પશ્ચિમમાં આસ્તિકાકયનું પ્રામાણ્ય નથી, પૂર્વમાં અનુભવીના વાકયનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારાય છે-આસ્તિક દર્શનોમાં

વેલું પ્રામાણ્ય, અને નાસ્તિકદર્શનોમાં પણ શ્રીયુક્તનું, શ્રી મહા-
 વીરનું બેધિવાનું અથવા અનુભવવાનું વચનનું પ્રામાણ્ય-પ-
 શ્ચિમમાં કેવલ બુદ્ધિવિદ્યાસ અર્થે તત્ત્વચિંતન, પૂર્વમાં પુરુષાર્થની
 સિદ્ધિ અર્થે તત્ત્વદર્શન-તે તે દર્શનોની ગુરુશિષ્ય પરંપરા અને
 અધ્યયન-અધ્યાપન શ્રેણી-સર્વ તંત્રોના સમાન સિદ્ધાન્તો-
 દર્મસિદ્ધાન્ત અને જન્માતર સિદ્ધાન્ત-સંસારીના અસ્તિત્વનો
 સ્વીકાર-અમંસારી સ્થિતિ (મોક્ષ)નો સ્વીકાર-તે મોક્ષસ્થિતિના
 સાધનરૂપે તત્ત્વજ્ઞાનનો સ્વીકાર-મહાત્મા ગૌતમયુક્તના પૂર્વભાવિ
 સમાજની અને વિચારશ્રેણીઓની સ્થિતિ-ગૌતમયુક્તનું ગુરુ-
 વ્રત-પ્રાચીન બૌદ્ધદર્શનનું વાર્ધક્ય-સૂત્ર વિનય અને અભિધર્મ
 શ્રયો-શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞાપ્રપત્તિ તે ધર્મસાહિત્યના વિષયો-
 ચેરાવાદ-હાદરાંબ બવચક અથવા હાદરાનિદાનમાલા-ગૌતમયુક્તનું
 બોધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછીનું અનુભવચાક્ય-નિદાનમાલાના અંશોનું
 વિવેચન-તેની ત્રણ કાંડમાં ગોઠવણ-પંચરકંધો અવિદ્યા અને
 તેના આત્મલો-અવિદ્યાનિર્વૃત્ત અને નિર્વાણના ઉપાયો-શીલ
 સમાધિ અને પ્રજ્ઞાનાં સ્વરૂપો-અક્ષવિહારની ભાવનાઓ-સત્ત્વ
 દર્મ અને વિનયદર્મ-નિર્વાણસ્વરૂપ-ઓપનિષદદર્શન અને
 પ્રાચીન સાખ્ય-યોગ સાથે યેમવાદની સરખામણી-આઠ મુદ્દામાં
 વિચારભેદ-ભગવાન ગૌતમયુક્તનો ધર્મ, નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન
 ઉપર ઉપકાર-બૌદ્ધદર્શનની બે ગાખાઓ-હીનયાન અને મહા-
 ચાનનાં પૂર્વભાવિ બીજો-સર્વોચ્ચિનવાદી (હીનયાન) વિચારો-
 તેમનું સાહિત્ય-તેમના મિદાન્તો-મદયાન-તેના વિચારકો-
 તેનું સાહિત્ય-વિદ્યાનવાદ-અશ્વધોપનું તથાગતદર્શન-યોગાચારના
 પ્રકાશો-અસંગ અને વસુમંદુ-તેમના વિચારો-યોગાચારમતનું
 આલય વિજ્ઞાન-ચિત્ત અને ચૈતન્યધર્મોનું વર્ગીકરણ-માધ્યમિકમત-
 નાગાર્જુન અને આર્ચકાણ્દેવ-તેમનું સાહિત્ય-ગૌતમયુક્તનો
 વિષયના અન્યાર લરીકે દર્શો આજ્ઞાઓ સ્વીકાર ... ૫. ૧૧૫-૧૮૬

પ્રકરણ ૪ થું

જૈનદર્શન.

જૈનધર્મ બૌદ્ધધર્મથી પૃથક્ છે-જૈનોના, બૌદ્ધોના અને વૈદિક-
કાના ત્યાગીઓના આચારનું મામ્મ-જૈનોના પ્રાચીન તીર્થંકરો
શ્રીપાર્શ્વનાથ (ઇ. સ. પૂ. ૮૦૦)-ઓવીસમા તીર્થંકર શ્રી મહા-
વીર સ્વામી (ઇ. સ. પૂ. ૪૨૮)-તેમનું જીવનદૃષ્ટ અને ધર્મ
પ્રચારણ-જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મના ભેદવાળા સિદ્ધાન્તો -
જૈનો આત્મવાદી છે, અને તેથી વૈદિકોને મળતા છે, બૌદ્ધો
અનાત્મવાદી છે-બૌદ્ધ મતમાં દેહદમન ગૌણ છે, જૈનોમાં તે
મુખ્ય છે-બૌદ્ધોમાં ક્ષમાધર્મનો સ્વીકાર છે, પરંતુ અહિંસાનો
જૈન જેવો મિદાન્ત નથી-બૌદ્ધ અને જૈનોનો સમકાલીન
વિચારભેદ-જૈન સંપ્રદાય શ્વેતાંબર અને દિગંબર સંપ્રદાયનો
ધ્વનિદાસ-જૈનોની વિચાર અને આચારની પ્રભુસિક્ષામાં અદ્યાપિ
ફેર પડ્યો નથી-બૌદ્ધધર્મે મહાયાનમાં વિકાસનું રૂપ પકડ્યું
છે-શ્વેતાંબર અને દિગંબરના મતભેદ-જૈનદર્શનનું પ્રમાણ
સાહિત્ય-તેમનાં અગો, ઉપાગો, સૂત્રો-ઐતિહાસિકક્રમથી ૬૬૫
પામેયું સાહિત્ય અને વિચારકો-જૈનદર્શનના ત્રણ રત્નો-ગાન,
શ્રદ્ધા, અને ચાગિય-જૈનોનું તત્ત્વજ્ઞાન-જીવતત્ત્વ, અજીવતત્ત્વ
ચૌદ પ્રકારનાં જીવજ્ઞાન-અઅવહારિક જીવો (નિજોદ), પ્રસ
હપતિત જીવો (માર્ગજી)-તેમના ચૌદ ગુણજ્ઞાનો-અજીવતત્ત્વના
વિભાગ-ધર્મ, અધર્મ આકાશ, કાલ, પુદ્ગલ-તેમના સ્વરૂપ-
આત્મવ (અંધદેવ) સંવર-નિર્જર (મોક્ષકેતુ)-અંધતત્ત્વ, મોક્ષ-
તત્ત્વ-જૈન આગમનું બીજું રત્ન શ્રદ્ધા-ત્રીજું રત્ન ચાગિય ચા-
રિત્ય ગ્યનાર-મહાવ્રતો, ગુણવ્રતો, અણુવ્રતો-જૈનોનો અને સન્તવાદ
અથવા મોખંગી સ્વાદ્વાદ-માહજો અને જૈનોની એકવાક્યતા ૪. ૧૮૭-૨૬૯

મટિરણ પ મું.

न्याय-वैशेषिक दर्शन.

ત્રપીદર્શન અને જૌદ તથા આદર્શદર્શન ર-એ ન્યાયવૈશેષિક
કર્તુ સ્થાપ-ત્રપીદર્શન સાથે પ્રાચીન આ-સીક્ષિકો નિધાનો
સંપદ-મીમાસા સાથે ન્યાયસંધ-ન્યાયવૈશેષિકના આદ્યપર્યંકો
મૌનમ અને કલ્પદ્રુમી વૈશેષિકસૂત્રના પ્રતિપાદ્ય વિષયો-ન્યાય
સૂત્રના પ્રતિપાદ્ય વિષયો-સૂત્ર પછીના પાઠ્યાં નૈવાયિકો-પ્રથ
સ્તપદ, વાર્તાપન, રહોનકર, વાયરનતિમિત્ર આતર્કશ, ઉદ
મનાચાર્ય, વ્યોમશિન, શ્રીધર, જગત ભટ્ટ અને તેમણે સાહિત્ય
ન્યાયનૈવાયિકો ગંગેશ, વર્ચમાન, હરિમિત્ર, વાસુદેવમાર્જીમ, ન્યુ
નાથ, મથુરાનાથ હરિદર, શંકરમિત્ર ત્રિગેર-પ્રાચીન અને ન્યાય
ન્યાયવૈશેષિક-ન્યાયવૈશેષિક-નિમિત્રનાહિત-પત્તિ દાર્શનિક, તર્કભાષ્ય,
તર્કકૌમુદી, તર્કકૌમુદી, તર્કસમ્યક્, સામાન્ય પદાર્થ વિજ્ઞાન પ્રવાહ
પદ્યોત્તુ સ્પષ્ટી-સ્પષ્ટી-પરમાણુપરમાણુવાદ-જ્યોત્તો મુદ્દે સહારમા
સાખ્ય-પરમ પુરુષાર્થવાદના ઐતિહાસિક કારણો-પ્રગટનાદ
ઉપર યોગાચાર્યમતી ગામી-મદેશ્વરમનનો સમય-ન્યાયવૈશેષિક
મા આકાશનુ સ્વરૂપ-વસ્તુત્વવાદ અને વિજ્ઞાનવાદ-જીવાત્મ
સ્વરૂપ-સામ્યયોગના પુરુષના અને ન્યાયવૈશેષિકના જીવાત્મામા
ફેર-પરમાત્મ સ્વરૂપ-પરમેશ્વરના અસ્તિત્વના નક્કી અનુમાનો-
કાર્યલિંગક અનુમાન જ્ઞાનલિંગક અનુમાન, કન લિંગક
અનુમાન-આત્મદાદિનો ભેદ-ન્યાયવૈશેષિકદાદિ, સામ્ય-યોગ-
દાદિ, ઔપનિષદદાદિ-પશ્ચિમની સ્પષ્ટદાદિના વિષયકો જ્ઞાનના
અધિભૂતરૂપે અત્મભાવના, જ્ઞાનના મતાનુરૂપે આત્મભાવના
વિજ્ઞાનરૂપ આત્મના-જ્ઞાનનું ઉત્પત્તિ પ્રકાર-જ્ઞાનના પ્રકારો-
વિદ્યા અથવા સતતત્વના પ્રવરણ, અનુમાન, અને અર્થ નામના
ભેદ-અવિદ્યા અથવા મિથ્ય જ્ઞાનના જ્ઞાન, વિદ્યાર્થ, અનર્થ
વસાય અને સ્વરૂપ નામના ભેદો

હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ.

પ્રકરણ ૧.

ત્રયીદર્શન અથવા ત્રૌતતત્ત્વદર્શન.

અતઃ ચ સત્યં ચાભીદાસપક્ષોઽધ્યજાયત ॥ (ઋગ્વેદ)

(૧) મત્રપ્રાદાણુકાલ (ઈ મ પૂ ૧૦૦૦ શી ઈ મ પૂ ૬૦૦)

વેદધર્મના કર્મમાં અને જ્ઞાનમાં બ્યારે વિવિક્ત થયા ન હતા તેવા ત્રૌત

સમયમાં તત્ત્વના ચિત્તનો થતા હતા યજ્ઞક્રિયાઓ

વેદસહિતાનાં પ્રચલિત હોવાથી ચિત્તનો યજ્ઞના અંગે ઉપગ્રધકા

અવ્યક્તચિત્તનો થેવા હતા પગ્મેથગ્રાહ્યાપુરમાં એવી શરીરમાં

શરીરી તરીકે વસે છે, અને તેથી “પુગ્ધ” સગાથી

ઓગળામાં આવના જગતનું સર્જન આ મસાર યજ્ઞના પ્રસારણરૂપે

ગણાતુ અને આગ્રજા હિરણ્યગર્ભ વેદાનર અભિરૂપે આ વિશ્વમાં અધ્યક્ષ

અધાને ગહે છે, અને તે અભિદ્વાગ મનુષ્યો સ્વયોક્રમાં જાય છે એવી ભાવના

મમાજમાં પ્રસારેલી હતી આ બુદ્ધિમાં યજ્ઞન કરવાનું અભિ એ પ્રતીક

મનાતુ અને નિત્ય અભિદોન, અથવા નૈમિત્તિક યજ્ઞમાં અભિનું યજ્ઞન

બુદ્ધિના પ્રસારનું નિમિત્ત મનાતુ આ યજ્ઞમાંથી ધ્રુવો અને આગ-

ઉચ્ચકેમાં અભિગ્રહ્યનું પ્રગ્ધન પ્રવેશ પામ્યું અને તેમાંથી અત્યંતી ધ્રુવરની

ભાવના ઉભી થઈ હતી વેદમગમાં ધણા દેવોની ભાવના પ્રચલિતે હતા

પ્રત્યેક દેવ એક મહત્ત્વના અનંત ઉપો પૃથ્વીનું એકરૂપ છે એ ભાવના

અપિઓના અંતઃકરણમાં સત્ત્વ જગી ઉડી હતી. ઐતસંહિતાકાલમાં 'તત્ત્વ-ચિંતન ત્રણ પદાર્થોને સ્પર્શ કરતું ચાલતું હતું:—

(૧) અધિભૂત—એટલે પંચભૂતથી ઘડાયેલા વિશ્વ અથવા જગત સંબંધી.

ચિંતનોના ત્રણ પ્રકાર— (૨) અધિદેવ—આ વિશ્વને આત્મા સાથે સંબંધ કરાવનાર ઇન્દ્રિયાદિ જ્ઞાનસાધન ઉપર ઉપકાર કરનાર અધિકારી દેવો સંબંધી.

અધિભૂત, અધિદેવ, અધ્યાત્મ—તેનાં (૩) અધ્યાત્મ—અનુભવ કરનાર આત્મા સંબંધી. ઉદાહરણો.

જગત, ઇશ્વર અને જીવ—એ ભવિષ્યમાં વિવિકત થનારી ત્રિપુટીના ત્રણ અંશો આડાઅવળા તાણાવાણા તરીકે વેદસૂક્તમાં પ્રવેશ પામેલા આપણા જોવામાં આવે છે. સુપ્રસિદ્ધ “પુરુષસૂક્ત” માં આ ત્રણે આવનાઓ વડે એક સુદર પદ ગુંથાયેલું જણાય છે.

નીચેનાં ત્રણ સૂક્તના અનુવાદ અધિભૂત, અધિદેવ અને અધ્યાત્મ બાવને પ્રધાનપણે પ્રકાશ આપનાર ઉદાહરણો છે:—

અધિભૂતભાવના પ્રાધાન્યવાળું

નાસદીય સૂક્ત*

નહોતું “અસત્ નવ હતું સત્ કંઈ સમે, તે,
ના અંતરિક્ષ, નવ જ્યોત્, હતું પરે કે;
શું આવરે, કવણ કોણ તણા સુખાચે,
ને શું હતું ગહન પાણી ગભીર આ કે.

૧

* આ અનુવાદ “અખ્યાસી” નો તા. ૧૩-૧૦-૧૧ નો “વસંતમાં” પ્રસિદ્ધ થયેલો લીધો છે. નાસદાસીત્—એ આરંભના સમય ઉપરથી આ સત્રતું નામ નાસદીય પડ્યું છે.

- નહોતું વળી મરણ ને અમૃતે નહોતું,
ના રાત કે દિવસ કાંઈ કળાય એવું; : ૨
ને શ્વાસ લેતું નિજં શક્તિથી વાયુ વીણ,
તે એકલું, અવર તેથી ન કાંઈ બિન.
આરંભમાં તમ હતું તમથી નિમૂઠ,
કહેવાનું બેઠ વિણ જે જળ માત્ર સર્વ;
તે માત્ર “આત્મ” વળી છાદિત ગુચ્છથી જે,
તે તત્ત્વ એક પ્રકટ્યું તપના પ્રભાવે. ૩
તેનું હતું પ્રથમ જે મન કેં રેત,
આરંભમાં સમજ તે થયું કાર્વરૂપ;
તે કાન્તદર્શી દિવ્યો નિજ બુદ્ધિ યોગે,
મધ્યે “અસત્” તણી રથું “સત્” એમ ભણે. ૪
તે બીજના કિરણ જે પથરાયલાં તે,
આડા તળે ઉપર ને પથ જે હતાં તે;
તેમાંથી કે બીજ રૂપે થઇ કાંઈ ઉગ્યાં,
શક્તિ રહી અહીં અને પ્રભુતા ગઇ ત્યાં. ૫
કે જાણનાર નહિ કે સમજાવનાર,
ક્યાંથી જગત્ પ્રકટ વિસ્તૃત ક્યાંથી થાય;
દેવો થયા પશુ હતા, પ્રકટયા પછી આ,
ક્યાંથી થયું, કવણુ તો પછી જાણનારા. ૬
આ સૃષ્ટિ સર્વ વિવિધ પ્રકટી જ નેથી,
તે ધારનાર અથવા ધરનાર નાહી;
અધ્યક્ષ જે પરમ વ્યોમ વિષે વિરાજ્યા,
તે જાણતા કદી દરો નવ જાણતા વા. ૭

(ઋ. મં. ૧૦. અ. ૨૧, સૂ. ૨૩૦)

અધિદેવભાવપ્રધાન વૈશ્વાનર.

વૈશ્વાનર અગ્નિની જ્યોતે.

આ વેદરાશિથી ભરેલ ધૂમી રહ્યા છે,
વીટાયલા દિવસ રાત્રિ તણા પડેથી;
ઘાવાપૃથિવી જળકે કંઈ શુભ રંગે.
ને શુભ યાય ધન અંબન રંગ ધારી.

૧

તેમાં સ્ફુરે સંકલમંડલમા વસેલા,
ગજર્ષિ અગ્નિ પ્રકટી વળી દિવ્ય જ્યોતે,
“વૈશ્વાનરેતિ” સુગંધ્ય ભર્મા જ નામે,
નીવાગતાં ધન તિભિર તપ્તી છટાને.

૨

આકાશ અને વર્ષા ઉમા નખરાયલાં શા,
સંસારના વિકટ વિમલમા શુદ્ધેલા;

(૧) વૈશ્વાનર—સપ્તર્ષિ વિશ્વાભિમાનીઓના સમૂહમા મુખ્યાભિમાની તરીકે
બ્યાપી રહેલો અગ્નિ તેનું જાણ્ય અગ્નિ પ્રતીક છે.

ઘાવાપૃથિવી—તેનું શરીર છે અને તેમા રહેલો સપ્તર્ષિ “વેદગાનિ”
તેના અવધવો છે.

અહોરાત્ર—ધોળા તથા દાળા તેના વસ્ત્રો છે; તે વડે ઘાવાપૃથિવી
દંકાયેલા છે.

(૨) શરીરનું નામ વૈશ્વાનર છે. ધ્યુમંતિ રસમનામની ઉપર આર્પણ છે.
પ્રત્યેક “વિશ્વ” અભિમાનીના સ્પર્શ જગતનું અગામ દન્દ્રિય
વિગાન વડે તે દૂર કરે છે.

જ્યોતિતણાં અતિ મનોહર અંશુભળો,
 શી રીતથી દુઃખ સંસૃતિમાં જ પેદાં ? ૩
 આ મર્મને સમજી લે જગમાં જ કોઇ,
 ને પુત્ર હોય તદ્દપિ જ ગણાય પૂજ્ય;
 પિતૃપદે વિહરતા જ ગણાય પુત્ર,
 જો મર્મહીન રહીને વય માત્ર ધારે. ૪
 આડી અને વળી ઉભી કિરણાવસિને,
 તે બાલ સદ્ય માઢને સમજાવતો સો ?
 સત્યાર્થથી હલકતા મધુ! વાદ પ્રવાહે,
 રક્ષી રહો અમૃતકુંભ જ એ પરાધે. ૫
 મોટા ! સજ્જો જડ ભાવથી છો બરેલા,
 પ્રત્યક્ષ ચિદ્વનિ છતાં ન મહી શકો છો;
 બાલપ્રબોધથી પરોક્ષ જ જાંખી માણો,
 નીચે રહી અગમ ભૂમિની વાત જાણો. ૬

- (૩) દેશનાર—આમના—વિરાટ અભિમાનીના—વિરાટના કિરણાવસો
 સ્પૃક્ષ મુક્ત જગતમાં વિસ્તરી રહેલા છે. સંસાર અનર્થનું કાગળ
 છનાં તે પુરુષાર્થના હેતુબૂત હોવાથી સમજવા યોગ્ય છે.
- (૪) વિરાટ શરીરમાં સર્વત્ર સૂતાભાવે પ્રસરેલા ચૈતન્યમય કિરણાવસો
 જોઈ પડી મૂકે છે, તે વયે નાનો હોય તો પણ પિતારૂપ છે,
 અને ન સમજનાર પિતા હોય તો પણ બાલક જેવો છે.
- (૫) “ પુત્ર ” જેવો બાલક અંતર્મુખ થઈ આ કિરણાવસોને પકડે
 છે; સમજે છે.
- (૬) અને અન્યને માનમર્મ વાણીમાં સમજાવે છે. જગતના મોટા જડ
 હોવાથી ચિત્તિ જ્યોતિને દેખી શકતા નથી; માત્ર તત્ત્વ બાલકના
 બોધથી કંઈક પરોક્ષ જાન મેળવે છે, અને અગમ ભૂમિની વાતો
 નીચે રહી દર્શાવે છે.

આ જાણનાર વળી માનસપુત્ર પહેલો,
દીક્ષા ધરી ધ્રુવ પદે જ રમી રહેલો;
દેખી રહ્યો અમર જ્યોતિ સદાય મત્યં,
તેનું તનું અમરભાવથી વૃદ્ધિ પામે.

૭

એ જ્યોતિ ધ્રુવપદમાં વિરમી રહેલું,
દોડી જતું મનથી પાર અગમ્ય વેગે;
હૃદયમાં વિલસતું અતિ અંતરાલે,
જે જે સુભાગિ સુખકંદથી તે ઉડેલું,

૮

તે એક યજ્ઞ કરીને સુસમિધ્ ધરીને,
દેવો સમસ્ત શમતા મનના નિરોધે;
જે દિવ્ય જ્યોતિ પ્રભુનું હૃદયે મુંકેલું,
કણે સુણો મમ પ્રતાપ જ દિવ્ય તેનો.

૯

તેજો સદા નિરખજો નવરૂપ તેનું,
તે મારું ચિત્ત કરતું સ્થિર બાવ પામે;
શું શું જણાવું અનુભૂતિ તણા જ મર્મ,
કેવી રીતે મનનથી પકડું હું સર્વ ?

૧૦

(૭) સસાર યજ્ઞમાં પ્રથમ દીક્ષા ધરનાર હોતા તે બ્રાહ્મણ છે. બ્રહ્માના માનસપુત્ર જેવો તે “વૈશ્વાનર”ના અંતર જ્યોતિ મનથી પણ આગળ દોડે છે. જતા હૃદયમાં અત્યંત નજીક છે. ત્યાં તે સ્થિર પ્રકાશે છે અને “સુખકંદ” પરમાત્મામાંથી તે જ્યોતિ ઉભી થયેલી લાગે છે.

(૮) આ વિરાટ શરીરના “પુરુષયજ્ઞ” માં “વિશ્વેદેવા” પોતપોતાનાં નિયત કર્મો કરવા રૂપ સમિધ્ હોમે છે, અને ચિત્તનિરોધ વડે તેના સ્વરૂપને જાણે છે; ઋષિ ઇચ્છે (૯) છે કે મારા નેત્ર, કર્ણ અને મન તે જ્યોતિને-બ્રહ્મણ ક્યાં કરો.

(૧૦) ઋષિ અનુભૂતિના મર્મને સમજાવવાની અશક્તિ દર્શાવે છે.

અમે હમેશ નિમિરાંચુકને ધરિન,
અગ્ને પ્રભો ! નમન આ તમને કરે છે;
દેવો સમસ્ત બધાની ચર્ચ રહેવા,
રક્ષા કરો અમર આ જગત જાતોની.

૧૧

(જા. મં. ૬. સુ. ૯)

અધ્યાત્મભાવવાળું વાક્યસૂક્ત.

“હું વિશ્વદેવ બનીને જગમાં રમું છું,
આદિત્ય^૧ ૨૬૨ વળી હું વસુ^૩ ૨૫ જનમુ;

(૧૧) વૈશ્વાનર અગ્નિના પાદ્ય પ્રતીક અગ્નિની સ્તુતિ કરે છે. તે અગ્નિ
અધારાનું વસ્ત્ર પહેરી હતા છે. જાણ અગ્નિ ધૂમથી વીંટાયેલો હોય
છે તેથી અગ્નિનિમિર તેનું વસ્ત્ર છે. તે વસ્ત્રને લીવે-અગ્નિનના
આચ્છાન્નને લીવે-વિશ્વદેવો તેનાથી જીવે છે, જે કે આત્મા છે
તેાપણ સંસારિજનોની આંતઃપ્રજ્ઞા ઉદાહરનાર અગ્નિદેવ છે. તે અગ્નિ-
નથી મેલું કરો અને જ્ઞાનનેત્ર ઉધાડો એ છેવટની પ્રાર્થના છે.

આ સૂક્ત ભરદ્વાજ ઋષિનું છે.

ટિપ્પણ. ૧-૨-૩. હાદ્ય આદિત્ય, એકાદ્ય ૨૬, અને અદ્ય વસુ,
હંદ અને પ્રભાવતિ મળી ૮૩ દેવ કોટિ અર્થાત્ વર્ગ ગણાય છે. કોટિનો
કરોડ અર્થ થઈ તેત્રીસ કરોડ દેવની પ્રજા લોકમાં આસે છે.

નાથ ન પામે તેવી અદિતિ ના બાર માસમાં નવા નવા બાવથી
પ્રકટ થતા બાર પુત્રો મૂર્ધો અથવા આદિત્યો ગણાય છે. અને તેના પ્રતીકો
હાદ્ય માસનાં મૂર્ધાવિભો છે. માનુષ શરીરમાં દશ પ્રાણ અને અગ્નીઆ-
રમુ મન મળી એકાદ્ય ૨૬ છે. તેમના દત્તમણ સમયે સોડો ભરણના
નિમિત્તે ૨૩ છે માટે ૨૬ કહેવાય છે. પૃથિવી અને તેના દેવ અગ્નિ; અત-
રિક્ષ અને તેના દેવ વાયુ; ધૌઃ અને તેના દેવ સૂર્ય; નક્ષત્ર મંડળ અને
તેના દેવ ચંદ્ર—મળી આઠ વસુ ગણાય છે, કેમકે તેમાં ચૈતન્ય શક્તિ
વામ કરી રહેલી છે; અને સપ્તજો નિધિ પણ તેમાં રહેલો છે.

હું મિત્રનો^૪ વરુણને^૫ બરીને રહી છું,
 ઇન્દ્રામિને જગતું છું વળી અધિનેને. ૧
 એ રાજધાની વસુની^૬ ચિત્તિ જ્યોતિવાળી,
 યજ્ઞોવકે પ્રથમ સંગમની^૬ ગણાતી;
 દેવો પ્રવેશી 'બહુ પૌરુષનો ગણાતા,
 તે દિવ્યરૂપ મુજનું ઝગકવતા આ. ૨
 હું સ્પષ્ટ વાણી વડું છું અનુભૂતિની આ,
 દેવો તથા મનુજના દિનની ગણાતી;
 જોતો પ્રકર્ય દરવા મનમાં હું ધાર,
 તેને બનાવું ખાપિ હું વળી આઘદદા. ૩

અતરિક્ષમાં ત્રિલુપ્ત શક્તિથી ભરપુર હૈરી બલ-ધન્નું છે; અને પૃથ્વીમાં ધર્મપ્રવર્તાવનાર યજ્ઞ ન.રાયણ પ્રજાપતિ છે. ઇન્દ્ર-પ્રજાપતિનો પગ-સ્પર્શ યોગ છે. પ્રજાપતિ પાસે ઇન્દ્રે બ્રહ્મવિદ્યા મેળવી હતી એવી આખ્યા-યિકા છે અર્થાત્ ધર્મદ્વારાજ બ્રહ્મગાન યાપ છે એ સ્વસ્થ છે.

૪-૫. આ જો દેવોનું વેદમાં જોડકા તરીકે વારંવાર વર્ણન છે. પુરાણ અને આગમમાં પરમેશ્વરના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય ઉપરાંત અથવા ત્રિગુણ્ય મૂર્તિ ઉપરાંત અનુબલ્લ અને તિરોધાન દરવાના એ ગુણોનું વર્ણન આવે છે. મિત્ર નામથી પરમેશ્વરની અનુબલ્લ કરનારી સત્તા; અને દર્મની ગદનવાસનાબલમાં આપણા પાપ-પુણ્યને ઢાંકી (ઘૃ=ઢાકવું) વર્તમાન પુરુષાર્થમાં ગ્રેરનાર સત્તા વરુણની છે. મિત્રનો મૂર્ધ સાથે અભેદરોપ; અને ચરુણનો સમુદ્ર સાથે અધ્યારોપ તેમના ગુણસામ્યથી થયો છે.

૬ સંગમની—નામ વસુની રાજધાનીનું છે. ઉપર જણાવેલા અષ્ટ વસુનો સુસ્થિત સંઘાત (organic whole)—સંગમની સમૃદ્ધિ વિવક્ષિત છે. તેમાં દેવનો અધિવાસ છે.

અદા તમારી શ્રુતિ ઉવાચ્ય મરી વસે જો,
તો હું વડુ શ્રુતિમુખે ત્રવજો ધરો આ,
જે શ્રાસ ધારી જીવ આ મુજ બીજા મને,
માગ રદમ્ય સ્વરને મુખના રહે છે.

૪

જેઓ વિચારત થઇ મનમા જુએ છે,
તે જાણના મુજ બળે જીવનો ગમે છે,
જેઓ જાદિમુખ મની જામતા કરે છે,
તે કીધુ ચામ બલયોગ વિના સુકાતા

૫

હું ગદને ધનુષ અર્ધ અમોઘ વીર,
અદાદિયો જટ હણાય ચર પ્રદારે,

૭ વાસ્તવ “શ્રુતિ” કાને દહેરી તેનો મર્મ આ વાક્યમા છે. વક્તા-
ત્રયીદર્શનો અનુભવ જેને જાણત થયો છે તેની ભક્તિ નૈસર્ગિક શ્રુતિ છે

૮ જ્ઞ-ર્ષ—જો વાગમીજ છે. તત્રમા આ અજાગનો મદિમા બાદુ વર્ણ
લ્યો છે. વેદમા માન જ્ઞ નિપાત છે પણ સ્વાનુભવની ખાત્રી કરવામા
જેમ મુજગાનીમા “હું” એટલે ખર્ડ એવા બાવવાગા રાગદનો
ઉચ્ચાર કરીએ છીએ તેમ વેદ,વાણીમા જ્ઞ-નિપાત અનુભવના સત્ય
પણાને જણાના છે. તેથી સત્યાર્થ નહન કરના તરીકે પાઠગથી
તેનો બીજાન તરીકે ઉપયોગ થયેલો લાગે છે.

૧૦ વેદાર્થનું જેઓ દનન કરે છે અર્થાત્ જેઓ ધર્મ અને વ્રજનો
તિરંગાર કરે છે તેઓ વ્રજદિગ્ધ દહેવાય છે. તેઓ વિષતત્રના
વિગેધી ચવાથી ધૃષ્ટના સકેનના અનુચ્ચ નથી, અને તેથી ગદ
તેને દરો છે અર્થાત્ દેહાન્ત પરિણામ થમાડે છે. વ્રજાને પણ
પોતાની દીકરી ઉપર ચિકારી દ્રષ્ટિ કરતા ગદ મસ્તક હેદ કર્યાની
પોગણિક કથા આ બાવનું પ્રતિષ્ઠાન કરે છે.

અંતર પ્રવેશી ઠરૂં છું જનને સુખસ્ત,
 ઘાવાપૃથિવી ધરીને રૂઝું છું સમર્થ. ૬
 હું સોમની વિકલતા દણીને બનાવું
 પૂર્ણેન્દુ ૩૫ વળી મંડલ^{૧૦} સૂર્યનાને;—
 ત્વષ્ટા બનાવું વળી પૂષણ નામ આપું,
 તેના વિનાશી બલથી ભગનામ આપું. ૭
 જે અર્ષતાં હવિષને રસ સોમ ઠાઠી,
 તેને પણું દ્રવિણ અર્ધું જગે અગાધ;
 ચૈતન્ય વર્ષણ હરી પિતૃને^{૧૧} પ્રબોધું,
 અંતઃ સમુદ્ર^{૧૨} જલમાં મુજ યોનિ રાખું. ૮
 ત્યાથી સચેત ઠરૂં છું જીવનો અનંત,
 વિશ્વાત્મ ૩૫ ધરીને પ્રતિબંધ યોગી;
 વાયુની યુક્તિ ધરીને સધળે ઠરૂં છું,
 વિષે અનંત જીવનો મહિં હું રમું છું. ૯
 આલોહથી પર અને પૃથ્વીથી પાર,
 મારા અખંડ માહમા સમજો રસાળ—”

(ઋ. મં. ૧૦. ૧૨૬.)

૧૦ સૂર્યના ત્વષ્ટા, પૂષણ અને મગ એ ત્રણ નામ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરવાના ધર્મને અવલંબી ધડાયાં છે. પાછળથી તે ત્રિમૂર્તિમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ૩૬માં સમાર્પિત ગયા છે.

૧૧ “હું પિતાને પણ જન્મ આપુ છું”—એવો શબ્દાર્થ છે. જીવચેતન થી પર ઇશ્વર છે અને તે વસ્તુતઃ પિતૃસ્થાને છે. તે સગુણ ઇશ્વર પણ મારા સ્વયં જ્યોતિ સ્વરૂપના વર્ણજીથી પ્રકટે છે.

૧૨ બ્રહ્માડમાં માયારૂપ યોનિમાં, અને પિંડમાં જુદ્ધરૂપ યોનિમાં ચૈતન્યનું વીર્ય—બલ પડવાથી સગળાં જીવનો સચેતન થાય છે.

આ મુક્ત રમ્ય અનુભૂતિતત્ત્વં વિચાલ,
વાદનામ^{૧૩} ધારી મુનિ અંબૃષ્ણની કુમારી;
તેના વિશુદ્ધ હૃદયે સ્ફુટ ભાવ પામી,
આ ગુર્જરી મહિં સ્ફુરે કિરણાવલિથી.

આ મુક્તોના મંત્રદ્રષ્ટાઓના ઐદિક જીવન સંબંધી કંઈ માહિતી આપણને મળી આવતી નથી, માત્ર ઋષિનાં નામો પરંપરાથી માન્યાં આવે છે તે પશુ કમણઃ ભોપ થવા પામ્યાં છે.

નામદીપસૂક્ત—પરમાત્માને નામે આરોપાયું છે. ઋષિના નામનો ભોપ થયો છે.

વૈશ્વાનરસૂક્ત—મરહાજ ઋષિની દૃષ્ટિમા અગત્યુ જાણાય છે.

વાક્સૂક્ત—અંબૃષ્ણ મુનિની હૃદિતા વાદ નામની બ્રહ્મ વિદ્યાની હતી એટલું આપણે જાણીએ છીએ. મંત્રદ્રષ્ટીનું નામ વાદ—સરસ્વતી સાથે ભેગભેગ થવાથી પાછળથી આ મુક્ત સરસ્વતી દેવીનું મનાવા લાગ્યું છે.

યજુર્કાંડના આ સંહિતા વિભાગના અસ્તવ્યસ્ત ચિંતનોએ બ્રાહ્મણ

વિભાગમા કંઈક વ્યવસ્થા ધારણ કરી, અને પાંચગના બ્રાહ્મણ અંધોમાં દર્શનકાળની સિદ્ધાન્ત પદ્ધતિરૂપે નહિ, પણ અમુક તત્ત્વદર્શનની અભિ. ઋષિનું ચોક્કસ શું મન્તવ્ય છે તેનું જ્ઞાન બ્રાહ્મણ વ્યક્તિ. વિભાગમાં થવા લાગ્યું. જેમ નીકારિકામાંથી અવ્યક્ત

જગત્ વ્યક્તાદાર પરિણમતે પામે છે તેમ સંહિતા કાળનાં અવ્યક્ત ચિંતનોના તંત્રોમાંથી બ્રાહ્મણ કાળના તત્ત્વવિધાને લગતા વસ્તો વણાવા

૧૩. મૂલ મુક્ત-અંબૃષ્ણ મુનિની હ-યા બ્રહ્મવિદ્યાથી વાક્ નામની હતી તેના દર્શનનું છે. પાછળથી વર્ણમાલાના આદ્ય અને અંત અક્ષરોના સંપુટમાં અન્નદમ્માં વાદ્યક્તિનો સમાસ કરી સરસ્વતી મુક્ત તરીકે આનો ઉપયોગ થાય છે. પ્રત્યેક મંત્રનું આલપદ અહમ્ છે.

લાગ્યાં, તેમા જાત બાતનો વિવેક થયો, પરંતુ સ્વનંત્ર ઓદ્યા પાથરવા લાયક હજી તે વચ્ચે નહાં. ચિંતનોની ક્ષોડી યજ્ઞને લગતી પરિષદોમાજ (ધર્મની સામાજિક એકકોમાં) ચલી હતી, પરંતુ તેને આચરણમાં મુકવાની કુચી ઋષિઓ પોતાના સિધ્ધોને ગ્રુમ એકકમાં-ઉપનિષદોમાં- આપના-પાને એસી રહસ્ય વિદ્યાનો બોધ આપવાના ક્રમ ઉપરથી એકાન્ત એકકને વાચક ઉપનિષદ શબ્દ ગ્રહસ્થ પ્રયોનો વાચક થયો. અને અવિદ્યાનો નાશ કરવાના તેના બીજા ધાત્વર્થ ઉપરથી તે બ્રહ્મવિદ્યાનો બોધક થયો.

તત્ત્વ વિદ્યાના ગ્રહસ્થ પ્રયો (ઉપનિષદો) ને વેદના જ્ઞાનકાંડનું નામ આપવામા આવે છે. આ પ્રયો મંહિતા, બ્રાહ્મણ ઉપનિષદ પ્રંથોનો અને તેના અંતર્ગત આગ્ન્યક ખંડમા ગોઠવાયલા ઉદય. છે, અર્થવેદના ધણા ઉપનિષદો જેતુ સહિતા અથવા બ્રાહ્મણમા કયા સ્થાન છે તે હાલ પકડી શકાતુ નથી તે બાતજ કન્વામા આવે તો આ પ્રયો પોતાના મૂલ મંદર્ભના પૂર્વાપર સંબંધથી અધિક સ્પષ્ટ અર્થનું બાન કગાવે તેવા છે.

(૨) ઉપનિષદ કાલ

યજુકાંડના કર્મ વિભાગમથી જ્ઞાનકાંડના ચિતન વિભાગના આ ઉપનિષદ નામના પ્રયોની પાછળથી સહિતા અથવા ઉપનિષદોનો એ સમુચ્ચય થયો છે. આ સમુચ્ચયના એ પ્રકાર છે પ્રકારનો સમુચ્ચય. (૧) હતાં ભારત વર્ષમા ગોઠવાયેલો, અને (૨) શબ્દરચનાનુસાર બીજો દક્ષિણપથમા ગોઠવાયેલો. પ્રથમના સમુચ્ચયમા વેદાનુસાર અને ૪૨ ઉપનિષદ આવે છે, અને બીજામા ૧૦૮ આવે વિષયાનુસાર છે. ૫૩વા સમુચ્ચયના ઉપર શ્રીનારાયણની દીપિકાઓ ઉપનિષદોનું છે, અને ગોઠાણ પણ નારાયણે ગ્રેહી હોય એવું અનુમાન થાય છે બીજા સમુચ્ચય પાછળથી થયેલો જણાય છે.

* પરિષદ = પરિ + સદ્ = સર્વત્ર એસતુ - મોટી પ્રસિદ્ધ એક.

+ ઉપનિષદ = ઉપ + નિ + સદ્ = (૧) ધણુ નજીક એસતું (ગ્રુમ વિદ્યા સમજવા સાગ) (૨) નિશ્ચય અવિદ્યાનું કાપવું.

શ્રી શંકરાચાર્યના મમયમાં ઉપનિષદ તરીકે સ્વીકારાયેલા મયો કેટલા દશે તેનો નિર્ણય થઇ શકે તેમ નથી તોપણ તેમના પ્રયોગની પરીક્ષા ઉપરથી મમય છે કે તેઓ ચૌદ ઉપનિષદોનો આશ્રય લે છે:—(૧) છાન્દોગ્ય., (૨) બૃહદારણ્યક., (૩) તૈત્તિરીય, (૪) મુન્ડક., (૫) ટાંડક., (૬) કૌષીતકી, (૭) શ્વેતાશ્વતર (૮) પ્રશ્ન., (૯) ઐતરેય., (૧૦) ભગવાત., (૧૧) મહાનારાયણ., (૧૨) ઇશાવાસ્ય., (૧૩) પૈગી., (૧૪) કેન. આ ઉપરાંત માદ્વક્ય ઉપગની ઔદ્યાદકારિકા માથેના અંથને પ્રકરણ ગણવામાં આવતું, અને કેવલ ઉપનિષદ તરીકે ગણાતો બામ તે પ્રકરણ અંથનો આગમ ભાગ ગણાતો.

અથવા ઉપરથી પ્રસિદ્ધ ઉપનિષદો નીચે પ્રમાણે ગોઠવાય છે:—

(અ) પ્રાચીન ગણ ઉપનિષદો. (ઇ) વચવા સમયમાં (ક) ઐતહાસના અંતભાગના પરાત્મક ઉપનિષદો. ગદ્યાત્મક ઉપનિષદો

બૃહદારણ્યક	ટાંડક	...
તૈત્તિરીય	ઇશ	પ્રશ્ન
ઐતરેય	...	
કૌષીતકી	શ્વેતાશ્વતર	મિત્રાયણી
/ કેન	મુન્ડક	...
છાન્દોગ્ય	મહાનારાયણ	માદ્વક્ય

શાંકર વિચારના વિષયબૂત થનાગ ચૌદ (અને માદ્વક્ય સાથે પંદર) ઉપનિષદો વેદગ્રાંથ પ્રમાણે નીચેના વર્ગીકરણમાં આવે છે —

સગવેદના	ચતુર્વેદના	સામવેદના	અથર્વવેદના
(૧) ઐતરેય	(૧) તૈત્તિરીય	(૧) છાન્દોગ્ય	(૧) મુન્ડક
-(આરણ્યકમાર્થી,	(કૃષ્ણ અથર્વવેદ)	(તઃપ્ડય શાખા)	
(૨) કૌષીતકી	(૨) મિત્રાયણી	(૨) તલવકાર અથવા કેન	(૨) પ્રશ્ન
	(શુક્લ યજુઃશાખા)	(૨) મિત્રાયણી	

(૩) કાઠક (યજુઃશાખા
હાલ હુત થયેલી)

(૩) નૃસિંહ-
તાપનીય.

(૪) શ્વેતાશ્વર
(યજુઃશાખા હાલ હુત થયેલી)

(૪) માંડૂક્ય.

(૫) જૃહદારણ્યક (કાણ્વ શાખા]

(૬) ઇશાવાર્ય (શુક્લ યજુર્વેદ સંહિતા
વાજસનેયિ શાખા.)

(૭) મહાનારાયણ
(કૃષ્ણ યજુઃ શાખા તેત્તિરીયેની)

અથર્વવેદના નારાયણની દીપિકાવાળાં ૩૮ ઉપનિષદોનું વિષયાનુસાર
વર્ગીકરણ નીચે મુજબ છે:—

(૧) તત્ત્વપ્રધાન. (૨) યોગપ્રધાન. (૩) સન્યાસ પ્રધાન. (૪) દેવતાપ્રધાન.

શુકલ	બ્રહ્મવિદ્યા	બ્રહ્મ		} શિવમાર્ગના
પ્રશ્ન	હુરિકા	સન્યાસ	અથર્વશિરસ	
માંડૂક્ય	સુલિકા	આરણ્યક	અથર્વશિખા	
ગર્ભ	નાદખિંડુ	કથાશ્રુતિ	નીલરૂપ	
પ્રાણાગ્નિહોત્ર	બ્રહ્મખિંડુ	પરમહંસ	કાલાગ્નિરૂપ	
પિંડ	અમૃતખિંડુ	જળાલ	દેવરૂપ	} વિષ્ણુમાર્ગના
આત્મા	ધ્યાનખિંડુ	આશ્રમ	મહાનારાયણ	
સર્વોપનિષદસાર	તેજોખિંડુ		આત્મબોધ	
ગાર્હ	યોગશિખા		શમંદપૂર્વતા- પનીય.	
	યોગતત્ત્વ		નૃસિંહકૃતર- તાપનીય	
	હંસ		રામપૂર્વભાવ- નીય	
			રામકૃતર- તાપનીય.	

શ્રોતકાળ પછી તે મુસલમાનોના અર્ચાચીન રાજ્ય સમય મુધીમા ઉપનિષદોનો વિસ્તાર થયો. થયેલો કાગે છે. અહ્યોપનિષદ્ પશુ પેઠું છે.

ઘમ્મસૂચિ ઉપનિષદ્ બૌદ્ધમાર્ગની ડાયાનું પશુ તાંત્રિક ઉપનિષદો પેઠું છે. તથા શાકત આગમના ત્રિપુરા, કાલી, અગ્રપુર્ણા, માવના, દેવી, ઇત્યાદિ ધણા ઉપનિષદો પ્રવેશ થયા છે. આ સર્વને કાંઈપશુ વેદશાખાની સહિતા અથવા બ્રાહ્મણ મંદમા સ્થાન સપ્રમાણ દર્શોરી આપવામા ન આવે ત્યાં મુધી તે ત્રયો શ્રોત ગણાવા જોઈએ નહિ.

કેટલાક વિદ્વાનો તરફથી હાલ એવુ પ્રસિદ્ધ થાય છે કે અથર્વવેદનો એક સામાન્ય કાંડ હતો, અને તેમાં ઘણા ઉપનિષદો શાકતમાર્ગના હતા, આ કાંડ જ્યાં મુધી પ્રસિદ્ધ ન થાય તથા તેની પ્રતોની પરીક્ષા ન થાય ત્યાં મુધી આ ઉપનિષદો વેદમાર્ગના નહિ પણ તંત્રમાર્ગના ગણાવા ધટે છે. વેદમાર્ગ અને તંત્રમાર્ગ નિગમ અને આગમની, રહસ્ય ધર્મની પ્રણાલિકાઓ સમાતર લીગીઓની પેઠે ચાલી આવે છે, અને તેથી તંત્રમાર્ગના ઉપનિષદો હોય તેમા કંઈ આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ બન્નેની વિચારશ્રેણી મૂળધીજ જુદી ચાલતી આવી છે. વેદમાર્ગની રહસ્ય વિચાર શ્રેણી પ્રસિદ્ધ યજ્ઞ ધર્મમાથી વિકાસ પામી છે, ત્યારે તંત્રમાર્ગની રહસ્યવિચારશ્રેણી ગોપ્ય ગૃહધર્મ, કુલધર્મ અને આચારધર્મમાથી પ્રદેલી છે.

જેવી રીતે અશ્રોત ઉપનિષદો શ્રોત ઉપનિષદસમૂહમા પેઠા છે, તેવી રીતે કેટલાક પાસ્ત્રવિક શ્રોત ઉપનિષદો શાખાના અધ્યયનના અભાવે વિદ્વાનો અને વિચારકોની દષ્ટિમર્યાદા બહાર મથા છે. અને તંત્ર જેવા ગણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે —

તૈત્તિરીય આરણ્યકનું.

ઐતરેય આરણ્યકનું

અથર્વવેદના ગોપથ બ્રાહ્મણનું

અથર્વવેદના ગોપથ બ્રાહ્મણનું

આરુણોપનિષદ્

પ્રાણોપનિષદ્.

મળવોપનિષદ્.

ગાયત્ર્યુપનિષદ્.

(૩) શ્રોતસમૂહના મુખ્ય અધિભૂત ચિંતકો:—

શ્રોતમૂલ્યોનું અવલોકન કરતાં સમજાય છે કે પ્રથમ ચિંતન તત્ત્વ વિનાના સબધમાં અધિભૂત દૃષ્ટિમિંદુથી થતું હતું. જગતના આદિ-કાળથીના અનંત નામો આપવામાં આવતા. પ્રસંગે તેને અમત્ કહેવામાં આવતું, પરંતુ એ અભાવના અર્થમાં નહિ, પણ જેના બીજરમાં સમાયેલા બાવિ પ્રાણીપદાર્થોના નામરૂપ વ્યક્ત નથી થયા એવા દ્રવ્યને તેઓ અસત્ કહેતા. તેમનો તે મર્મ સમજાય તેટલા સાર પ્રસંગે તેને તેઓ સત્ કહેતા, તેમનું તે નામ વધારે પાછળથી પસંદગીમાં પડ્યું લાગે છે. અવ્યક્ત નામ-રૂપવાળા દ્રવ્યને ક્ષત્ત કહેતા અને વ્યક્ત થવાના ક્રમમાં પડેલા દ્રવ્યને જ્ઞત્ય કહેતા. આ આદિકારણ સ્વયંભૂ અને અવિનાશિ છે એ જણાવવા તેને અક્ષર પણ કહેતા. આ જગદધાતુ-અસત્, સત્, જડત્, સત્ય, અક્ષર ઇત્યાદિ ધણા નામથી ઓળખાતું, અને તે મોટામાં મોટું સધળા વિશ્વને પ્રકટ કરવાના સામર્થ્યવાળું ક્ષત્ત-શબ્દથી હેવડે રૂઢ થયું. ક્ષત્તતાન એ ભાવથી ઓળખાતું — (૧) વિશ્વથી પર અથવા વિશ્વોત્તીર્ણ જેને પરબ્રહ્મ નામ અપાયું અને (૨) વિશ્વનું અતર્ગત અથવા વિશ્વમય જેને અપરબ્રહ્મનામ અપાયું.

અધિભૂત ચિંતકો બ્રહ્મના પરત્વ ઉપર જોટલો બાર મુકતાં તેના કરતાં બ્રહ્મના અપરત્વ ઉપર વરાડે વિચાર કરના હતા. કેમકે તે અપરબ્રહ્મ ચિંતનના, અથવા શ્રોત પગિંબાપામાં કહીએ તો ઉપાસનાના, વિષયરૂપ થઈ શકે છે.

શ્રોતમૂલ્યમાં, અધિભૂત ચિંતકોમાં શાંડિલ્ય અને શ્વેનકેતુના પિતા ઉદાસક આરણ્ય પોતાના સ્વતંત્ર વિચારોને જણાવે છે —

શાંતિય મહર્ષિના નામે એક સ્વતંત્ર વિદ્વાન વિધાન જાન્યોગ્ય ઉપનિષદમાં દેવોમાં આવે છે. તે મહર્ષિએ પોતાના વિચારો નીચેની વાણીમાં દર્શાયા છે —

“આ સર્વ વિષય ખરેખર બ્રહ્મ છે. તે બ્રહ્મને મમજવા તજ્જલાન-
એ રહસ્ય મંત્રવડે ધ્યાન થઇ તેની ઉપાસના કરી. ‘જે નત્યમાથી જગત્
જન્મે છે તે તજ્જ: જેમાં તે જીવે છે અથવા જેમા રહી પ્રાણ
ધારણ કરે છે તે તદન; અને જેમાં લય પામે છે તે તદ્દ. આ ત્રણેનો
સમન્વય તજ્જલાન એ સમસ્ત પદ્ધતી વર્ણવ્યો છે.’ આ પુનઃ પદ્મમય
છે. જેનો મગ અથવા જેવા કર્મવાનો આ લોકમા પુનઃ હોય તેનો તે
મરણ પછી થાય છે. તેથી પુનઃ કર્મનિષ્ઠ થવું જોઈએ. આ પુનઃ સ્વભાવે
મનોમય છે, પ્રાણમય શરીરવાળો છે, જ્યોતિષ્ય છે, મહામંદ્ર છે,
આકાશાત્મા છે, સર્વ કર્મ કરન, સર્વ કામને સિદ્ધ કરનાર, સર્વગંધ
સર્વરસ-અને દુંદામા આ જાલ જગત્મા પ્રવેશી રહેલો છે, તે અક્ષુબ્ધ છે,
અને વાગાદિ હિન્દ્રિયોથી પર છે. આવો મારો આત્મા હૃદયની અંદર છે.
તે હાંમર, યવ, સર્પ, ચોખ્ખા વિનેરેના દાબા દરના પશુ નાનો છે, તે
હૃદયની અંદર વામ કરી રહેલો છતાં પૃથ્વી મોટો, અતરિક્ષથી મોટો,
અવલોકીથી પશુ મોટો, અને મર્વ લોકોથી પશુ મોટો છે. મર્વકામ, સર્વકામ
સર્વગંધ, સર્વરસ, અને દુંદામા આ વિશ્વરૂપ જે આત્મા હતો, અને
જે અક્ષુબ્ધ તથા વાગાદિશ-ય છે, તે દ્રવ્યવાસી આત્મા તેજ આ બ્રહ્મ
છે, અને તે બ્રહ્મરૂપ હું આ દેહ લોભા પછી ચક્રય એવાં નિશ્ચય જેને
થાય તે સત્યનિષ્ઠ છે. તેમા શંકા ધરવાનો મભવ નથી એ પ્રકારે શાસ્ત્રિયનું
કહેવું છે.”

આ અવતરણથી અષ્ટ સમજાય છે કે શાસ્ત્રિયાદિ મહર્ષિઓ જગત્ની
હત્યનિ, સ્થિતિ અને લયના કાચુરૂપ બ્રહ્મને માને છે, અને તે પુનઃ
વરતુનઃ જગત્ કાચુ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે અને તેમા સર્વ સામર્થ્ય રહેલા છે.

ત્રેતકેતુના પિના દ્વારકે આગણિએ પોતાના પુત્રને આરબમા સમજાવ્યું
એવી આપી છે કે જગત્ કાચુ મત્=બ્રહ્મ જે એક અને અદ્વિતીય છે
તેણે જગદાકાર થવાનો મહત્ત્વ ક્યો અને તે પ્રથમ તેજસ્વ, પછી જલસ્વ
અને છેવટે પૃથ્વી (અન્ન) રૂપ થયું. આ ત્રણમા મૂલ વસ્તુ જીવાત્મારૂપે
પ્રવેશ પામી અને બ્રહ્માડમા અને પિટમા તે ત્રણ તત્ત્વોના વિકાસે

વ્યાપી રહેલા છે. અગ્નિમાં, સૂર્યમાં, ચંદ્રમાં તથા વિદ્યુતમાં જે સ્પેશિતરૂપ છે તે તેજસ્નું છે, શુકલરૂપ છે તે જલનું છે, અને કૃષ્ણરૂપ છે તે અન્નનું (પૃથિવીનું) છે; તેથી રીતે પિંડમાં લીધેલા અન્નનો સ્થૂલ ભાગ મલ અને છે; સૂક્ષ્મ ભાગ માંસ અને છે, અને કારણ ભાગ મન અને છે; પીધેલા જલનો સ્થૂલ ભાગ મૂત્ર અને છે, સૂક્ષ્મભાગ રક્ત અને છે, અને કારણ ભાગ પ્રાણ અને છે; પિંડમાં ગયેલા તેજસ્ તત્ત્વનો સ્થૂલ ભાગ અસ્થિ અને છે, સૂક્ષ્મ ભાગ મજ્જા અને છે, અને કારણ ભાગ વાણી અને છે. આ પ્રમાણે સ્થાવર જંગમ સર્વ પદાર્થ પૃથિવી જલ અને તેજના વિકારો છે, અને જૂદાં નામ અને રૂપો છે. અને સત્ત્વ વસ્તુ તે તત્ત્વો છે. વળી તે ત્રણ તત્ત્વો સદૃશરૂપ છે. અને બિન્ન નામરૂપનાળાં છે. સદ્બ્રહ્મ સર્વના આત્મા છે, પરમસત્ છે, અને તે સદ્બ્રહ્મ-આત્મા-એ તારૂં સામું સ્વરૂપ છે-એ પ્રકારનો આદેશ શ્વેતકેતુને થયેલો છે.

આ ઉપદેશમાં બ્રહ્મતત્ત્વમાંથી આવિર્ભાવ અને તે વડે સ્થાવર જંગમ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ બતાવી પિંડરૂપ આત્માને બ્રહ્માડના આત્મા સાથે એકપણાનું બાન કરાવ્યું છે.

બંને મહર્ષિઓના ચિંતનનો આરંભ અધિમૂલ છે અર્થાત્ બાહ્ય જગત્ના અવલોકનથી જાગેલો છે; અને અધ્યારમ દર્શનમાં પરિણમે છે. સૃષ્ટિનો સ્વીકાર છે અને તેવડે દૃષ્ટિનો ઉદય માન્યો છે. અધિબૂત-સૃષ્ટિના સમૂહને-વિરાટ-એવું નામ આપવામાં આવે છે.

(૪) અધિદૈવચિંતકો.

અધિદૈવ ચિંતકોના ચિંતનનો આરંભ દેવનાથી થાય છે. શ્રૌત વાર્જ્ઞમયમાં દેવતા ચન્દ્ર મન, ઋદ્ધિ અને પ્રાણ તથા તેના સર્વ વિસ્તારનો વાચક છે. સ્થૂલ શરીરનો ચાલક આત્મા સપ્તો ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ છે; અને તે તે ઇન્દ્રિયોની ઉપકારક સામગ્રી બ્રહ્માંડના તે તે ઇન્દ્રિયોનાં પ્રેરક તત્ત્વોમાંથી મળે છે. યાતવક્ત્ર્ય કાંડમાં પ્રાણ્યજ્ઞવાદીના લક્ષ્યજિંદૂથી યાતવક્ત્ર્યે દેવનાનાં વર્ગીકરણ કર્યાં છે:—

તેત્રીસ દેવતા	છ દેવતા	ત્રણ દેવતા	બે દેવતા	એક દેવતા
૮ અગ્નિ, પૃથ્વી, અગ્નિ-પૃથ્વી,		બૂ	અન (ભોગ્ય સદિ)	પ્રાણ
વાયુ, અંતરિક્ષ, વાયુ-અંતરિક્ષ.		શુર	પ્રાણ (ભોગ્ય સદિ)	(ભોગ્ય
આદિત્ય ધુલોક આદિત્યધુલોક		સ્વર		ચેતન)
ચંદ્રમા, નક્ષત્રો.	૧	(ત્રિલોકી)	૨	૧
વસુગૃહ વાચ્ચ		૩		
કેમકે તેમા સર્વ				
મૂલ્યવાળી વસ્તુઓ				
રહેલી છે.				

૧૧ પાંચ માનેન્દ્રિયો.
પાંચ કર્મેન્દ્રિયો
અને મન. મળી
૨૬ સંસ્કારો.

કેમકે તે હો છે ત્યારે
મૃત્યુથી સંસારીને
રોયડાવે છે.

૧૨. હાદય માસાત્મક.
આદિત્ય ગૃહ વાચ્ચ.
કેમકે તેઓ સર્વ
કર્મને - સંસ્કારરૂપે
લઈ મથકે દરી
ફલ આપે છે.

૧ હિન્દ્રિ-પર્વત્યદેવ.

૧ પ્રજાપતિ-“યજ્ઞ”
જેવડે પ્રજાને

વિસ્તાર થાય છે.

૩૩ આને તેત્રીસ કોટિ એટલે તેત્રીસ વર્ગના દેવ કહે છે.

આ સંપૂર્ણ દેવોમા તેત્રીસ છમા અંતર્ભાવ પામે, છ ત્રણમાં પામે,
ત્રણ એમા પામે, અને બે એકમા અંતર્ભાવ પામે. આ પ્રાણદેવતા મુખ્ય
અને ગૌણ એમ બે પ્રકારના સ્વીકારવામા આવે છે. ગૌણ પ્રાણો હિન્દ્રિયો
છે, અને મુખ્ય પ્રાણ જીવન આપનાર તત્ત્વ છે, અને તે ગૌણ પ્રાણોને

ટકાવે છે. શ્વાસ પ્રશ્વાસ તે મુખ્ય પ્રાણની પ્રકટ ક્રિયા (function) છે, પરંતુ તે ક્રિયાનું ગ્રેરક તો એક અત્યંત તત્ત્વ છે.

જ્યારે ગૌણપ્રાણો (ઇન્દ્રિયો પાપવડે દર્શાય છે ત્યારે મુખ્ય પ્રાણ પાપથી અપર્શ પામતો નથી પણ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાચ કર્મેન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ-એ અગીઆર પ્રાણો અથવા મંદો શુભ અને અશુભ વિષયોથી સંબંધ પામી શુભ અને અશુભ બને છે; પરંતુ મુખ્ય પ્રાણ શુભ અશુભ ધર્મથી પર રહે છે અને તેથી તેને મૂળાત્મા એવું નામ આપી અધિદેવ ચિત્તકો તેને સત્ત્વે છે—પિષ્પસાદ મુનિના છ શિષ્યોને આપેલા પ્રભાષ નિપદના સરસ ઉપદેશમા અને પડિતમન્ય શાકરવના માનવક્ય સાથેના વિવાદના સારમા અધિદેવ બ્રહ્મવાદના મર્મો પ્રકટ કરવામા આવ્યા છે.

સ્થૂપ સૃષ્ટિને જીવન આપનાર પ્રાણ—'હાની અભિવ્યક્તિના બે મ્થાનો, પિડ અને બ્રહ્માંડમા અધિદેવ ચિત્તકો સ્વીકારે છે. પિડમા, હૃદયમા અને બ્રહ્મંડમા આદિત્ય મહત્ત્વમા પ્રાણની વિશેષ ક્રિયા તેઓ સ્વીકારે છે. જ્યારે પ્રાણીના હૃદયમા અને 'ભ્રાડશરીરના આદિત્યમંડલમા પ્રાણ જ્યોતિર્મય એટલે સવિરોધ જાગતો જણાય છે, ત્યારે બીજી અધિજન સૃષ્ટિમા તે કેનસ સુપ્રમ ગણાય છે. પરંતુ સૃષ્ટિનો કોઈપણ સ્થાવર જંગમ પદાર્થ પ્રાણના અપર્શ વિનાનો નથી આથી તેને હિરણ્યગર્ભ—એવું નામ પાડવાથી આપનામા આવ્યું છે.

વેદનો સરળો ઉપાસનાકાંડ આ અધિદેવ ખ. સાથે મંગલ ધરાવે છે.

(૮) અધ્યાત્મ ચિત્તકો

પરંતુ ઐતચિત્તકો કમળ અધિજન અને અગ્રિદેવ ખંડમાથી અધ્યાત્મ ખંડમા પોતાના પરમ મનન્યને જ્ઞાના થયા કે અને તેથી રૂપનિર્દોષમા ભુનમ્ભિ, અને પ્રાણસૃષ્ટિના બે કે ચિત્તનો છે અને તેમા ભવિષ્યના દર્શનશાસ્ત્રોના બીજા તેમણે નાખ્યા છે, તોપણ તેમના ચિત્તનના પશ્ચિમમા અધ્યાત્મદર્શન દૃઢ પામ્યું જણાય છે.

અહીં, જનસંદિષા ખરું—વિગત્ જરીરમાં લ્યાપી એકું ખરું; વળી તે પ્રાણુસંદિષા જનસંદિષાના ચાલક એ—મૂળાત્મા અથવા દિરણ્યગર્ભરૂપે પ્રવર્તતું ખરું. પરંતુ તે જોને એવો જૂતાત્મક અને પ્રાણુત્મક (મૂળ અને મૂલ્ય સંદિષ) વિકારી અને હાયાડપ છે. પરંતુ તે જે અધિકરણમા વિકાર એ જણાય છે, જેની વડે છઃચારૂપે તરવરે છે, તે અધિકરણના તેઓ માલ્ય રૂપો છે. અધિજૂન સંદિષના અધિદેવ પ્રાણો નાડીરૂપ-જીવનરૂપ અહીં તે પ્રાણોવડેજ સમુપ જગત્તરી એટલા અને જીવન, અને તેથી તેઓ મત્ય ખરું; પરંતુ મન્યસ્ય સત્યમ્ એવું એક આત્મતત્ત્વ તે અહીં પદમ સત્ત્વર છે. જાણીએની પગિલામા દહીએ તો “ પૃથ્વી, જલ અને તેજ—એ દહના અધિજૂન મૂર્તિ-એવો, અને વાયુ, તથા આકાશ એ અમૂર્ત એવો છે ”

મૂર્તિના પગિલામો મત્ય, અને અમૂર્તના પરિણામો ધણો સમય રહેનારા તેથી અમત્ય. મૂર્તિ દહના પરિણામો ત્યાજે ગિર અથવા રથાવર, ત્યાજે અમૂર્તના પગિલામો મત્ય અથવા જંગમ.

મૂર્તિ પગિલામો જગત્તરી દૃષ્ટિથી સત્ અથવા ખગ (Real), ત્યારે અમૂર્ત પગિલામો તત્ત્વ—એટલે વધારે ખગ (Ideal). મૂર્તિ—પરિણામોમા—“ આ ” પણાનું અભિમાન નિંધાય, મમ-મારા-એવું અભિમાન નિંધાય, ત્યારે અમૂર્તમા “ હું ” પણાનું અભિમાન જાગે. મૂર્તિસમૂહ તે મૂળપ્રપંચ, અને અમૂર્તમૂહ તે વાસ્તાવ્ય.

પરંતુ આ વિગતો અથવા પ્રપંચ મન્યસ્ય સત્યમ્ એવું આત્મ-ભાવે ઝોળ માતા દહનો મહિમા. તે મહિમામા—તે વિજૃંભિમા-જમા (અહીં) એકેવું, અને તેમા તેની પ્રતિષ્ઠા.

આ અધ્યાત્મ દર્શન પિંડરૂપ મયાંદિત આત્માનું નહિ. પરંતુ દહનારૂપ અમયાંદિત આત્માનું. તેથી આત્માનું અનેકપણું શ્રીતદાલના અધ્યાત્મચિંતકોએ ગ્રીકાર્થુ નથી. ચોડનાવાલિન્યે સોડનાવહમ્—એ સુદા પ્રાચીન મુખ્ય લખનિયોનું તાત્પર્ય અત્યંત અબ્યાસકોને રૂઝરી આને તેમ છે. ભૂતાત્મ દર્શન કરનાર કૃષ્ણ-જોત્યનીય; પ્રાણુત્મ દર્શન કરનાર

વધારે ઐદિક અને પારલૌકિક સુખ મેળવે, પરંતુ બ્રહ્માત્મ દર્શન કરનાર અહીંજ શ્રવણે અમૃતભાવ મેળવે અને તેજ શાસ્ત્રણ, જૂનાત્મા, અને પ્રાણાત્મા કરતા અહીંઆતો પુરુષ-મસાર શરીરમા વાસ કરી રહેતો-તેનીજ શોધ તત્ત્વચિતકોએ કરવાની છે-એ રહસ્ય ઉપર વાગવ-કથકાકામા છેવટે સાદસ્યના સંધ્યા પ્રત્યેના હિતર આપ્યા પછી પ્રતિનંદી સામે પ્રશ્ન-વાગવ-કથકે પૂછ્યો -

તં ત્વૈવનિપદ પુરતં પૃચ્છામિ-“ ૬ તને તે ઉપનિષદ-ગમ્ય પુરુષનું સ્વરૂપ પૂછ છું ” તેનું ઉત્તર સાંકય આપી ગયો નહિ, અને તે હાર્યો-ઉપનિષદ બાપામા મરણ પામ્યો માગવ-ગમ્ય મર્મ વાક્યોથી છેવટે સંપન્નાઓને નમસ્કાર કરી કહે છે -

‘ મોટા વૃક્ષ જેવો આ પુરુષ છે. જેવાં વૃક્ષના પર્ણો તેના પુત્રના લોભ, જેવી વૃક્ષની છાલ તેવી પુરુષની ત્વચા, જેવી રીતે ગણના બેઠવી રસ કરે તેમ પુરુષની ત્વચાના બેઠવી મધિ નીમ્બે, વૃક્ષની અધિઓ તેવી પુરુષની માસવ પેશીઓ, વૃક્ષના લાકડાની અદગ્ની ગિરાઓ તેવા પુરુષના આત્મણે. વૃક્ષનો સખત ભાગ તેવા પુરુષના હાડકા. વૃક્ષના પલ્લો ઉદાય તોપણ તે નવા નવા રમે તેવા પુરુષના મર્ત્ય આત્મણે. ઉદાય-નાશ-પામે તોપણ તે વધે કયા મૂલ્યમાથી આ પુરુષ જીવનમય મેળવે છે ? વીર્યમાથી આ પુરુષ ઉગે છે અથવા નવ જીવન મેળવે છે એવું કહેનાનું સાહસ કરશો નહિ તે નીર્ધ તે. જીવતા પુરુષમાથી પ્રગટે છે, અને તેથી પુરુષનું મૂલ શી રીતે કહેવાય ? એકવાર જન્મ્યા પછી પુનઃ શી રીતે જન્મે ? આ પુરુષનું મૂલ ચિન્મય અને આનન્દમય ક્ષણ છે, જેઓ એ ક્ષણની ‘હાણી’ કરે છે તેઓ ક્ષણમૂલમા વસે છે અને પોતે જાણી શકે છે, અને અન્યને શ્રવાડે છે ”

બ્રહ્મણ્યમા ચતારા દર્શનના જેનો પાયો આ ત્રણ પ્રકારના ઐતચિતનોમા છે.

(૫) ત્રણ દૃષ્ટિવિદુની સમાલોચના

ઐતચિતનો ત્રણ દૃષ્ટિવિદુથી જે તાત્પર્યનિર્ણય ઉપર ગયા છે તે

આપણે વિચારી નેણુ પરંતુ ત્રણ દૃષ્ટિવિદુવડે

ત્રણ દૃષ્ટિવિદુથી જગત જગત શ્રવ અને કથનની સમાનતાઓ બિન્ન બિન્ન શ્રવ અને ઇન્દ્રિય સંબંધી બધાઈ, અને બ્રહ્મણ્યના દર્શનશાસ્ત્રોનો પાયો આ ભિન્ન ભાવનાઓ, ચિતનોમા નખાણો નીચેના કોનકથી તે અષ્ટ યશો.

અધિમૂત દૃષ્ટિમિદુ

અધિદેવ દૃષ્ટિમિદુ.

અધ્યાત્મ દૃષ્ટિમિદુ.

૧ જગદ્બીજ-સર અથવા
બ્રહ્મ જૂનારૂપે પશ્ચિમમે છે
તેમા વિન્દની હતપતિ
સ્થિતિ અને લક્ષ યાચ
છે, અને પોને વિશ્વમય
બને છે

જગદ્બીજ-૪ વિશ્વમય
બને તે, ખં: પન્તુ
તેના મૂર્તિતથા અમૂર્ત
મર્ત્ય-અમર્ત્ય, સન્
તથા ત્વત્-એવા
વિભાગ પડે છે, અને
પ્રાણુસ્ટિ આલક
આત્મા છે બોમ્બ
તથા બોમ્બાડપ મૃદિનો
વિવેક છે

મૂર્ત અમૂર્તમક બ્રહ્મ તે
અપર, અને તેના ભાવથી
ગદિત પગ્યક્ષનું સ્વરૂપ
છે. આથી વિશ્વમય હતા
વિવેકીર્ણ બ્રહ્મ ખંડ
વિશ્વમય બ્રહ્મ સત્ય,
પન્તુ વિવેકીર્ણ તો
સત્યસ્ય મન્યમ્

પશ્ચિમ પામેલું જગત
વિશેષ ગ્યના અને જોખા
વાળું વિદ્યાર છે.

પશ્ચિમ પામેલા જ
મત્તા વિશેષ તરીકેનો
આલક આત્મા હિર
મુયગર્ભ (પ્રાણુશરીર
મનોમય કલ્યાદિ મગા
વાગો) આલક છે

મૂર્તિ તથા અમૂર્તથી
ચડીઆતુ જગતુરનું
મૂળમરુ નામલોચ
મુક્તમા જગતુરેલુ,
'તમથીનિમૂલ' હતા
અવિદ્યા કામ કર્મના
સરનાથી બંધેલુ જગ
કાલગ ચવાના બધનાળુ,
મેતામુખ કંથરનામના
અભિમાનીની સત્તાનું ખ

જગઅગ્નિમાથી વિરક
હિજા પ્રદે તેમ બારો
ની (જીવેની) હતપતિ છે,

જીવેની વાગ્નાન રૂપતિ
નથી, પણ જીવ બાવે
બોમ્બ મુદિમા બ્રહ્મ
પ્રવેગે છે જગ નાગી
એગમા જગ પ્રવેગે છે

જીવેની વાસ્તવિક ત-
ત્વતિ બ્રહ્મમાથી નથી.
જીવે પોતે અવિદ્ય
બ્રહ્મજ કંથરમા
એકજ સાચો આત્મા

તેમ, એટલે પોતાનું છે; અને જોમ એક શરીર ઘડવાની સાથે સૂર્યનું દિરણ્ય ઝુમરના પોતે તેમાં પ્રવેશે છે, પાસાઓમાં પ્રવેશી બનતાકાર દેખાય તેમ એક નાનાકારના અનંતરૂપે બાંધે છે.

૪ જીવો અણુ અને જન્માતર પરિણામ પામનાર બોક્તાઓ છે. તે બોક્તાઓ કલ્પમય-યજ્ઞમય-ક્રિયામય છે. ક્રમાંનુસાર તેની ઉત્પત્તિ અવનતિ છે.

જગત્ કારણ એકરીને વિદ્યેમય અને તેથી નાના જીવ કે જે પ્રકટ થાય તે ખડ, પણ તે માથે બ્રહ્માંડના મુખ્ય શરીરમાં, ગદીઆતી કૃપાધિમા-આગ્નિયાદિ મંડલમાં, સવિશેષ પ્રકાશે છે, અને વિશ્વના અનંતરૂપી રૂપે પણ રહે છે. અને તે નાના જીવનું શ્રેય છે. તેથી તે જીવોનો ઉપાસ્ય છે. યજ્ઞકર્મ આ વિદ્યા સાથે થાય નો વધારે ઉચ્ચ હલ આપે છે.

જીવોની વાસ્તવિક ઉત્પત્તિ નહિ તેથી અણુ-બવવાળા, વિકારી, જન્માતર પરિણામ પામનાર—ઇત્યાદિ બાવનાઓ અવિનાશ્ય છે. વસ્તુસ્થિતિ તેવું સુષ્ટ નથી, પણ વસ્તુ તેની દૃષ્ટ થાય છે. બાવનાનુસાર સદિ જન્માય છે; જીવત્વની રૂઠ બાવનાને અળપાય તો બ્રહ્મત્વની બાવના ઉદય થાય, પરંતુ બ્રહ્મભાવ ઉદય થવો તે કંઈ કૃપાસનાનું અથવા પ્યાનનું રહ નથી, પરંતુ ધવજ મનન અને નિદિધાસનથી જન્મ જ્ઞાનનું રહ છે. આ યજ્ઞ વિના સનાના પરિણામનો પેર પારલૌકિક નથી, પણ

(૬) ઐતતત્ત્વવિચારકો

ઐતકાલના ચિંતકો ઘણે ભાગે નામમાત્રાવશેષ રહ્યા છે. અમુક વિદ્વાના અમુક દ્રષ્ટા અથવા ઋષિ એટલું આપણે હાલ જાણી શકીએ છીએ. અધિભૂત ચિંતકોમાં શાકિલ્ય, પ્રવાહણ્ય ઐતકાલના સ્વતંત્ર જૈનશિલ્પિ, અને ઉદ્દાવક આચાર્યના નામો ઇતિહાસ વિચારકો.

સમુદ્રમાં તરતા કાંકા ઉપર આવી પડ્યા છે, અધિદૈવ ચિંતકોમાં પિંચપલા મહર્ષિ અથવા ભોગવે છે, અને બાલાકિ તથા શાક્ય પાતિયમાં પ્રકાશે છે, પરંતુ નિષ્કામાં નહિ, અધ્યાત્મ ચિંતકોમાં મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય અગ્રેસર પદ ભોગવે છે શકરાચાર્યની પડેલા જો કોઈ પણ અધ્યાત્મ-વિદ્યામાં સ્વતંત્ર ઐત વિચારક થયા હોય તો તે યોગીશ્વર યાજ્ઞવલ્ક્ય જ છે. તેમના વિચારના વ્યાપક-વડે, મન ઉપગના અત્યુત્તમ સંયમ બધરડે, નિરીક્ષણશક્તિના પ્રભાવવડે અને સસાગના પૂર્ણ અનુભવરડે, તેઓ ઐત વિચારકોમાં મૂર્ધ જોવા પ્રકાશે છે.

મિથિલાનગરીમાં દેવરાત નામનો એક શાહજી હતો તે અજ્ઞાન કરવામાં પ્રસિદ્ધ હતો તેથી તેની ખ્યાલિ 'વાજસનિ'—(અજ્ઞ આપનાર)

તરીકે પ્રસરેલી હતી ઘણા મજો કર્યા પછી યાજ્ઞવલ્ક્ય મહર્ષિ તેને એક પુત્ર થયો અને તેથી તેનું નામ યાજ્ઞવલ્ક્ય પરમ અધ્યાત્મ પાડ્યું, મજોપરીત સરખા મળ્યા પછી યાજ્ઞવલ્ક્યે ચિંતક.

ઋગ્વેદનો અભ્યાસ બાળક પાસે કર્યો, યજુર્વેદ પોતાના કાકા વૈશંપાયન પાસે શીખ્યા, અને સામ-વેદ તથા અથર્વવેદ જમિનિ તથા આર્ષિ (ઉદ્દાલક) પાસે શીખ્યા વિદ્યાભ્યાસના સમયમાં વૈશંપાયનને હાથે અગ્નિએ હિંસા થઈ તેનું પ્રાપ્ત શ્રિષ્ટ આપવાની કોમને હિંમત ચાલી નહિ, અને યાજ્ઞવલ્ક્યે પ્રાપ્તશ્રિષ્ટનું/ નિધાન કર્યું, અને આથી ગુરુ સાથે ત્રિયુગ થયો, અને પરિણામ એવું આપ્યું કે યજુ-શાખાના અધ્યયનમાંથી તેમને ખાતવ કરવામાં આવ્યા.

તેઓ હિમાલયમાં ગયા, અને સૂર્ય ભગવાનનું તપ કર્યું. તે તપના પ્રભા-
વથી તેમણે યજુર્વેદની સ્વતંત્ર શાખા પ્રવર્તાવી. તેમની શાખાને યજુર્વેદની
વાજસનેયિ શાખા કહે છે. તેમની શાખામાં મંત્રભાગ અને બ્રાહ્મણ
વિવિક્ત એટલે તદન નિગળા હોવાથી તે વેદને શુક્લ યજુર્વેદ કહે છે; અને
પ્રાચીન યજુર્વેદ મંત્ર-બ્રાહ્મણના મિશ્રણવાળો હોવાથી “કૃષ્ણ” સંજ્ઞાને
પામ્યો છે. આ મિશ્રણને લીધે તે વેદ તિત્તિરિયાખાને કહેવાય છે. તેતર
પક્ષીની પાંખો મિશ્ર રંગવાળી હોય છે તે ઉપરથી આ સંગ્રા પડી હશે
એવું અનુમાન લાયક છે. યાગવલ્ક્યે મૂળ ભણેલો યજુર્વેદ ઓછી નાખ્યો,
અને તે વેદને તિત્તિર પક્ષીનું રૂપ ધરી બ્રાહ્મણો લઇ ગયા અને તેથી
તેઓ તૈત્તિરીય કહેવાયા એવી પાતમા વાજસનેયિ બ્રાહ્મણે પાછળના
બ્રાહ્મણો કરતા પોતાની મહત્તા વર્ણવવાની અતિશયોક્તિ કરી જણાવ્યું છે.

યાગવલ્ક્યને મૈત્રેયી અને દાત્યાયની નામની બે પત્નીઓ હતી. તેમા
મૈત્રેયી બ્રહ્મચારિની હતી. તેણે પોતાના પતિના સંન્યાસ લેવાના પ્રસંગે
તેમની પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા મેળવી પ્રત્યક્ષા ધ્યાનથી કરી હતી. દાત્યાયની વ્ય-
વહારમાં ઘણી કુશલ હતી. તેને ચંદ્રકાન્ત, મહામેધ, અને વિજય નામના
ત્રણ પુત્રો હતા તે સર્વે માથે સન્મારજનો ભાર મૂકી યાગવલ્ક્ય નિઃસં-
ન્યામી થયા હતા.

તેમના શ્રૌત મંત્રોમાં શુક્લ યજુર્વેદની મંત્રસંલિતા ચાલીસ અધ્યા-
યની છે; તથા શનપથ નામનું મોટું બ્રાહ્મણ છે. તે બ્રાહ્મણના આરંભિક
વિભાગમાં છેવટે મોટું ઉપનિષદ આવે છે, અને તેનું નામ મૃદ્ધદાર્ણયક
ઉપનિષદ છે. આ ઉપનિષદ જેવું વિસ્તૃત અને ગંભીર ઉપનિષદ ખીજી નથી.
શનપથ બ્રાહ્મણના અંતમાં શુક્લાનિ યજુર્વેદિયાજ્ઞવલ્ક્યેન આચાર્યાયન્તે
આત્મ રૂપ વાક્ય છે. તેથી સમજાય છે કે તે બ્રાહ્મણ મંત્રની ગ્યના યાગ-
વલ્ક્યેજ કરેલી છે. વળી શ્રૌતવાચસ્પતિના અંગ તરીકે યાજ્ઞવલ્ક્યશિક્ષા
અને પ્રતિજ્ઞાસૂત્ર નામના વેદાંગના ગ્રંથો પણ યાગવલ્ક્યના છે.

યાગવલ્ક્યે સ્વતંત્ર યોગશાસ્ત્ર રચ્યું હતું, અને તેઓ સમર્થ યોગી

હતા તેઓ સ્મૃતિકાર પણ હતા અને હાલની ઉપવચ્ચ યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ જેના ઉપર ગિતાક્ષગ નામની ટીકા છે તે જો કે મૂલ મંથ નથી, તોપણ યાજ્ઞવલ્ક્યના મૂલ ધર્મસૂત્રોને અવલંબી આ સ્મૃતિ ઘડાયેલી છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય ઉપનિષદ નામનો મંથ યોગશાસ્ત્ર તરીકે રજુ થાય છે, પરંતુ તે આધુનિક જણાય છે.

યાજ્ઞવલ્ક્ય કાંઠામાં જનકચૈદિહ અને યાજ્ઞવલ્ક્યનો સંબંધ દર્શાવ્યો છે

તેથી તેઓ રામરાજ્યમાં થયા એવું અનુમાન પ્રવેશ

યાજ્ઞવલ્ક્યના થવા પામ્યું છે પરંતુ ગ. બા. પી. બી. જોશી એવા

કાલની ચર્ચા અનુમાન ઉપર આવ્યા છે કે યાજ્ઞવલ્ક્ય યુધિષ્ઠિરના

સમકાલીન હતા તેઓ જણાવે છે કે ધર્મસૂત્રકાર

મનુ વસિષ્ઠ પછી થયા છે, વસિષ્ઠના ધર્મસૂત્રોમાંથી મનુએ અવતરણો

લીધા છે, યાજ્ઞવલ્ક્ય મનુ પછીના છે ગમચદ્રજના કૃત્ય શુરુ વસિષ્ઠ હતા

તેથી યાજ્ઞવલ્ક્ય રામચંદ્રના મમયમાં થવાનું અનુમાન પાયા પિનાનું છે,

વળી પાણિનિના વ્યાકરણ સૂત્ર ઉપર મકાબાખ્યકાર પતંજલિ ઇસવી સન

પૂર્વે ત્રીજા મૈકામાં થઇ ગયાનો સર્વમાન્ય નિશ્ચય છે. તેથી પાણિનિ ઇસવી

મન પૂર્વે એવા સૈકાથી એક પ્રાચીન તો નથી પાણિનિ પહેલાં મારક

થઇ ગયા અને માત્રના પહેલા નીસ નિરુક્તકારે થઇ ગયા છે આ નિરુ-

ક્તકારોમાં શાકટાયન અને શાકલ્યના નામ આવે છે. તેમાં માત્ર યાજ્ઞ-

વલ્ક્યનો પ્રતિસ્પર્ધિ હતા તે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદથી સ્પષ્ટ સમજાય છે.

પાણિનિ વળી પારસકરનો નિર્દેશ કરે છે, અને માત્ર પણ પારસકરનો

નિર્દેશ કરે છે, કાત્યાયન અને પારસકર મિત્રો હતા. ઐત-સંપ્રદાયમાં

એવી વાત ચાલે છે કે કાત્યાયનની દેખરેખ નીચે પારસકર ઐત અને ગૃહ્ય

સૂત્રો રચ્યા હતા. શુકલ યજુર્વેદના પ્રાનિશાખ્યના ટીકાકાર કાત્યાયનનો બહુ

માનથી જાણે છે, અને તેને યાજ્ઞવલ્ક્યના પ્રસિદ્ધ શિષ્ય તરીકે

વર્ણવે છે. (આ ઐત સૂત્રકાર કાત્યાયન પાણિનિના વ્યાકરણ સૂત્રના

વાર્તિકકાર હતા જુદા છે). આ ઉપરથી કાલ પરંપરા નીચે પ્રમાણે

આવે છે.—

પરજનિ હસચિત્તન પૂર્વે સ્ત્રીજ સૈકામાં, તેના પહેલા પાણિનિ પાણિનિ પહેલા શાકદાયન અને ચાર, તેમના પહેલા પાગર, અને શ્રીન મુતકા નાચાયન કાચાયનના મુદ્દે યાગવત્કય

વગી મહાભાગના સમાપર્ષ-અધ્યાય ૩૩ ઉપરથી જણાય છે કે બુધિચિત્તના રાજમૂલ યજમા વ્યાસ પ્રત્યા હતા, સુમિ ઉદ્દમાતા હતા પૈન હોતા હતા અને નાગવ કય અધ્યયુ હતા ૧મી દગ્વિશ-અધ્યાય-૧૪૨ ઉપરથી જણાય છે કે યાગવ કયના શિષ્ય મદ્વલ શ્રી કૃષ્ણના પિતા વાનુ દેવના પુરોહિત અને મિત્ર હતા અને વાસુદેવના અશ્વમેધ યજમા વ્યાસ, યાગવત્કય, સુમિત્ર મદ્વલ જમાન અને દૈન હાગર હતા આથી મહાનારના મુદ્દ પહેલા યાગવ મ્યનુ જન હવુ

યાગવ કો પદ શાખામાં મચ્છુર્દા નસાર કો હતો તેમાં મ્બવ મુનિની એમ માણી શાખા છે આ કવર શુકતલાની રક્ષક પિતા કે અ પ તે એકસ મહી સમાય તેમ નથી પગ્ગુ એલ વાડ મયમાં અમ્બવ ગોગ તા યાગવ મ્યથી રચાયેના શતપથ સાહ્યજુમાં શુકતલાની આખ્યાયિન્યુ નવિ રતર પહેનુજ વર્ણ છે

હવે ત્રમાણે મહાભાગના મુદ્દ પહેલા વાસુદેવકૃષ્ણ બ્રહ્મ ત અને બુધિચિત્તના મમમનમાં યાગવ મ્યો મૂલવાની મ બા પી બી જોશીની મભાવના ત્રમાણુજન માનના પહેલા બાલ પ્રમાણુની વિશેર અમેગા રહે છે નીચેના મુ ત્રાએ તે સભાવના ત્રીમરતા પહેલા ત્રિચારના થોમ્બ છે -

(૧) જનક વેદને ૮ રેખ શતપથ સાહ્યજુના મૂલદારવ્યમાં આવે છે ત્રા જનક વેદ મીતાના પિતા નદિ પ્ણુ જીમ્મ હતા તે શા આધા માનુ ? એ વાત ખરી છે કે સીતાના પિતા જનકના દર્શનમાં પણ જન નામ ત્રાગા ગજ થયા હ ગમાયજુમાં ત્રથમ જનકનો વર્ણ છે

ત્રયામ્બક ૧૬ સ પૂ પ૦૮ પહેલા થઇ ગયા જુગે Introduction to Nirukta by I Sa up ૧૩૦૧

આપણા' કવિજનોનાં સંપ્રદાયમાં સીતાના જનકવૈદેહને યાગવલ્ક્ય સાથે સંબંધ થયેલો એવું મનાતું આવતું છે. ભવભૂતિ વીરચરિતમાં કહે છે કે:-

म पय राजा जनको मनीषी
पुरोहितेनांगिरसेन गुप्तः ।
आदित्यशिष्यः किल याज्ञवल्क्ये ।
यस्मै मुनिर्ब्रह्म परं विवरे ॥

આ શ્લોકમાં બૃહદારણ્યકના યાગવલ્ક્યકાંડની સ્પષ્ટ સ્મૃતિ છે. દાદ્ય ગ. બા. જોશીનાં સંભાવના સ્વીકારીએ તો બૃહદારણ્યકના જનક તે સીર-ધ્વજ અથવા કુશધ્વજ જનક નહિ પણ બહુવાચ્યજનક હોય, પરંતુ તે અનુમાનને ટેકો આપનાર બાલ પ્રમાણ નથી.

(૨) બીજી સંપદ લાલિયુમાં "અશ્વમેધયાજી પારીક્ષિતો કયા વસે છે" એવો પ્રશ્ન મદ્રદેશની (Country between Rabi and Chinab Capital—Sakal) ગંધર્વગૃહીત પતંજલ કામ્યની દીકરીને જુગ્મુ લાલ્યાયનિએ જૂનકાલમાં પ્રશ્ન પૂછેલો તેનો અનુવાદ કરી યાગવલ્ક્યને પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ ગંધર્વગૃહીત સ્ત્રીનો કિલ્લેખ યાગવલ્ક્યકાંડમાં ઉદાહર આરણ્યકા યુગમાં પણ થયો છે. આ પારીક્ષિતો કણુ ? સામાન્ય બુદ્ધિથી પાડવોના વંશજો માનીએ તો મુધિગિર સમકાલીન યાગવલ્ક્ય હતા તેવી રા. બા. જોશીની સંભાવના કદી બધે જોએ નહિ. આ પ્રશ્નો પ્રસંગ સ્પષ્ટ નજીવે હિં કે પારીક્ષિતો અશ્વમેધયાજી હતા, અને તેઓના કયા લોકમાં વાસ છે એ પ્રશ્ન બારનબુદ્ધને કેટલોક સમય વીત્યા પછીનો બધે જોએ છે. આ પ્રશ્ન યાગવલ્ક્યને પૂછવામાં આવેલો તેમાં ભૂતસ્મૃતિ છે. એટલે પારીક્ષિત પત્રી યાગવલ્ક્યનો જીવનકાલ આવે દદાય એમ કહેવામાં આવે કે જેના ચદ્રવંશી પારીક્ષિતો છે તેના સૂર્યવંશી પણ પારીક્ષિતો છે. જો તે સૂર્યવંશી પારીક્ષિતોનો કિલ્લેખ આ પ્રશ્નમાં ગણીએ તો સીતાના જનકવૈદેહ સાથે યાગવલ્ક્યના સંબંધનું પરંપરાગત મંતવ્ય દદાય ખરું પણ મળાય.

(૩) ત્રીજું મહાભાગના નનાપર્વ અને હગ્નિચત્રે કાવનિર્ણયમા બહુ પ્રમાણજન માની શકાય તેમ નથી હરિવંશ મૂલ ભાગનો ભાગજ નથી

(૪) ચોથું ચતુષ્પથ યજુર્વેદની અનેછાન્દોગ્યની અતપરીક્ષા ઉપગ્રથી સમગ્રાય છે કે છાન્દોગ્યકથનિવદ વધારે પ્રાચીન છે તે છાન્દોગ્યમા પ્રતિષ્ઠા પામેના ઉદાસ્ય આરણ્યિ શ્વેતકેતુના પિતા થાય, અને તે યાગનક્રમના વિદ્યા શુરુ થાય છે મૂલદારગ્યકના ડેરટના ભાગમા યાગવંક્ય ઉદાસ્ય આરણ્યિના અતેવાસી હતા એવો અપ્પ જાહેર છે. આ ઉદાસ્ય અને તેના પુત્ર શ્વેતકેતુ નિશ્ચાના ધણા યામગી હતા તેઓ જ્યા ત્યાથી નરી વિદ્યા મેળવવા કાગજ ધરાવતા હતા. આ પિતાપુત્ર પ્રવાહણુ જૈનસિ પામે ન્યાગ્નિ વિદ્યા શીખ્યા હતા અને અશ્વપતિ કેય પામે વૈશ્વાનર વિદ્યા નીખ્યા હતા. આ પૈરી પ્રવાહણુ જૈનસિ રાજપુત્ર હતા, અને અશ્વપતિ ગજકર્તા હતા પ્રવાહણુના કહેના કથરથી નમગ્રાય છે કે બ્રાહ્મણોને પચાગ્નિવિદ્યા પહેલ વહેલી કાનિયનયમાથી તેની મારફત મળે છે આ પચાગ્નિવિદ્યાતુ પ્રકરણુ ચતુષ્પથ બ્રાહ્મણમા એટલે યાગવંક્યના પોતાના મથમા છે તેથી અશ્વપતિ કેયના રાજમસમયમા ઉદાસ્ય આરણ્યિ અને તેમના અતેસમી યાગનક્રમ હતા તે નિર્નિવાદ છે, જે અશ્વપતિ કેયનો કાલનિર્ણય થાય તે યાગવંક્યનો થાય

સારાચ કુધિટિંગા કાલમા યાગવંક્ય થયાના વાક્યો ભાગતાદિમાથી મળે છે તેના રામચંદ્રના સમયમા થયાના પણ નાક્યો પણ મળે છે. તેથી જ્યા સુધી બહાગના વિશેષ ઐતિહાસિક પ્રમાણો મળે નહિ ત્યા સુધી યાગનક્રમો કાવનિર્ણય મા બા પી બી જોશીના અભિપ્રાયને અનુસાર કરવો તે સ્પષ્ટતા માત્ર છે તોપણ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમા એટલુ તો ચોક્કસ છે કે આ યાગવંક્ય કંઈ સ્થિત મૂર્તિ નથી, પરંતુ ઐતિહાસિક માનુષી વ્યક્તિ છે, અને તે પાણિનિ પહેલાની ધણા સૈન ઉપરની છે.

(૭) મહર્ષિ યાગવલ્ક્યના તત્ત્વજ્ઞાનના સંબંધમાં ત્રણ સ્વતંત્ર વિચારો

ત્રીન સાહિત્યભાષી યાગવલ્ક્યના સ્વતંત્ર નિર્ણયો તારૂરી રીતે તથા તેવા છે; કારણ કે એમના વિચારો બૃહદારણ્યક ઉપાનિષદમાં તેમના પોતાના મુખપડેજ વર્ણવાયા છે —

(૧) યાગવલ્ક્યના પડેલાં જગત્ કારણ સંબંધી નિર્ણયો અધિભૂત અને અધિદેવ દૃષ્ટિથી થતા હતા. વિશ્વના કારણ રૂપે અથવા વિશ્વના નિયંતા કથિરરૂપે જગત્ તત્ત્વ સમજવામાં આવતું. પરંતુ તે વિશ્વતું કાગ્ય, અને વિશ્વનો નિયંતા એ પણ મર્ચનો આત્મા જ છે, અને અન્ય પરાર્થ અથવા તત્ત્વ નથી એવો નિશ્ચય સ્વતંત્ર તર્કવડે જેવો યાગવલ્ક્યે કયો છે તેવો અન્ય કોઈ જગિએ કયો નથી. યાગવલ્ક્યની વાણીમાં કહીએ તો:—

“આ લોકપ્રસિદ્ધ આત્માજ્ઞ જાણ છે. તે આત્મા વિજ્ઞાનની ઉપાધિથી વિજ્ઞાનમય, મનની ઉપાધિથી મનોમય, ચક્ષુની ઉપાધિથી ચક્ષુર્મય, શ્રોત્રની ઉપાધિથી શ્રોત્રમય, શૃત્તિની ઉપાધિથી શૃત્તિમય, જલની ઉપાધિથી જલમય, વાયુની ઉપાધિથી વાયુમય, તેજની ઉપાધિથી તેજોમય, આકાશની ઉપાધિથી આકાશમય, કામની ઉપાધિથી કામમય, વૈરાગ્યની ઉપાધિથી અકામમય, ક્રોધની ઉપાધિથી ક્રોધમય, શાંતિની ઉપાધિથી શાંત, ધર્મની ઉપાધિથી ધર્મમય, અધર્મની ઉપાધિથી અધર્મમય,—સ્વઃ આત્મા જે જે ઉપાધિથી તે જ્ઞેય તે તે ઉપાધિમય જણાય છે. તેજ આત્મા એકાચારી છે, અને તેજ આત્મા સાધુ આચરણવાળો છે; તેજ આત્મા પાપકર્મવડે પાપી, અને પુણ્યકર્મવડે પુણ્યવાન જણાય છે. નિહાનો કહે છે કે જેવો જેનો કામ અથવા સંકલ્પ તેવો તેનો આત્મા અથવા પુરુષ. જેની કામનાવાળો પુરુષ તેની તેની કર્મવામના, અને તે કર્મવાસનાને અનુસરતા તેના નવાં પ્રત્યક્ષ કર્મો, અને જેના કર્મ તેની તેની ગતિ. જે જે આસક્તિથી બધાયેલો જે જે કર્મ કરે તે તે કર્મના સંજ્ઞાને અનુસાર કર્મ જ બોલવે છે. કર્મના અવમાન મમ્મે તે તે કલ્પ બોલતી તે લોકમાંથી આ લોકમાં પુનઃ કર્મ કરવા આસક્તિથી ગાયેલું લિંગ આવે છે. આ પ્રકારે સંસારનું મૂલ કામ

અથવા તુષ્ટા છે. જેઓ નિર્વાસન છે તેઓ નિષ્કામ છે તેમની સખળી કામનાઓ મિદ્દ હોવાથી તેઓ આત્મકામ છે તેઓ આત્મકામ એવા કારણથી ગણાય ॥ કે આત્મા વિના અન્ય કોઈપણ પદાર્થમાં તેમની કામના હોતી નથી એટલે આત્મકામ હોવાથી તેઓ આત્મકામ ગણાય છે, વળી તેઓ આત્મકામ એવા કારણથી હોય છે કે આત્માથી જૂદી કોઈપણ વસ્તુ તેને સત્ય અનુભવાતી નથી આ પ્રમાણે આત્મકામ હોય આત્મકામ થાય છે, આત્મકામ થઈ નિષ્કામ બને છે, અને નિષ્કામ થવાથી કોઈપણ વિષયની તાણુમા તણાના નથી તેમના પ્રાણુ લોકલોકાતરમાં અથવા દેહાન્તર પરિણામ માઝ કડીને ગતિ કરતા નથી પરંતુ આ લોકમાં પૂર્ણબ્રહ્મ રૂપ છતાં દેહભાવથી અચક્ષ્ણ જેવા જણાતા હોય છે. તે દેહના અવસાને સત્ય પૂર્ણ બ્રહ્મરૂપ થાય છે અનુભવીઓ કહે છે કે—આ ધણેા જીવો સનાતન યાત્રામાર્ગ મને હવડેલો છે, એટલુજ નહિ પણ મારી તેમા નિષ્ઠા બધામ છે. આજ માર્ગે ધીર બ્રહ્મવિદ્ પુરુષો મુક્તાવસ્થાવાળા છતાં દેહ પડ્યા પછી સ્વર્ગલોકને મેળવે છે”.

યાગ્યવલ્ક્યના અભિપ્રાય પ્રમાણે કામનાચણો પુરૂષ સંસારી છત્ર, અને કામના વિનાનો અસસારી મુક્ત બ્રહ્મ.

(૨) આ શુદ્ધ અસસારી મહાત્મા સ્વત આનંદ રૂપ છે એના સબધવડે સ્ત્રી પુત્ર સ્ત્રીર વિગેરે પ્રિય લાગે છે અને તે પોતે સ્વત પ્રિય રૂપ છે—આ નિશ્ચય ધણુ મહત્વનો યાગ્ય વલ્ક્યનો પોતાનોજ છે, અને તેનો પ્રમેદ પોતાની પત્ની મૈત્રેથી પ્રતિ કરેલો છે

(૩) વળી આ આત્મા સ્વયં-યોનિ વિજ્ઞાનધન છે એ ત્રીજો નિશ્ચય પણ યાગ્ય વલ્ક્યનો પોતાનો છે.

(૮) સૂત્રકાલીન તત્ત્વદર્શન

(ઇ. સ. પૂ. ૬૦૦ થી ઇ. સ. પૂ. ૫૦)

સહિતા અને બ્રાહ્મણના સમય પછી લગભગ ૮૦૦ વર્ષનો કાળ ઇ. સ. પૂ. ૬૦૦ થી તે ઇ. સ. પછીના બીજા સૈકા સુધીનો બૌદ્ધ સમય સાથે સમિશ્ર થયેલો છે પરંતુ ગૌતમબુદ્ધના જન્મ પહેલાં (ઇ. સ. પૂ. ૫૬૩ પહેલાં) બ્રાહ્મણોના કેટલાક પ્રસિદ્ધ સૂત્રકારો સર્જાયા છે. તેમને કાલક્રમમાં ગોડવાના ગૌતમ, બૌધાયન, વસિષ્ઠ, અને આપસ્તંબ એમ આવે છે તે ધર્મસૂત્રકારો પૈકી બૌધાયન મહર્ષિ માદરાયણના બ્રહ્મ-સૂત્રના ભાષ્યકાર હતા એમ ગંગાનુગ્નચાર્યના વિશિષ્ટ અદ્વૈતના ભાષ્યના કુલોપધી સમજાય છે. તેમના ભાષ્યની અથવા વૃત્તિની ઉપલબ્ધિ થઈ નથી પરંતુ આપસ્તંબ મુનિના ધર્મસૂત્રના પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રકરણમાં તત્ત્વવિધાનું નિરૂપણ છે અને તે ખડે અખ્યાતપટલ કહે છે.

હિંદુસ્થાનમાં આ સૂત્ર સમયના ઉત્તર ભાગમાં સાર્વભૌમ રાજ્ય મૌર્યવંશનું અપાયુ હતું એલેક્ઝાન્ડરે (ઇ. સ. પૂ. ૩૩૬-૩૨૩) ચડાઈ કરી પૌરસને હરાવી તેને પંજાબમાં સુવર્ણ રાજ્યના આશ્રિત નાબ તરીકે પુનઃ ગાદીએ બેસાડ્યો, તે અરસામાં મગધમાં ચંદ્રગુપ્ત (ઇ. સ. પૂ. ૩૨૯-૨૮૭) સાર્વભૌમ સત્તાનું બીજા નાખતા હતા, અને અશોક મહારાજ (ઇ. સ. પૂ. ૨૭૪-૨૩૭) ના સમયમાં મુદ્ધધર્મ જે માત્ર પ્રાતઃધર્મ હતો તે સાર્વભૌમધર્મ તરીકે વિસ્તાર પામ્યો હતો.

આ સૂત્ર સમયમાં નવીન તત્ત્વવિધાનો જન્મ થયો જણાયો નથી. પરંતુ ઉપનિષદના દર્શનને બ્રહ્માત્મવાદનું રૂપ અપાયુ હતું આપસ્તંબ મુનિ જોએ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા મૈત્રમાં આશ્રેયમાં થયા જણાય છે

* ડૉ. બુલગના અભિપ્રાય પ્રમાણે આપસ્તંબ ધર્મસૂત્ર ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦ થી ૫૦૦ સુધીમાં મુદ્ધી સંકાય તેમ છે (જુઓ S. B. L. Series V XIV. P. XLII)

તેમજે વેદના તત્ત્વજ્ઞાનનો અધ્યાત્મપટલમા સંક્ષેપ કયો છે. આ સંક્ષેપના ૭ મુદ્દા આ પ્રમાણે છે —

(૧) આત્મવાચ દગ્ગા બીન્ને ફાઈ ચટ્ટીઆતો લાભ નથી

(૨) આત્મા એટલે દેહાદિ મર્યાદામા પ્રકટ થતું ચેતન નહિ, પરંતુ સર્વ સચેતન પ્રાણીઓ જેનું શરીર છે, જે તે પ્રાણીઓની બુદ્ધિશક્તિ ગુદામા ગુપ્ત થઈ ગુદાચય બને છે, જે દર્શાવે નથી, જે ધર્માધર્માદિના એટલે અપૂર્વના શક્તિભાગથી ભેળાતો નથી, જે સ્વયં અચય છતાં ચય શક્તિમા નિવાસ કરે છે તેજ મત્ય પદાર્થ છે, તેને પરમાત્મા કહે છે.

(૩) આ મર્ત્ય પ્રાણીઓના અદ્ય આત્મામા ૬ પોતે છુ એવો અનુભવ જાગવો તેનું નામ આત્મવાચ છે.

(૪) મર્ત્યજૂન પ્રાણીમા આ નિત્ય, ચાનવાનું, અનગ અશબ્દ, અશરીર, અસ્પર્શ, અત્યંત પવિત્ર આત્મા પ્રત્યેક વિભક્ત શરીરમા અવિભક્તબાવે પ્રકાશે છે એવું અનુભવ જાગવો એ પગમ પુરુષાર્થ છે.

(૫) આ જગત્ કારણ પદ્મચેતનો આત્મરૂપે લાભ પ્રાપ્ત કરવામા પ્રતિમધ દગ્ગા જાગાદી ગોરો છે, અને તે કાષ્ઠ પિંગેર છે. તેનો નાશ કરવો જોઈએ

(૬) આ જૂતદહન દગ્ગાર દોષોનો નાશ કરવાનો ઉપાય તે યોગ છે. તે વડે મર્ત્યગામિત્વ અને સર્વાનુભવ થાય છે

આપગ્નન મુનિ આ ૭ મુદ્દામા ૭ અધ્યાત્મ સિદ્ધાન્તો દર્શાવે છે — (૧) પ્રાપ્ત્યનો નિદય (૨) પ્રાપ્ત થતું લક્ષણ, (૩) પ્રાપ્તિનું સ્વરૂપ, (૪) પ્રાપ્તિનું લક્ષણ, (૫) અપ્રાપ્તિનો ફેલ, અને (૬) અપ્રાપ્તિનું નિવારણ આ અધ્યાત્મપટલ ઉપર આજ સકગ્યાયર્થનું માધ્યમ પદાર્થ થયું છે.

પ્રકરણ ૨ નું

સાંખ્ય યોગ.

—૨૪૫—

યત્સાંસ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્યોગૈરવિગમ્યતે
 યકં સાંસ્યં ચ યોગં ચ યઃ પદ્યતિ સ પસ્યતિ
 (મ. ગીતા.)

(૧) ઐતકાલનો સાંખ્ય-યોગ.

ઐત તત્ત્વવિચારના આપણે ત્રણ ખંડ પાડ્યા છે. (૧) અધિભૂત, (૨) અધિદેવ અને (૩) અધ્યાત્મ. યોગીશ્વર યાગવલ્ક્યના સ્વતંત્ર અધ્યાત્મવિચારના તારાઓથી ઐતકાલનું દિવ્ય અંબર ઝળકે છે. પરંતુ તે ગગન કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિ જેવું છે, તેમાં હજુ સૂર્યાગ્નિબનો અથવા ચંદ્રાગ્નિબનો પ્રકાશ થયો જણાતો નથી. અધિભૂત, અધિદેવ અને અધ્યાત્મવિચારના તારાઓએ આકાશ-ગંગાનો પટ પ્રકટ કર્યો છે; પરંતુ આ આકાશ-ગંગા શંકરની જટામાં ઘુંચાઈ રહેલી છે; તેનો પ્રપાત ઝીલી બૂમડલ ઉપર લાવવાનો ભગીરથ જેવો-આદિ પ્રયાસ કરવાનું માન ભગવાન કપિલા-આર્પને છે. આ કપિભણિ કોઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતી કે આદિ પુરુષનું અગ્નિદેવનું-પિંગલ જટાવાળું ઐતરુષ છે તે સંબંધી વિવેચન આપણે આગળ કરીશું. હાલ તો સાંખ્ય અને યોગ એ નામના યુગ્મ દર્શનને આવિર્ભાવ કેવા ક્રમથી થયો તે વિચારીએ. તત્ત્વોની સંખ્યાના નિરૂપણપડે, અથવા સમ્યક્-જ્ઞાતિવર્ણન-શુદ્ધિનું પ્રકટ કરનાર હોવાથી સાંખ્ય એ નામ પડેલું જણાય છે; અને તે સિદ્ધાન્તનો મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થસિદ્ધિમાં શો ઉપયોગ કરવો તેનું નિરૂપણ કરનાર દર્શન તે યોગ ગણાય છે. સાંખ્યયોગને પ્રથમ માનનાર જાલકો છે.—એવું ગીતા વાક્ય ઘણા પુરાતન નિશ્ચયને જણાવે છે. સાંખ્ય એ સિદ્ધાન્તોનું સારૂ છે, ત્યારે યોગ તેની ઉપયોગી સાધનપદ્ધતિ છે. એક ગાનમય છે; બીજું ક્રિયામય છે. પ્રત્યેક દર્શન પરંપરાની પૂર્તિ કરે છે. તેઓ બિન્ન દર્શનરૂપ નથી. બે આખથી જેમ

એકજ વસ્તુનો અનુક્રમ થાય છે તેમ સાંખ્ય-યોગથી એકજ દુઃખાન્તરૂપ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય છે.

મંત્રસંહિતા કાલમાં જગતનાં આવિર્ભાવોને લગતાં ચિંતનોમાં સાંખ્યનાં બીજકો આપણે તારવી દાઢી ચકીએ. ઋગ્વેદના નાસદીય સૂત્રમાં તમસા મૂદં તમ આસીન્—અધારાથી દંકાયેલું તમસ્ હતું—એ વાક્યમાં જગતનું આદિકારણ દ્રવ્ય કેવલ અવ્યક્ત દશામાં હતું. તે અમે પ્રયોગે સલિલમ્ આગળ પડતા અને અગ્રકતા પ્રવાહાત્મક જલ જેવું થયું, તથા તપસ્તન્મહિમા ષકમ-જાવત—અને તે જ્યોતિર્ભય જળ તપના મહિમાથી એક આકારવાળું થયું અને કામસ્તદ્મ મમયર્તત—તે એકત્રિત જ્યોતિર્ભય જલમાં ‘કામ’ અથવા સંકલ્પનો વેગ લાગ્યો; અને તે વડે વિચિત્ર સૃષ્ટિ-વિમૂષ્ટિ થઈ. આ વિગેરે ગહન વાણીમાં આપણે સાંખ્ય સિદ્ધાંતના અનુક્રમે (૧) પ્રધાન અથવા પ્રકૃતિનાં, (૨) મહત્ નામના સુદિતત્ત્વના, (૩) તેજોમય અહંકારતત્ત્વના, અને (૪) તેની ત્રણ શાખાઓ વૈકારિક, તેજસ્ અને ભૂતાદિનાં બીજકો દાણા જેવાં આપણને જણાય છે.

જેવી રીતે પ્રકૃતિના “અવ્યક્ત” અને “વ્યક્ત” એવા પૂર્વભાવિ નામો સંહિતામાં છે, તેવું સાંખ્યનું પરિભાષિક ચેતનને લગતું નામ ‘પુરુષ’ પણ આપણને પુરુષતૂકમાં સ્પષ્ટ જણાય છે.

તાડ્ય અને વાજસનેયિ શાખાના આદ્યોમાં જગતકારણનું નામ સન્ અને અસન્ એવું આપવામાં આવે છે. ત્યાં અસન્ શબ્દ વડે અવ્યક્ત દશાવાળું કારણ દ્રવ્ય, અથવા સાંખ્યની મૂલ પ્રકૃતિનો બોધ થાય છે; અને સન્ વડે વ્યક્ત દશાવાળાં અહંકાર અથવા અભિમાન તત્ત્વનો બોધ થાય છે; જે કે શ્રોતબાધમાં આ શબ્દો કેવલ અચેતન કારણના વાચક નથી પરંતુ અંતર્ગત ચેતનથી સ્પષ્ટ પામતા કારણના વાચક છે. અસન્ અવ્યક્ત, અવ્યાકૃત, સન્ વ્યક્ત, વ્યાકૃત ધ્યાદિશ્રોતનામોમાં ભાવિ સાંખ્યશાસ્ત્રના પ્રધાન, પ્રકૃતિ અને તેની પ્રકૃતિ-વિકૃતિ રૂપ મહત્ અને અહંકારની આરંભવાવનાઓ કહેલી સગીએ તેમ છે. જે તેની

ભાવનાએ, આ શ્રોત સંદેશો ગુણાયેલી—ન હોત તો તે તે સંદેશોમાં અર્થનિરૂપણમાં અલસસૂત્રકાર, અલસ અથવા પરમેશ્વરમાં તે સંદેશોનું તાત્પર્ય છે એવું પ્રતિપાદના કરવા શ્રમ હોત નહિ પરંતુ તે સંદેશો ઉપર સાખ્યના પ્રધાન અથવા પ્રકૃતિના, અર્થનો દાવો ઉભો થઈ શકે તેમ હોવાથી, અને પાછળથી તેનો અર્થેલો જણાવાથી જ અલસસૂત્રકાર અને તે સૂત્રના—ભાષ્ય-કારોને તે મતનું ખંડન કરવાની જરૂર જણાઈ છે.

સાખ્યની મૂળપ્રકૃતિ ત્રણ ગુણમંથી છે એવી ભાવના પણ શ્રૌત વિદ્યા-શાખા ગુણાયેલી આપણને સમજાય છે. આરંભનું તમસ્ “તમથી ગૂંઢ” હતું, અને તે સંભવે રજસ્ ન હતું, અને તે તમસ્થી એકાગ્ર ચેત્ કામરૂપ થયું—એ માત્સંદીયસૂક્તની ભાવનામાં ભાવિ વેદાન્તશાસ્ત્રના અવિદ્યા (અવ્યાકૃત), કામ અને કર્મ પદાર્થોની જેની છાયા છે, તેવી ભાવિ સાખ્યશાસ્ત્રની તમસ્, રજસ્ અને સત્યની છાયા છે. “જંગત કામ્ય જે તમસ્ એટલે આત્મત અવ્યક્ત હતું, તે અંત પ્રેરણાથી વિરમતાંને પામ્યું, અને તે રજન્ થયું, અને તે રજસ્નો ક્ષોભ વાતુ રહેવાથી સત્ય થયું, અને તે સત્યના ચેતનમયે અસર્થી સકંપ, નિશ્ચય અને અભિમાનવાળા ત્રણ રૂપો (મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર) જગ્યા, ” આવી રૂપરૂપ વાણીમાં શૈત્રાચણી ઉપનિષદ સાખ્યશાસ્ત્રમાં ત્રણ ગુણોનો પાયો નાખે છે.

— ‘સમૂલા સૌમ્ય દમા’ મજા — “હે શ્વેતમેવ” આ પ્રજાના મૂલ સત્ત્વમાં છે.’ એવી રીતે છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં જે નામવાચક સત્ છે તેમાં ગુણુત્તમક સત્ત્વની ભાવના ગુણાયેલી જોઈ શકાય એમ છે. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો ભાવ સત્ત્વમાં, ક્રિયા અને કર્મનો ભાવ રજસ્માં, અને ઇન્દ્રિય અને સકંપનો ભાવ તપશ્ચક્ર આદિ તમસ્માં ગુણાયેલો છે. આ ત્રણ ભાવો જ્યારે એક તત્ત્વમાં ગુણાય, જ્યારે તેના કિરણો આડાં અવળા વણાઈ એક પટ જેવા દ્રવ્યરૂપ થાય, ત્યારે તે પ્રધાન વાય, અથવા માત્સંદીયસૂક્તની પરિભાષામાં સ્વેદો (પોતાના રૂપમાં ગોઠવોયેલું) નામની શક્તિ બને ને વડે નીચેનું જંગત જાગે. કૌષીતકી ઉપનિષદમાં જૂતમાના પ્રજામાત્રામાં

સંભવેલી છે-એવા વર્ણનમાં ભૂતોત્પત્તિ પડેલા પ્રગણા તત્ત્વો જાણે છે, એ સાંખ્યની છાયા છે.

અવ્યક્ત-અસત્ શબ્દોના જગત્કારણ ત્યારે તમસ્ રજસ્/અને મત્સ્યના અંતર્ગત ક્ષોભથી વ્યક્ત અથવા સત્ ત્યાજ્ય ત્યારે જે દ્રવ્ય પ્રકરે તેને મુદ્દક અને કાંક ઉપનિષદમાં મદ્દાન્ આત્મા એવા નામથી ઓળખવામાં આવ્યું છે.

મહતઃ પરમવ્યક્તમવ્યક્તાત્પુરુષઃ પરઃ

પુરુષાન્નં પરં કિંચિત્ સા કાંષ્ઠા સા પરા ગતિ

એ કાંક ઉપનિષદનાક્રમમાં મેદુત્થી અવ્યક્ત પર છે, અને અવ્યક્તથી પુરુષ પર છે, અને પુરુષ એ હૃદયની મર્યાદા છે, અને તે પરાગતિ છે એવું કહી સાંખ્યશાસ્ત્રનાં સદિનાદીજ્ઞના બીજા આપણે પશ્ચિન યથેષાં નેષી શકીએ છીએ.

ત્યારે ઉપનિષદઅધીની એક વિચારશ્રેણી જગત્કારણ બ્રહ્મને આત્મ વસ્તુરૂપે ઓળખાવવા પ્રતિ વળે છે, અને તેમાંથી સ્વતંત્ર વેદાન્તદર્શન ઉદ્ભવે છે, ત્યારે જગત્કારણ અવ્યક્તને (પ્રકૃતિને) પુરુષી (આત્માથી) પૃથક્ પછાતું બાળ કમવનારી બીજી વિચારશ્રેણીમાંથી સાંખ્યદર્શન ઉદ્ભવે છે. એક વિચારશ્રેણી બ્રહ્મના અને આત્માના અદૈતસાક્ષાત્કારમાં પુરુષાર્થ જુએ છે, ત્યારે બીજી વિચારશ્રેણી પ્રધાન અને પુરુષના અત્યંત વિવેક-સાક્ષાત્કારમાં પુરુષાર્થ જુએ છે. કાંકકઉપનિષદની વિચારશ્રેણી બાવિસાંખ્યના તત્ત્વોનો નામવડે નિર્દેશ કરે છે, પરંતુ તેમાં આત્મચાન્દ્ર જેડે રાખી તે તત્ત્વોનો પરાવધિ. સાંખ્યની પેડે પ્રકૃતિમાં લાવી ચૂકવામાં આવતો નથી; પરંતુ ચિન્મય પરમાત્મામાં લાવી ચૂકે છે. કાંક ઉપનિષદ અભિમાનીને વિનાનાત્મા, સાક્ષીઆત્માને મદ્દાન્ આત્મા, અને પરપુરુષને ચાન્દ આત્મા એવા નામથી ઓળખાવે છે; અને તેથી અદ્વૈત, મહત્ અને પ્રકૃતિ એ ત્રણ તત્ત્વોના નામો તે પશ્ચિનામાં આભાસરૂપે ઝંઝકે છે. સાંખ્યના પારિ-

બાધિઃ અર્થમાં તે વપરાયા નથી. પરંતુ યાનાત્મા, મહાન્ આત્મા, અને અને શાંત આત્માની યાન, મહત્ અને શાન્તિ—એ ત્રણ ઉપાધિમાં સાંખ્ય-શાસ્ત્રના આદિનાં ત્રણ તત્ત્વોની સંખ્યા તો ઝોળખાઇ આવે તેવી છે.

વળી મૂલપ્રકૃતિનું નામ એ જ ઉપનિષદ્માં “દેવતામયી અદિતિ” એવું આપવામાં આવ્યું છે. પ્રકૃતિથી પર દેવતાનો સ્વીકાર નહિ, પરંતુ પ્રકૃતિની અંતર્યામી દેવતા ઉપર બાર મૂકવામાં આવે છે.

વાજસનેયી સંહિતોપનિષદ એટલે ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદમાં સં-જ્ઞતિ અને અસંજ્ઞતિ શબ્દોમાં આપણે વિકૃતિ અને પ્રકૃતિના પર્ચાય શબ્દો પેઢેલા જોઈએ છીએ. અને સ્વેતાશ્વતરોના મંત્રોપનિષદમાં તો સાંખ્ય-શાસ્ત્રનાં તત્ત્વો ઔપનિષદ ભાષામાં ૩૬ થયેલાં જણાય છે. સ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં જમતકારણ શું એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “સ્વચ્છોદી નિગૂઢ દેવાત્મ શક્તિ” વર્ણવવામાં આવી છે; અક્ષયકન્દા વર્ણનમાં સંધળા સાંખ્ય-દર્શનનાં તત્ત્વો તે એકના ત્રણ વૃત્તમા, સોળ છેડામાં, પચાસ આરામાં, અને વીસ અવંતર આરામાં ગુર્યાં જણાય છે;—વળી ક્ષર અને અક્ષર, વ્યક્ત અને અવ્યક્ત તત્ત્વો, ક્ષર તે પ્રધાન, અને અમૃતાક્ષર તે હર; સોહિત, શુક્લ અને કૃષ્ણ વર્ણવાળી અન્ન (પ્રકૃતિ) તેમાં પુરુષ (જીવ) લોભાય છે; સ્પૃહાસ્પૃષ, સ્પૃહસ્પૃષ, ગુણોનાં વેદન ભાવસંદિ-ઈત્યાદિ શબ્દપરંપરામાં સાંખ્યદર્શન જાણે, આદિ વિદ્યાન્ કપિલના સૂત્રમા ઉજું જ સ્પ ગયું નાં હોય એવું જણાય છે. આ ઉપનિષદ સાપ્રદાયિક પદ્ધતિમાં અગીઆરમા આંકે આવે છે, અને તેની રચના ઉપરથી તે હાન્દોગ્યાદિ જેવું પ્રાચીન નથી તો પણ તે યજુઃશાખાનું મંત્રોપનિષદ છે. એટલે બ્રાહ્મણના કેટલાક ભાગ કરતાં તથા અથર્વવેદનાં ઉપનિષદો કરતાં તો પ્રાચીન છે તેમાં કંઈ વિવાદ નથી. આ ઉપનિષદની પદાર્થ સિદ્ધાન્તની પ્રક્રિયા સાંખ્યાનુસારિ જણાય છે, પરંતુ તે ચોખ્ખું સંસ્કરવાદનું પ્રતિપાદન કરે છે.—તેમાં ‘પતંજલિના “યોગાનુશાસન” ના પૂર્વભાગી “હિરણ્યગર્ભ” ના શાસ્ત્રની ‘ધ્યારવિષયક હાયા છે, અને તે સાથે “પાશુપત યોગ” ને વધારે મળતું છે.

એતામ્તર ઉપનિષદ પછીનાં ઉપનિષદો ધણે ભાગે બૌદ્ધ દાસ અને મોક્ષકાલની ઘટનાવાળાં જણાય છે, અને તેથી તેમાં સાંખ્યદાસની પરિ-
ભાષા આવે તો કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી, પરંતુ ગૌતમમુદ્ધ પહેલાં જે શ્રોત
વાસ્તવ્ય વિદ્યમાન હતું તેની અંતઃપરીક્ષા કરતાં આપણને સમજાય છે કે
સાંખ્યદર્શન વેદાન્તદર્શનની અત્યંત નજીકનું દર્શન છે, એટલું જ નહિ
પણ તેનાં તત્ત્વોના આવિર્ભાવ કાળે જોતાં શ્રોત સમયમાં સારી રીતે થયેા હતા.

દુઃખાન્તની અથવા મોક્ષની સિદ્ધિમાં જેવું તત્ત્વજ્ઞાન ઉપયોગી છે,
તેવે યોગ પણ જરૂરનો છે, અને વિશ્વમાયાની નિવૃત્તિ “અભિધ્યાન”
“યોજન” (યોગ) અને “તત્ત્વભાવ” થી થાય છે એવું સ્પષ્ટ પ્રતિ-
પાદન એતામ્તરમાં છે. અને તે “અભિધ્યાન” અને “યોજન” (યોગ)
ના પ્રકારોનું પણ સવિસ્તર વર્ણન, કાંક, એનામ્તર, મુદ્ધકાદિ ઉપનિષદોમાં છે.

શ્રોત યંત્રોના ઉપરના પર્વાસોચનથી નીચેના નિર્ણયો ઉપર આવી
ચકામ તેમ છે:—

(૧) ગૌતમમુદ્ધના જન્મ પહેલાં સાંખ્યદર્શનનું એકરૂપ ભારતવર્ષમાં
ઉત્પત્તિ થયું હતું.

(૨) તેમાં સાંખ્યનાં તત્ત્વોનાં બીજકો નંખાયાં હતા, અને સાંખ્યની
પરિભાષા જે કે ૨૬ થઈ નહતી તો પણ તત્ત્વોની ઓળખ ધણા નામોથી
થતી હતી.

(૩) તેમાં નિરીશ્વરતાની ડાયા ન હતી, પરંતુ અંતર્ગત દેવતાની
બાંધવતા હતી.

(૪) તે અંતર્ગત દેવતાનો યોગચડે સાક્ષાત્કાર કરવો અને તેથી જ
મોક્ષ થાય એવું ૯૯ મંત્રવ્ય રચાયું હતું.

(૨) બૌદ્ધકાલીન સાંખ્ય-યોગ.

શ્રોતસાંખ્ય સેશ્વરવાદવાળું છે એ આપણે સંદેહતા, આદ્યજ્ઞ અને ઉપ-
નિષદોની પર્વાસોચનથી જોઈ મળ્યા. આ સેશ્વરસાંખ્ય જેમાં “પ્રધાનપતિ”
અને “ક્ષેત્રપતિ” એટલે જગત્કારણ પ્રકૃતિ અને જીવચેતનના અધ્યક્ષ

અવિદ્યા વડે પુનર્મરણનુસાર બવચક્ર ચાલે, આ સંસારચક્રની માકળની ધણીખરી દડીઓ તો ઔપનિષદ માહિત્યમાથી જ ગૌતમમુદ્દે લીધી જણાય છે. અવિદ્યા તો ઉપનિષદમાં જગત્તા કોંગ્લુ તરીકે જ પ્રતિપાદન થયેલી છે, અને તે જગત્તાગ્લુએ અન્નકન, 'પ્રધાન પ્રકૃતિ—એ નામથી વ્યવહારાય છે. મરદાન—એ શબ્દ રૂઢ થયેલો નથી, પરંતુ રિષા કર્મણી મમાસ્વાગમે પૂર્વમજ્ઞા જ—એ જુદદારપચક્ર વાક્યમાં મરનાર પ્રાણીની સાથે ઉપાસના અને ક્રિયાની વામના. અને પૂર્વજન્મની બુદ્ધિ વગરેલી જાય છે એ સિદ્ધાન્તમાં જન્માન્તરપગ્નિજ્વાલમાં નિમિત્તકાગ્લુસરકારનો ઉધાડો સ્વીકાર છે. સાખ્યપંથિઓમાં તે મન્કાર શબ્દ રૂઢ છે. જ્યારે બદ્ધ પ્રુરુષને દશેધ, કર્મ, ત્રિષાક અને વ્યાસયો વગરેલા છે ત્યારે તેના મરકાગેનો મુકા પુરુષને અને નિત્યસિદ્ધ (યોગ દર્શનનુસારી પુરુષવિશેષ) ધ્રુવરને અર્થ નથી એવું યોગદર્શનમાં સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન છે, 'નામરૂપ' શબ્દ ઉપનિષદોમાં જાણીતો છે અવિદ્યામાં 'નામરૂપ' દઢાયેલા તે મૃતિના આનંદમાં વ્યક્ત થાય છે. એવું જુદદારપચક્રમાં અવિદ્યામૂલને લગતા પ્રકરણમાં નિરૂપણ છે, 'પડાયતન'—પાચઃક્રિયો અને છત્રું મન. આ ૭ ક્રિયાઓ અને તેના વિષયોનો સંમીધ તે "રૂપર્થ", આ શબ્દ ઉપનિષદોમાં રૂઢ નથી. તોપણ શ્વેનોધતર ઉપનિષદમાં જન્મના કાન્ધોની રૂપરસમાં સંકલ્પન સ્પર્શનદૃષ્ટિમોઢે. 'પ્રાસાયુલુપ્ત્યારમણિયુદ્ધજન્મ—એ વાક્યમાં ધન્વિયો અને તેના અર્થના મનિકર્ષ અથવા સબધને સ્પર્શન શબ્દવડે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે તેના ચણી મુખદુ ખનું બાન—અથવા 'વેદના' એ પણ શ્રોત નિચાર છે.

આ સંસારચક્રની માકળના, યોદેસર ડચુસન તથા ખડ માને છે, પહેલા ખડમાં અવિદ્યા મૂકે છે, બીજા ખડમાં સરકાગથી વેનાપચતની દડીઓ ચીને છે, અને ત્રીજા ખડમાં તૃષ્ણાથી દુર્મનસ્તાનુધીની કડીઓ આવે છે.

તેમાં સંસારના આદિકારણ તરીકે અવિદ્યાનો સ્વીકાર કરવામાં બૌદ્ધ-ધર્મે જાણ્યે અજાણ્યે ઉપનિષદનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો છે; સંસ્કારથી વેદના પર્યતની ધારામાં સામ્યની લિંગસૃષ્ટિ અને ભાવસૃષ્ટિની જાણ છે; અને ત્યાર પછી તૃપ્ત્યાથી દુર્ભનસ્તા સુધીમાં ગૌતમ બુદ્ધે પોતાની સ્વતંત્ર નિર્વૈદ્યમયી માળા ગોઠવી છે.

આ સંસાર માલના મજકા એક બચની કાર્યકાળપરંપરા જણ્યે છે કે અનેક બચનું રૂપ વર્ણવે છે, તે સંબંધમાં બૌદ્ધ વિચારોમાં મતભેદ છે પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ગૌતમબુદ્ધને સંસારના કલેશનું કારણ અવિદ્યા છે અને તેની નિવૃત્તિ અથવા નિર્વાણ એ પુરુષાર્થ છે એ દૃઢ કંચું હતું. આ નિશ્ચય પાયાનાં સામ્યનો છે, વેદાન્તનો નથી એ સહજ સમજાય એમ છે. તેથી બૌદ્ધ દર્શન સામ્ય તરફ વધારે વળતું છે, વેદાન્તદર્શનથી તે આધુનિક જાય છે.

ગૌતમબુદ્ધના સમયપહેલાનું અને વેદકાલ પછીનું આપણું સાહિત્ય હજી સર્વાંશ ખેડાયેલું નથી. તેથી કપરના નિષ્કૃષ્ટો કરતા વધારે ખાત્રીલાયક નિષ્કૃષ્ટો સામ્ય-યોગના ઇતિહાસમાંથી હાલ તારી શકાય તેમ નથી.

પરંતુ એટલું તો અર્વાચીન શોધથી આપણને જણાયું છે કે ઇશ્વર-કૃષ્ણની સામ્યકારિકા (ઇ. સ. ૧૦૦) માં જે સામ્ય સિદ્ધાન્તનું ચિત્ર છે તે કરતા કંઈક જૂદા પ્રકારનું પ્રાચીન સામ્યદર્શન હતું. આ દર્શન એશ્વરવાદવાળું હતું. શુશ્રુલ (ઇ. સ. ૧૪૦૦) વૃદ્ધર્શનસંપ્રદાયની તર્ક-રહસ્યદીપિકામાં મૌલિકમ્ય એટલે મૂલબૂન અને ઉત્તર એટલે પાછળના સામ્યનો ઉલ્લેખ કરે છે. વળી મહાભારતમાં સામ્યદર્શનની ત્રણ શાખાઓ ચિતરેલી જણાય છે. (૧) ચોવીસ તત્ત્વનું નિરૂપણ કરનારી (૨) પચીસ તત્ત્વનું નિરૂપણ કરનારી અને (૩) છવીસ તત્ત્વનું નિરૂપણ કરનારી.

તેમાં આઘ શાખા ચોવીસ તત્ત્વને નિરૂપણ કરનારી હતી અને તેનું ચિત્ર આપણને આયુર્વેદના ચરકસંહિતાના શારીર-સ્થાનમાંથી મળી આવે છે. આ મંથ વૈદ્યકનો હોવાથી તેમાં સમાવેલા સામ્ય સિદ્ધાન્તપ્રતિ ધણા યોગ્ય વિચારોનું ખ્યાન ખેંચાયું છે.

ચરકમુનિ (ઇ. સ ૭૮) જે ચિત્ર સારીરચાનમાં આપે છે તેમાં અત્રિમુનિ (ગુરુ) અને અઙિવેશ (શિષ્ય) નો સંવાદ છે ગુણ રત્નના દહેવા પ્રમાણે માથરબાધ્ય અને આત્રેયતત્ર નામના સાખ્યદર્શનના બે મંથો હતા. તેમાં માથરબાધ્ય હાથ ૪ ઉપલક્ષ્ય થયું છે આત્રેયતત્ર ૪ જલ્પવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ ચરકસંહિતા ઉપરથી અત્રિમુનિના સાખ્યનિયમો આપણે તારવી સફીએ એમ છે ગૌતમમુદ્દના જીવનસમયમાં જે સાખ્ય પ્રચલિત હતું તેને ધણે ભાગે મળતું આ સાખ્ય-દર્શનનું ૩૫ છે

સારીરચાનમાં અઙિવેશે તેવીસ પ્રશ્નો આત્રેયભગવાનને પૂછ્યા છે, અને તેના ઉત્તરમાં સાખ્યદર્શનને અનુસરતું સમાધાન ૩ તે પ્રશ્નોત્તરી સંક્ષેપમાં વિચારી શકાય તેવા રૂપમાં નીચે પ્રમાણે છે

✓ પ્રશ્ન ૧—આ પુરુષ ધાતુએ-રો કેટલા પ્રકારનો થાય છે ?

ઉત્તર—પૃથ્વી, જલ, તેજઃ વાયુ અને આકાશ એ પાંચ ધાતુ, અને એતના ધાતુ મળી ૭ ધાતુઓ છે તેમાં એતનાધાતુ તે પુરુષ સંઘાવાળો છે વળી આ પુરુષ એવીસ ધાતુઓના બે-રો એવીસ તત્ત્વાત્મક મનાય છે. આ ધાતુઓ (૫) જ્ઞાનેન્દ્રિયો, (૫) કર્મેન્દ્રિયો (૧) મન (૫) શબ્દાદિ અર્થો, અને (૮) ચત્ત્વત, અદ્ધકાગ, મહત્ (બુદ્ધિ) અને અ પક્ત મળી, આઠ પ્રકૃતિ મળી એવીસ ગણાય છે

/ એવીસ ધાતુઓના શશિરૂપ પુરુષ રજ્જુ અને તમમના યોગથી અનન પ્રકારનો થાય છે પરંતુ તે બે ગુણવિનાની સત્ત્વબુદ્ધિવડે તેનો ભેદ શમે છે. આ પુરુષમાં દર્મરૂક્ષ અને જ્ઞાન પ્રતિષ્ઠા પામેલું છે. સુખ, દુઃખ અને મોહ, જીવન અને મરણ તે પણ પુરુષમાં પ્રતિષ્ઠિત છે આવું જાણનાર તત્ત્વવિદ્ પ્રલય અને ઉત્થને સમજે છે

પ્રશ્ન ૨—શા દાગ્ધુથી પુરુષને જગદ્ધારણ્ય દહેવામાં આવે છે ?

ઉત્તર—જો પુરુષ યોગી નહોતો તો વોક પર પરતું શરીર, ચિદ્રિસા જ્ઞાન, આ સંતુ શ્રેયજગત્, જ્ઞાનપ્રકાશ, અજ્ઞાનનો અધકાગ, શુભાશુભ

કર્મ, કર્તા, જ્ઞાતા દત્તાદિ વ્યવસ્થા શી ગતિ, યાચ ? વળી આવા પુરુષના સદ્ભાવવિના આશ્રય, સુખ, દુઃખ, ગતિ, આગતિ, વાક્યજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, શાસ્ત્ર, જ-મ, મરણ, બંધ, મોક્ષ વગેરે વ્યવસ્થા બની શકે જ નહિ. પૃથ્વી આદિ જે સ્વભાવથી જડ છે તે આત્માની કારણતા વિના પ્રકટ થાત નહિ એટલું જ નહિ પણ તેમા જ્ઞાનનો સંભવ નથી, તેઓ નિષ્પ્રયોજન હોવા થયા મનાત. જેમ માત્ર દંડ ચક્ર વગેરે નિમિત્ત સામગ્રીવડે કુંભારવિના ઘડો થતો નથી, વળી જેમ માટી છોટામાત્રથી ગૃહ ગચ્છના કારીગરવિના ઘર થતું નથી તેમ આ અનંત ધાતુઓની વિશિષ્ટ રચનાવાળો દેહ પણ એકલા જડ પરમાણુઓના સમૂહમાત્રથી ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી જે કર્તાની અપેક્ષા ગણે છે તે કર્તા તે પુરુષ છે. સર્વ પ્રમાણોવડે અને આગમવડે આ પુરુષની સિદ્ધિ થાય છે.

કેટલાક એમ માને છે કે ભાવો અથવા પદાર્થો પરંપરાથી સમાન આકારવાળા ઉત્પન્ન થાય છે, અને સાદસ્પર્યે તેના તે જ પુરુષો એમ કહેવાય છે. આવા ભાવો અથવા પુરુષોનો દૈવ્ય સત્ત્વસંજ્ઞાવાળો થાય જે અને તે કશ્ચરિનાનો સંભવે છે. અને કર્તા બોલતા—એવો કોઈ પુરુષ નથી. આણુ માનનાગ જેઓ આત્માનો ઉપદેશ કરતા નથી, અથવા અની શ્વરવાદી છે તેમના મત પ્રમાણે અમુક ભાવસમૂહ એટલે નરે કરેલા કર્મો અન્યભાવસમૂહ જે મૂલના સદૃશ છે તેને ફક્ત જે એવું માન્યા વિના આ એ નહિ એટલે કે એક વ્યક્તિ કર્મ કરે અને તેને સદૃશ વ્યક્તિ તેનું નહિ બોલવે—આ વિચિત્ર પરિણામ પ્રકટ થાય પરંતુ કર્તા તેના તે જ કારણ વડે સર્વ કર્મનું કારણ બને છે. ભાવો કાળે કરીને બદલાય છે, અને ભગવાન ભાવો નવા ભાવને, નવા રૂપને અથવા જન્મને ધાગણુ કરે છે. આવી રીતે બદલાતા ભાવોમા કારણવડે કર્તા ચનારો તે જ ક્રિયાના દૃષ્યભોગને બોલવે છે અને તે સામ્યત પુરુષ છે એવું તુલસીદાસે માનવું છે. આવા સ્થિર કારણરૂપ પુરુષવિના અહંકૃતિ, કર્મ, અર્થ, અશ્રુતિ, વગેરે એક દેહમા અનુભવાય નહિ.

પ્રશ્ન: ૩-પુરુષની ઉત્પત્તિ એટલે શું ?

ઉત્તર:—આવે પુરુષ જે પરમાત્મ શબ્દવડે ઓળખાય છે. તેના પ્રભવ અથવા ઉત્પત્તિ નથી; પરંતુ ધાતુના સમૂહ અથવા પ્રકટ રાશિરૂપ પુરુષ, મોહ, પ્રચ્છા, દ્વેષ અને કર્મવડે જન્મે છે એટલે પ્રકટ થાય છે.

પ્રશ્ન: ૪-૫ પુરુષ જ્ઞાનવાન છે કે અજ્ઞ છે ?

ઉત્તર:—આત્મા સ્વયં જ્ઞાનવાન છે; પરંતુ કારણોના સંબંધ વડે તેનું જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે, કારણોની મલિનતાથી અથવા દરણોના યોગ ન થવાથી તે અપ્રકટ જ્ઞાનવાળો અથવા અજ્ઞાની દેખાય છે. જેમ સ્વયં દેખનાર પુરુષનું પ્રતિબિંબ મેલા જળમાં જોવા છતાં દેખાતું નથી, તેમ જેમનું ચિત્ત દ્વિધિ છે તેમને પુરુષનું શુદ્ધ દ્રશ્યરૂપ, તે દેખતો જતા દેખાતું નથી. મન, બુદ્ધિ, જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયો તે કરણ છે. દર્શના-પુરુષની સાથે આ સંબંધમાં આવે છે ત્યારે કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે, અને વેદનાત્મક જ્ઞાન પણ ભોગરૂપે થાય છે. કણ સંબંધવિનાનો આ ભૂતાત્મા (ધાતુઓના રાશિરૂપ પુરુષ) પ્રવૃત્તિ કરતો નથી, તેમ ક્ષણ પણ ભોગવતો નથી. કારણોના સંબંધવડે જ મર્મ પ્રવૃત્તિ અને સર્વ રહ્ય પ્રકટ થાય છે.

કોઈ પણ ભાવ-પદાર્થ-એકલો હોતો નથી, તેમ કારણ વિનાનો પણ હોતો નથી; તે શીઘ્ર ગતિમાં રહેલો હોવાથી પોતાના સ્વભાવથી બ્રહ્મ પણ થતો નથી. (એટલે કે એક ઉબાડીયુ શીઘ્ર ગતિમાં મૂકવાથી વર્તુલ-લાકડા દેખાય તેમ; તેનું અગ્નિત્વ નિરૂપ થતું નથી તેમ ભાવ સદૃશ આત્મા દરે છે. પરંતુ પુરુષ હાયાવિના રહેતા નથી.)

પ્રશ્ન: ૬-૭ તે પુરુષ નિત્ય છે કે અનિત્ય છે ?

ઉત્તર: જે અનાદિ પુરુષ છે તે નિત્ય છે. જે કારણોવડે પ્રકટ થાય છે તે અનિત્ય છે. જે કારણગદિત છે તે નિત્ય છે; જે કરણવાળો છે તે અનિત્ય છે જે નિત્ય છે તે કોઈ પણ ભાવથી અગ્રાણ નથી. અર્થાત્ સર્વ વસ્તુ તેના વડે સમન્વય છે.—સર્વમાં તે પેડેલો છે. જે ભાવવડે—સત્તાવડે મમન્વય છે તે અન્યક્ત અને અચિન્ત્ય છે. જે અચિન્ત્ય છે

ઐટલે ભાવ ઉપરાત બીજા ગુણધર્મવડે સમજાય છે તે વ્યક્ત છે. આ પ્રમાણે જે અવ્યક્ત ઐટલે માત્ર ભાવમાલ આત્મા છે તે ક્ષેત્ર કહેવાય છે. તે નિત્ય, વિશુ અને નિર્વિકારી છે તેથી જુદા તે વ્યક્ત છે. જે વ્યક્ત આત્મા છે તે ઇન્દ્રિયમાલ છે ઐટલે ઐન્દ્રિયક છે; જે અવ્યક્ત છે તે માત્ર લિંગ-માલ છે અને અનિન્દ્રિય છે.

પ્રશ્ન—૮-૯ પ્રકૃતિ ઐટલે શું ? વિકૃતિ ઐટલે શું ?

ઉત્તર—જૂતપ્રકૃતિ આઠ પ્રકારની છે. પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, અહંકાર, બુદ્ધિ, અને અવ્યક્ત, એ આઠ જૂત પ્રકૃતિ છે; અને સોળ વિકારો અથવા વિકૃતિ છે. તે સોળ વિકૃતિ એ પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાચ કર્મેન્દ્રિયો, મન અને શબ્દાદિ પાચ અર્થો છે અવ્યક્ત વિનાના તેવીમ તરવો—એ ક્ષેત્ર છે; અવ્યક્ત તે ક્ષેત્ર છે.

પ્રશ્ન—૧૦. પુરુષના અસ્તિત્વના શા લિંગ અથવા ચિન્હો છે ?

ઉત્તર—અવ્યક્તથી બુદ્ધિ પ્રકટે છે, બુદ્ધિવડે હું છુ એ પ્રકારનું અભિમાન જાગે છે, અને અહંકારથી આકાશાદિ પંચજૂત પ્રકટ થાય છે, આઠ પ્રકૃતિનું ઉપાદાન અથવા મહણ કરનાર પુરુષ સર્વાંગ ઉત્પન્ન થયેલો મનાય છે, પ્રલયકાળે આ પુરુષ ઇષ્ટભાવોથી છૂટો પડે છે, અવ્યક્તમાથી તે વ્યક્ત થાય છે, વ્યક્ત દશામાથી તે અવ્યક્ત દશામા જાય છે. રજસ અને તમસુવડે આ વ્યક્ત અવ્યક્ત દશામા તે ચક્રવત્ ભ્રમણ કરે છે. ઐટલે જન્મ મરણાદિ દેહાન્તરપરિણામ પામે છે; જામત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ વગેરે અવસ્થાન્તરપરિણામ પામે છે. જેઓ આ પ્રકૃતિ અને વિકૃતિમા આસક્ત છે અર્થાત્ અહંભાવવાળા છે, તેમની ઉત્પત્તિ અને લય છે; જેઓ તેવા અહંભાવવાળા નથી, તેમને ઉત્પત્તિ નથી, તેમ લય પણ નથી તેઓ મુક્ત છે. પ્રાણાપાનગતિ, ઉન્મેષનિમેષ, શ્રવન, મનની ગતિ, મનનું બીજું ઇન્દ્રિયોમા પેસવું, પ્રેરણા કરવી, દેશાતર ગતિ સ્વપ્નમા કરવી, તથા મગ્ધનું ખાન કરવું, જમણી આખે જોયેલી ચીજને ડાળી આખે એકપણથી જોવી, ઠંડા, દેવ, સુખ દુઃખ, પ્રયત્ન, ચેતના, મૃતિ, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, અદકાર—

વગેરે અન્યકન આત્માને ઝાળખવાના લિંગો છે. આ સર્વ જીવના પુરુષમાં જણાય છે, મૃત શરીરમાં જણાના નથી. આથી તેને “આત્માના ચિહ્ન” મહર્ષિઓ કહે છે.

પ્રશ્ન—૧૧-૧૨-૧૩-આત્મજો જ્યારે આત્માને નિષ્ક્રિય, સ્વતંત્ર, ૧૧ ૧૨
૧૪-૧૫-૧૬ ૧૭ વર્ગી મર્ત્યાપક નિષ્ણ, ક્ષેત્ર અને સાક્ષી એવો ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭
વર્ણવે છે, ત્યારે નિષ્ક્રિય પુરુષની ક્રિયા શી રીતે થાય છે ? સ્વતંત્ર છે તો
અનિષ્ટ યોનિમાં કેમ જન્મે છે ? વર્ણી છે તો દુષ્પ્રભાવથી કેમ દમાન છે ?
સર્વવ્યાપક છે તો સર્વ વેદનાઓના ભાગ તેને કેમ થતો નથી ? જો નિષ્ણ
છે તો પર્વત બીન તોરેથી ઢકાયેલા પહાડોને કેમ અનુભવી શકતો નથી ?
જો ક્ષેત્રજ છે તો ક્ષેત્ર તંત્રી પહેલાં છે કે કેમ ? ક્ષેત્ર પ્રથમથી ન હોય
તો તે ક્ષેત્રજ શી રીતે કહેવાય ? અને ક્ષેત્ર પ્રથમ હોય તો ક્ષેત્રજ અનિત્ય
જ કહેવાય, અને સાક્ષીકેવલ હોય તો તેના નિના અન્ય કર્તા નહિ હોવાથી
તે કેના સાક્ષી કહેવાય ?

ઉત્તર—મન પોતે અચેતન છે અને ક્રિયાવાળું છે, અને આત્મા
ચેતન છે. જ્યારે ક્રિયાવાળા મનનો ગેભ આત્મા સાથે થાય છે ત્યારે આત્મા
ક્રિયાવાળો થાય છે. ચેતન આત્માનું હોવાથી કર્તૃત્વ તેમાં આરોપાય છે,
મન ક્રિયાવાળું એટલે ક્રિયાના આશ્રમવાળું છતાં ક્રિયાનું પ્રેરક નહિ હોવાથી
કર્તા ગણાવતું નથી આત્મા સ્વતંત્ર છે, કારણ કે સર્વ મનને સર્વયોનિમાં
પ્રાણોવડે તે બાધે છે, તે અન્યથી પ્રેરણેથી બધાતો નથી

તે વર્ણી કારણ કે કર્મ સ્વેચ્છાથી કરી ફલ ભોગવે છે. સ્વેચ્છાથી
મનને વશ વર્તવે છે, અને એચ્છાથી કર્મત્યાગ કરે છે.

સર્વવ્યાપક છતાં તે તે ઇન્દ્રિયોના આશ્રમ લેષ તે ને વેદનાનો અનુ-
ભવ કરે છે. ઇન્દ્રિયો પ્રતિશરીરમાં જુદા છે. તેથી અર્થ વેદનાનો એકી
વખને અનુભવ કરતો નથી

તે વિષુ આત્મા મનને સમાધિમાં લાવે છે તો પરિતાપિની દંડા-
મેલી વસ્તુને જોઈ શકે છે. વળી તે તે દેહના કર્મને અનુમાર ચાલના
મનના રૂપ સાથે અનુગ્રહ કરવામાં આવે તો એક યોનિમાં જન્મ્યા છતાં
અનન્ત યોનિના જ્ઞાનને જાગી શકે છે. આત્મા અનાદિ છે. તેમ ક્ષેત્ર પશુ
પર પરાથી અનાદિ છે તેથી કોણ પ્રથમ અને કોણ પછી એ પ્રશ્ન યોગ્ય નથી.

જે જન્મનુમાર છે તે સાક્ષી છે, ન જન્મનુમાર માત્રો બંને નહિ. મર્વ
પ્રાણીઓની સર્વ વાતોને આત્મા જાણે છે મારે સાક્ષી છે.

પ્રશ્ન. ૧૮—જે પુરુષ નિર્વિકાર છે તો વેદનાજન્યવિશેષ અથવા
વિકાર તેને નાથી થાય છે ?

ઉત્તર—જે એક કેવલ આત્મા છે, અને જે હૃદયગ્રાહ્ય નથી તેમાં
વેદનાજન્ય વિકાર છે જ નહિ પણ જે સંયોગજ પુરુષ છે એટલે મશિ-
મય અભિમાની છે તેનામાં વેદનાજન્ય વિશેષ થાય છે.

પ્રશ્ન ૧૯—આર્ત અથવા રોગી પુરુષની ભૂત, વર્તમાન અને ભવિ-
ષ્યવેદનાપૈકી કોની ચિદ્રિત્તા વૈદ્યે દર્શી ? ભવિષ્યવેદના દેખાતી નથી; અતીત-
વેદના પાછી આવતી નથી, અને વર્તમાન વેદનાને તો પુરુષના લક્ષણોના
વિચાર કરતા સ્થાન નથી તેથી આ પ્રશ્ન બોલે થાય છે.

ઉત્તર—ફરી તે જ માથાની પીડા આવી, ફરી તે જ તાવ આવ્યો,
ફરી તે જ બગવાન ખાસી થઈ, ફરી તેજ ઉલટી આવી—આવા વચનોથી
અતીત વેદનાનું પાછું આગમન મનાય છે. આની વેદનાને અતીત સમયનો
ઉદ્દેશ ફરી ભૂતવેદનાની ચિદ્રિત્તા થાય છે. વળી જે જળવડે ખેતી પ્રથમ
નાશ પામે તે જ જળ ફરી આવશે એમ માની જળને રોકવા પાણી
બંધાય છે. તેમ રોગોના પૂર્વરૂપને જોઈ ભવિષ્યવેદનાની ચિદ્રિત્તા થાય છે.
જેરી રીતે સુખાકારી આચરણોથી પરંપરાગત દુઃખ અટકે છે, અને
સુખની પ્રવૃત્તિ થાય છે તેમ સમ ધાતુઓ સામ્યને પ્રકટ કરે છે; વિગમ
ધાતુઓ વૈયમ્યને પ્રકટ કરે છે. આ નિયમને લક્ષ્યમાં મળી નિષ્કપટ
આવથી વૈદ્યો નૈષ્ઠિકી ચિદ્રિત્તા કરે છે.

પ્રશ્ન ૩—નિદાનુ કાગલ નુ ?

જ્વાર — જાતમાને ઉપાધિ લાગવો, તે જ દુષ્ક્રિયા અને દુષ્ક્રિયા આશ્રયું કાગલુ છે નહીં ઉપાધિનો ત્યાગ થાય નો મર્ફ દુષ્ક્રિયા નાન થાય જેમ રેશમનો ફીડો પોતાની જાને તતુઓ ઉત્પન્ન કરી પોતાના વધના કાગલાને ઉભુ કરે છે તેવી રીતે અનાની પુરુષ નિષયોમા તૃષ્ણાને વધારે છે, અને દુષ્ક્રિયા થાય છે જેઓ અગ્નિના મર્યાદા વિશેષને જાણી તેથી અગ્નિના મર્યાદા છે તેઓ મ મર્જના અનાન અને લીધે દુષ્ક્રિયાને જોમવતા નથી

દુષ્ક્રિયા જેતુઓ, મુદ્ધિજ્વર, મેર્મજ્વર, મૃતિજ્વર કાલ અને કમતી વિરમના, અને અયોગ્ય રમ્પુઓનું સેવન કરુ એટલા છે નિત્યમા અનિત્યમાન મારો, દિનમા અદિન મુદ્ધિ નાધરી, અને અનિત્ય તથા અભિનમા નિત્ય તથા દિન મુદ્ધિ બાધરી એનું નામ મુદ્ધિજ્વર છે સમતા એ મુદ્ધિનું શુદ્ધ લક્ષણ છે, નિષર્વાય એ મુદ્ધિનો જ્વર છે નિષર્વાય દોડતુ ચિત્ત ન રોધી રોકતુ એનું નામ પ્રતિજ્વર છે નિયમમા ગરેબુ એનું નામ વતિ નિયમમ્હાર જરુ એ પ્રતિનો લોષ છે રજ્જ અને મોહને લેઈ તત્વજ્ઞાન માથી જ્ઞાન થતુ એ રમ્પિજ્વર છે. રમ્પિ એ તત્ત્વમા સ્થિતિ છે. આ મુદ્ધિ, ધૂનિ અને રમ્પિના જ્વરથી જે અશુભ કર્મ થાય તેનું નામ પ્રણ પરાધ છે અને તે સર્વ દોષોને મહેકાને છે

ઉપસ્થિત નહિ થયેલા મનમૂલન વેગની કહપૂર્વક દ્વં કરવા, ઉપસ્થિત થયેલા વેગોને રોકના સાહમમા પ્રગટ થતુ, અતિ મૈથુન કરવુ, સમયસર કાર્ય ન કરવુ, નિર્ગર્થક કામ કરવુ, વિનાય અને સદાચારનો ત્યાગ કરવો, પૂજ્યોનો અનાદર કરવો, અહિત પદાર્થોને જાળના છના સેવન કરવુ, કન્યાના હેતુઓનું મેવન કરવુ અગમ દેશમા તથા સમયમા જવુ, દુષ્ટ સાથે મૈત્રી કરી, દુષ્ટિ, માન, મ, ક્રોધ વગેરે દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા કર્મ, દૈહિક ક્ષેત્ર આપનાર કર્મ, જોગુણ અને તમોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલા કર્મ, — આ સર્વ પ્રણાપગધર્મ્ય વ્યાધિના કારણો છે.

પ્રશ્ન: ૨૧. વેદનાનું અધિષ્ઠાન શું ?

ઉત્તર:—કેશ, રૂપાં, નખનો અગ્રભાગ, અન્ન, મલ, દ્રવ, તથા ગુણ-
નિનાનો ઇન્દ્રિય તથા મનપુકા દેહ, વેદનાનું અધિષ્ઠાન છે.

પ્રશ્ન: ૨૨. કઈ રીતે સર્વ વેદના આત્મચિત્ત નિવૃત્ત થાય ?

ઉત્તર:—સુખનું કારણ કેવલ સમયોગ છે. મિત્રયાયોગ, અતિયોગ અને
હીનયોગ વેદનાનાં કારણો છે. ઇન્દ્રિયો તથા અર્થ, સુખદુઃખના કારણો
નથી. પરંતુ આ ચાર પ્રકારનો યોગ સુખદુઃખનું કારણ છે. વળી આત્મા,
મન બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયમાં કર્મવિના સુખદુઃખ થતા નથી આ જી રીતે થાય
છે તેનો કમ આ પ્રમાણે છે—વિષય સાથે ઇન્દ્રિયસ્પર્શ અને માનસ સ્પર્શ-
થાય છે. તે સુખદુઃખાદિ વેદનાનો પ્રવર્તક છે, સુખદુઃખની વેદના જગ્યા
પછી સુખની તૃપ્તિ અને દુઃખતાગનો વેગ જગે છે. અને તે તૃપ્તિ સુખ-
દુઃખનું પુનઃ કારણ બને છે. તે તૃપ્તિવડે વેદનાના આશ્રયભૂત ભાવોને પુરુષ
પકડે છે એટલે તેનું ઉપાધાન કરે છે. આ ઉપાધાનવડે માનસસ્પર્શ થાય
છે એથી વિષયોનું ઉપાધાન કરતા નથી, તેને સ્પર્શ નથી, અને તેમને
સુખદુઃખનો ઉદય નથી.

પ્રશ્ન: ૨૩—સર્વ સંયોગથી રહિત, સર્વવિત સંન્યાસી અને પ્રસાન્ત
પુરુષ કયા લક્ષણોથી જોળખી શકાય ?

ઉત્તર:—યોગમાં અને મોક્ષમાં સર્વ વેદનાઓનો અભાવ થાય છે.
યોગ મોક્ષને પ્રવર્તક છે, અને મોક્ષ દુઃખની નિશીય નિવૃત્ત કરે છે.
આત્મા, મન, ઇન્દ્રિયો અને અર્થોનો સંબંધ થતા સુખ દુઃખ પ્રકટ થાય
છે. ત્યારે આત્મામાજ મન સ્થિત થાય છે—ત્યારે પ્રગતિના અનારંભને
લીધે સુખ અને દુઃખ બન્ને નિવૃત્ત થાય છે, અને વશિત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.
સંસારીર પુરુષને આત્મ વશિત્વ હત્યન્ન થવું તેને અપિજો યોગ કહે છે.
આ યોગવડે નીચેના આઠ પ્રકારનું ચૈત્તર્ય મળે છે. ચિત્તનો ઇચ્છામાં
આને તે વિષયમાં આવેશ હત્યન્ન કેરી શકાય છે; અર્થોનું સર્વાંગ જ્ઞાન

મેળવી તમય છે અવગણ દિવા દરી રમય છે, દિવ્ય દિ દિવ્ય શ્રવણ
દિવ્ય મૃતિ, દિવ્ય કાન્તિ અને સ્વેચ્છાથી અપ્પ થવાનું મય મત્રે છે
ગ્નેગુણ ને તમોગુણનો અભાવ થવાથી અને જનતાન પ્રતિષ્ઠા કર્મનો
નાશ થવાથી અને ભાવિકર્મના સયોગનો ઉચ્છેદ થવાથી દરીથી ઉદય ।
થવાની મિતિ અથ ત મોમ રૂપ થાય છે

મત્રજનોની સેવા ફળનોનો ત્યાગ પ્રત્યક્ષા ઉપવાન, નિયમોનું
પાલન ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ વિજ્ઞાન એકાન્તવાસમા ત્રીતિ વિરોધા
પેરાગ્ય, મોક્ષવામિનો ઉગ્રોમ અત્પત ધર્મ નવા કર્મોનો અનારભ ફળ
મોનો નાશ ભાવિકર્મના લેપથી રહિત થવું અદકારગદિત થવું સયો
ગથી રૂપ, મન અને મુદ્ધિનું સમાધિસ્થ થવું, અર્થના તત્ત્વનું પરીક્ષણ
મથુ, -આ ઉપાયોવટે મરીને તત્ત્વની સ્મૃતિ જાગે છે, અને તેવડે તત્સારના
દ પથી છટાય છે

આ તત્ત્વમૃતિ નીચેના આઠ ઉપાયોવટે ઉપન થાય છે.

(૧) નિમિત્તોના રૂપનું મદલુ મનાથી (૨) સાદસ્ય બાવથી (૩)
વિમલ્ય બાવ મો દગવાથી (૪) સત્તમા મનને જોડી રાખવાથી (૫)
અભ્યાસથી (૬) જ્ઞાનયોગથી (૭) વારનાર શ્રવણ મવાથી (૮) પૂર્વે
સાબત્રેના જોડેના તથા અનભવેલા નિશ્ચયોને સમગ્રમા ચાવનાથી મૃ
તિલભ થાય ■

જ્યેષ્ઠ વસ્તુમૃતિવાળો છે ત્યેનો મોમ છે જ્યેષ્ઠ તત્ત્વમૃતિ વિનાના
છે તેજો પુનર્જન્મને પામે છે યોગિઓએ આને યોગનો માર્ગ કહ્યો છે
અને સામ્યવેત્તાઓએ આને યોગમાર્ગ કહ્યો છે સરગુ દાર્થ દુખમય
છે અનિત્ય છે અને તે માર્ગે ઉપ નથી જોડે દાર્થ છે તે આત્મા નથી-
આરી મયજુદિ-અદ મમત્વભાવવિનાની જોડે ઉત્પન્ન થાય છે તે માત્રી
પુરુષ સર્વથી છુટે છે આ અતિથ ત્યાગવડે સર્વ વેદનાઓ સમૂપ નાશ
પામે છે અને જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનવડે તે અગ્રેય નિવૃત્તિને મેળવે છે આનું

પદ પ્રાપ્ત થયા પછી પુનઃ યજ્ઞભૂત થવાથી તે જ્વાલમા પે જણાતો નથી, દાગ કે સરંગાસથી મુક્ત થોવા ત પુનઃ સિદ્ધ થકતુ નથી યજ્ઞભૂત પુનઃની ગતિ યજ્ઞ હોવાથી અને યજ્ઞભૂત તવા અધિગ દાવાથી યજ્ઞસિદ્ધ તેને જોવામે છે, અને અજ્ઞાની તેને જોવાથી મના નથી. અગ્નિસહિતાના આ સાગ્રા । અવનગ્નથી અગ્નિય ઉકળાવમમમા જે મૂલ સામ્યનું ન હતુ તેમા પાછા મામ્ય નિ મના નીચે મા મનાના બેદ હતા —

✓ (૧) પુનઃ એ પ્રતિ અને નિશ્ચિતી ગદિન એક પચ્ચીસમુ તરન નથી પરંતુ આ મક્તનો એક રમત છે

(૨) આગીમ તરંગમ નમા મામી મચુના નથી

(૩) અ યજ્ઞના એક નચેના પરંતુ તરના ન્યર્થથી બીજા તરના અથવા ધાતુઓ મામી-જ્વાલમા-અગ્નિ થાય છે

(૪) અગ્નિ અને તમ-એ જે મિતના અગ્નિધમા છે અને સાય મા મુમ ધર્મ છે, પરંતુ ત નબ નિશ્ચિતી મગ્ન. પરંતુ જણાના નથી

(૫) મક્ત જ્વાલમાની યજ્ઞભૂત સિદ્ધિ દા તા નિર્ણય અથવા અતિગી સિદ્ધિ છે જેમા એના જેવું છે અમ ની નમાતુ નથી

(૬) અગ્નિ નૌનિક છે અને પાછાની જેમ રૂપાનિ અભિમાનના મગ્નિમા પે રજૂરી છે તેની નથી

(૭) અ યજ્ઞની એક દા જે મુદ્ધ ૧૨૧૫ છે તે પ્રેમ છે

આ ઉપરાંત બાહ્ય ધર્મની ભયમની સામ્યની અર્થ, વેના નૃપા અને ઉપાદાન-એ ચાર મીઓ, વેદના થી રીને ઉત્તર થાય આ નિહા થાય તે રક્ષના નિર્ણયમા મુચેરી છે તે મા તો બાહ્ય-ધર્મની રવન નાના હા કે પ્રાચીન સામ્યની હાથા હા

(૩) આગ તથા વેગ-દર્શન.

ગ્રોતનમમમા બૌદ્ધકલમા અને નાગરસમમમા મામ્યદર્શનના રૂપ કેના હતા તે આપણે વિચેરી ગયા હવે આ પ્રતિ અને મુક્તના રિયા

ગેએ કેનું નિગિદ્ધ રૂપ પકડાયુ, અને ઈન્દ્રિયકૃષ્ણની સામ્યકારિકા (ઇ. સ. ૧૦૦) થી માડી વિજ્ઞાન-નિમ્ન (ઇ સ ૧૬૦૦) ના સામ્યપ્રવચનબા-ધ્યર્પણમાં કેરી રીતે તે વિચારોએ અર્વાચ ગામ્યપદ્ધતિનું રૂપ પકડાયુ તે અવપોષી જઈએ.

તત્ત્વવિજ્ઞાના ત્રણ પ્રયોગો—જીવ, જગત્ અને ઈન્દ્રિય, તે ઉપર વિવક્ષણ્ય પ્રકાશ નાખનાર સામ્યશાસ્ત્ર અને તેને સામ્ય કોગ્નિમાં, લાવવાના ઉપાયોનું વર્ણન કરનાર યોગશાસ્ત્ર દિંદુઓના તત્ત્વજ્ઞાનનો અખૂર ભાગ છે. લોકોજ્ઞિત જણાવે છે કે સામ્ય જેનું જ્ઞાન નથી, અને યોગ જેનું મત નથી ત્યાં સામ્યજ્ઞાન શ ?

સમાગ્નો અનુસર કરનાર જીવ તેનું પાગિનરિત નામ સામ્ય શાસ્ત્રમાં પુનઃ છે, અને સમાગ્નો એટલે અનુસરમાં આરના જગત્તા મૂલ કાશુનું પાગિભાસિક નામ ત શાસ્ત્રમાં પ્રૃતિ અથવા પ્રધાન ૭ આ મે નરના અત્યંત પૃથક ૭ એનું જે માન્ય હતું તેને વિવેકજ્ઞાન કહે છે આ વિવેકજ્ઞાનથી અવગ જ્ઞાન તેનું નામ અવિદ્યા છે વિદ્યારી પ્રકૃતિ અને તેના મુલ્યધર્મો પુરમાં વસ્તુ નથી, પુરમાં કેવળ ચિત્તિરૂપ છે અને નિર્માણ છે આનો અર્થ અનુસર જગત્તરથી અવિદ્યાના નાન થાય છે અને અવિદ્યાના નામ થતા તેના પાગિ વારરૂપ દર્શનો અગ્નિના નામ, દેવ, અગ્નિનિવેશ (મન્થુમય) નિર્જન થતા નજી પ્રકાશના દુષ્ટોનો અનધિ આવે છે, અને પુરમાં મુક્ત થાય છે આ પ્રમાણે હેય ગોઠવ ત્યજના યોગ્ય ભારિદુષ્પ, તેનું કારણ અવિદ્યા ભારિદુષ્પનો ત્યાગ અથવા આત્મતિક લભ, અને તેનો ત્યાગ વિવેકજ્ઞાન, આ આગ મુક્ત પ્રતિપાદન કર્યું એ સામ્યશાસ્ત્રનું નયોજ્ઞાન ૭ જેમ રોગ મોગકેતુ, આરામ્ય અને ભૂપત્ય એ દેહન નગના સાધુર્વ અથવા દૈદક શાસ્ત્રના પ્રયોજના છે, તત્તા મનુષ્યના મન અથવા સત્ત્વના અવિદ્યોદા, તેના ઉદય સાધી થાય છે, તે અને તેની પગપદામાં તિયન થતા ભરિદુષ્પ અને તે રીતે ગમે-આ આગ મુક્ત સામ્યદર્શન થયે છે.

દરમિયાન આત્મ-શુદ્ધિ બાધવાના મૂલદોષને અવિદ્યા કહે છે. આ અવિદ્યાવડે કર્તૃત્વાદિ મર્યાદાવાળું અભિમાન જાગે છે, તેવડે રાગ અને દેશ ચાય છે; તેથી ઇષ્ટ પદાર્થોને મેળવવા અને અનિષ્ટનો નાશ અથવા ત્યાગ કરવા મનુષ્ય પ્રયત્ન ચાય છે; મનુષ્યની આ પ્રવૃત્તિ ધર્મ અને અધર્મને અથવા પુણ્ય અને પાપને પ્રકટ કરે છે, તે શુભાશુભ કર્મવડે જન્મ, મૃત્યુ અને ભોગઉપ વિપાકો ચાય છે, અને આ પ્રમાણે એક બામાર્થી બીજા બ્રહ્મા, બીજામાર્થી ત્રીજામા, —એમ ઘટિયંત્રવત્ સંસારી પુરુષનું ભ્રમણ ચાય છે. જો પુરુષ કેવળ ચૈતન્યરૂપે સ્વનિર્ણિત અને પ્રકૃતિ પોતાના વિકારોવાળી પુરુષની માથેના અવિદ્યામય સંબંધથી વિખૂટી પડે તો અવિદ્યારૂપ ભૂતનો જીવંદ ચલાથી બચક બેઠકે, ત્યારે એવા કયા તત્ત્વો છે કે જેમા આત્મશુદ્ધિ બાધવારૂપ અવિદ્યાવડે પુરુષ બદલ ચાય છે, અને જેમા અનાત્મશુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી તેનાથી પૃથક્ પડી પુરુષ મુક્ત ચાય છે તેનો વિચાર કરવાનો પ્રાપ્ત ચાય છે.

આ તત્ત્વો કેટલાક પ્રકૃતિરૂપ એટલે કારણરૂપ છે, કેટલાક પ્રકૃતિ-વિકૃતિરૂપ છે એટલે કારણરૂપ છે અને તે માથે કાર્યરૂપ પણ છે; કેટલાક કેવળ વિકૃતિરૂપ છે એટલે કાર્યરૂપ છે અને એક પુરુષ જ એવું તત્ત્વ છે કે જે પ્રકૃતિ પણ નથી, તેમ વિકૃતિ પણ નથી આ પુરુષરૂપ કાર્યકારણથી પરતત્ત્વનો કાર્યકારણાત્મક જગત્થી પૃથક્ અનુબવ કરવામા સામ્યાચાર્યો ચોવીસ તત્ત્વોનો ઉપદેશ કરે છે.

તેમા આદિકારણ મુખ્ય પ્રકૃતિતત્ત્વ સ્વયંભૂ છે. માક્ષાત્ અથવા પરં-પરાએ સર્વળા વિકારોના ઉપાદાન કારણરૂપે તે રહે છે, અને તે સર્વોત્તમ કૃતિ અથવા પરિણામને પ્રકટ કરી, પુરુષના ભોગ અને મોક્ષ એ પુરુષાર્થને સાધે છે, માટે તેને પ્રકૃતિ એવું નામ આપવામાં આવે છે. તેના બીજા નામ શક્તિ, અન્ન, પ્રધાન, અવ્યક્ત, તમસ, માયા, અવિદ્યા વગેરે છે. સર્વ બધા તેમા ઘમાયલા છે તેથી તે ચક્રિન કહેવાય છે; તે મોઢમાંથી જન્મેલી નથી નેથી અન્ન કહેવાય છે, સંધ્યું જગત્ તેમાં અંતર્ગત એટલે

સમાર્પ રહેયું છે તેથી પ્રધાન દેહેવાય છે, વળી પુત્ર જે પ્રભુસ્થાને છે તેની મત્રશક્તિ આત્મા ઝેલી હોવાથી તે પ્રધાન દેહેવાય છે સામાન્ય જનને તે સ્પષ્ટ થતી નથી તેથી અન્યક જાહેરાત છે, અધારા જેની અને સર્વનું આવરણ દેખારી હોવાથી તે તમસ્ દેહેવાય છે મર્ત્ય માપ મટે છે, તથા સર્વને જાગ્રત નાખે છે તેથી તે માયા દેહેવાય છે પુરુષને પોતા મય બનાવી સંસારજાગ્રત લારી મૂકે છે તેથી અવિદ્યા દેહેવાય છે

આ આશિરણ સત્ત્વ રજસ અને તમસ્—આ ત્રણ ક પોતી સામ્યાવસ્થાવાળી સ્થિતિ છે જેમ એક વસ્ત્ર સર્વ બાજુથી સરખું બેસાયેલું તમ અવસ્થામાં સમ રહે છે તેમ આ ત્રણ ક પોતી એકત્ર ન થઈ માન્યમાન નકટ કરે છે ત્યારે તે પ્રકૃતિ એ નામથી ઓળખાય છે સાગરા નૃત્તિ એ સત્ત્વ રજસ્ અને તમસ્ની અમુક પ્રમાણની સામ્ય અવસ્થા છે

મરુત બાનામાં ગુણ ચાર ત્રણ અર્થમાં વપરાય છે (૧) દોઢી અથવા સત્ત્વ (૨) ધર્મ (૩) શુદ્ધ નહિ તેનું પુરુષને બંધનમાં લાવી મૂકે છે એટલે પાશરૂપે વર્તે છે તેથી સત્ત્વાદિ ગુણ દેહેવાય છે વળી મુખ દુખ મોહ વગેરે ધર્મોને પ્રમટ કરે છે માટે સત્ત્વાદિ ગુણ કહેવાય છે અને પુરુષના અર્થે તેમનું અસ્તિત્વ છે એટલે કે તેઓ પરાયે છે, વ્યર્થ નથી તથા સત્ત્વાદિ ગુણ એટલે પુરુષથી બીજી પક્ષિના અમુખ્ય ગણાય ૬

નિશાનમિત્રના અભિપ્રાય પ્રમાણે (અને સામ્યાચારે મા નિશાનમિત્ર જેવા સ્વપ્ન ન મુદ્રમ નિચારક બીજા ભાગ જ મળી આવે છે) સત્ત્વાદિ જે ગુણ ગ દેહી ઓળખાય છે તે કેવળ ધર્મ નથી પરંતુ ધર્મી અથવા દ્રવ્ય છે પુરુષ ઉપર કેવા નકારની નય અસર કરે છે તે નિશાન ઉપગ્રથી સામ્યાચારોએ તે ત્રણને ગુણપ્રમાણ નામ આપ્યા છે સત્ત્વ એટલે હોવા પછી અથવા શુભભાવ પુરુષને રતીત કરાવે તે દ્રવ્ય ક્રિતમ અથવા ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી મન્ય એવા નામવાળા ગણાયા આવે છે પુરુષને રાગવડે રંગે તે મધ્યમ દ્રવ્યને રજસ્ ગણવામાં આવે છે અને પુરુષને અધારમાં લાવી મૂકે તે તમસ્ અથવા અધમ દ્રવ્ય ગણાય છે પ્રત્યેક પુરુષને અથવા

અભિમાનીને આ બાલ્યદ્રવ્ય અનતભાવે અનુભવાય છે તેથી મત્તાદિ દ્રવ્ય અનંત યક્તિ અથવા બાલ્યબોનો સનુદાય કહેવાય છે આ અનંત પગમાણુઓ અથવા વ્યમ્નિગોના સમૂદય દ્રવ્ય નણુ પ્રધાનધર્મને નેહ ત્ર પ્રકાગ્નુ-સત્વ, રજઃ તમસઃ એમ કહેવાય છે જ્યારે આ નણુ બાવો મામ્ય અસ્થામા દોય ત્યારે પ્રકૃતિતત્ત્વ જ્યારે તે દૈરખને પામે ત્યારે સિદ્ધિતત્ત્વ જનમ આ દ્રવ્ય ધર્મનિવાનુ કદી હોતુ નથી તેથી ન્યાય વૈશેષિકના પન્થાડ્યો કળના જૂના નમરતુ છે તે મમરસ જની વિષુ થાન વિમતાને પામી આપગિણિમાનાશુ થાય અથવા મધ્યગ પગિમાણુ વાગુ પણુ ગાય મુત તથા ગો મોહનાગા પલવો અનનય છે તેથી તે વર્મનાગ જૂન માણુ હાનુ નેડો પુરો તે નનાગને અનુમન થા છે, આ તેથી ચિત્તના મત્તાદિ નમરો, બાપ અર્થના તે ધમે નથી - ગેરી રામા રથાન નથી મગણુ કે સાખ્યજ્ઞાનના ચિત્ત અને અર્થ આદિમરણુ દ્રવ્યના ન પરિણામો છે આ ૧૫ પલવો ૧૫

અસખ્ય યક્તિનાગા માર્દિ દ્ર ૧ જ્યાં આમ્યન રમા આને
ત્યારે રૂતિ મહેવાય આ રૂતિ જો ૪ અનન બા અથવા યક્તિગોથી
મગ્ન હ તાપશુ મ હા ધરો લીધે અમુનિચિત્ત ગોટલે આરાદિત
મહેન ડે અતન પુ ૧ અથવા જામ્નાએના નાથમા આરના હના
તથા અગે સમેમા પગિશુમે થરા હના તે માર નય પોનાના મૂળ
શક્તિમનિ મે પ્ર ન્યનાધિ અનુ રથી નથા એ કદરા ૧, ૧
નિશય આમા ૧ ૨ ક્રિયાગો તેમા દ્રવ્ય નથી નથી તે અક્રિય મહેન ય ડે

આ નિમાથી જેમ દુધમાથી પ્રથમ તર ગરમી લાગતી થી પિન્ને તમ નિમ્ન થતા જે પ્રથમ તરન જગે છે તેનુ નામ મુદ્ધિ અથવા મન્ત છે સમ્યક્તા આત્મસમ્યક્તા રૂપમા તેમા નિમ્નવર્ધિ છે તે જગત્સા

મનન ગાથા ગીતા ૩૦ થી ૩૩ સુધીના અંકમાં આ છે ધમ,
ગાન પે ૧૫ અંકથી વધારે સંસ્કૃતમાં ૩૦ થી ૩૩ સુધીના અંકમાં આ
૬ થી ૧૦ સુધીના અંકમાં આ ૩૦ થી ૩૩ સુધીના અંકમાં આ

મિદ્દ હ'પર નથી માનના, પરંતુ વ્યવસ્થાપન પ્રશ્નનું રૂપ માને છે, અને તે મર્માંગ્ગ પ્રકટ થાય છે. આ દશ્યનો ઉપાધિ તે આ મદત તત્ત્વ છે. તેમાથી ગુણમૂર્તિઓ યજ્ઞા, સિદ્ધિ અને જની થાય છે. પરંતુ મર્મ પ્રશ્નનું અધિષ્ઠાન આ મદત તત્ત્વ છે એ વક્ષ્યમાર જવ જોઈએ નહિ. આ મદત ને અન ગુદ સત્વર્ય છે, તેમા મત્સુ અને તમસુના અંગો-વડે વિકૃતિ થાય ત્યારે તે વ્યાધિ જવ અથવા પુરુષનો ઉપાધિ બને છે. જેમ અન્ન સુર્ય ધાતુમા તામુ મિત્ર યનાથી સુર્ય જન્મી પક્તિનું થાય છે તેમ આ મદત મયિન મન બની પુરુષની ગુદિ નામની પ્રથમ ઉપાધિ બને છે. તેમા અર્ધ અગ્નિ, અર્ધગાય અને અર્ધપ્રજા, જન્મ તમસુ અગ્નિ મિત્રજુથી પ્રવેશ પામે છે.

આ શુદ્ધમત્ત અથવા મલિન સત્ત્વમા મદત તત્ત્વનો અનાર નિર્ણય કરાનો-અધ્યતમાય કરાનો-હોય છે એટલે જે જે પદાર્થના સમધમા ને આવે તે તે પદાર્થને યથાર્થ રૂપમા પુરુષને તે દર્શાવે છે.

આ મત્તના એકેશમા પદ્માનુ પ્રથમ ભાગ જોયે છે આ મયા ક્ષિત ભાગ અથવા અભિમાનવાળા કન માખ્યદર્શનમા અનકાર કહે છે. જ્યારે મદત ધીજરથાને છે ત્યારે અકકાર અકુરરથાને કે અન પ્રકૃતિ મૂલ્યને છે.

આ અકકાર દ્રવ્યની તથા શાખા થાય છે એક નાખા જેમા સત્ત્વ ગુણનો પાનાર હોય છે તેનું નામ વૈકારિક મીથ શાખા જેમા ગ્નેગુણનો પ્રનાર હોય છે તેનું નામ તૈજસ્ય આ ત્રાજ શાખા જેમા તમેગુણનું પ્રાધાન્ય થાય છે તેનું નામ જૂતાદિ. આથી ભાનના પ્રયેક વિભાગમા અકકાર યનો સદ્ભાવ દોસથી સ્થિતિત્ત્વ ચેનન્યથી અગ્ર્ય છે પ્રયેક અપુમા અકકારવ્ય પ્રકટ અથવા અપ્રકટ રૂપમા સિદ્ધમાન હોય છે.

વૈકારિક અહ દાન્દ્રવ્યમાથી દશ બદિયોની ઉપકારક દેવતાઓ, નેત્રપુમાથી જ્ઞાન અને કર્મ બદિયોનું સત્ત્વક મન તથા છત્રી પાય જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાય કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે અને જૂતાદિમાથી પાય અન્દાદિ તન્મા-ત્રાઓ પ્રકટ થાય છે.

મહત્, અદકાર અને પચતન્માત્રઓ પોતે નવા કાર્યોને પ્રકટ કરે છે, અને પોતે અન્યના કાર્યરૂપ છે તેથી પ્રકૃતિ-વિકૃતિરૂપ ગણાય છે.

પચતન્માત્રાઓ કમગ પચ મહાભૂતને ઉત્પન્ન કરે છે જૂતાદિ અદકાર પ્રથમ શબ્દતન્માનાને જન્મ આપે છે, અને તેમાંથી એક શબ્દધર્મનાળુ આમગ પ્રકટે છે, આકાશદ્રવ્યના બીજરમા રહેલા જૂતાદિના બલથી અપર્શન-માત્રા જાગે છે, અને તેમાંથી મે ગુણુવાળો વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે વાયુના અતર્ગત જૂતાદિ અદકારની પુનઃવિકૃતિથી રૂપતન્માત્રા જાગે છે અને તેમાંથી ત્રણ ગુણુવાળુ તેજસુ ઉત્પન્ન થાય છે, તેજસુના અતર્ગત જૂતાદિ અદકારના અધિક્ષ ક્ષેત્રથી ગ્ણતન્માત્રા જાગે છે અને તેમાંથી ચાર ગુણુવાળુ જલતત્ત્વ પ્રકટે છે, જલના અતર્ગત જૂતાદિના પુનઃક્ષેત્રની ગદ્યતન્માના જાગે છે, અને તેમાંથી પાંચ ગુણુવાળી પૃથિવી ઉત્પન્ન થાય છે આ રીતે જૂતાદિ અદકાર તન્માત્રાદ્વારા પચભૂતને ઉત્પન્ન કરે છે

અગ્નિઆર ડ્રિયો અને પચભૂત એ નવા તત્ત્વને પ્રકટ કરતા નથી તેથી રૂપતિરૂપ નથી પરંતુ કેવળ વિકૃતિરૂપ છે

પ્રકૃતિ મહત્, એમદગ ઇન્દ્રિયો, પચતન્માના, અને પચભૂત મળી ચોવીસ તત્ત્વોમા પ્રકૃતિ અનાદિ છે, અને મહાદિ ત્રેવિસ તત્ત્વો આદિ છે આ ત્રેવિસ તત્ત્વોમા મહત્, અદકાર, અને મન-એ ત્રણ અત્તરણુ છે, અને દશ ઇન્દ્રિયો બહિઃકણુ છે પચભૂત બાદ કરી, અને અદકારને મહત્ત્વમા અતર્ગત કરી, ત્રેવિસમાંથી ■ તત્ત્વો ઠમી કરી, સત્તર તત્ત્વો પુરુષની અભિવ્યક્તિ કરાવનાર હોવાથી સિંગ શરીર કહેવાય છે

સામ્યદર્શનમા પ્રાણને સ્વતંત્ર તત્ત્વ માન્યુ નથી પણ તેનો મુદ્દિમા સમામ કર્યો છે

સત્તર તત્ત્વોની ગ્યનાનાળુ સિંગશરીર મર્મના આત્મા ઉત્પન્ન થતા પ્રત્યેક પુરુષની સ્વત્વોપાધિ બને છે અને તે પ્રાકૃત પ્રલયપર્યંત ટકે છે, અને મોક્ષ થાય તો મૂનકાગ્નિમા શમે છે

જેમ ભાત અથવા કેન્દ્રમાં રિતો ચિત્ર આલખી ચમત્તુ નથી, તેમ સૂક્ષ્મ પદ્યનુંની પીર અથવા નિતરિતો નિગ શરી નાપાગ કરી ચમત્તુ નથી, તથા તોતોકાનગમા જનમાદિ પલિભોને પ્રા મી ચમત્તુ નથી

આ આદિ ચરચાપદ દષ્ટ અથવા સ્વચ્છના આત્મ ઉપાધિ તરીકે નાત તન્વોના મારનન નિગશરી મુખ્ય જો અનિમનીના નિયરૂપ પ્રા થાય છે અને તે શરી ના અચ્છન તત્વોનાથી વ્યથિતવોના ઉપાધિ બન વ્યથિત નિગ રીગે શ્વા પડે છે જેમ પિતાના મ્થુન શરી માથી માનના ગર્ભાનના નિપામ્વર પુત્રનુ ન્યુન ગરીર રૂથ વ્યવહાર કરતુ જન્મે જ તેમ વ્યથિતિમ રીગ પશુ પિતામ ના નિગશરી ના અમન રૂથ થઇ તે તે રીગીરિને નામ થાય જ

મદત્ તત્ત્વના દશમા ભાગમા અદ્ધ કાગ્દ્ય અવકારના દશમા ભાગમા આમશ આમત તન્વનો ગમા ભાગમા રાગ નાપુના ગમા ન ગમા તેજ તેજના દશમા ભાગમા જન જનના ગમા નાગમા રૂથિરી મ્હે છ આ રમાણે અનત મયાનાના ગા રૂથિરિરેજના અનરાનમા આવગ્જોના પમપગ તરમા પૃથિવી તન્વરૂપ બીજમા પ્રામીતત્ત્વોના સર્વ અશો શુભ ગા મ્થુન શરીરનુ ઉપામનમારણુ થાય , અને તે અકામગ પરિણામ પામે છે, અને તેની આગળ પાછળ દાગુણુ પૃથિવી તન્વનુ આવરણુ વિવમાન મ્હે છ આમા ચતુર્વન ભુરનવાશુ સ્વચ્છનુ રથુન શરીર સપ્તમવથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે નરીરના ધારણુ સ્વચ્ચરે સ્વચ્ચ નાગાયણુ સન્ધ્યા સ્વચ્ચગાય જ દારણુ કે તેમા ભારિ નમે અથવા જીવોના સાગમ્થુન દ્રવનુ પમ્થુ ગત મ અથવા પ્રામ ચપદઅચન સમારેનુ છે તના નિગ શરીરના અગોમાથી આપણુ મર્વ મ્થુન શરીરાભિમાનીના શરીરો મુણુદર્માનુસાગ ઉત્પન્ન થાય જ

આ સુપ્રિક્રમમા જે જે દ્રવ વિકાગ પામી તન્વા નગ પરિણામ પામે છે અને તેમાથી અવસ્થાનતરપરિણામ થાય છે, તે તે દ્રવ પોતાના ઉપરના કાગ્દ્ય રમાથી વિકૃતઅતની ખોટ પુરી કરતુ જન છે એટલે રિતો મરીશ

નિમિત્ત થાય ત્યારે પણ તે તે પ્રકૃતિવિદ્યુતિષ્પ તત્ત્વો પોતાના મૂળ મલથી ભરપૂર ગડે છે, અને પ્રત્યેક વિદ્યુતિ પોતાની પ્રકૃતિના આનંદભાષી પશ્ચિમામ બલ મેળવતી જાય છે આથી સહાગ્રમ શરૂ થાય ત્યારે તે તે પરિણામો અને વિકાસો પોતપોતાની નિયત પ્રકૃતિના આનંદપુર્ણ મંત્રી પત્રી લીન થતા જાય છે સ્થિતિસમયે પણ પરિણામો અથવા નિમિત્ત સ્થિતિના વ્યક્ત આનંદભાષી રોગ્ય બન મેળવતા ગડે હ આ પ્રકારે શ્રુતિ, સ્થિતિ અને સહાર પિડના તેમ જ્ઞાતાના આયા જ મ્હે છે

આ મૂળ પશ્ચિમામ અને પ્રતિજ્ઞા થતા મૂલ્ય પશ્ચિમામોમા પુરુષ ત્વન અવિદ્યુત કૃતસ્થ રહે છે આ પ્રમાણે સર્વદેશ્ય જગત્ પરમાર્થત સર્વદા અમદ છે મારણ કે તે પ્રતિજ્ઞા લયક્રમમા હોય છે અને તેથી આ મૂળ આ સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિનો પશ્ચિમામિક્રમ વિવેચન રેરાગ્યના સાધનરૂપ થાય છે

આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ અને તેના ત્રેવિસ પરિણામોમાથી પુરુષો પૃથક્ પાડવો અને તેની અષ્ટ વિવેચનુદ્ધિ હૃદય થતી તેને સામ્યો વિવેચનાને કહે છે પુરુષ સૂક્ષ્મ સામ્યના અભિપ્રાય પ્રમાણે ચિત્તિરૂપ છે ઉપનિષદમા પુરુષ સમદ પુરુષા-દેહનગરમા-સુનારો થાય છે અને તેની વિષુદ્ધિને લક્ષમા લઇ તે પૂર્ણ હોવાથી પુરુષ એવી પણ મુત્પત્તિ થાય છે

ન્યારે ન્યાય અને વૈશેષિક દેહીને આ અને ભોક્તાતરીકે ન વિ છે ત્યારે સામ્યમા દેહી અથવા પુરુષને ભોક્તા તથા દેહાતરીકે ચિત્તરે છે જે જેને અનુભવે તે તેનાથી જુદો—આ ન્યાયને અનુસાર જેની રીતે ધડાને જોનાર નેત્રદ્રિય નેત્રથી જુદો, તેની રીતે દેહ, ઇદ્રિય, પ્રાણ મન અને બુદ્ધિના વ્યાપાર અને ચેષ્ટાને જોનાર પુરુષ દેહાદિથી જુદો બાહ્ય અર્થથી પુરુષનું પૃથક્પણ મામાન્ય બુદ્ધિને પણ સમજાય છે તેમ ઇન્દ્રિયોથી પર પ્રાણોથી પણ પર અને મકલ્પ-વિસ્પાત્મક મનથી પણ પર આપણું જુદાવળ સમજી શકાય છે પરંતુ મહત્—બુદ્ધિના પરિણામોથી પુરુષની પરના સમજવી ધમ્મી મકિન છે આથી માંખ્યાવારો પોતાના વિવેચનને માત્ર ભેદગાન અથવા જડચેતનનો વિવેક એવું નામ નહિ આપતા,

“મત્વપુન્ય અન્યનાખ્યાનિ” એટલે મત્વ એટલે બુદ્ધિનત્વ અને પુન્ય એ બેના બેન્નું સ્પષ્ટ બાન એવું પારિભાષિક નામ આપે છે.

આપણું જ્ઞાન કેવળ અને અગત્યનું આપણે અનુભવીએ છીએ, અને આપણે તે જ્ઞાનની ધારામાં એટલા તો તન્મય થઈએ છીએ કે તે ધારા જે પીકડપગ ચાલે છે તેનું બાન બૂલીએ છીએ. આપણે બાજ ઘટાદિ અથેનો ખરી રીતે આપણા બુદ્ધિના વૃત્તિરૂપ વેદનવિના મૂળરૂપમાં—નગ્નબાવે—દહી અનુભવી નક્કી નથી. આપણી બુદ્ધિના આકારમાં જ આપણે બાજારમાંનું બાન દરીએ છીએ. વળી આપણા આનન્દવેદન-જેવા કે સુખદુઃખ રાગદ્વેષ વત્યાનિ સર્વ બાવચિત્રો પણ બુદ્ધિના પરિણામો છે, અને તેની આકૃતિ અને ગુણબદ્ધને લઈ આપણે તેને અમુક ભાવ એવું નામ આપીએ છીએ. આથી બુદ્ધિરૂપની વૃત્તિઓ અથવા સાક્ષર પરિણામોની પરંપરા અથવા ધારા એને આપણે સંયેનન અવસ્થા કહીએ છીએ. બૌદ્ધોનું એમ માનવું છે કે આ બુદ્ધિવૃત્તિની—વિજ્ઞાનની ધારા અથવા સંતાનને જ વૈદિકો અને બીજા વિચારકો આત્મા—પુરૂષ એવો સ્થિર પદાર્થ માને છે, પણ વસ્તુતઃ એવો સ્થિર વિજ્ઞાનમય પુરૂષ અથવા આત્મા નથી. જૈનદર્શનમાં શ્રવણ પદાર્થ અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ, અને અનંત વીર્યવાળો સીકાર્થો છે, પરંતુ તે કર્મના દોષથી મર્યાદાવાળા જ્ઞાનાદિ ધર્મવાળો, અને દેહમર્યાદાવાળો—સંકેતવિકાસરાળો થઈ જાય છે. સાંખ્યાચાર્યોનું એમ કહેવું છે કે આ બન્ને મંતવ્યો ખોટા છે. બુદ્ધિવૃત્તિ અને પુરુષના સ્વરૂપનું સાચું જ્ઞાન નહિ થવાથી આ ભ્રમરૂપ નિશ્ચયો થયા છે.

વાત ખરી છે કે આપણે બુદ્ધિવૃત્તિના મિશ્રણવાળું જ જગત્ અનુભવીએ છીએ. પરંતુ બુદ્ધિ સ્વયંપ્રકાશ નથી. આપણે અંતઃકરણના વ્યાપારોને તેના ઉદય, સ્થિતિ અને લયને જાણીએ છીએ. જેમ વિચિત્ર રંગથી ચિત્રરેલું કેનવાસ કમરૂઃ પ્રકાશમાં અડીએ તો આપણને નેત્રદ્વારા કમરૂપે ચિત્રોનું બાન ચાય છે. તેમ બુદ્ધિના મર્યાદિત થતા શુદ્ધકર્મોનુસાર આકારો પુરુષના

ચિત્ર પ્રકાશની છાયાથી રંગાયેલા સચેતન ચયેલા વેદરૂપે અનુભવાય છે વેદના અભાવે અથવા વેદના ભાવે પ્રકાશનો અભાવ અથવા ભાવ થતો નથી. જેમ ગંગામિત્રપર ચૂકેલો દીપક પાત્રો, પ્રેક્ષક અને જડ મામત્રીમાત્રને પ્રકાશે છે, અને તે ખસતા જાય તો પણ સ્વયંકાશ શેષ રહે છે, તેમ પુનપનો ચિત્રપ્રકાશ, જડ આત્માર્થ, આત્મ વેદરૂપ પાત્રો, અને અહંકારના ભાનરાજો પ્રેક્ષકભાવ—આ સર્વને પ્રકાશે છે, અને તે ખસી જાય તો પણ શેષ ગૂંઠે છે. તેથી જેમ વિદ્યુ સૂર્યોદયનો પ્રકાશ તે તે પ્રકાશ્ય અર્થસાથે નિર્બંધમા આવતા તે તે અર્થાકાર ભાસે છે, તેમ ચિત્રરૂપ પુનપનો પ્રકાશ જ્ઞતિરૂપ વૈદ્યોગા સાક્ષાત્ રીતે અને આત્માર્થરૂપ વેદમા જ્ઞતિહારા પ્રવેશ પામી તે તે આકારમય ભાસે છે. વળી સૂર્યપ્રકાશ દર્શણમા પ્રતિબિમ્બિત થઈ ચક્રરત્ પ્રકાશવાળા બિંબને જણાવે છે, અને દર્શણવિના બીજા પદાર્થોમા ગુંચાઈ ગંદ મધ્યમ અને ઉત્તમ છાયાવાળો થાય છે, પણ ચક્રરત્ રૂપ ધારણ કરતો નથી, તેમ બુદ્ધિરૂપ દર્શણમા પુરુષ ચક્રરત્ પ્રભાગરૂપે પ્રતિબિંબિત થાય છે અને બુદ્ધિજ્ઞતિવિનાના બીજા દ્રવ્યોના બુદ્ધિજ્ઞતિના ગુણધર્માનુસાર વ્યક્ત થાય છે.

જેમ ધગધગતા લોહપિંડમા અગ્નિનો વ્યવહાર થાય છે તેમ પુરુષના પ્રકાશના પ્રતિભાસને ધારણ કરનારો આપણો બુદ્ધિ-દ્રવ્યનો પિંડ અને તેના અણુમારાગ્રી જ્ઞતિઓ ચૈતન્યરૂપ છે એવો વ્યવહાર અથવા ભાસ થાય છે. વસ્તુતઃ અગ્નિ લોહપિંડથી પૃથક્ છે, તેમ પુરુષનો ચિત્રપ્રકાશ બુદ્ધિપિંડથી પૃથક્ છે. વળી જેમ અંગારામા અગ્નિવિવેક વહેલો થાય છે, અને કાષાદિમા અગ્નિવિવે સામાન્ય બુદ્ધિથી થઈ શકતો નથી, તેમ જ્ઞતિરૂપ અંગારામા પુરુષના પ્રકાશનો વિવેક કરી શકાય છે, અને બુદ્ધિજ્ઞતિવિનાનાં બીજા સર્વજ્ઞા પરિણામોના પુરુષના પ્રકાશનું ભાન ઉત્પન્ન થવું કાઠન છે. પરંતુ બુદ્ધિજ્ઞતિ વેદમાત્રથી છૂટી પડેલી હોય તોજ પુરુષનો પ્રતોષ કરે છે. કાષ પણ વેદથી રંગાયેલી હોય ત્યારે જેમ બરસાડમા દનાયજો અંગારો રાખોડીના આવજીથી અગ્નિનું ભાન ઠગવી શકતો નથી તેમ પુરુષનું ભાન

કગવી ચક્રતી નથી. સાગંચ બુદ્ધિવૃત્તિ બીજા સર્વ વેદ્યથી વિગ્ધન થઇ પોતાનો સામે એટલે અદિર્ભુજ વેગ બંધ કરે, અને પોતાના પ્રભુ-પુરુષના પ્રતિ પાછું વળી જુએ એટલે અંતર્ભુજ થાય ત્યારે પુરુષના અવલં પ્રકાશનો દિ-મેળ કરે છે. આથી બાહ્યાર્થના સાક્ષાત્કારમાં અને પુરુષના સાક્ષાત્કારમાં વૃત્તિસાગંચ જરૂરનું છે. પગલું ગાત્યાર્થના બાનમા વૃત્તિ અને પુરુષના પ્રકાશ બંનેની જરૂર છે, તેમ પુરુષના બાનમા-પુરુષની હાયા-પુરુષના અવત્યની વૃત્તિજ માત્ર જરૂરની છે, શ્લેષપ્રકાશની જરૂર નથી. બુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષને પરસ્પર કિપરાગ અથવા પ્રતિબિંબ અધ્યામ થાય છે. બુદ્ધિની 'વૃત્તિ' પુરુષના વ્યાપક ચિત્તિપ્રકાશમા પ્રતિબિંબ, અને પુરુષના પ્રકાશનો વૃત્તિમા આભાસ,—આ બેના યોગથી પુરુષપ્રકાશ જાણે પછે મેતો હોય અને વૃત્તિ-અથ આભાસ જાણે સચેતન વગ્નુ હોય એવો ભ્રમ થાય છે સૂર્યપ્રકાશ જેમ સરોવરના જલમા પ્રતિભાસ આપી તે જલસામે મકેલા દર્પણમા મરોવરના કાઠાની તથા અંદરની સઘળી હાયાને ચકચકિતભાવે વ્યક્ત કરે છે તેમ પુરુષનો સ્વયમ્, વિબુ, પ્રકાશ બુદ્ધિદ્રવ્યના દ્વમા પ્રતિભાસ પામી, વૃત્તિરૂપે જીભ થયેલા દર્પણમા બુદ્ધિદ્રવ્યથી વેદિત સર્વ વેદ્યોની હાયાને સ્પષ્ટ પ્રકટ કરે છે. સંગેવર શમે, દર્પણ શમે, અને તેની સાથે સરોવરના કાઠાના અને અંદરના પદાર્થો લીન થાય તોપણ સૂર્ય વસ્તુના પોતાના મૂલરૂપે વિદ્યમાન રહે છે, તેમ બુદ્ધિદ્રવ્ય અને તેના પરીણામરૂપી વૃત્તિ શમે અને બુદ્ધિમા પાડતા વેદ્યના ગંગો પશ્ય શમે, તોપણ પુરુષ વસ્તુત કૃતસ્થરૂપે પ્રકાશતો રહે છે. દર્પણના અભાવે પ્રત્યક્ષ સૂર્યપ્રતિ અલક્ષ્ય રહે તો સૂર્ય વિદ્યમાન છતા નથી, અથવા સૂર્ય ઢંઢાયા છે એમ કહીએ, તેરી રીતે બુદ્ધિ અને વૃત્તિના અભાવે પુરુષ વિદ્યમાન છતા પુરુષ નથી, પુરુષ પ્રકાશતો નથી એમ વ્યવહાર થાય છે

સત્ત્વ અને પુરુષનો યથાર્થ વિવેક નહી કરનાગ આ કૃતસ્થ નિત્ય પુરુષના પ્રકાશને જાણે શૂન્ય હોય એમ માની સ્વરૂપે અવસ્થિતિ એ નિર્વાણુ —ઓવવાનું—એવું સમજે છે, પગલું સાખ્યાયાર્થો જણાવે છે કે બુદ્ધિમત્ત્વ ન્યારે બદિર્ભુજ એટા કરી પુરુષનો વિશ્લેષના અનુભવરૂપ બોગ સિદ્ધ કરી

અંતર્મુખ થાય છે અને પુરુષના અભાવિક પ્રમાણને પોતામાં વ્યક્ત કરે છે ત્યારે પુરુષના અવ્યય સ્વતંત્રતાએ અભાવને ઝાડે. કરે છે એટલે અપવર્ગ મિદ્દા કરે છે. પુરુષમાં ચિત્તિચિત્તાય બીજા કયા ગુણ ધર્મો છે તે મંગલમાં સામ્યાચાર્યો કહતા, ચોનાચાર્યોએ વધારે વિચાર કર્યો છે, અને વિજ્ઞાનનિષ્ઠુ આદિ વિચારકોએ પુરુષમાં મેદા ચિત્તિકેશ્વરના, સત્તા અને આનંદનો સદ્ભાવ સીકારો છે પ્રમિદ્ધ નામ્યમિદ્ધાન પ્રમાણે તો દુષ્કાભાવને જ અપવર્ગ અથવા મોક્ષ માનવામાં આવે છે.

જ્યારે સામ્યદર્શન મત્તપુરુષના જ્ઞાનને અથવા વિવેકજ્ઞાનને મોક્ષનું કારણ માને છે, ત્યારે યોગદર્શન ને કપર વિગેય વિચાર કરી જાણાવે છે કે બુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષ અત્યંત નિરાગ રવનત્ર પદાર્થ છે, પરંતુ જ્યાં સુધી બુદ્ધિમત્ત્વ અને પુરુષનો સંબંધ નિર્માણ રહે ત સુધી પગપગની છાયાપત્તિ ગેરવાળી અને દુષ્કાના આત્મનિક અભાવ થવાનો નહિ આથી પુરુષ જે ચિત્તિક છે તે સ્વયં પ્રતિષ્ઠિત થાય એટલે ને બુદ્ધિસત્ત્વના પશ્ચિમોની છાયાને અથવા પ્રતિબિંબન ધારણ કરે નહિ ત્યારે તે કૌંસવન પામે સામ્યના મહત્ત્વ અથવા બુદ્ધિમત્ત્વનું યોગમાં પારિભાષિક નામ ચિત્ત—એવું આપ્યું છે, કારણ કે તેમાં ચિત્તિ કન્દ્રભાવને પામી વ્યક્ત થાય છે. આ ચિત્તની પાસે ભૂમિકાઓ છે જ્યારે તેમાં ગુણ વડે નિદ્રા, આલસ્યમાં કરે ત્યારે મૂઠ, જ્યારે જ્ઞેગુણ વડે નિરોધમાં રોકાય ત્યારે તે ક્ષિપ્ત, જ્યારે ગ્જ્ઞ અને તમસ્ વડે યુક્ત સત્ત્વના પ્રભાવથી કોઈ કોઈ લક્ષણોમાં ધ્યાનાદિવાર્ત્થ થાય ત્યારે વિશિષ્ઠ જ્યારે ગ્જ્ઞ અને તમમના ગ્જો દૂર થતા એ લક્ષ્ય તરફ વળતું થઈ જાય ત્યારે એકાગ્ર, અને જ્યારે તેની મધ્યમાં વસ્તિઓ અંતર સમી જાય ત્યારે નિરુદ્ધ. જે ચિત્ત મૂઠ, ક્ષિપ્ત અને વિશિષ્ઠ ભૂમિકાનું હોય તે યોગને લાયક નથી, પરંતુ એકાગ્ર ચિત્ત સમાધિને લાયક છે, ચિત્તનો સમાધિપરિણામ એ પ્રકારનો થાય છે, એકમાં જે નિયમને લગતી સમાધિ હોય તેનું સામાન્ય પ્રમાણથી ન જણાય તેવું સર્વ વિશેષોવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે તે ન પ્રજ્ઞાન, અને જેમાં કૃતિમાત્ર સમી જઈ નિર્બંધન અગ્નિની પેઠે ચિત્ત સ્વતંત્રગર્ભશય ઝળક્યા કરે તે અસંપ્રજ્ઞાત ચિત્તરૂપનો.

એવો સ્વભાવ છે કે તે પોતામાંથી, જેમ અગ્નિની જ્વાલાઓ નીકળે તેમ સતત પ્રવાહરૂપી શિખાઓ કાઢે છે. આ ચિત્તની શિખાઓ અથવા પરિણામોને ટૂંકિ-એવું નામ આપવામાં આવે છે. આ ટૂંકિઓ અનંત પ્રકારની થાય છે તો પણ તેવું વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે, અને તે પાંચ વર્ગમાં પડી શકે છે. સત્યજ્ઞાન કૃત્યન કરનારી ટૂંકિઓ તે પ્રમાણુ; દોષવડે જે મિથ્યાજ્ઞાન થવું તે વિપર્યય; શબ્દજ્ઞાનને અનુસરતો ચિત્તનો પરિણામ થાય પરંતુ વસ્તુના અભાવે પાછો પડે, જ્યાં સુધી શબ્દપ્રવૃત્તિ હોય ત્યાં સુધી ભવદારની ઉત્કેષ કરાવી શકે તે ચિકિત્સ; જેમકે પુરુષનું ચૈતન્ય એ વાક્યમાં પુરુષ અને ચૈતન્ય નિરાળાં તરવે નથી, એકજ છે, છતાં છઠ્ઠી વિભક્તિવડે જુદાં હોય તેવું ભાન થાય છે તે ચિકિત્સ. મુમુક્ષિસમથે લીનભાવને પામી જે ટૂંકિ કૃત્યાનમથે હું મુખે મૂને હનો એવી સ્મૃતિના આધારબૃત અનુભવરૂપા હોય તે નિદ્રા; અને સંન્યાસમાત્રથી કૃત્યન થનારી ટૂંકિ તે સ્મૃતિ.

પ્રમાણુટૂંકિ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ એમ ત્રણ પેટા પ્રકારવાળા હોય છે. ઇન્દ્રિયોદ્ધારા ભુદ્ધિ, જેવો અર્થ છે તેવું ભાન કરે, તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુટૂંકિ—જેવું કે આપણું લૌકિક આલુપજ્ઞાન, જ્યારે કોઈ સિંગવડે સિંગીનું ભાન થાય, જેમકે પર્વત વર્તમાન છે કેમકે તેમાં ધૂમ જણાય છે એ વાક્યમાં ધૂમરૂપ ચિહ્નવડે અગ્નિરૂપ સિંગીનું ભાન સત્ય હ્રદય થાય છે તે અનુમાનપ્રમાણુ; આપ વાક્યથી ઉત્પન્ન થનારું સત્યજ્ઞાન તે આગમપ્રમાણુ.

આ ટૂંકિઓ પુરુષમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, અને પુરુષની છાયા વાતમાં પડે છે જેથી પુરુષમાં ટૂંકિજન્ય ફલ કૃત્યન થાય છે. જ્યારે પ્રમાણુટૂંકિ પુરુષમાં પ્રતિબિંબિત થઈ જે અર્થનું રૂપ અર્પણ કરે છે તે પ્રમાણુનું ફલ પ્રમા—સત્યજ્ઞાન—કહેવાય છે.

ચિત્તના આ સતત ચાલના પરિણામો અથવા ટૂંકિઓ નિરૂદ્ધ કરવી એવું નામ યોગ કહે છે. આમાં ખરી રીતે પુરુષને સર્વ કલેશમાથી છૂટા કરવામાં આવે છે તેથી ખરી રીતે સર્વ દુખનો વિયોગ કરનાર સાધન છતાં વિરોધી લક્ષણથી તેને યોગ એવું નામ આપે છે.

આ ટૂંકિનિરોધ—એટલે શું? ચિત્તના પરિણામોનો નાશ કરવો

અથવા અભાન કરવો એ અર્થ આ શાસ્ત્રમાં હજી માન્યો નથી પણ ચિત્તની પ્રવૃત્તિ અને નિર્ણય એટલે પાશુ હિંદુ-એની મને બાનવાળી દશા તે ચિત્તવૃત્તિનિરોધ એમ મમજવાનું છે જેની ગીતે પુનરા પ્રવૃત્તિ થી દેહની ગતિ અને આગતિ થાય તેમ ચિત્તની હિંમુખ પ્રવૃત્તિ તે વૃત્તિ અને અતર્મુખ પ્રવૃત્તિ ને નિરાધ જેમ મમજનો અગ્નિ માલ દાદ વગેરે બાળવા જનાલાઓ દાદ તે સ્થિતિ અને મમજેતા કાનસો બીજાને બાળવાની જનાલાઓ દાદરાને બદલે પોતાના બીજાને સારા અન્નિવત્ત કરવાને મથે અને અગારાનું રૂપ પકડે એ સ્થિતિ કમલ વૃત્તિ અને નિરોધનું કમલ બાન કમળી શકશે. આથી દુનિયા બહિર્મુખ વેગથી જેવા વ્યુત્થાનના સંકાર ચિત્તમાં પડે છે તેમ અતર્મુખ વેગથી મમાધિના અથવા નિરોધના સંકાર પડે છે

ઉપર દહી ગયા તે પ્રમાણે એકામતા ભક્તિ પડી થનારો નિરોધ પશ્ચિમ જેને યોગ એવું સામાન્ય નામ આપવામાં આવે છે તેના મત્રગાત- અને અસપ્રગાત એવા બે પ્રકાર હોય છે

સપ્રગાત યોગની સામાન્ય પ્રમાણવૃત્તિ કન્યા મહતા એટલા સાર રીકારી છે કે તેમાં ધ્યેય વસ્તુથી બિન્ન કોઈ પણ વિચાર પ્રકાર કરનાર વૃત્તિ હોતી નથી તેથી ધ્યેયના અગેષવિગેરો હાથમાં આવના જેવા સ્પષ્ટ અનુભવાય છે વળી સામાન્ય એકામતાજન્ય સ્થિતિ અથવા પ્રસંગે પ્રસંગે થતી ધારણા ધ્યાન અને સમાધિનો એકકાલીન અને એક વિષયક અભ્યાસની સ્થિતિ હોતા આ સપ્રગાત યોગમાં એક વિનિવૃત્તિ છે સામાન્ય એકામતા અથવા ધારણાદિ બધું સાધને ના અભ્યાસ સમયે વિષયાન્તર વાસનાનો પ્રતિબંધ હોય છે તથા યોગજ ધર્મસદ જ નિમિત્તને પામે એવા અધર્મવડે પ્રતિબંધ હોય છે આ વ મનાપ્રતિબંધ અને અધર્મપ્રતિબંધ મત્રગાત યોગમાં હોતા નથી તેથી ધ્યેયનું નવાજ પૂર્વ જ્ઞાન થાય છે આ મર્મ લૌકિક સાધુપણના નિહાળથી સમજાશે આપણી ચમુરિન્દ્રિય આ પુનઃકેને અવધાન સાથે સમયે કે ત્યારે પુનઃકેને જ્ઞાન થાય છે આ પ્રમાણ છે એટલે સત્યજ્ઞાન છે પણ આ નિમિત્ત દોર હોય તો પ્રમાણ વ્યસમયે

પણ પુત્રકનો આકાર જેવો જોઈએ તેવો સ્પષ્ટ થતો નથી. હુંથી દૃષ્ટિ એ પ્રતિબંધ છે, અને તેથી ચોક્કસ ચન્મા વડે ને પ્રતિબંધ દૂર થતા નિર્દોષ દૃષ્ટિવાળાના જેવું જ્ઞાન આપણને થાય છે. આમા અમુક જ પ્રકારના દોષનિવર્તક ચરમા જોઈએ; તેમ એકાગ્રતા દોષ અથવા અવધાન દોષ નો પણ વામના અને અધર્મના પ્રતિબંધો યોગજ ધર્મવડે જ નિગ્રત થાય છે. જેવો ચરમાનો હુંથી દૃષ્ટિવાળાને ચાતુર્યજ્ઞાનમા ઉપકાર છે, તેમ સંપ્રજ્ઞાત યોગમા યોગજ ધર્મ અથવા વિવશલ્ય પુણ્યનો ધ્યેયનાશાત્કારમા ઉપકાર દોષ છે.

વૃત્તિમાત્રનો નિરોધ થયો તેને અસપ્રજ્ઞાન કહે છે. તેમા ચિત્તસ-સ્કારમાન જોય મંડે છે. જેમ મળગનો અંગાથો જ્વાલાવિના અને ધૂમવિના જોય મંડે તેમ ચિત્ત અમયજ પ્રકારવશત્તુ રોય મંડે છે.

આ બંને પ્રકારના યોગના દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ એવા બે પ્રકારના રસ હોય છે. વૃત્તિના નિરોધવડે વૃત્તિથી કલ્પન થનાર દુષ્પ્રભોગનો નાશ થવા આ સાધારણ્ય દૃષ્ટ રજા છે, વેદનાનો અભાવ કવ્વાતુ યોગસમાન બીજી કોઈ પણ સાધન નથી. હન્દિયોને ઉપચારોથી બહેરી કરવાનડ જે દુષ્પ્રભોગ અટકે છે, તેના કરતા આ માલ્ય ઉપચારોની પગવલતાવિનાનુ, દુષ્પ્રભોગનો રૂપિ નિરોધવડે લય કવ્વાતુ, અભોધ સાધન કોણ ન હા-છે ? જેમ કુશલ વૈદના અમાએ કયોરોદોર્મ ક્ષેવાય નહિ તેમ કુશલ અનુભવી યોગિના ઉપદેશવિના આ સાધન મેવાય નહિ.

સપ્રજ્ઞાતનું અદૃષ્ટજ્ઞ ધ્યેયસાક્ષાત્કાર છે તે સાક્ષાત્કારવડે ધ્યેયસખધી અવિદ્યા દૂર થતા તેના પશ્ચિષ્ણમરૂપ ગગદ્વાપ્તિ કમેશની નિગ્રતિ થાય છે, જો ધ્યેય પુરૂષ સિવાય અન્ય હોય, અને ને સજ્ઞધમા કામના જોય હોય તો સંપ્રજ્ઞાનવડે બનજ્ઞ, હૃદયજ્ઞ અને પ્રકૃતિજ્ઞ પ્રાપ્ત થાય, અને સ્વેચ્છાથી ગતિ થાય, અને મરણના ધક્કાથી પ્રાણન્યામ નહિ, પણ સ્વેચ્છાથી પ્રાણત્યાગ અને ઇષ્ટલોકની પ્રાપ્તિ થાય.

અસપ્રજ્ઞાતનું અદૃષ્ટજ્ઞ એ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન થયા છતાં જે સસ્કારો રહી શકે તેનો તથા પ્રારબ્ધકર્મનો સ્વેચ્છાથી સત્વર દૂર કરી ઉનાવગથી

મોક્ષસિદ્ધિ થાય. કેવલ તત્ત્વજ્ઞાનથી જ્ઞાનસંસ્કાર અને પ્રારબ્ધકર્મ નષ્ટ થક શકતું નથી, કેમકે તે સંસ્કાર અને પ્રારબ્ધકર્મ તત્ત્વજ્ઞાનના વિરોધી નથી. જરાક તેના ઉપય અને સ્થિતિના સંકાયક છે. અસપ્તજ્ઞાન યોગ, જ્ઞાનસંસ્કાર અને પ્રારબ્ધકર્મ—એ ઉભયનો વિરોધી છે. તેથી નિર્માળ સમાધિ સત્ત્વ મોક્ષની સિદ્ધિ કરાવવામાં તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપકારક થાય છે.

યોગરૂપ નિરોધનું સામાન્ય લક્ષણ, તેના બે પ્રકાર અને તેના દૃષ્ટ, અદૃષ્ટ ફલ વિચાર્યા પછી યોગના વિષય વિચાર્યા ॥ રહે છે. સામ્યશાસ્ત્રના અગ્રેયો યોગન છટ હોવાથી યોગશાસ્ત્ર યોગના વિષયરૂપે પચીસ તત્ત્વોને તથા છત્રીનમા ઇશ્વરરૂપ પુરુષવિશેષને લે છે. આ તત્ત્વો ચાર વ્યૂહમાં પડી શકે છે — (૧) માલ્ય એટલે અદૃષ્ટકરવા થતો અર્થ (૨) પ્રકલ્ય એટલે જ્ઞાન-સાવન ઇન્દ્રિયો. (૩) અહિત્—એટલે જ્ઞાન અદૃષ્ટ કરનાર અભિમાની, અને (૪) પરપુરુષ અથવા ઇશ્વરપ્રમાતા.

આલ્યઅર્થો—પચૂલ એટલે પંચભૂતના વિશિષ્ટ અનુભવાતા રૂપો અથવા આકૃતિઓ, તે સ્થૂલના કેવલ શબ્દાદિ સ્વરૂપો, તે પંચસ્વરૂપોના કાચુભૂત પંચનન્માત્રાઓ. તે પચનન્માત્રાઓની પીઠમાં ગ્રહેલા અને તેમાં ઓતપ્રોત થયેલા—અન્વય પામેલા—સત્તાદિ દ્રવ્યના પરમાણુઓનું પુરુષને જે ભોગ અને અપવર્ગ આપવાનું સામર્થ્ય અથવા તેમનું અર્થવત્ત્વ.

અદૃષ્ટપુર્ણ—જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો, અને મન—એ હિન્દ્રિયવ્યૂહ, તેના શબ્દાદિ પ્રકારા કરવાનો ધર્મ તે તેનું સ્વરૂપ, તે સ્વરૂપના કાચુભૂત અસ્થિમતા અથવા અભિમાનદ્રવ્ય, તે અભિમાન દ્રવ્યના ઘટક મહત્ત્વ તત્ત્વના અન્વિત પરમાણુઓ, અને પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગને આપવાનું તે પરમાણુ પુર્ણનું સામર્થ્ય.

અહિત્—આ અહિતા-દેહ છાદ્યોનો અભિમાની મિશ્ર રૂપમાં અને દેહ અને મંદ્રિયાના ભોગમંધથી પૃથક્ પડેલા નાદીરૂપમાં એમ બે પ્રકારે અનુભવાય છે એટલે ભોક્તારૂપે અને દ્રવ્યરૂપે.

પરપુરુષ—ઇશ્વરજ્ઞાન—જે નિત્યસિદ્ધ પ્રત્યેક જીવપ્રમાતા અથવા પ્રત્યેક અદિત્ પુરુષની સર્વ એકાએકને જોઈ શકે છે, અને જે સદા મર્વદા,

દેવો, કર્મ, વિપાક અને આશયથી રહિત છે તેવા નિત્ય મુક્ત મહાપુરુષ, આ યોગનને-છીસમુ તત્ત્વ પશુ દહે છે. ગ્રાહવર્ગના સ્થૂલ અર્થો એટલે કે ઘટાદિ જડ પદાર્થો અને શરીરગદિ સંયોગન પદાર્થો પ્રત્યેક છીસ તત્ત્વોના અર્ગવાળા છે. અદલ્પર્ગની એકાદશ ઇન્દ્રિયો પશુ દેહમા અંતર્ગત થાય છે. આથી નિરિન્દ્રિય સ્થૂનો તે ઘટાદિ, મંદ્રિય અથૂનો તે શરીર. આ બે પ્રકારના અથૂનો પેટી ગમે તે એક અથૂવને આવડન રૂપે લેઇ તેના સંબંધમાં ચિત્તનો તદાકાં પગિણાન કરવો તેને મમાપત્તિ દહે છે. જેમ સુરજીના ગમે તે મુસમા નાખી, મુસના સમાનાકાં કરી, પગી સુરજીને પૃથક પદાર્થ નરીકે લગડીના રૂપમા આપજો અનુભવીએ છીએ, તેમ ચિત્તના ગસને સ્થૂલ આલબનમા તન્મય કરી જે અત્ય ઓટી કરીએ, તે સપ્રજાત યોગની પહેલી ભૂમિકા છે, અને તેનું પારિભાષિક નામ સવિતર્ક છે આપણા સામાન્ય પ્રત્યક્ષવડે જે જે અથૂવના વિશેષો એટલે આકૃતિ અને ગુણો મમજાય છે, તે દિપ્તથી શાસ્ત્રના અથરા ગુરુશક્યમાં બોધને અનુભા જે આકૃતિ અથવા ગુણોનો ક્તર્મ મુદ્દિ સન્નના ગભો કરી (ચિતર્ક) તે તે આવબનના આકૃતિ અને ગુણોમા તન્મય થઇ તેના અતીત ર્નમાન અને ભરિઅના પગિણામેને અપ અત પ્રજુમા અનુમનવા તેનું નામ “સવિતર્ક મમાપત્તિ” દહે છે. આ સ્થૂલ માવાતકાર સન્દશાનના સદમારિ બલવડે કૃતપદ થાય ત્યારે વિકલ્પચિત્તને અનુસાર ક્તર્મ થતો હવાથી તે સવિતર્ક દહેવાય છે, અને જ્યાર સન્દશાનનો આશય એવો ન પડે ત્યાર નિર્વિતર્ક દહેવાય. ઉદાહરણ તરીકે હાગિ એ સન્દ હાગિ-એ અર્થ, અને હરિ-એ જ્ઞાન, એ ત્રણ હાગિ સન્દથી વ્યહગાય છે તેન સન્દના રુચ્યાગ હે આપણે સન્દ, અર્થ અને જ્ઞાન-એ ત્રણેનું સંયુક્ત રૂપે મદલુ ખરીએ છીએ. સામાન્ય પ્રત્યક્ષવડે આ ગમના કુચારથી આપણે એક અનુનુજ ઘનશ્યામ નિશ્ચુ દેવતાની મર્નિનું મદલુ કરીએ છીએ આ આપણુ પ્રત્યક્ષ લૌકિક મર્તિને લગલું હોય છે. પરંતુ આ સન્દ કોઇ મનરૂપે પામ થતા તે સન્દના જપડે અથરા મત્રની વાયવ્યકિત હે વાચ્ય જે નિશ્ચુદેવતા તેની સત્ય આકૃતિ, અને દેવી વાતસવાદિ ગુણો, તેના દિવ્ય અવતાર, અને

પરાક્રમે-અનમનના વર્તમાનમન અને ભવિષ્યકાવના ક્રમશઃ ફેલાતા જાય એવો અધૂર આનમનના અર્થવડે જે સાધાતકાર થાય તે સવિતર્ક સમાપત્તિ મહેસાસ આ પ્રકારના અનુભવને યોગમાં અપર પ્રત્યક્ષ કહે છે. હવે તિષ્ઠુવનાની અધૂર આકૃતિ, અનાર, પરાક્રમ ઇત્યાદિનો અનુભવ હિન્દુ-શાસ્ત્રના ઉપદેશના થઈ શકે ત્યારે તે “ નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ ” કહેવાય. આનુ ધીજી નામ પદપ્રત્યક્ષ છે. અપર-ત્યક્ષમાં શાસ્ત્રજ્ઞાનની વિકાસવૃત્તિ જે અનુ બ્રહ્મરૂપ છે તેનો આશ્રય લેવાય છે, ત્યારે પર-ત્યક્ષમાં વિકાસરૂપા અવિદ્યાવૃત્તિનો વેશમાત્ર હોવા નથી આ અને પ્રત્યક્ષ યોગજ ધર્મના ફલરૂપે થાય છે, તેથી વૈશ્વિક પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન પડે છે, જે કે આનમન એક જ હોય છે. વળી આ સમિતર્ક અથવા નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ નામનું અપર અને પરપ્રત્યક્ષ જે સરચાત્ર યોગના પશ્ચિમમાં પ્રકટ છે, તે તપ આદિ સાધનોનું પ્રસન્ન થયેલા દેવતાના અનુભવજન્ય પ્રત્યક્ષથી પણ જૂદા પ્રકારનું છે તપ આદિ સાધનથી પ્રમત્ત થયેલા દેવ સ્વયં નિર્માણકાયને ગ્રી ભક્તઆગળ પ્રકટ થઈ તેની સાથે વન્દનાદિ વ્યવહાર કરે છે, અને આ યોગજપ્રત્યક્ષનું તો યોગિનું ચિત્ત જ દેવતાના સ્થૂળ લોક, સ્થૂળરૂપ, અને તેના આભ્યન્તર ગુણોનો તે તે ધ્યાનમાં પ્રવિષ્ટ થઈ અનુભવી શકે છે

કુપર પગાલો સવિતર્ક અને નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ એટલે અપર અને પર પ્રત્યક્ષ અધૂર આકૃતિ, જન્મ, કર્મ, ઇત્યાદિનું થયા પછી બ્રાહ્મવર્ગની પવન-માત્રાઓ, પ્રહણુવર્ગની અસ્થિતા અને મહત્તત્ત્વ—એમ સાત પ્રકૃતિ વર્ગના વિશોભનથી માતાતકાર કરવાનો ચિત્તો નેમ પ્રકટ છે. પરંતુ આ વેગ એજ આનમનને લખતો હોવો એછએ અધૂર આવજનમાં થયેલા અપર પ્રત્યક્ષ અને પરપ્રત્યક્ષવડે જે સવિશેષ અનુભવ થયો હોય તો અનુ-સંગતા સામ્યનું ધ્રુવ થયેલા વશેષો, અને નિર્મલમુદ્ધિનું મનન થોના વિશેષોનું ધારાવાદિ ચિત્તન કરવું તેનું નામ “ સચિત્ત સમાપત્તિ ” એટલે મુદ્ધમ સાધાતકાર. તેમાં દેશ, કાન અને નિમિત્તની મર્યાદાના અનુભવમાયે

જે આત્મા થયો તે “ સચ્ચિદા ” અને દેશકાયાદિ મર્ષાદાતા હૃદયેષ્વરિના અનુભવ થયો તે “ નિર્વિચાર. ”

એજ આત્મજનમા વૈશ્વિકપ્રત્યક્ષની મગ્ધીએ નિર્દાનને અતુલતા મિતના નિર્નર્દ સ્થૂપ આસ્વાત્કાઙ (અપ- પ્રપત) પત્રી, નિર્વિનર્દ મ્થુન સામાત્કાઙ (પગ્ગત્યમ) થયા પત્રી, તે મ્થૂનની આદૃતિનું બાન ક્યાંવિના નેની મુક્તમ આદૃતિનું દેશકાયાદિ મર્ષાદાતા બાનવાગુ નિચિયારપ્રત્યક્ષ હતી, અને તે જ મુક્તમ આદૃતિનું દેશકાયાદિ મર્ષાદાતા બાનગિનાનું, નિર્વિચાર પ્રત્યમ શ્રી યોગિનું ચિત્ત મય પ્રકૃતિમય ચોરીમમા તત્ત્વને ઉદયવા સમર્થ થાય છે આ મૂલ પ્રકૃતિ અથવા ચોરીમમા તત્ત્વને યોગગાત્રમા આનદસદા આપવામા આવે છે જે કે મૂલ પ્રકૃતિ મત્ત્વ ઉપગત રગ્મ અને તમન્ ડ્રવ્યયુક્ત છે, અને તેથી સુખ-પગત દુઃખ અને મોહ તેમા અતર્ગત છે તોપણ સુખની તૃષ્ણા પગ્ગત્યમિના રૂઝ થતી નથી તેથી ભોગનો પરાવધિ પ્રકૃતિલીન ચિત્તને થાય છે જે આત્મજનમા મનિર્દ, નિર્વિનર્દ સામાત્કાઙ ક્યોં, તે જ આત્મજનમા નિચિયાર, નિર્વિચાર માપાત્કાઙ હતી તેના ચોરી સમા તત્ત્વમડળમા જે ચિત્તની નદાકાગ્ના દુઃસી નેનું નામ આનદ સમા પત્તિ કહે છે આ સમાપત્તિવડે જે આત્મજનમા મ્થુન અને સુક્તમ તત્ત્વોનું પ્રત્યમ થવું તેના જ આનદનો સામાત્કાઙ થાય છે એટલે કે ને વિશ્વ દેવનાને લગતો યોગક્રમ સાધ્યા હોય તો તે દેવનાને જેનો અને જેવા આનદ અનુભવાય તેટલો અને તવો આનદ સાધુન્ય બાવે મળે છે આ સાનદમમાપત્તિમા સર્વિશેષ આનદનો અનુભવ હોય છે, અને તેનું પ્રયોજન તેમા પણ દોષદર્શનવડે, દુઃખદૃષ્ટિવડે પરવેનાન્ય સિદ્ધ દરવો એ જ હોય છે તેથી આ સાનદસમાપત્તિમા જેઓ લીન ચર્મ પરવેગાગ્યવડે ઉત્થાન પામતા નથી તેઓ બવમા પુન પુન આવે છે અને તેથી તેઓનો યોગ ભવપ્રત્યય (બન છે કારણ જેનું તેના) કહેવાય છે. આ આનદના સવિગેય રસાગ્વાથી જેઓ છુટે છે તેઓ શુદ્ધ પ્રલિનની સમાપત્તિ દરી રહે છે અને તથી તેમનો યોગ ઉપાયપ્રત્યય (ઉપાયો છે કારણ જેનું તેના) કહેવાય છે.

આલંબનના સ્થૂલ રૂપમા, મૂક્ષ રૂપમા, અને કાગ્નિ રૂપમા અથવા વિનર્ક, વિચાર અને આનંદરૂપ મૂર્તિમા તદાકાર થઇ શકતું યોગિનું ચિત્ત-સત્ત્વ તે તે રૂપમા અને મૂર્તિમા સવિશેષ ગુણોસાથે સવિશેષ દોષો પણ જોઈ શકે છે, અને તેથી સામાન્ય જન જેના મોહમા ફળે છે તેવા મોહમા જો વિવેકપ્રતા કેળવી હોય છે તો ફગતો નથી, અને “૬—આ સર્વ, તર્ક, વિતર્ક, વિચાર અને આનંદભાવથી જૂદો છું, ૬ મ્યુન, મૂક્ષ અને કાગ્નિરૂપ નથી, ૬ સ્થૂલ, મૂક્ષ અને કાગ્નિના પગિણામરૂપ પણ નથી પરંતુ ૬ તે સર્વેના ગુણ અને દોષના વ્યાપક અખંડ સાક્ષી ચેતનરૂપ છું”—આ પ્રકારનો શુદ્ધ અભિમાનો—અભિમાનીનો શુદ્ધ પુરુષભાવનો સાક્ષાત્કાર થવો તેને “સામિતા સમાપત્તિ” કહે છે.

જ્યાં યોગિજન ચેતીસ તત્ત્વની મૂર્તિઓ, અને પચીસમા પુરુષનેા સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે ત્યાં આ પચીસ તત્ત્વના વિવેકવડે કેવલ છતીસમા ઇશ્વર નામના પરપુરુષ અથવા પરબ્રહ્માતાને અતુલ દર્શન કરી શકે છે. જ્યાં સામિત્ય-યોગમા આત્મવસ્તુના સામાન્યનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, ત્યારે ઇશ્વર વસ્તુને લગતા યોગમા આત્મ વસ્તુના અશેષ વિશેષનું પ્રત્યક્ષ થાય છે.

શુવાત્મા અથવા અપર પુરુષનું પ્રત્યક્ષ “સત્ત્વ પુરુષ અન્યતાપ્ચાતિ” એ નામથી જાણાયા છે, અને સામ્યદર્શન તેમા જ પગિસમાત્ર થાય છે, ત્યારે પરમાત્માનું અથવા પરપુરુષનું પ્રત્યક્ષ કરવાનું વિધાન—ઈશ્વરમણિધાનદ્રવ્યા ત્યાથી આરબી તત્ત્વત્રિપંચાર્યમેક તત્ત્વાભ્યાસઃ—તે સૂત્રપર્યંતના નવસૂત્રમા યોગર્જનમા કરવામા આવ્યું છે.

ચેતીસ તત્ત્વ અને તેની મૂર્તિઓમા સમાપત્તિ કરનારા સપ્રજ્ઞ યોગી ભૌતિકયોગી કહેવાય છે, પચીસમા કૃત્ય ચિત્તસામન્ય-પુરુષની બાવના સિદ્ધ કરનાર યોગિ સામ્ય કહેવાય છે. અને પારમેશ્વરી બાવના એટલે સવિશેષ પરપુરુષ અથવા પરબ્રહ્માતાના સ્વરૂપનો અનુભવ કરનાર અંત્યાત્રમી યોગી કહેવાય છે.

સપ્રજ્ઞ યોગ અથવા સખીજ મગાધિના અવાન્તર પ્રભાસે, તેના વિશ્વો, તે સમાધિ મિદ્ધ કરનાર યોગીની સંગ્રા, અને શકતું સાગસમદ કરનાર નીચેનું કાષ્ટક ઉપયોગી જણાશે—

સવિતક

વિશેષ

સોળવિકાસેના મુખ
રૂપો; પાંચ શબ્દાદિ
ભૂતના વિકાસે અને
અગ્નિઆરંભિયો.

આ મેળવિકાસના

અર્થલક્ષણેનું શબ્દ

દાનને અનુસરતું

નિકરૂપ યત્તિયણું

ચિંતન. જ્યારે તે

આલંબનમા ત-

ન્મય (સમાપ્ત)

થાય ત્યારે રચુલ

સાક્ષાત્કાર અશેય

વિશેષોત્તર તથા

ત્રણે કાલનો થાય.

આને આપરપ્રત્ય-

ક્ષ કહે છે.

યોગભ્રમશનું

નામ.

પ્રથમકલ્પક

અથવામધુભતિ

પ્રગાલો.

કલ.

વિશેષ

સવિદનજ્યાત્ર મધુમની

વિકરૂપ યત્તિયણું

રચુલ સાક્ષાત્કાર.

નિર્વિતક

યોગભ્રમિક, કલ.

વિશેષ

સવિદનજ્યાત્ર મધુમની

વિકરૂપ યત્તિયણું

રચુલ સાક્ષાત્કાર.

કલ.

યોગભ્રમિક, કલ.

વિશેષ

સવિદનજ્યાત્ર મધુમની

વિકરૂપ યત્તિયણું

રચુલ સાક્ષાત્કાર.

વિશેષ

યોગભ્રમિક, કલ.

વિશેષ

સવિદનજ્યાત્ર મધુમની

વિકરૂપ યત્તિયણું

રચુલ સાક્ષાત્કાર.

વિશેષ

યોગભ્રમિક, કલ.

વિશેષ

સવિદનજ્યાત્ર મધુમની

વિકરૂપ યત્તિયણું

રચુલ સાક્ષાત્કાર.

વિશેષ

યોગભ્રમિક, કલ.

વિશેષ

સવિદનજ્યાત્ર મધુમની

વિકરૂપ યત્તિયણું

રચુલ સાક્ષાત્કાર.

વિશેષ

યોગભ્રમિક, કલ.

વિશેષ

સવિદનજ્યાત્ર મધુમની

વિકરૂપ યત્તિયણું

રચુલ સાક્ષાત્કાર.

વિષયો	યોગબ્રમિદા	કળ	વિષય	યોગબ્રમિદા	નિર્ણય	યોગબ્રમિદા	ફલ
સચિચારના બર પરતુ દેવકાળ, નિમિત્ત, મર્યાદા વિનાના	પ્રમા- લયેતિ		સતપ્રધાના મુખમયી મૂલ પ્રકૃતિ	યોગબ્રમિદા વિગોદા જ્યોતિષ્મતી ઐટલે શોદાનિનાની સર્વ વસ્તુને ગ્રહણ કરનારી બુદ્ધિ	જ્યેષ્ઠતન આતે કથ્યેતન લેજેનાધ્યાનના રિધયો શોધ રહ્યા નધી તેલો.	(૧) પર વેગગમ્ય. (૨) સત્ત્વ પુરુષ અન્યનાખ્યાતિ (૩) સર્વત્ર અ. ચિકીત્સા. (૪) મર્વુ શાત્ત્વ (૫) સર્વત્ર અક કાગિત્વ અથવા ધર્મ મેનમમાધિ.	
			(૧) વશીકાગ વેરાગ્ય ઐટલે પદાર્થભાવના અને માન મૂલ પ્રકૃતિમા મોહ	(૧) વશીકાર વેરાગ્યની પરાકાષ્ઠા (૨) પ્રધાનઐટલે મૂલ પ્રકૃતિનો જ્ય			
			(૨) અધ્યાત્મપ્રતાદ (૨) ક્ષતભન પ્રમા ઐટલે નહી નસતે જલ્પાવનારી દુહિ				

આ પ્રમાણે મળીજયોગ અથવા મંપ્રમાનયોગનો સર્વોત્તમ પ્રકાર “સાન્મિતા સમાપત્તિ” — એ પુરુષના માત્રાત્કારને લગતો છે. સાન્મીયકમ મળીજયોગનો દુષ્ટ વર્ણવ્યા પ્રમાણેનો છે. તે પછી યેગનાયમાર વ્યામમુનિના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ પ્રત્યેક યોગ પ્રકારનું ૬૪ પ્રધાન પ્રાન વેગગ્ય છે, અને અરાન્તન્દ્ર્ય તે તે મિદ્ધિઓ છે. તેથી હશ્વપ્રમાદરૂઢે નેમને અપરેરાગ્યની ચનમાન, વ્યતિરેક, એકેન્દ્રિય અને વશીકારની ભમિકા-પેટી જે જે નિદ્ધ યથેવી જણાય તેમજે નીચવી ભૂમિકાનો નપ્રમાતયોગ સાંપવાની જરૂર નથી.

બીજું ગદ્ય વ્યાસમાખ્યમાર્થી એ નીકળે છે કે જો “સત્ય પુરુષ અન્યતાપ્પાનિ” — એટલે વિવેકજ્ઞાન સિદ્ધ થાય અને પદ્મૈરાગ્યનો કલ્પ થાય તો સર્વજ્ઞતાદિ મિદ્ધિ હોય વા ન હોય તોપણ કલ્પેશ્વરીજનો દાહ થવાથી જીવન્મુક્તિ કોઈથી અટકાવી શકાતી નથી આ વિવેકપ્પાનિ અને તેનો પરિણામ પરૈરાગ્ય — એ મળીજયોગનું પરમવશ્ન છે અને આ લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવાસાર પ્રકૃતિ-વિવેક, પ્રકૃતિ-વિકૃતિવિવેક, વિકૃતિવિવેક સમાધિ સાધવા કરતા પરમપુરુષ અથવા પદ્મેશ્વરમા સાન્મિતા સમાધિ સાધવાનો સવિશેષ પ્રકાર ભગવાન્ પતજ્જિએ દર્શાવ્યો છે, અને આ કારણથી સિદ્ધાતમા સધળા પ્રક્રિયા સાખ્યની લીધા છતાં આ યોગર્થન પ્રયોજનસિદ્ધિમા એક વિવત્રણ પ્રણાલિકા રચાયે છે. આ હશ્વરતત્ત્વનો પ્રવેશ યોગર્થનમા પતજ્જિએ નવો કર્યો હતો એમ નથી કારણકે પતજ્જિએ પોતાના મુનેને “યોગાનુશાસન” એવું આગંભમા નામ આપ્યું છે. તેથી હિરણ્યગર્ભાદિતું શાસન એટલે મૂલગાત્ર હતું, તેનો લોપ થવાથી તે મુનિએ અનુશાસન કર્યું હતું. આ મુન સામનની છાયા શ્વેતાશ્વતરાદિ ઉપનિષદમા છે, તથા મૌલિકસાખ્યમાં પણ સેશ્વગ્તાની છાયા છે, એટલું જ નહિ પણ હૈન્વરામિદ્ધે — એ સાખ્યમૂલમા નોત્યસિદ્ધ ઈધિર તર્કવડે સિદ્ધ થતો નથી એવો બાવ જણવી સાખ્યપ્રવચનકાર જણ્યુ છે કે વ્યવસ્થાપક ઈધિરનો સહભાવ દુષ્ટા-ગ્ને સ્વીકાર્યો છે. માગશ મુશ્વતત્ત્વના દેવ અનાવરાજું દાસનુ લોકસિદ્ધ માખ્ય પણ નથી

સામાન્ય ચિત્તભૂતા અથવા પુરુષપરત્નુ કેવલ સામ્યરૂઠે પણ બાન થઈ ગઈ છે, પરંતુ અવિશેષ પદ્મધર્મગુણ પુરુષનો સાક્ષાત્કાર મહાધિપ્રજ્ઞાને સત્ત્વર સિદ્ધ કરે છે એવું પદ્મજલિનું આગ મતન્ય છે. ત્યારે ઈશ્વરરૂપ તત્ત્વ શું? તેનું સ્વરૂપ શું? તેના ગુણ ધર્મો શા? તેનું પ્રામાણ્ય શું? તેનું પ્રશ્નિધાન અથવા ભક્તિ શી રીતે કરી? અને ખીજા યોગના માધનૌ જતા ઈશ્વરપ્રશ્નિધાનના વધારે ઉત્કૃષ્ટતા શી?—એ પ્રશ્નોનું સમાધાન યોગાનુસાર અત્ર આપવું યોગ્ય છે.

પુરુષસામાન્ય અને પુરુષવિશેષ એવા બે ભેદ સદૃશ સમજાશે. જન્મ વૃક્ષત્વ અને આત્મા વગેરે વૃક્ષો—એમાં જાતિ અને વ્યક્તિ—સામાન્ય અને વિશેષ એવું આપણે નમજીએ છીએ. તેમાં આત્મા, આત્મી ઇત્યાદિ વૃક્ષવિશેષમાં વૃક્ષત્વરૂપ સામાન્ય ધર્મ હોય છે તેના વ્યભિચાર કદી થતા નથી. પરંતુ તે સામાન્ય ધર્મરૂપગત કહકે વિશેષ ધર્મને લઈ તેનું વૃક્ષનું ભેદક નામ આપણે આપીએ છીએ. તેવી રીતે દૃશ્યત્વધર્મનો જ્યાં કોઈ કાળે સંબંધ નથી, સદા દૃશ્ય દૃશ્યે જે વિદ્યમાન રહે છે, જે ચિત્ત અને તેના પરિણામોની હાયાપત્તિ અથવા પ્રતિબળને ધારણ કરી ચિત્તને પોતાના સાનિધ્યવડે સંયોજ અથવા સંયોજન બનાવે છે, અને તેના પરિણામજન્ય સુખ-દુઃખાત્મક ભોગને પોતામાં—જન્મ રાજ્ય લશ્કરના જવ પગજવનો ભોક્તા થાય તેમ—માની લે છે, તથા જે ચિત્ત/ત્તિનો નિરોધ થતા સ્વરૂપે પ્રતિષ્ઠિત રહે છે—એવું પદ્મસમા પુરુષતત્ત્વનું સામાન્ય લક્ષણ છે. આ લક્ષણ—જીવચેતનમાં છે, તેમ ઈશ્વરચેતનમાં પણ છે; પરંતુ તે ઉપરાંત જીવચેતનમાં અને ઈશ્વરચેતનમાં કેટલાક વિશેષો તેના ભેદક છે. જીવપુરુષમાં બદ્ધ અને મુક્ત એવા બોંધ હોય છે ત્યારે ઈશ્વરપુરુષમાં ત્રિકાલમુક્તત્વ છે. જીવપુરુષના ચિત્તસત્ત્વમાં કલેશ હોય છે, કર્મના મરકારો હોય છે, કર્મની વિપાક અવસ્થા હોય છે, ત્યારે ઈશ્વરપુરુષના ચિત્તસત્ત્વમાં કલેશ, કર્મ, વિપાક અને આશય (વાસના પુરી) હોતા નથી, જીવપુરુષના ચિત્તસત્ત્વનો ઉત્કર્ષ થતા સર્વજ્ઞતાદિ ધર્મો સ્ફુરે છે. ઈશ્વરપુરુષના ચિત્તસત્ત્વમાં તે ધર્મો સ્વભાવસિદ્ધ

તેમ છે. અપુરુષો વિનમત્ત નાથેનો અસ્વામીનાર અવિગ્ને લલને થયેનો હોય છે, અશ્વપુરુષમા તેના ચિત્તસત્તનાથેનો અસ્વામીનાર અવિગ્ને લલને નદિ, પણ તુ વિરાનિમાનથી હોય છે, અને તે પણ એનો ઉદ્ધાર, અનુ ક્રપા અથવા અનુક્રમણ ચોક્કસને મિદ્દ કરાના તેનુથી છેજાએનો તેમ છે અપુરુષની અવપાનસ્થિતિ તત્તજ્ઞાન અથવા ચેગે મ્ત્રી પ્રમટ્થ થાય છે અશ્વિર પુરુષમા અરૂપારમોધ સ્વયમિદ્દ હોય છે નથી અપુરુષ યુક્તનયોગા છે ત્યાં અશ્વપુરુષ સુખયોગી છે, અપુરુષા જ્ઞાન, ઇન્દ્રિયા અને ક્રિયા ચક્તિનુ તાગ્નમ્ય તેમ છે, ત્યારે અશ્વપુરુષમા તેની પરામાત્મા હોય છે, એટલે ગિગિચય મર્ચનતા, સર્વકર્તૃત્વાદિ હોય છે અપુરુષ શુન્ના માન્દ્ય કરી શકે છે પણ પગ્મેરિ શુદ્ધ નો નિત્યસિદ્ધ ઇશ્વરપુરુષા છે અને તેના અશોનકે અમાદિ દેવોમા વેતન, અને મિનાર્નિ મર્ચિઓમા શુદ્ધ અગ્રકે છ અધ્યાત્મવિરાના દોષ થવાના પ્રમગે આ પગમગુ ગમે તે નિમાણુકાય ધારણ કરી સકેન અવતાગથી, કનાવતાગથી અથવા અસાવનારથી ગમે તે સોદમા, કાયમા અને યોનિમા રક્ષ થાય છે અને અર્ચમુખ પુરુષોના આરિનાં પત્રી નિદામપ્રદાય તેમને સોપી પાને મૂનગે શમી જાય છે સાગશ અધ્યાત્મવિદ્યા અને યોગજ્ઞાનનો કરો તે કદી ચૂનવા દેતા નથી અપુરુષ કાયમયાતમા છે, ત્યારે અશ્વપુરુષ મલમવાદથી પર છે, એટલે દાનનાવના પણ તેના ચિત્તમત્તરકે પ્રકટ થાય છે અપુરુષમા અલપતના અનુમિ, પારમારે પ્રસુદ્ધ થનાપણુ, પગનતા, ખડિતચક્તિ, અને અનિત્ય મન દખાય છે, ત્યારે અશ્વપુરુષમા મર્ચનતા પગમનુમિ અનાદિ બોધ, સ્વતંત્રતા, અખલશક્તિ, અને અનતિતન-એના ઠ અગ્રા નિત્યસિદ્ધ હોય છે. અપુરુષમા જ્ઞાન, વૈગમ્ય અર્ચર્થ તપ મત્ય, ક્ષમા કૃતિ, સ્મૃત્ત, અત્મ-પ્રબોધ, અને અવિઠાનૃત્વ ઉદનઅસ્તવાગા હોય છે, એટલે અપયગાવ વાગા હોય છે ત્યારે અશ્વપુરુષમા તે દગ ધર્મો અન્ય અટલે ઉદય અસ્તવિનાના નિત્ય પ્રગાશિત હોય છે.

આ પ્રમાણુ ઇશ્વરતત્ત્વ સામાન્ય વિશેષરૂપનુ-વિલક્ષણ ગુણધર્મવાળુ, અપુરુષના અનુકલના હેતુરૂપ, અખલ વિરામાન હોય છે તેનુ નામારૂપ

ન્યાયવડે, આગમવડે, અને વિદ્વાનોના અનુભવવડે આપણે સ્વીકારવાનું છે. પ્રત્યેક જીવપુરુષના અનુભવનો ને છેવટે વિષય થઈ શકે છે.

આ ઇશ્વરપુરુષમા કાલિક, વાયિક, અને માનસિક ભક્તિવડે જે જીવ પુરુષની નિષ્ઠા બંધાય તેનું નામ પ્રણિધાન કહે છે. પ્રકર્ષ કરી—સારી ગીતે—મનવાણી અને શરીરનું સ્થાપન (નિધાન) કરવું તેનું નામ પ્રણિધાન. આપણી મધણી મન, વાણી, અને શરીરનીચેલાઓ તે મહાપુરુષને અર્થે છે આપણા અર્થે નથી, આના મંબીર પૂજ્ય ભાવથી તે ચેષ્ટા અને તેના દ્વંદ્વના અભિમાનનું તેના સ્વરૂપમા સમર્પણ કરવું એ પ્રણિધાનનું સવિશેષરૂપ છે.

કાલિક પ્રાણિધાન તપવડે, વાયિક પ્રણિધાન સ્વાધ્યાય એટલે મંત્રજપવડે, અને માનાત્મક પ્રણિધાન ઇશ્વરમા અસ્મિતાવાળા યોગવડે એટલે તેમા અહ પ્રહવડે—તે દુ છુ એ ભાવનાના પ્રકર્ષવડે થાય છે. આ ત્રણ પ્રકારના પ્રણિધાનનું નામ ક્રિયાયોગ કહે છે. આ યોગવડે ઇશ્વર, જે સ્વભાવથી અનુમદ વર્ણાનનાર છે, તેના પ્રસાદ ભક્તની અભિમુખતાને લીધે ભક્તના ચિત્તસંન્યમા ક્રોધવજ્રભિમા જન્ય પ્રસારે તેમ તરત પ્રસરી જાય છે; વિમુખ પુરુષોમા ને અનુમદદૃષ્ટિ જેમ પાપાણુવાળી ભૂમિમાથી પાણી સરી જાય છે, તેમ મરી જાય છે.

આ ઇશ્વરમા પ્રણવવડે મંત્રયોગ સાધી શકાય છે, કારણ કે પ્રણવ એ ઇશ્વરનો સ્વયંભૂચાત્મક શબ્દ છે.

ઇશ્વરપ્રણિધાનવડે જે મહાધિપ્રજ્ઞા જાગે છે તે સત્ત્વ જાગે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ જ્યાં જ્યાં યોગવડે વ્યાધિ વગેરે ચિત્તના વિદોષને પ્રકટ કરનારા અંતરાયો દૂર થઈ જકતા નથી ત્યાં જ્યાં આ ઇશ્વર પ્રણિધાન વડે આ અંતરાયોનો નાશ થાય છે વળી આ ઇશ્વરપ્રણિધાનવડે આપણા પોતાના પુરુષ ચેતનનું જ્ઞાન વહેંચુ થાય છે. જીજ્ઞા પ્રાકૃતિક અને વૈકૃતિક યોગવડે બહુ થાય તો અપવૈરાગ્ય થાય. અને ત્યાર પછી સાસ્મિતા મહાપતિ ” થતા પ્રત્યક્ચેતનનો અનુભવ થાય છે.

અંતરાયનો લોપ અને જીવ્યેનનો અનુભવ, કથમ્પ્રતિધાનરો સિદ્ધ થતા, મંદ્રજ્ઞાનપ્રમાધિવરો થવાથી, તે કૃપાવળી મદતા છે.

જીવ્યેન અને ઈશ્વર્યેનનો બેદ જો નિમિત્તેને લક્ષને થાય છે તે નિમિત્તો સબથી યોગશાસ્ત્રના નિશ્ચયો જાણવા જરૂરના છે.

સાધ્ય-યોગનું એવું મત ય છે કે ચિત્તનો અથવા બુદ્ધિનો એવો ન્યભાવ છે કે તે જો અવધાન અથવા પ્રતિબંધ ન હોય તો બીજાઈ એટલે મત્તનો પદ્મપાન દે છે. તેથી ગમે તેટલા કાલનું ભ્રમજ્ઞાન હોય તો પણ ચિત્તમત્ત જ્યારે પ્રમાણજ્ઞાનને એટલું પ્રમાણે લક્ષ્ય કરે ત્યારે એક લક્ષ્યમાં અવિદ્યા અને તેના પશ્ચિમોથી રચાયેલા મંદ્રિરો નુદી જાય છે. ગમે તેટલું ગદન અનાદિ હોય તોપણ એક નાનો દીપક તેને દૂર કરી શકે છે. ગમ્મિના જથ્થો ચાર પ્રકરનું અધાર્ક જય કાલ થતા એક અરધા કલાકમાં ખમી જાય છે, તેમ બુદ્ધિમત્ત જો પ્રતિબંધ દૂર થાય તો વસ્તુસ્વરૂપને ઝટ પ્રકટ કરે છે. એટલું જ નહિ પણ તે વસ્તુના સત્યત્વપ્રતિ પચપાત કરે છે.

બુદ્ધિમત્તના મુખ્ય પ્રતિબંધને અરિયા કહે છે અને તે તથા તેના પશ્ચિમો અભિમાન, રાગ, દ્વેષ અને આત્મનિવેશ (મર્યાદાવાળા જીવનના નાશનો બળ) ને ચિત્તને હોળી નાખી મલિન અને કાષ્ઠ બનાવે છે. ચિત્તમત્તને હોળીનારો મેલ-એનું નામ કનેસ કહેવાય છે. આ કનેસના રંગથી રંગાયેલું ચિત્ત ધ્વિષ્ટ કહેવાય છે. આ રંગવિનાનું ચિત્ત અદ્વિષ્ટ કહેવાય છે. આ કનેસના ચાર અવસ્થાઓ હોય છે તેઓ પ્રસંગે તળાએ જઈ, જેમ બીચડ નીચે દૂની બેસે, અને ઉપરનું જળ નીતરેલું જણાય, તેમ મુતેલા રહે છે. આ પ્રકારના કનેસો તે પ્રસુપ્ત એટલે કંઈતા કહેવાય છે. વળી પ્રસંગે તેઓ ક્રીડા અથવા પાલળા થયેલા હોય છે ત્યારે તેને તનુ કહે છે વળી વચમાં સમી જાય, પુનઃ જાગે એવા થાય ત્યારે તુટેલી સાકળના કંકડાળેલા વિન્છિત કહેવાય છે. પ્રસંગે તેઓ ઉત્કટ વેગવાળું રૂપ પકડે છે એટલે તેઓ ઉદાગ કહેવાય છે. ઉદાગરણથી પધારે રપટ થશે. સીવિત્તક કામ-એ એક જાતનો ગમગણ કનેસ છે, તે કનેસ બાલ્યાવસ્થામાં પ્રસુપ્ત

હોય છે, ધૌવનના આરભમાં તનુ હોય છે, એક સ્ત્રીમાં તેનું મન મગ્ન થાય, અને ધીર સ્ત્રીમાં વિગ્ન થાય-એ રાગની વિચિત્ર અવસ્થા છે, અને સ્થિર વેગથી એક સ્ત્રીમાં રાગ ચાલ્યા કરે તે ઉદારઅવસ્થા છે. ચિત્તમાં ગહેલા આ કંથેશો વિપથી પ્રાણિઓમાં ઘણે ભાગે વિચિત્ર અને ઉદારઅવસ્થામાં હોય છે, ક્રિયાયોગિઓમાં તે તનુ અવસ્થામાં હોય છે, ધ્યાનયોગિઓમાં તે પ્રસુત્ત હોય છે, જ્યારે સમાધિપ્રજ્ઞા થાય છે ત્યારે આ કંથેશોનું મૂળ-ખીજ અવિદ્યા-દગ્ધ થાય છે. તેથી તેના ચિત્તમાં કંથેશો પાંચભાનરાજા અથવા દગ્ધખીજ અવસ્થામાં હોવાથી તેમાંથી ક્ષિણ વૃત્તિઓના અકુરો, પક્ષવો વગેરે કુટતા નથી આથી ક્રિયાયોગ-તપ, સ્વાધ્યાય, ધ્યેયપ્રણિધાન-કંથેશોને પાતળા એટલે તનુ કરે છે, ત્યારે સમાધિપ્રજ્ઞા તેને દગ્ધખીજ કરે છે. સમાધિપ્રજ્ઞાવિનાનો ધ્યાનયોગ તે કંથેશોને માત્ર નિદ્રિત કરે છે, પરંતુ ભાવિઉદયને અટકાવી શકતો નથી.

કંથેશમાર્ત્તનું મૂળખીજ અવિદ્યા તે વિદ્યાનો અભાવ નહિ પરંતુ અવગુ અથવા વિપર્યયજ્ઞાન પ્રકૃતિ અને તેના પરિણામોમાં, અનિત્ય છતાં સુખપણાની બુદ્ધિ, અને અનાત્મ છતાં આત્મપણાની બુદ્ધિ થી તે અવિદ્યાનું સ્વરૂપ છે.

અવિદ્યાવડે ઉત્પન્ન થનારા અભિમાન, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશને વશ થયેલું ચિત્તસત્ત્વ, મન તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયોને પ્રેરી, કામ્યક, વાચિક અને માનસિક કર્મ કરાવે છે આ કર્મ શુભ અથવા પુણ્ય-રૂપ હોય ત્યારે શુકલ, અશુભ અથવા પાપરૂપ હોય ત્યારે કૃષ્ણ-શુભાશુભ અથવા મિશ્ર હોય ત્યારે શુક્લકૃષ્ણ-એમ ત્રણ પ્રકારનું થાય છે. અવિદ્યા દગ્ધ થયા પછી પ્રારબ્ધકર્મના વેગનો ક્ષય થતા સુધી જે યોગીજનનું કર્મ થાય તે અશુક્લકૃષ્ણ કહેવાય છે અને તે ભવબંધનું કારણ નથી ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો સસારગતિના ઉત્પાદક છે.

કર્મવડે ઉત્પન્ન થનારા ધર્માધર્મ ચિત્તમાં અદૃશ રૂપે રહે છે તે કર્માસય કહેવાય છે આ આસયને વાસનાપુરી અથવા અપૂર્વ કામ કહે

હે. આ ધર્માધર્મરૂપ બીજાકો લિંગ સરીરને અમુક પ્રકારના સ્થૂલ આયતનમાં જન્મ આપે છે. તે સ્થૂલ આયતનથી અમુક કાલાર્પન રિયનિતું નિર્માણ કરે છે, એટલે આયુને રચે છે અને તે આયતનમાં આયુષુના અવધિપર્વન મુખ તથા દુઃખનો ભોગ અવિદ્યામાં ગુચાચેલા જીવને કરાવે છે. કર્મોશયનાં બીજાકો આ પ્રમાણે જાનિ, આયુષ્ અને ભોગરૂપ પારણાભો પ્રકટ કરે છે. તે પરિણામોને વિપાક કહે છે.

આ પુરુષાણુપરૂપ, -ધર્માધર્મરૂપ-કર્મબીજાકો પ્રત્યેક સામાન્ય નિયમથી તથા વિપાકને કૃત્યન્ન કરનાર હોય છે, પરંતુ તેઓ પૃથક્ પગિણાભો બાગ્યે જ પ્રકટાવે છે. તેઓ એક અંગીકર્મના સંસ્કારને સજ્જતીય-વિજ્જતીય ધર્મવડે વળગે છે. એટલે સજ્જતીય કર્મબીજાકો અમુક વ્યૂહમાં એક મુખ્ય કર્મને વળગે છે, અને વિજ્જતીય કર્મના બીજ હોય તે વ્યૂહથી છૂટા રહે છે. જેમ અમદાવાદની ટપાલખા નાખેલા ઠાગળો એક પોસ્ટઓફીસમાં એકત્ર થયા છતાં, અને એક સરખામાં પડ્યા છતાં પૃથક્કરણ પામી મુખાધતરફ રવાના થવાના ઠાગળો એક વ્યૂહમાં આવે છે, અને કહીઆવાડ તરફ જવાના બીજા વ્યૂહમાં જાય છે, તેમ કર્મબીજાકો પણ સજ્જતીય, વિજ્જતીય વ્યૂહ અથવા આશયો અથવા કોશો રચે છે. આવા કર્મોશયો અથવા કર્મકોશો એકત્ર થઈ મુખ તથા દુઃખરૂપ વેદનાને અથવા ભોગને વિપાક અનુસાર દૃઢજન્મમાં પ્રકટ કરે છે, અથવા તો અદૃઢ જન્મ ઉપર મુલતવી રાખે છે.

૧) કર્મોશય અથવા કર્મકોશ—અનેક કર્મના સજ્જતીય અથવા અવિરોધી બીજાકો અથવા સંસ્કારોનો બનેલો—અવિદ્યાક્ષેત્રમાં અને તે દ્વારા ચિત્તભૂમિમાં પડી રહે છે. પરંતુ તે અંકુર કાઢવામાં બે પ્રકારના ગુણની અપેક્ષા રાખે છે. જેમ કેરીનો ગોટલો છોડા સાથે હોય અને તે પણ શેક્યા વિનાનો હોય તો જ માટીમાં નાંખી મૂકેલો જગે છે, તેમ કર્મોશય પણ રાગદ્વેષાદિ કલેશના છોડા અથવા આવરણવાળો જોઈએ, તથા ધ્યાનયોગવડે તેનો બીજસ્વ-ભાવ દબાયેલો ન જોઈએ. આથી જ કર્મોશયો કલેશમૂલક નથી, અથવા દબાઈ જાય છે તે વિપાકને પામતા નથી. તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થયા પછી થયેલાં

કર્મો અધિવાસેત્રનો દાદને લીધે વિપાકને પામતાં નથી; તેમ ધ્યાનયોગથી કલ્પકલેશ પુરપનો કર્મો પણ વિપાકને પામતાં નથી.

ત્યારે કલેશમૂલક અને અદર્શબીજ કર્મોસયો અંકુર ઠાલી ફલને ઉત્પન્ન કરે છે. કર્મોસયો જે અંકુર, પંક્તવ અને ફલને ઉત્પન્ન કરે છે તેનું પારિભાષિક નામ વિપાક છે. અને તે ત્રણ પ્રકારનો હોય છે: (૧) જન્મ અથવા જ્ઞાતિ, (૨) આયુષ્ અને (૩) સુખદુઃખનો અનુભવરૂપ ભોગ. ઉપર દત્તા પ્રમાણે પ્રત્યેક કર્મ ન્યૂનાધિક અંશમા આ ત્રણ પરિણામોને પ્રકટ કરવા સમર્થ હતાં, તે મેધપૂરાની મીઠક એક અંગીકર્મ સાથે જોડાઈ ગોતાનો મધજેવો પ્રસવ ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રાણીના જન્મ ક્ષણથી મરણપર્યંતમાં થયેલાં અનંત કર્મો પ્રાયશ્ચક્ષણે ઉદ્બુદ થાય છે. જીવન અથવા પ્રાયશ્ચલ એક દેહમા મર્યાદિત કરનાર ધર્મા કર્મોસયોને દુષ્કાર કરનાર સાધન છે. તે જીવનની કલંકિતિ થવાના પ્રસંગે દુષ્કાર ખસી જવાથી વર્તમાનજન્મનાં અથવા જૂન અનંત જન્મોના જે જે કર્મોસયો પક્વ થયાં હોય અથવા પ્રલાભિમુખ થયાં હોય, તે ઉપર ટેકામા કાઢે છે. આવાં કર્મોસયોનું નામ “નિયતવિપાક કર્મોસય” કહે છે. તે નિયતવિપાક કર્મોસયો એકબેક થઈ જાય છે, અને જેમ સમાન તાપવાળાં ઘાતુનાં પતરાં હોય તે મારવાથી એકતંત્ર થઈ જાય છે તેમ આ મળતીય અથવા અરિરેધી પક્વ કર્મોસયો પ્રાયશ્ચક્ષણે એકતંત્ર થઈ જાય છે, આં ભાવિજન્મ, આયુષ્ અને ભોગની મર્યાદાનું નિર્માણ કરે છે. ત્યારપછી પુનઃના દુષ્કલજન્મની વેદના શરૂ થાય છે, એટલે પ્રાણુના દૃઢકમ પછી ચોખ્ખ રમૂસના સંબંધમાં સિંગસદીર આવનાં તે એકતંત્ર પક્વ કર્મોસયો પુરપનો જન્મનું જ્ઞાન કરાવે છે, અને તે જન્મ સાથે મનુષ્યતાદિ જ્ઞાતિનું પણ નિર્માણ કરે છે. જ્ઞાતિ આ પ્રમાણે કર્મથી નિર્ધારિત હોય છે. આ જ્ઞાતિ અથવા સર્મ, ટેર, માનુષ અને તિર્થંચોનિ એવા મુખ્ય ત્રણ વર્ગનો હોય છે; તેમા દેવવર્ગમાં આદ્ય, પ્રાગ્વત્સ, ઐન્દ્ર, પંચ. અથવા વાસ્તવ, માધવ, કૌભેર અથવા યાજ્ઞ, ગદાસ, અને પૈશાચ-એવા આદ્ય પેટાવર્ગ છે. માનુષસર્મ નર્મવ્યવસ્થાવાળો અને વર્મવ્યવસ્થાવિનાનો એમ બે પ્રકારનો હોય છે. પાદ્મજનોદિ માર વર્ણની વ્યવસ્થાવાળો સર્મ અને તેની અવસ્થાવિનાનો

હોત છે તેમા પ્રથમ અસ્થાનાગે મર્મ સર્વ અને આશ્રમના ધર્મોનો શ્રેયસ્સિદ્ધિ મંગલાથી કરી શકે છે જાન માનુષસર્વ તેની મિદ્ધિ કરી શકતો નથી. નિર્વ્યયોનિમર્મમા પાચ પેગ વર્ગ છે-પશુનો, મર્મજ્ઞતિનો, મત્સ્યજ્ઞતિનો, પશિજ્ઞતિનો અને પ્રેતજ્ઞતિનો આ પ્રમારે આ દૈવસર્ગ એ માનુષર્મ અને પાચ તિર્વ્યર્ગના સર્વ મળી ચૌદ પ્રમાગની જ્ઞતિઓ છે આ જ્ઞતિની પેદાજ્ઞતિઓ પેગવગો અને વિમગો અનત થાય જે, પરશુ મુખ્યજ્ઞતિધર્મરૂઢે વિપાક જોગણી રમય છે

આ ઉપગત નાન્નિવર્ગ અને ગ્યાવગત ર્ગ છે. પરંતુ તે કેરલ દુષ્પ્રભોગની યોન્તિ છે તેમા ગુણનો અનુભવ દાતો નથી તેમા દુષ્પ્રભોગને પ્રકાશના ક્રમાંવથો મનુષ્યજન્મમા કદી દુષ્પ્રભવેદનીય એટલે વર્તમાન જન્મમા અનુભવી નમય તેમા હોના નથી તેની જ રીતે લીણુપ્તેશ મદાપુરોના ક્રમાંવથો ભાવિ અદ્યજન્મમા અનુભવી શકાય તેવા હોના નથી. તેવા ક્રમાંવથો નો દુષ્પ્રજન્મમા જ અનુભવી નમય તેવા હોય છે અને તે અનુભવ પછી જન્માતગ્પન્થિશ્રામ થતો નથી

દુષ્પ્રજન્મ થયા પછી જ્ઞતિનિર્માણ થત જાય છે ત્યાર પછી તે જ જન્મમા અથવા બવમા કેવલ જોમને કલ્પજ કરે તે એક વિપાક, જોગ અને આયુર્મા ઉપદા કરે તે ત્રિવિપાક અને જન્મ આયુર્ અને જોગ -એ ત્રેને દ્વય કરે તે ત્રિવિપાક.

અન આનાવિક પ્રશ્ન થશે કે એક દુષ્પ્રજન્મ થયા પછી તે જ જન્મમા નવો જન્મ, આયુર્ અને જોગ ની ગીતે થાય? આ સબ્ધમા યોગસાસ્ત્રતુ મન થ એવું છે કે ત્રિસવેગથી કરેલા એટલે ત્રિવર્ગરૂપથી સેનાયેલા શુકન ક્રમાંવથો મત્સ્યભાવથી, તપના પ્રભાવથી, મમાધિના બલથી, ધર્મર, દેવના, મહર્ષિ, અને મહાપુરુષના અનુચલથી વહેવા પાછી જાય છે જેમ કેટલાક મ્હોને કૃત્રિમ ગરમીમા ગળવાથી નેઓ સત્તર ક્ષોદય હતું છે, તેમ ત્રિસવેગવાળા પુણ્યકર્મો દુષ્પ્રજન્મમા પાછી જાય છે તેથી નદી સ્વરત્તુ આકં વર્તતુ દુષ્પ્રજન્મનુ આયુષ નિર્માણ થયેલુ છતા અદ્ભુત પુણ્ય-

બનથી તે જ દેહમાં ચિરજીવિત્વ પ્રાપ્ત થઈ શ્રી સારથિના મણાધ્યક્ષનું
પરમ મન્યુ હતું તેવી રીતે માર્કેડેયને પણ થયું હતું આવા આયુર્ધર્મક પુરુષ
કર્મારાથો હોય છે તેવી જ રીતે ત્રીજા ગંગોત્રી બચનીન નાણીને, યાધિ
અસ્તને, દી. પ્રાણિને ભરોસો રાખી આનંદ લનાર પ્રાણિને, મકાનુભાવ
પુરોને તપસીઓને અનાથ સ્ત્રી પાનને જે પુન પુન અપમાન કરામાં
આરે તો તેના તેજ જન્મમાં ઈતર બનતી પ્રતીતિ થાય છે જેમ ૧,૧
નાજ ઇન્દ્રપ ને પ્રાપ્ત થના આયુષસાગરો ઈતર મુનિજ્ઞાને પા રાગ કરાથી
તેજ દેહમાં તિર્થંગ્માનને પામ્યો હતો રત્નમાન જન્મમાં મનુષ્ય યોનિમાં
ગદા ઈતર કેમલાન્ત રમટ અર્ધાઓને તિર્થંગ્ભાવવાળી હાથપગ ચિનાની
વ્યાધિમગ્ન બચકર સ્થિતિ થઈ જતી છે તે નાણી જાતિમાં મનુષ્ય ગણે
છે પણ મિથિત કેવન પશુ મમાન થઈ જાય છે

સામાય નિયમથી વિપાત પામેના મ્માત્રોએ જન્મ ભવમાં ખરે તેના
હોય છે પરંતુ અનેક બનતી પરપરામાં પણ તે ખરે છે બ્રહ્મકલ્પાદિ
મહાપાતકો ધારાનધ સાત ભવમાં કુખપ્રતીતિ મગવે છે તેવીજ રીતે ત્રીજા
સંગેવાળા પુરુષર્મો ધારાનધ પુખ્તયોનિમાં જન્મ ગામ્યા પ્રે છે આ
નિયમ નથી પણ અપનાવ છે આ પ્રમાણે ૯૯ જન્મમાં જેના ફલ અનુભવાય
તેના વિપત્તિ મ્માશરો તથા અદ્યજન્મમાં જેના ફલ અનુભવાય તેવા
વિપત્તિ કર્માશરો એ જ અને ત્રણ ફળો પ્રાપ્ત કરે છે

ત્યારે અવિપત્તિ કમ રથો જે અદ્યજન્મમાં ફળે તેવા હોય તેની શી
સ્થિતિ થાય છે ? યોગશાસ્ત્રમાં તેની ત્રણ પ્રમાણ ગતિ સ્તીકારી છે (૧)
નિરોધી કર્મવડે તેના નાશ થાય, જેમકે નિયત પ્રાવશિત્તારે નિયત પાપર્ત
ફલ અટકે છે, તેમ તપ રાધ્યાય મોરે શુદ્ધ કર્માલયારે કૃષ્ણકમ અને
મિશ્રકમો નાશ પામે છે

(૨) કેટલાક મુખ્ય કર્મના ફલોદયની અર્થદામાં અનર્ગત થાય છે,
અને તેથી જ્યાં અગિર્મ્મ ફળે ત્યાર અગર્મ્મ પણ ફળે જેમકે જ્યોતિ
શ્લોકમાં મર્મ પ્રધાન રીતે પુખ્તકર્મ છે પરંતુ તેમાં થતી હિંસા મૌલ્ય પાપ

છે, તેનું પ્રાયશ્ચિત્તથી નિવારણ ન થયું હોય તો તે હિસાબે કર્મશય
ગૌણરૂપે પ્રધાન પુણ્યકર્મશયમા પેમી જાય છે, અને જ્યારે વ્યર્ગાદિ સુખ
મગે ત્યારે બીજા દેવોના સુખને જોઈ અમૂલ્યાદિ દોષથી તે પ્રાણી બળે છે.
આ પુણ્યભોગમયે સતાપ થયો તે અગપાપકર્મનું ફળ છે જેમ સારી
શેઠીમા અથવા ટેરીમા અત સડો લાગે છે તમ પુણ્યધોનિમા જન્મમા
છતા અત સડો લાગેના ચિત્તસત્ત્વો હોય છે. અને આથી વિવેકીઓ આ
પુણ્યવાનની મિથિતિ જોઈને પણ નિરમ્મ થાય છે

(૩) પ્રમગે અપકર કર્મશયો નિયતવિપાક કર્મશયના ફલ પ્રવર્તક
બનથી દમાઈ પોતાનું ફલ પ્રવર્તનામા ચિરકાલ સુખ પડી નહીં છે જેમ
ચિત્તશુદ્ધિના પ્રાર્થક નિષ્કામ કર્મયોગરૂઝે જે ચિત્તશુદ્ધિ સધાઈ અને નિવે
કથાન થયું, અને આધિકાન્ધિક પદને નામ કરાવનાર નિયત વિપાકકર્મશય
પ્રાયશ્ચ સમયે જાણુ થયું તો તે પુણ્યના સરળા અદંતજન્મવેદનીય કર્મશયો
દમાઈ પડી નહીં છે અને તે ક્યારે અને કેવા પશ્ચાત્તમને પ્રકટ કરશે તે
ચોક્કસ કહી શકાતું નથી જે સિવેકથાન સાથે આધિકારિક પદ હોય તો
ક્રમભેદના તે પુરત પડેલો હોવાથી સરળા અનિયત વિપાકકર્મશયો કા તો
નાશ પામે છે, કા નો તે મહાપુણ્યના અનુગ્રહથી, તેના ભક્ત અથવા સિધ્ધ
જનમા તે પુણ્ય કર્માણ્યો જાનવડ એકતર થઈ તે ભક્ત અથવા સિધ્ધને
ઉપદાન આપે છે અત તેના દુરીજનામા તેના અપુણ્ય કર્મશયો સજાતીય
તાણથી તણાઈ તીન તાપ આપે છે. જે વિવેકથાનવિના આધિકાન્ધિક પદે
ગાંતિ થઈ હોય છે તો ક્ષીણુ પુણ્ય થયા પછી જે કર્મશયો પુણ્યભોગ કાળે
અતર્ગત પરિપાકને પામ્યા હોય તે અકુરિત થઈ શ્રુત્યુતોકમા અથવા
છતર વોકમા જન્માન્તરપરિણામ પ્રકટાવે છે આરા કર્મશયને પુણ્યભોગની
મમાપ્તિએ જન્માન્તર કરારી વિપાકને પ્રકટ કરે તેને અનુગ્રહ કહે છે. જેમ
કસ્ટૂરીવાળી દાબડીમા કસ્ટૂરી કાઢી લીધા પછી આપણે બીજો ઉપયોગ
કરીએ તોપણ તે બીજા પદાર્થને પણ કસ્ટૂરીનો સુરાસ આપે છે અને જેમ
હુગળા વગેરે કાઢી લીધેલા પાત્રમા સારી વસ્તુને પણ હુઈધનો પાથ લાગે

બલ્લારી તે જ દેદમાં ચિરંજીવિત પ્રામ યર્મી મી મ.વિરામ મયુષ્યમનુ
પઃ મયુષ્ય દનું; તેની રીતે માર્દકેયને પામુ થયુ દનું. આના આયુર્ધર્મક પુદ્ય-
કર્મશયો હોય છે. તેની જ રીતે ત્રીન ગ.ગે.યી બલ્લારી પ્રાગીને, વ્યાધિ-
મદનને, રીન પ્રાગીને, બલેમાં મળી આયુષ્ય લેનાર પ્રાગીને, મદનુભાવ
પુગીને, તપસીઓને, અનાય ગ્રી આવને, ને પુનઃ પુનઃ અપમાદ કરવામાં
આરે નો નેના તે જ જન્મમા હનર બલની પ્રતીતિ થાય છે, જેમ નકુપ-
ગમ ૧-૨૫દને પ્રામ થવાના આયુષ્યનો છતા મુનિજ્ઞાને પાદદા કરવાથી
તે જ દેદમા નિર્ધનનારને પાન્યા દનો વર્તમાન જન્મમા મનુષ્ય થોનિમા
ગા છતા કેટલાક ક્રિષ્ટ અર્મીઓને નિર્ધનનારાથી, દાયપમ મિનાની
વ્યાધિમન અમકર મિથિત થઇ જાય છે. તે પ્રાગી જન્મિમાન મનુષ્ય ગ્રે
રે પામુ મિથિત કેવળ પમુ મમાન થઇ જાય છે.

સામાન્ય નિયમથી વિષાક પામેલા કર્મશયો એક જન્મમા ખપે તેવા
હોય છે. પરંતુ અનેક બનની પગમમા પમુ તે ખપે છે. બ્રહ્મત્યાદિ
મદાપાનકો ધાગમધ સાત જન્મમા કુખપ્રતીતિ કરાવે છે; તેની જ રીતે ત્રીન
નવેગવાળા પુદ્યકર્મો ધાગમધ પુણ્યધાનિમા જન્મ આપ્યા છે છે. આ
નિયમ નથી પણ અપવાદ છે આ પ્રમાણે દૃષ્ટ જન્મમા જેના ફલ અનુભવાય
તેવા વિષકય કર્મશયો, તથા અદૃષ્ટજન્મમા જેના ફલ અનુભવાય તેવા
વિષકય કર્મશયો એક જ અને ત્રણ ફળને પ્રકટ કરે છે.

ન્યારે અનિષકય કર્મશયો જે અદૃષ્ટજન્મમા ફળે તેના હોય તેની શી
રિથિતિ થાય છે? યોગવાત્તામા તેની ત્રણ પ્રકારની ગતિ રીકારી છે. (૧)
ચિરોધી કર્મવડે તેનો નાશ થાય, જેમકે નિયત પ્રાયશ્ચિત્તરૂડે નિયત પાપનુ
ફલ અટકે છે, તેમ તથ, સ્વાધ્યાય વગેરે શુકલ કર્મશયવડે કૃત્યકર્મ અને
મિશ્રકર્મો નાશ પામે છે.

(૨) કેટલાક મુખ્ય કર્મના ફલોદયની મર્યાદામા અંતર્ગત થાય છે,
અને તેથી ન્યારે અગિકર્મ ફળે ત્યારે અંગકર્મ પણ ફળે. જેમકે જ્યોતિ-
ષ્ટોમાદિ યજ્ઞકર્મ પ્રધાન રીતિ પુણ્યકર્મ છે; પરંતુ તેમા ચતી દિંસા ગૌણ પાપ

વધારે કહેશ્વાસનાવાળું થાય છે આ પગિણામી દુખના નિચારથી સુખભોગકાળે વિવેકીને દુખનું જ્ઞાન થાય છે

વળી સુખ માધનોની તૃષ્ણાથી તણાતો જીવ અનુદલ પ્રાણિઓપ્રતિ અનુગ્રહ અને પ્રતિકૃત્ય પ્રાણિપ્રતિ પીડા દગ્ધાના વેગથી ઘરીર, — મન અને વાણીના વ્યાપાન્યડે જે ધર્મ અને અધર્મનો મત્સ્ય કરે છે, તેથી જે લોભ મોહની વાસના દદ થાય છે તે સુખ સમયે પગિતાપને કૃત્યન્ન કરે છે આ ચિત્તસત્ત્વની બીજગની શગડી તે તાપદુખ છે

વળી સુખાનુનવથી ચિત્તમા મુખવાસના, તેડે સુખનુ પુન પુન અમગ્ન્ય. તેવડે ગમવૃદ્ધિ તે વડે મન વાણી અને શરીરની ચેષ્ટા તે ડે પુખ્યાપુખ્ય અને તે ડે જન્માદિ વિપાક—આ પંપરા તે સસ્કારદુખ કહેવાય છે.

વળી સુખાનુનવવાળી વૃત્તિ પોતે જ સુખ દુખ અને મોહના દરજ્જામુત દ્રવ્યમાથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી કેવલ સુખમય કદી લાઇ નકની જ નથી, તેમા દુખ તથા મોહનુ નિર પડેલુ જ હોય છે, જે કે સુખમમયે તે વિરોધિય તરી આવેલુ હોતુ નથી, પણ પ્રમન પ્રાપ્ત થતા સુખભોગના અવધિએ તે વૃત્તિ દુખની ઝાયામા અને મોહમા પલટાયા વિના રહેતી નથી આથી સુખ વૃત્તિ કદ રિચર પગિણામ નથી માટે વિવેકી તેનાથી પણ ધ્રુવા માગે છે

આ પ્રમાણે ત્રણ વિપાક જે સુખ અને દુખને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમા દુખ તેા પ્રાણીમાત્રને હોય છે તેા પણ વિવેકીને સુખભોગ પણ પગિણામદુખ, તાપદુખ, સસ્કારદુખ અને વૃત્તિના અર્થર્થરૂપ દુખથી દુખમય જણાય છે. અને તેથી તે વૈરાગ્ય અથવા વૈતૃષ્ણ્યને જ જામે છે વિવેકીની આ તીવ્ર કોમળતા વૈરાગ્યનો ઉત્કર્ષ કરી તેને સસાર તરફ ઝુકાવતી નથી. પરંતુ કેવલ્ય તરફ ઝોક આપે છે

છે તેમ હયા લોકમા પુણ્યભોગાર્થે ગતિ થયા પછી તે ભોગના અનસાને જે દમાથેના કર્મોશયો વિપાકને પામ્યા હોય તે અનુગમનીયે ચૂનેવા-
ઉપર આવે છે. અને તેના અવધાનને અનુમા જન્માન્તરગ્વિણુમ પ્રપ્ટાવે
છે. પછી ગુમ અનુસય હોય તો શુન ચેનિમા અને અશુભ અનુગમ હોય
તો અનુભ ચેનિમા જન્મ થાય છે. ચદ્રલોકમા સુખ ભોગ્યા પછી
પિતૃયાગે ગતિ કરનાગનો અનુચયને અનુસાર ભૂતોકમા જન્મ થાય છે
અને નેઓ મનુષ્યજન્મને પાગણ કરે તેવો નિયમ નથી નગરી ચેનિમા
પણ અનુસય નકારો હોય તો જન્મ પામે આથી વિવંકનાનરિનાતુ
આધિપાગિક પદ, અથવા દવોનિમા જન્મ થવાથી ભરોગના પીગકો મગતી
નથી માટે પેગમની સિદ્ધિવડે કનેગાય કરવાથી જ જન્માન્તર અડકે છે,
જીને કપાય નથી

મ્તેશનડે ત્રય પ્રમગના કર્મોશયો અને તે કર્મોશયોનડ ત્રણ પ્રારના
વિપાક ઉત્પન્ન થાય છે આ વિપાકો અભિમાનીને સુખ તથા દુખની વેદના
ઉત્પન્ન કરે છે પુણ્ય કર્મોશયનડે સુખવેદના અને અપુણ્ય કર્મોશયવડે
દુખવેદના થાય છે

આ સામાન્ય નિયમ છે પરંતુ વિવેકીને લૌકિક સુખ પણ દુખરૂં
પ્રતીત થાય છે જેમ આપણા અથ ગરીબ ઉપર ધૂનના ગ્નકણો ચોટે
તો આપણો દુખ પ્રતીતિ થતી નથી, પરંતુ આખમા અત્યંત ઝીઝુ ગ્ન
કણ જાય તો તીવ્ર વેદના થાય છે તેમ વિવેકીનું ચિત્ત અત્યંત ક્રોધલ
હોવાથી સુખગ્વિણુમોમા પણ દુખતુ બાન કરી શકે છે ભરમ ચોગનારને
ચરીરે ટાંડતુ બાન ન થાય, પરંતુ આખમા ગ્નકણ જરાથી દુખ થાય,
તેમ સ્થૂન સુખનો ભોગ વિપથી જનોને મોહજન્ય આનંદ ઉત્પન્ન કરે,
પરંતુ રિવેકીને તો તે ઝેરી નિશાનો આનંદ સમજાય સુખના અનુભવવડે
ભોગનો અભ્યાસ થાય, ભોગાભ્યામનડે રાગ વધે છે, રાગવડે ઇન્દ્રિયોની
ભોગ ભોગવવાની કુશળતા ને છે એ કુશળતાવડે વ્યભોગ સિદ્ધ કરવા,
કાષિક, વાચિક અને માનસિક હિસા થાય છે, અને આ દોષથી ચિત્તસત્ત્વ

જે વિશ્વના અધિપ મહર્ષિ ૨૬ દેવોની વ્યવસ્થા અને વિધાસના કારણે છે, અને જે પ્રકટ થતા દિગ્વ્યગર્ભને (જ્ઞાનદૃષ્ટિથી) જુઓ એવી આજ્ઞા છે એ તે શુભમુદિવડે અમને મચુકા કરો, એ આગમ આવેલા મન સાથે પાઠ્યો મન વિચારના પ્રકટ થતા અગ્નિ જે આદિ દિગ્વ્યગર્ભનું બહારપ છે તેના પિતૃત્વ વર્ણને ૧૮ “ મૃષિન ” મહા આત્મકારિને જ્ઞાન-દવામાં આવી છે તેથી દૃષ્ટિય એ વિશેષ નામ નથી, પરંતુ સુત્રવાચક નામ છે અને તે અગ્નિ અથવા દિગ્વ્યગર્ભને વામ પડ છે. આ અગ્નિ અથવા દિગ્વ્યગર્ભ આત્માય છે, એવું શ્રાવણ મયમાં આપમે નામી રીતે જોઈ લીએ છીએ પાઠ્યથી આ સુત્રવાચક નામ વિશેષ નમ નથી થોળાયુ, અને આદિ વિદ્યાન મૃષિન મચુકા

પન્થેશ્વર અથવા તેની આશરિશ્રુતિ ૨૦ વિશ્વના માનવના મર્મ-પુર દિગ્વ્યગર્ભ જેનું પાઠ્યથી જ્ઞાન નામ પડતું તેને અનુભવી રીતે વડે જાનથી પ્રભુ છે છ અને તેની ન આત્મા અથવા મહર્ષિ ૧૮૦૦ મિદ્ધ ધર્મ જ્ઞાન, રીગ્વેદ, અથ્થરવ સાધા ૬ એ નાવનરને વસ્તુત્ત્વ ના નમ્રતના વ્યાસનાથમાં એક રાત્રીન આગમન થયો. —

આદિવિદ્યાન્ નિર્માણ ચિત્તમશિશ્વય જ્ઞાનવાદ જ્ઞાનવાદ
પરમપિંગામુરયે જિજ્ઞાસમાનાય તત્ત્વં શ્રેવાવ ॥ (જો. શ્રુ. /

આ વિદ્યાને એકાથી શુદ્ધ નવનવ વિદ્યા વિદ્યા વિદ્યા વિદ્યા
ઉપર સ્વામીભાવ મિદ્ધ કરી ક્રમથી તે નવનવ નવનવ નવનવ
આસુરિને આ નામ્યનવ મુ —

૧૫.
[જમા

આ આગમનાથમાં જે નવનવ વિદ્યા વિદ્યા વિદ્યા વિદ્યા
એમ મર્મ રીતમાગનુ મુદ્ધુ છે, એક નવનવ વિદ્યા વિદ્યા
સપ્તમ મયેથી મમનવ છે એક નવનવ વિદ્યા વિદ્યા
મૃષિન કોઈ સામ નવનવ વિદ્યા વિદ્યા વિદ્યા વિદ્યા

તમમુદ્ધના
હો છે તે

(૪) સાંખ્ય-યોગ વિચારકો. કપિલ મહર્ષિ.

સાંખ્ય વિચારોનું પ્રાચીનરૂપ હાલ હપર જાણીએ પ્રમાણે ચરકસંહિતામાં ગણી આવે છે. આ સંહિતાકાલ ઇ. સ. ના પહેલા સૈકાનો છે. પરંતુ ચરકમુનિએ તે વિચારો આત્રેયના મુખદ્વારા જાણ્યા છે.

સાંખ્યશાસ્ત્રના આદિ વિદ્વાન્ કપિલ મહર્ષિ ગણાય છે આ મહર્ષિ તે ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતી કે હિરણ્યગર્ભ અથવા અગ્નિનું રૂપક હતું તે નિર્ણય કરવો ઘણો કઠિન છે. શ્વેતાશ્વતર મંત્રોપનિષદમાં પરમેશ્વરમહિમાના વર્ણનપ્રગટાવમાં કહે છે કે—

યો યોર્નિ યોનિમવિતિષ્ઠતિ ઇકો વિશ્વાનિ રૂપાણિ
યોનીશ્ચ સર્વાઃ ક્વપિ પ્રસૂતં કપિલં ચરનમગ્રે જ્ઞાને
ર્વિભર્તિ જાયમાન ચ પશ્યેન્ (શ્લોક ૫-૨)

જે પરમેશ્વર જુદી જુદી યોનિને નિયંત્રિત કરે છે, અને જાતિનું નિર્માણ કરે છે, જે અદ્વિતીય પરમાત્મા સર્વ રૂપોમાં (વ્યક્તિમાં) અને સર્વ યોનિમાં (જાતિમાં) પ્રવેશ પામે છે, અને જે પરમાત્મા આઘ પ્રકટ થયેલા ક્વપિ કપિલને જાનવડે બેઠે છે તે પ્રકટ થતા પરમાત્માનું દર્શન કરવું—આ મંત્રમાં જે કપિલ શબ્દનો ઉલ્લેખ છે તેવડે સાંખ્યશાસ્ત્રના કપિલના મહિમાનું મૂલ્ય થાય છે કે અન્યનું ? આ શબ્દ જે પ્રકરણમાં આવે છે તે પ્રકરણમાં આઘપુરુષ હિરણ્યગર્ભનું કપિલ એ નામ છે, એવો બાવશ્રી શ દરાચાર્ય બ્રહ્મમૂર્તિનામ્યામાં જણાવે છે, (જૂઓ ગ્રં. સૂ. ૨-૧-૧) અને તે બાવ દયોલકલ્પિત નથી, પરંતુ સપ્રમાણ જણાય છે. કારણ કે—

યો દેવાના પ્રભવશ્ચોદ્ભવશ્ચ વિશ્વાધિપો રુદ્રો મહર્ષિઃ

હિરણ્યગર્ભં પશ્યત જાયમાનં સનો ચુદ્ધયા શુભયા સંયુનક્તુ ।

(શ્લોક-૪-૧૨)

જે વિશ્વતા અધિપ મહર્ષિ ૨૬ દેવોની કૃત્યક્તિના અને વિદ્યાસના કારણ છે, અને જે પ્રકટ થતા દિગ્વ્યગર્ભને (જ્ઞાનદૃષ્ટિથી) જુઓ એની આગા કરે છે તે શુભશુદ્ધિવડે અમને સમુપ્ત કરો; એ આગમ આવેલા મંત્ર સાથે પાઠનો મંત્ર વિચારના પ્રકટ થતા અગ્નિ જે આદિ દિગ્વ્યગર્ભનું બાહ્યરૂપ છે તેના પિંગવ વર્ણને જ “ દપિવ ” મંત્ર આલોક્યિને નગા-ડવામાં આવી છે. તેથી દપિવ એ વિશેષ નામ નથી, પરંતુ શુભનાયક નામ છે અને તે અગ્નિ અથવા દિગ્વ્યગર્ભને લાગુ પડે છે. આ અગ્નિ અથવા દિગ્વ્યગર્ભ આલનાય છે, એક જ્ઞાનના મુખમાં આપણે સારી રીતે જોઈ રાખીએ છીએ. પાઠ્યથી આ શુભનાયક નામ વિશેષ નામ તરીકે યોગ્ય, અને અદિ નિદાન કપિન ગણાયા.

પગ્મેશ્વર અથવા તેની આલોક્યિની ૨૭ વિશ્વતા આરબમાં આદિ પુત્ર દિગ્વ્યગર્ભ જેનું પાઠ્યથી સ્ત્રા નામ પડ્યું તેને આગાયકની દૃષ્ટિ વડે જાનથી પૂર્ણ કરે છે અને તેથી તે આદ્યદ્રવ્ય અથવા મહર્ષિ જન્મ-સિદ્ધ ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્યવાળા છે એ બાબતને વશરત પાત જલમ્વનના વ્યાસભાષ્યમાં એક પ્રાચીન આગમસાકષ્યનો ઉલ્લેખ છે —

આદિવિદ્વાન્ નિર્માણ ચિત્તમધિગ્દાય કારુણ્યાદ્ ભગવાન્
પરમર્ષિગમુરયે જિજ્ઞામમાનાય તત્ર પ્રોવાચ ॥ (યો. સુ.)

૧ ૨૧ ઉપરનું ભાષ્ય.

આદિ નિદાને એજાથી શુદ્ધ સત્ત્વમય ચિત્તને નિર્માણ કરી, તેના ઉપર સ્વામીભાવ મિદ્ધ કરી દૃષ્ટાંતથી તે ભગવાન પગ્મ ઋષિએ જિજ્ઞાસુ આસુરીને આ સામ્યમંત્ર કહ્યું:—

આ આગમસાકષ્યમાં જે આદિ નિદાનનો ઉલ્લેખ છે તે કપિનનો છે એમ સર્વ દીકાકારોનું કહેવું છે, અને આ વાક્ય પરચિત્તનું છે એવું પણ સંપ્રદાય પ્રયોજી સમજાય છે તેથી સદ્જન સમજાય છે કે આદિ વિદ્વાન્ દપિવ કોઈ સામાન્ય જન્મ પામનારી અંતિદાસિક વ્યક્તિ ન હતી, પરંતુ

શાસ્ત્રની ભાવનાએ કુળી કરેલી અયોનિજ દર્શિન વ્યક્તિ હતી અને તે વ્યક્તિના સંજ્ઞા ગુણધર્મો ઐતહાસિકાના હિત્વગર્ભ અથવા અગ્નિના ગુણ ધર્મોમાથી આરોપાયા હતા.

આ જન્મસિદ્ધ તત્ત્વગાનવાળા મહર્ષિ કપિલનું નામ્યતત્ત્વ બારીસ સૂત્રાત્મક હતું. આ બારીસ સૂત્રોનો નિર્દેશ તત્ત્વમમાસની “મનોપકાગિણી” ટીકામાં થયો છે તે ટીકામાંના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ બારીસ સૂત્રોમાં મૂલ સામ્યના મીજકો છે અને તે નાગયજુ અન્તા મહર્ષિ દર્શિનના એવા છે, અને તે બીજ ઉપરથી યજિન અને સૂત્રની પદ્ધતી વૈશ્વાનર અવતાગ દર્શિત કરી આ સાનદાયિક નોધથી પણ સમગ્રય છે કે દાલે કરી હિરણ્યગર્ભના રૂપકતરીકે પ્રકટ થયેલા મધિય પ્રથમ નાગયજુના અ શાવતાગ થયા, અને પછી યજ્ઞના અ શાવતાર થયા અને પાછળથી મહા ભારતમાં શિવસહઅ નામમાં દર્શિનનું નામ પેઠું, અને રામ યજુમાં રાસ દેવ-વિદુના અવતાગતરીકે દર્શિય ગણાયા જેમણે નરગના સો પુત્રોનો નેત્રના અગ્નિનડે દાહ કર્યો વળી મૂલ યુતિના બાવનું ઠાકું વધાર ગુપ્ત નવા અધ્યાના માનસ પુત્રોમાં મધિવની ગણના થઈ એટલે પુરાણોમાં તે અદ્વપુત્ર તરીકે મનાયા.

વળી ધર્મગ્રંથપ્રતિની અહિસા નામની પત્નીથી સનક મનન્દન, સનાતન, સનત્કુમાર, કપિલ, આસુરિ વોઈ અને પચશિષ્ય આ પુત્રોપૈકી સનમદિ આર યોગનૃપમાં નિપુણ થયા અને કપિલાદિ આર સામ્ય-તત્ત્વમાં નિપુણ થયા, આ આઠ પૈકી સનત્કુમારનિનાના માતનો ઉલ્લેખ દાત્યાયન પરિશિષ્ટ સૂત્રમાં આપેલી તર્પણવિધિની દારિમાં થયો છે, અને દેવગણ પછી, મનુષ્યવેગણના તર્પણમાં આ સાન સામ્યાચાર્યોનો નિર્દેશ થયો છે. દાત્યાયન ઇ મ પૂર્વે ચોથા નૈકમાં થયા એટલે તે સમયમાં પણ કપિલ મુનિનું નામ ઠાકું ઐતિહાસિક વ્યક્તિતરીકે ન હતું, પરંતુ પણ પુરાતન મનુષ્યવેગમાં હતું, અને આથી જ ગૌતમમુદના સમયમાં સામ્ય વિચારો ઘણા પ્રાચીન દાળના હતા જેમ સમગ્રય છે.

કપિલમાં ક્ષતો રહી અથવા દિરૂપગર્ભની, અથવા ત્રિપુરની ભાવારોપણા થયેલી છે. અને તેથી પાછળથી કોઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ થયેલી. તેમાં તે ભાવના આરોપણુઅર્થથી તે વ્યક્તિમાં તે તે દેવની અવતારભાવના પેટેલી જણાય છે. પુરાણોમાં સ્વાયંભુવ મનુ-એટલે પ્રથમ મનુના પુત્ર દર્દમ પ્રજાપતિ થયા, અને તે દેવહતિ સાથે પરબ્યા. દેવહતિને અરન્ધતી, કલા, શ્રદ્ધા, હવિર્ભુક, દિષા, ગતિ, ખ્યાતિ, શતિ અને અનન્નયા નામની નવ દિકરીઓ થઈ અને કપિલ મહર્ષિ પુત્રરૂપે થયા. તેમના હારા દેવહતિને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું-એ પ્રકારની આખ્યાયિકા છે.

કપિલ મહર્ષિ કેવલ માનસપુત્ર અથવા કલ્પિત મૂર્તિ નથી, પરંતુ શ્રૌતકાલના સમયની પ્રભાવવાળી એક સત્ય વ્યક્તિ હશે, પરંતુ ઐતિહાસિક વિવેકના અભાવે તે વ્યક્તિના અગ્નિ પછી તેમાં દેવભાવનાની આરોપણા થઈ એમ સમજાઈ છે, નહિ તો તેમને નત્ય દેવમણુમાં તર્પણવિધિમાં ગણવામાં આવત, પરંતુ તેજ નહિ થતાં મનુષ્યદેવમણુમાં તેમને મૂક્યા છે તે ઉપરથી કેવલ દેવ જેવી મૂર્તિ નો નહી જ હોય એવું અનુમાન થાય છે.

પુરાણોમાં પદ્મપુરાણમાં ઔરીવિવાહવર્ણનમાં કુમારના જન્મપ્રસ્તાવમાં કપલને ઇન્દ્રપ્રસ્થના રહેવાની વર્ણવ્યા છે. * દર્મપુરાણમાં કપિલ ઉપપુરાણનો કથ્થેખ છે, પણ તે ઉપલબ્ધ થયું નથી. કપિલ મૂર્તિનો પણ ઉલ્લેખ અંગાળની એશીએટ્રીક મોસાઈકની લાયબ્રેરીના લીસ્ટમાં છે. સમુદ્રવાનના ન્યોતિપશાલનો એક ગ્રંથ કપિલના નામે આગેપાયકો છે. પદ્મપુરાણના પ્રકરણ તરીકે કપિલગીતા કપલબ્ધ છે.

આઈ સમયના બીજા સાખ્ય વિચારકો મનક, સનન્દન, સમાતન, સનતકુમાર, અંગિરા, વોદ વગેરે કપિલકૃત્તાં પણ વધારે કપનાર્ણગમાં ગુચ્ચાયેલા છે, અને જોએ નામમાત્ર શેષ રહ્યા છે.

* અષ્ટધોષ (૯. સ. ૧લા નેકામાં) બુદ્ધચરિતમાં ગૌતમબુદ્ધનો પિતા શુદ્ધોદનની ગજધાની કપિલવસ્તુની સંજોગમાં જન્મ્યો ૩ તે કપિલમહર્ષિની વમાવેલી નગરી હતી અથવા નિવાસ સ્થાન હતું.

(૫) આસુરિ.

કપિલના પ્રત્યક્ષ શિષ્ય આસુરિ હતા. આ આસુરિ કલ્પિત મૂર્તિ નથી, પરંતુ સતપથના વંશજાદ્યજ્ઞમાં તેમનો યાગવલ્લભ પહેલાં ઉલ્લેખ છે. સાશ્વતી પુત્રપર્વત શુક્લ યજુર્ અને દૃષ્યયજુર્ની સાખાના પ્રવર્તકો સમાન છે, પરંતુ સાશ્વતી પુત્ર પછી પ્રાચીપુત્ર જે આસુરિ રથાનનો નિવાસી હતો, તે ઋષિ થયા અને તેના આસુગયજુ, અને તેના આસુરિ થયા. ત્યાથી વંશજાદ્યજ્ઞ યાગવલ્લભના નામ ઉપર જાય છે; અને તે શુક્લ યજુર્ સાખાના ઉત્તરે છે. આસુરિના પછી તેના વંશના ઋષિઓનું વર્ણન નથી. કદાચ આસુરિના નિરીશ્વર સાખ્યના વિચારને 'લીધે તેની શ્રીત પ્રણાલિકા બંધ થઇ હોય અથવા શ્રીતગાનના વિરોધી વિચારોના પ્રવર્તક હોવાથી વંશજાદ્યજ્ઞમાંથી તેમની પરંપરા જાણી જોઇને કમી કરી હોય પરંતુ આસુરિથી વંશજાદ્યજ્ઞચિહ્ન થાય છે. એ ખાસ વિચારવા-જેવું છે.

પરંતુ શ્રીત વિજ્ઞાન જે અદ્વૈતગામી છે તેના કરતા સાખ્ય વિજ્ઞાન જે દ્વૈતગામી છે તેની પ્રવૃત્તિ આસુરિએ અટકાવી ન હતી, પરંતુ તે વિજ્ઞાન તેમણે પંચશિખને આધ્યુ હતું. આ પંચશિખાચાર્યના ડાહ્યા પ્રાચીન આગમ ગ્રંથમાંથી વ્યાસમુનિ પતંજલિના યોગસૂત્રમાંથી ઉતારા આપે છે. તેના ઉતારા અથવા અવતરણો બાવીસ જણાય છે, અને તે બાવીસ સૂત્રોમાં પ્રાચીન સાખ્યના મર્મો તારવી સકાય તેમ છે. ।

સાખ્યવિચારકેમાં આસુરિ પછી પ્રસિદ્ધે કુરુષ પંચશિખાચાર્ય થઇ ગયા છે. પાતંજલ યોગસૂત્ર ઉપરના વ્યાસભાષ્યમાં નિર્દાન બાવીસ સૂત્ર-વાક્યોના અવતરણો આવે છે, અને તે પંચશિખાચાર્યના છે એવું વાચ્ય-રૂપિમિત્ર, બાવાગણેશ ઈત્યાદિ શ્રીકાકરોના અભિપ્રાય પ્રમાણે જણાય છે. તે ઉપરાંત તત્ત્વસમાસ નામના ગ્રંથ ઉપર પંચશિખાચાર્યનું વિવરણ અથવા વ્યાખ્યા હતી એમ બાવાગણેશની યોગસૂત્રવૃત્તિ ઉપરથી સમજાય છે. આ ઉપરાંત મહાભારતના શાંતિપર્વમાં મિથિદાના જનકરાજના વંશના જનદેવ રાજાને ઉપદેશ આપનાર પંચશિખાચાર્ય હતા એમ સમજાય છે. મહાભારતના

પ્રમંગલું અપયોક્ત કરના સમજાય છે કે પંચશિષ્ય જો કે મહર્ષિ દર્શિવના અનુયાયી હતા તોપણ તેનો બોધ ઘણે ભાગે માંખ્યશાસ્ત્રના ગ્તા ઔપનિષદ અધ્યાત્મવાદને મળતો છે. અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિતાનમય અને આનંદમય આત્માના તિષ્ઠાસ્થાને રહેલા બ્રહ્મને તે જાણના હતા તેથી તે મહર્ષિનું નામ પંચશિષ્ય પડ્યું હતું, વળી તે દષિલમુનિના મતને અનુસરતા હતા તેથી તથા દાષિયા નામની બ્રાહ્મણીએ તેમને ધનડાની ઉછેરેલા હોવાથી તે દાષિલેષ કહેવાના. તેમના ઉપદેશ ઉપરથી સમજાય છે કે ચાર્વાક અને બૌદ્ધ વિચારોના તે વિરોધી હતા, અને જો કે જગદ્વ્યવસ્થા સામ્ય-મતના પચ્ચીસ તત્ત્વને અનુસરતી તેમણે કરી હતી તોપણ સિદ્ધાન્તમા તેઓ બ્રહ્મવાદી હતા. વળી ચાઇનીઝ બૌદ્ધસ પ્રદાય પ્રમાણે ૬૦૦૦૦ શ્લોકોનો મોટો સામ્યમંથપદ્ધિતંત્ર નામનો હતો, અને તેના પ્રણેતા પંચશિષ્યાચાર્ય હતા.

આ પદ્ધિતંત્રશાસ્ત્ર વાચ્યમ્પતિ આદિ વિચારોકે વાર્ણગપ્પલું હતું એમ કહે છે. આ પદ્ધિતંત્રમા શા વિષયો આવેલા હતા તેનો સમઠ ઇન્દ્રિય-સ્થ સહિતા બારમા અધ્યાયમાથી મળી આવે છે, અને તે સ્થિ ઉપરથી સમજાય છે કે તે તંત્ર બે વિભાગમા પડેલું હતું પ્રથમ વિભાગને પ્રકૃતિ-મંડલ અને બીજા વિભાગને વિપ્રતિમંડલ એવું નામ આપવામા આવતું હતું. નીચેના સાઠ વિષયો તેમા અનુક્રમે પ્રતિપાદન થયેલા હતા. તેથી તેનું નામ પદ્ધિતંત્ર પડેલું જણાય છે:—

પ્રકૃતિમંડલ (૩૨)	વિપ્રતિમંડલ (૨૮)
૧ બ્રહ્મતંત્ર	૧—૫ કર્મકાંડ
૨ પુરુષતંત્ર	૬ ભોગકાંડ
૩ શક્તિતંત્ર	૭ જ્ઞાનકાંડ
૪ નિયતિતંત્ર	૮—૧૨ પચ્ચકલેશકાંડ
૫ દાસનંત્ર	૧૩—૧૫ ત્રણ પ્રમાણકાંડ
	(પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ)
૬—૭—૮ ત્રિગુણતંત્રો	૧૬ ધ્યાતિકાંડ
	(સાન સ્વરૂપ પ્રકરણ)

૯ અશ્વત્થામ	૧૯ ધર્મકાંડ
૧૦ પ્રાણત્ર	૧૮ વૈરાગ્યકાંડ
૧૧ દર્શન	૧૯ અર્ધવેદકાંડ
૧૨ સામ્યત્ર	૨૦ ગુણકાંડ
૧૩—૧૭ પાંચ જ્ઞાનત્ર	૨૧ વિમલકાંડ
(સાનેન્દ્રિયોને લગતું)	૨૨ દક્ષિણકાંડ
૧૮—૨૨ પાંચ ક્રિયાત્ર	૨૩ આતુશ્રવિકાંડ
(કર્મેન્દ્રિયોને લગતું)	૨૪ કુશલકાંડ
૨૩—૨૭ પાંચ તન્માત્રાત્ર	૨૫ સિદ્ધિકાંડ
૨૮—૩૨ પાંચ મહાજુત્તાત્ર	૨૬ હાપાપકાંડ
	૨૭ સમયકાંડ
	૨૮ મોક્ષકાંડ

મૂળ ગ્રંથ લોપ પામ્યો જણાય છે અને સામ્યદર્શનનું વિપુલ માહિત્ય આ ગ્રંથ સાથે અસ્ત થયું જણાય છે.

(૬) ઈશ્વર કૃષ્ણ (ઇ. સ. ૬૫૦)

સામ્યસંપ્રદાયનાં પરંપરા બૌદ્ધધર્મના સમયમા લગભગ લોપ પામ્યા જેવી હતી તેનો સમુદાર ઈશ્વરકૃષ્ણે સામ્યકારિકાદારા કથો જણાય છે. સામ્યશાસ્ત્રનું વિશુદ્ધ જ્ઞ આ પ્રાચીન કારિકામાથી મળે છે. ઈશ્વરકૃષ્ણ મંબધી આંપણી અંતિહાસિક માહિતી બીજા બાલ્ય પ્રમાણથી મળી આવી છે. બૌદ્ધ સાધુ પરમાર્થ ૪૦ સં ૫૪૬ મા ચીનદેશમા આ ગ્રંથ લખ ગયા હતા. ૪૦ સં ૫૫૭-૫૬૮ દરમીઆન પરમાર્થે આ કારિકા અને

*આ ગ્રંથ તંત્રશાસ્ત્રનો ઉદાર “સામ્ય સપત્તિ” (ઈશ્વરચંદ્રની કારિકા) ઉપરના મઠિરમાખ્યમાં મા પ્રથમ ચણેલો જણાય છે. કુઓ મુશુરેનસરિની પદ્દર્શન-સમુચ્ચ નામના હરિભદ્રસુરિ (ઇ. સ. આઠમું સૈકું) ના ગ્રંથ ઉપરની ટીકા. પરંતુ એસિદ્ધ થયેલી માઠરવૃત્તિમા ૬૦ વિષયો જુદી રીતે જણાય છે.

તેના ઉપગની દીકાનું ચીનાઇ બાપામા બાપાન્તર કર્યું હતુ, અને તે અગાધિ વિધમાન છે. માખ્યકારિકાના કર્તાનું બીજુ નામ વિધ્યવારીઃ છે એમ ફેટલાકતુ માનવુ છે તે જોઈ વસ્તુમધુનાં પહેલા યજ્ઞ ગયા હતા એમ ચા-
ઇનીઃ જોઈએ માને ૪ જોઈએનુ એમ માનવુ ૬ નિધ્યવામીના મિદ્ધા
ન્તનુ વસ્તુમધુએ (૪૨૦—૫૦) ખડન કર્યું છે. આ ઉપરથી મધિગૃહ્ય
નો જીવન મમય ચોથા મંકામા આવે છે, અને તે હુમ સમયમા થયા
જણાય છે જે સમયમા મસ્તૃત સાહિત્ય પુનર્જીવનને પામ્યુ હતુ

આ માખ્યકારિકા ઉપર જે બાધ ઉપવચ્ચ છે તે જોડપાદનુ ગણાય
છે આ જોડપાદ આદ્ય શકગચાર્યના પરમગુરુ હતા અને માહક્યકારિકાના
કર્તા જોડપાદ ને માખ્યકારિકાના બાધકાગ હોય તો તે આમા મૈકામા
થયા હોવા જોઈએ ચીનાઇ બાપાન્તરમા આધાર તરીકે લીરેલી દીકા ને
જોડપાદનુ જ બાધ્ય હોય તો ઘણો ખુલાસો થાય પરંતુ " તકામ્ષુ " ની
(Takamshu) શોધ ઉપરથી એવુ અનુમાન જાય છે કે તે આધારભૂત
દીકા જોડપાદ કરતા જુદી જણાય ૭ મી જોલવગક જોડો માસરવૃત્તિ
પ્રસિદ્ધ કરનાર છે તેઓ જણાવે છે કે ચાઇનીઃ બાપાન્તરની આધારભૂત
દીકા તે માહક્યકારિકા હતી. અબ્બીડની (ઇ. સ. ૧૦૩) જે મઝિકાની
વિગત આપે છે તે જોડપાદનો ઉલેખ કરે છે એટલે અગીઆગમા મૈકામા
જોડપાદ સાખ્યનાધ્યમગ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા એમા શક નથી

વળી સાખ્યકારિકાનુ બીજુ નામ સાખ્યસમ્પત્તિ છે, તે ઉપર શ્રીશક
ગચાર્યની જયમગલા નામની દીકા છે એમ દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના સસ્તૃત

૫ પરંતુ આ માનવુ પ્રમાણભૂત નથી (જુઓ નાર્થગણ્ય સ-
ખધી નોટ.)

* માઠરવૃત્તિ—ચોખના મસ્તૃત મચાવલિમા ચોડા મમય પૂરે
પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આ દીકામય ઈ સનના ત્રીજા સૈકાના અતમા અને
ચોથાના આરંભમા મૂકી સમય (જુઓ-માઠરવૃત્તિનો સમય પુરા-
તત્વ ઘર્ષ ૧ અક ૨)

પ્રતોના સચિપત્ર+ ઉપરથી જાણાય છે. મંથ પ્રસિદ્ધ થાય તો કંઈક વિશેષ પકારા પડવા સંભવ છે; દારણ કે અક્ષસૂત્ર બાધ્યમા સંકરાચાર્ય સાખ્યદર્શનનું ખાંડન કરે છે તેમાં મૂળ પૂર્વપક્ષની સાખ્ય ભૂમિકા સાખ્યકારિકાને અવલંબી કરે છે. ગૌડપાદ અને સંકરાચાર્ય બંનેએ આ મંથને સાખ્યનો પ્રમાણુમય ખીકાર્યો છે તેથી ઈશ્વરકૃષ્ણની સાખ્યાચાર્યોમા ઉઝી પ્રતિક્ષા તે સમયમા હશે એ નિર્ણય છે.

(૭) સાખ્યવિચારક વાયસ્પતિમિત્ર (ઈ. સ. ૮૮૦)

ઈશ્વરકૃષ્ણની સાખ્યકારિકા ઉપર બાધ્યકાર ગૌડપાદાચાર્યના સર્બધમા વિશેષ વિવેચન વેદાન્તદર્શનમા આવશે. પરંતુ સાખ્ય વિચારકોમા વાયસ્પતિમિત્રની સ્વતંત્ર ગણના કરવા યોગ્ય છે. તેમની સાખ્યતત્ત્વકૌમુદી-માખ્યકારિકા ઉપરની દીકા-સાખ્યચંદ્રમાની ખરેખરી કૌમુદી જ છે. વાયસ્પતિમિત્ર તુલ્યગળના સમયમા થયા હતા, અને તેઓ શ્રેયિક બ્રાહ્મણ હતા. એમની વિદ્યા સંસ્થા હતી, અને સર્વદર્શનઉપર તેમના ભેખ છે. એ ગદર્શનના વ્યાસમાખ્યઉપર પણ તેમની દીકા છે. ન્યાયદર્શનમા ઉદ્યોતકાર વાર્તિકઉપર તેમની તાત્પર્ય દીકા છે, તથા ન્યાયસૂચિ નિર્મધ નામનો સ્વતંત્ર ભેખ પણ ■ અક્ષસૂત્રના શાકરભાષ્યઉપર તેમની બામતી નામની પ્રસિદ્ધ દીકા છે. * તેઓ પોતાના વિચારમા સર્વતંત્રસ્વતંત્ર હતા, અને પ્રત્યેકશાસ્ત્રના મર્મ તેમને હગમહકવત્ સિદ્ધ હતા.

(૭) સાખ્યવિચારક વિજ્ઞાનભિષ્મ (ઈ. સ. ૧૬૫૦)

વાયસ્પતિમિત્ર પછી અતંત્ર સાખ્યવિચારક વિજ્ઞાનભિષ્મ અથવા વિજ્ઞાનમતિ થઈ ગયા છે. સાખ્યસૂત્ર પ્રવચનભાષ્ય તેમનો સ્વતંત્ર શાસ્ત્રીય મંથ છે. તે ઉપરાંત સાખ્યસાર નામના નિર્મધો ધણા પ્રસાદવાળા છે. તથા

+See Catalogue of South Indian Sanscrit Ms. Asiatic Society's Monograph. p. 201.

* તેમા “અક્ષતત્ત્વમીમાસા”—એ નામના તેમના બીજા કાંત્ર મંથનો ઉલ્લેખ આવે છે, તે મંથ પ્રસિદ્ધ થવાથી થયો નથી.

પાતંગલ બાખ્યચાર્તિક પણ અપૂર્વ પ્રતિભાવાળુ છે. જ્યારમુનકેપર તેમનું વિજ્ઞાનામૃત નામનું અનિભાગઅઢૈતસિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદક મોટું બાખ્ય છે. વિજ્ઞાનભિન્ન સર્વશાસ્ત્રોને એક તાત્પર્યગામી માનના હતા, અને તેથી સર્વ-શાસ્ત્રના અવલોકનમાં જૃરિક્ષા ન્યાય શ્રીકારતા હતા. એટલે કે પ્રત્યેક દર્શન પોતપોતાની મર્યાદામાં અમુક સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન ઠગી ચડીઆતી દષ્ટિ ઠપાડે છે, અને છેવડનું તાત્પર્ય અનિભાગઅઢૈતમાં આવે છે તેમ તેમનું મતનું હતું.

તેમના પ્રધાના નાગસમ્રાટક નાગેશ બદ ૧૭૧૩ માં થમ્મ ગયા તે ઉપરથી તેઓ તે સાધ પહેલા થમ્મ ગયા તે નિર્વિવાદ છે. તેમના ત્રણ પ્રસિદ્ધ શિષ્યો હતા. બાવાગણેશદીક્ષિત, પ્રસાદમાધવ યોગી અને દિવ્યસિંહ મિશ્ર સામ્યદર્શનમાં તેમના વિચારો મન ન બારથી બરેલા છે. કેટલાક અશમાં વાચ્યમ્પતિમિશ્ર હતા તેઓ જુદા અભિપ્રાય દર્શાવે છે.

વિજ્ઞાનભિન્ન પછી સામ્યશાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધ ચિંતક કોઇ થયા નથી અને સામ્ય દર્શનના વિચારો પેાન્તદર્શનમાં અતર્ગત થઇ ગયા છે, અને તે શાસ્ત્રના સમજાવના અભ્યાસકો નહિવત્ થયા છે.

વેદાન્તશાસ્ત્રના જગદ્વિપયક મહાન્તો માખ્યઉપર બંધાયેલા છે મોક્ષના તત્ત્વજ્ઞાનના સાધનમૃત વિચારો યોગકેપર ઘણેવા છે, અને બ્રહ્માત્મિક્યવાદ ઉપનિષદકેપર ગ્યાયેલો છે.

(૮) સામ્યદર્શનમાં વાચ્યમ્પતિમિશ્ર અને વિજ્ઞાનભિન્નના સ્વતંત્ર વિચારો.

માખ્યદર્શનના મૂલતત્ત્વ પ્રકૃતિને ત્રિગુણાત્મિકા વર્ણવી છે. જગતનું મૂલકારણ શુકલ, સોહિત અને કૃષ્ણ વર્ણવાળી અજ્ઞ છે એવું ન્વેતાશ્વતઠ ઉપનિષદમાં તથા પૃથ્વી (અન્ન) જલ અને તેજના ત્રિવૃક્કરણથી એટલે એ ત્રણ દ્રવ્યોના યોગથી જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે એ વિચાર છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં ગુણાયેલો છે આ ઔપનિષદ સિદ્ધાન્તમાંથી પ્રકૃતિની ત્રણ ગુણ વાળી બાવના ઉત્પન્ન થયેલી સમજાય છે. વળી અથર્વવેદમાં—

પુંડરીકં નવદ્વારં ત્રિભિર્ગુણેભિરાવૃત્તમ્
તસ્મિન્યદ્ યસમાત્મન્યત્તદ્ વ્રત્તવિદોવિદુઃ

(અ. ૮-૪૩.)

એ મંત્રમા આપણા દેહને નવદ્વારવાળા કમલનું રૂપ આપી તે ત્રણ ગુણોવડે ભરે કમલ કેમરવડે ઢંકાય તેમ ઢંકાયલું વર્ણવ્યું છે; અને તે કમલમા પૂજન કરવા ચોખ્ખું દર્શિકામા (મનમાં) બેઠેલા આપણા અધ્યક્ષ એનને યજ્ઞવિદો પણ કહે છે એવું વર્ણવ્યું છે. આ વર્ણનમા ત્રણ ગુણોની પ્રાથમિક ભાવના પ્રતિમા ઉત્પન્ન થયેલી જણાય છે. પરંતુ ત્યાં ગુણ શબ્દ દોરીના-અર્થમા વપરાયો છે. વળી અન્ન, જલ, અને તેજના કૃષ્ણ, શુક્લ અને લોહિત વર્ણની ભાવનાવડે ગુણશબ્દ ધર્મનો વાચક થયો છે, અને જગતની ધરના કરનાર ધાતુના અર્થમા ત્રિવૃત્તકરણમા તે શબ્દ મુંથાયો છે. આ દોરીની, ધર્મની, અને ધાતુની ભાવનામા મુંથાયેલા ગુણ શબ્દને સાખ્યમા પ્રકૃતિના ઘટક તત્ત્વ તરીકે સ્વીકારી તે શબ્દ સાખ્યશાસ્ત્રનો નાત્રિક અથવા પારિભાષિક શબ્દ થયો છે. ધનંતુ સાખ્યકાન્તિકાકાર કૃષ્ણ-કૃષ્ણ, ભાખ્યકાન્ત ગોંડપાદે, અને કૌમુદીકાન્ત વાચસ્પતિમિત્રે આ ત્રિગુણનું સ્વરૂપ જોવું જોઈએ તેવું વ્યક્ત કર્યું નથી તેમની વ્યાખ્યામા તે શબ્દ ધર્મ વાચક છે, અને પ્રુખ્યત્વે કરીને ચિત્તની શાન, ધોગ અને મૂઢ અવસ્થા અથવા વૃત્તિનો વાચક તે શબ્દ છે. એટલે કે જે ચિત્તની વૃત્તિ અથવા પરિણામ પ્રકાશક અથવા શાંત તે સત્ત્વગુણવાળો, જે દાઢક અથવા ધોગ તે ગનજસગુણવાળો, અને જે અધાગવાળો અથવા મૂઢ ને-તમોગુણવાળો એવા અર્થમા ત્રણ ગુણો નર્મભગ્યા છે. ભારતમા પ્રવેશ પામેલી ભગવદ્ગીતામા પણ આ ત્રણ ગુણો અવરથા અથવા ધર્મના વાચક વર્ણવાયા છે. સારાસ સત્ત્વ રજસ્ અને તમસ્ તે ગુણો છે, ધર્મ છે, વિશેષણ છે એવો વિવેક થયો છે, પરંતુ તે ત્રય ગુણી છે, ધર્મી છે, વિશેષ છે એ ભાવના વિદ્યાનભિજ્ઞએ જન્મવતંત તર્કથી સિદ્ધ કરી છે એમ મેં પ્રથમ જણાવ્યું છે.

બીજી જ્ઞાનના ઉદયની પ્રક્રિયામાં વાયુપતિમિત્ર અને વિજ્ઞાનભિન્નના વિજ્ઞાનમાં ભેદ છે સાખ્ય તથા યોગમાં પુરુષ ચિત્તિશક્તિરૂપ છે એટલે કે તે સ્વયં પ્રકાશ ચેતન છે, અને તે સાથે દૃઢસ્થનિત્ય છે એટલે નિર્વિકાર સમસ્થિતિવાળો પદાર્થ છે, અને પ્રકૃતિનું વ્યક્તરૂપ જે ચિત્તસત્ત્વ (પ્રથમ વિકૃતિરૂપ મહત્ત્વનું -ચક્રિતમયરૂપ જે પ્રત્યેક પુરુષને વગરેલું મોત્તમપર્યંત રહે છે તે) તે દ્રવ્યશક્તિરૂપ એટલે કે પુરુષના દર્શનને યોગ્ય પદાર્થ છે, વળી તે જડ છે, અને પરિણામિ નિત્ય છે એટલે કે પ્રવાહરૂપે નિત્ય છે સ્વયં નિર્વિકાર નિત્ય નથી આ પ્રકારના સ્વભાવથી ભિન્ન ધર્મવાળા પદાર્થો-એક દૃષ્ટિરૂપ, બીજો દ્રવ્યરૂપ, એક ચેતન, બીજો જડ, એક દૃઢસ્થનિત્ય અને બીજો પરિણામિનિત્ય, એક સ્વયંજ્ઞાનરૂપ અને બીજો પદ્મપ્રકાશવાળો-બી રીતે સમંધમાં આવી અભિમાની તરીકે જીવત્વનું અને જગત્તરીકે વિશ્વના અગ્નિ ત્વનું બાન ઉત્પન્ન કરે છે-એ જ્ઞાનના ઉદયની પ્રક્રિયાનો પ્રશ્ન છે. ભોગ અને મોક્ષ-એ બે પુરુષાર્થની સિદ્ધિ આ મંત્રધરે થાય છે એના પૃથક્પણાનું સ્પષ્ટ બાન ન હોવાથી પુરુષને સંસારનો ભોગ અને અપ્રેમ બાન થવાથી એટલે કે વિવેક જ્ઞાતિથી પુરુષનો મોક્ષ આ નિર્ણય સાખ્ય-યોગનો છે. ત્યારે આ પુરુષ પ્રકૃતિનો યોગ ભોક્તા અને ભોગ્યનો સમંધ-કેવા પ્રકારનો છે? વાયુપતિમિત્રનું એમ કહેલું છે કે પુરુષ સાથે ચિત્તસત્ત્વનો અથવા મુદ્ધિનો અયોગસંમંધ નથી, પરંતુ ચિત્તસત્ત્વ અથવા મુદ્ધિ પુરુષના આભાસને અથવા ઝાયાને પોતામાં પ્રતિબિંબિત કરી પોતે સ્ફુરજીવાળી, બાનવાળી, ચેતન્યવાળી અથવા વિજ્ઞાનવાળી થાય છે. પગલું આ ખુલાસામાં પુરુષના ભોક્તાપણાનો ખુલાસો થતો નથી. તે વડે તો બહુ થાય તો ચિત્તસત્ત્વ અથવા મુદ્ધિ પોતે ભોક્તાપણાનું અભિમાન કરે પગલું પુરુષનું ભોક્તૃત્વ અનુભવાય તે અને નહિ આ અગત્યને ઉકેલના તે મંત્ર છે. તે કહે છે કે પુરુષ અને પ્રકૃતિ સનિધિમાં આવે છે એટલે કે અત્યંત નજીક આવે છે, ત્યારે તે એનો યોગ્યતાસમંધ હોવાથી એકમાત્ર ભોક્તૃત્વ પ્રકટ થાય છે, અને બીજામાં ભોગ્યત્વ પ્રકટ થાય છે, જો કે બંને વસ્તુતઃ અલિપ્ત રહે છે. આ સનિધિવડે સમાંતર લીંબી જેવી વસ્તુના બે કાંઈ દોરા જેવી, ગ્રિપિ થવાથી પુરુષમાં વિશ્વનું બાન અને સુખ દુઃખનું ભોક્તૃત્વ, અને ચિત્તસત્ત્વમાં વિશ્વને પોતાના

જોજામાં લઘુ સુખદુઃખની સામગ્રી ખડી કરવાનો ધર્મ (ભોગ્યત્વ) પ્રકટ થવાની પ્રક્રિયા અચરકાત મણિ વડે-લોહચુબકવડે-સમજાવવામા આવે છે. જેમ લોહચુબક પોતે સ્થિર રહે, અને અમુક અતરમા લોહાની ટાકણી આવે કે તેને જેથી પોતાની બાબતુએ વળગાડે તેમ પ્રકૃતિનો ચિત્તસત્ત્વદ્વારથી આવતો સુખદુઃખરૂપ ભોગ પુરુષને વળગે છે. વિજ્ઞાનભિક્ષુ સામા જવાન તરીકે કહે છે કે સનિધિજન્ય યોગ્યતા સંબંધવડે બળાત્કારથી ભેગમો ખુલાસો કરો તો મોહનો ખુલાસો થતો નથી જો યોગ્યતા સંબંધ હોય તો તે નિત્યજ હોવો જોઈએ. જ્ઞાસુધી લોહચુબક લોહચુબક તરીકે હોય અને જ્ઞાસુધી લોહાની ટાકણી અમુક મર્યાદામા આવે કે તથાવાની યોગ્યતા હોય તો આ યોગ્યતાનું નિવારણ મર્યાદાનું અતિક્રમણ કર્યા વિના થઈ શકતું નથી. આ જેવું અમુક મર્યાદાનું યોગ્યતાજન્ય નિત્યસિદ્ધ આકર્ષણ છે, તેવુંજ પુરુષ અને પ્રકૃતિ (ચિત્તસત્ત્વ)નું નિત્યસાનિધ્ય હોવાથી ભોગ વિનાની બીજી ઋયિતિ સંભવતીજ નથી, એટલે અખંડ ભોગવાળો પુરુષ રહેવો જોઈએ અને તેમ શ્રીકારીએ તો મુક્તત્વને અથવા કેવલ્યને અવકાશ રહેતો નથી. આથી વિજ્ઞાનભિક્ષુના અભિપ્રાય પ્રમાણે જ્ઞાનવાળી દશામા પુરુષ અને તેના ચિત્ત સત્ત્વનો કોઈક સત્ત્વ સંબંધ હોય છે. આ સંબંધ અથવા સંયોગનો સ્વીકાર કરવાથી પુરુષને સવિકારપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. વિકારવાળા દ્રવ્યમા નવા નવા ધર્મો પ્રકટ થાય છે, નિર્વિકાર દ્રવ્યમા અંતર્ય ધર્મો બદલાતા નથી. નિર્વિકાર અને સવિકારનો સંબંધ અથવા યોગ થાય ત્યારે નિર્વિકાર વસ્તુ પોતાના સ્વભાવથી જટ થતી નથી. જેમ અમિના ધૂમાદિ વિકારોથી આકાશ સંબંધમા ગ્લા છતાં મયિનનાવાળું વસ્તુનું ચતુ નથી, તેમ ચિત્તના અનંત વિકારોથી પુરુષની સ્વભાવનિર્મલતા અને સ્વપ્રકાશતા નિરૂપ થતી નથી તોપણ જેમ આકાશ મેલું હોય એમ દેખાય છે તેમ પુરુષ પણ ભોગવાળો-વિકારી હોય નહિ શું-એવો દેખાય છે. આ સંબંધ કંઈ દૃષ્ટિપત નથી પરંતુ સત્ય છે અને તે એવ. પ્રકારનો છે કે પુરુષની ચિત્તિચક્રિત ચિત્તસત્ત્વમા પ્રતિભાસ પામે છે, અને ચિત્તસત્ત્વના ઇતિરૂપ પરિણામો અથવા વિકારોની છાયા પુરુષમા પડે છે આ પરસ્પર છાયાપતિવડે

પુરુષના ભોક્તૃત્વ જાને છે, અને બુદ્ધિમાં જાનવાળાં સિધ્ધિ જાને છે આ પરસ્પર ધર્મનો વિનિમય થવો-ચિન્તિતો બુદ્ધિમાં પ્રકાશ ધર્મ, અને પુરુષમાં ભોગરૂપ રૂપાર્પણ-એવું નામ મંસાઈ છે. આ સંસાગદ્યમાં પણ જેવી રીતે બુદ્ધિ અથવા ચિન્તનના વિગરી થાય છે તેવો વિકાર પુરુષમાં વચ્ચું થવો નથી, કેમકે તે આકાશ જેવો કૂટમ્બ છે. પરંતુ બુદ્ધિથી પૃથક તે તત્ત્વ છે એવો જાતિમય અનુભવ જ્યાં મુખી જાઓ નથી ત્યાંમુખી પુરુષાત્મ જાતે નિત્ય ભોક્તૃત્વ હોય એવી મમજલ સાધ્યા કંઈ છે. પરંતુ ચિત્તની નિરોધ અવસ્થા ઉત્પન્ન થવાથી પુરુષમાં ભોગની હાયાપત્તિ અથવા અર્પણ થતું નથી અને ત્યારે પુરુષની ચિન્તિતરૂપે સ્વરૂપે પ્રતિષ્ઠિત રહે છે, અને તેને કેવલ્ય અથવા મોક્ષ કહે છે. એકાગ્ર પણ આવી નિરોધ અવસ્થા ઉત્પન્ન થાય તો બ્યુત્થાન અવસ્થા જે ભોગની નિર્વાંદક છે તેની બાધક થાય છે. જેમ “આકાશ ક્ષણવાનુ છે” એ સામાન્યજ્ઞાન “આકાશ નિર્લેપ છે” એ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનથી બાધિત થાય છે, તેમ નિરૂદ્ધ ચિત્તનો અનુભવ બ્યુત્થાન ચિત્તના અનુભવનો બાધક બને છે. તત્ત્વજ્ઞાનના મિદાન્તમાં વિજ્ઞાનભિખુનો અભિપ્રાય વધારે મીશ્વરરૂપાળો અને યુક્તિપુરુષ સમજાય છે.

ત્રીન્તુ વિજ્ઞાનભિખુ આપણી જાનેન્દ્રિયોને નવન વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કરવાની સક્ષિત છે એવું જાણીએ છે ચમુરાર્દિ હન્દ્રિયો રચત રૂપાર્દિપાદોને વ્યક્ત કરે છે, અને તેની અભિવ્યક્તિમાં અથવા સાક્ષાત્કારમાં અતઃકરણ એટલે મનના ઉપકામની તેને જરૂર નથી. હન્દ્રિયો આ પ્રમાણે મવિશેષ અથવા મવિકલ્પ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપે છે, અને મન મંસય, વિકલ્પ, રાગ દ્વેષ ક્રિયાદી બાવો અને કલેશોનું આર્વંબન રચાન છે, અને બુદ્ધિ તે અવનન વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું તાલન અને આશ્રય છે.

વાચસ્પતિમિત્ર કહે છે કે ચમુરાર્દિ હન્દ્રિયો પોતે જે હન્દ્રિયજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે તે જાણું અથવા અમ્પણ અથવા નિર્વિકલ્પ હોય છે. તે ઐન્દ્રિયક જ્ઞાનનું પૃથકરણ, સંયોગીકરણ, એકીકરણ કરવાનું સામર્થ્ય મળતું છે, અને તે વિકલ્પરૂપિત્તિઓને બાળુ ઉપર મૂખી મેકલ્પરૂપિત્તિઓને એક બાળુ

ઉપર લાવી બુદ્ધિને પદાર્થનિર્ણય કરવાનું સોપે છે. એટલે કે વ્યક્તિનું તથા જાતિનું જ્ઞાન મન કરે છે. ઇન્દ્રિયો વ્યક્તિ તથા જાતિને સ્પર્શ કરતી નથી; પરંતુ તે ગ્રંખી આકૃતિઓ મન આગળ રજુ કરે છે.

વાયસ્પતિમિશ્રના અભિપ્રાય પ્રમાણે ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયો મનદ્વારા જ બુદ્ધિવડે વિજ્ઞાનની કૃત્તૃત્વ કરે છે; જ્યારે વિજ્ઞાનભિક્ષુના અભિપ્રાય પ્રમાણે ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયો સ્વતંત્ર રીતે બુદ્ધિની સદાયથી રૂપાદિ પ્રત્યક્ષને કૃત્તૃત્વ કરે છે.

ચોથું તન્માત્રાના ઉદય સંબંધમાં વાયસ્પતિમિશ્ર અને વિજ્ઞાનભિક્ષુમાં મતભેદ છે. વાયસ્પતિમિશ્રના અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રકૃતિના પ્રથમ વિકાર મહત્ત્વાથી અદ્વંદ્વારૂપ પ્રકટે છે. અને અદ્વંદ્વારૂપાથી તેના તમેભય ભાગનાથી રાજ્ઞાદિ તન્માત્રાઓ જાગે છે. વ્યાસ ભગવાન અને વિજ્ઞાનભિક્ષુના અભિપ્રાયપ્રમાણે મહત્ત્વ અથવા બુદ્ધિતત્ત્વના આવરણમંડલમાં જ અદ્વંદ્વાર અને તન્માત્રાઓનું દ્રવ્ય પૃથક્ પડે છે, જેમ દ્વંદ્વના પ્રથમ દધિરૂપ વિકાર કાળે જ છારા અને માંખણના અંશો પૃથક્ પડે છે; માત્ર વસોત્તવાની ક્રિયાથી તે બે વિભાગ વ્યક્ત થાય છે તેમ મહત્ત્વ દધિમા અદ્વંદ્વારૂપ માંખણ અને તન્માત્રારૂપ છારા અંતરથ વિભાગવાળી થાય છે. પરંતુ તૈજસ અદ્વંદ્વાર જે રજપ્રધાન છે તેના મંથનવડે વૈકારિક અને બૂનાદિ એવી બે શાખા, માંખણ અને છારાના જેવી, છટ્ટી પડી જાય છે સારાંશ દધિમા જેમ માંખણ અને છારા એ બેનું વ્યક્તાવ્યક્તપણું, બેંદાભેદપણું થાય છે, તેમ મહત્ત્વા અભિમાન અને જડના-અદ્વંદ્વાર અને રાજ્ઞાદિ તન્માત્રા એ બેનું સમિમણુ થાય છે. તૈજસ અદ્વંદ્વારના ઉદય પછી એક બાણુએ વ્યક્તિનું પૃથક્ “દૃ”પણું અભિમાન અને બીજી બાણુએ વિચિના પટક રાજ્ઞાદિ તન્માત્રાઓમાં “તે” પણું દરપણુંજાન થત્ત્વ જાય છે, અને ત્યાં સુધી આ “દૃ”પણુના અભિમાનના અંશો, અને “તે” પણુના તન્માત્રાના અંશો એક મહત્ત્વા પિંડના આશયમાં રહે છે. ત્યાં સુધી એક દેહપણું-એક સંધાતનું જ્ઞાન રહે છે. જેમ વસોત્તવા દ્વીપા માંખણ છારા શાયે

એક આત્મપદાર્થ રહે, તેમ સંઘાતનું-કાર્મકરણનું એક અભિમાન રહે છે. જે તન્માત્રના અંશો એક દેહ આત્મવર્થી પૃથક્ પડી સમષ્ટિના દેહના આત્મવર્માં ભવ્ય છે તે તદ્દન જડ શબ્દાદિ વિષયો અને પરચરૂતના વિકારો મણાય. જેમ ઉપયોગ પુરતી છાત્રમાં માંખણ રાખી જાડીની છાત્ર અન્યના ઉપયોગમાં આપીએ અને તે કેવળ છાત્ર કહેવાય તેમ દેહથી જુદા પડેલા તન્માત્રના અંશો પદાર્થો કહેવાય છે. જે કે કલ્પત્તિક્રમમાં તે દૃશ્યપદાર્થોનાં તત્ત્વોનાં આપણી સાથે સમાધ સંબંધ અસ્થિતાદારથી હોય છે.

જાણ જન્મતનાં શબ્દાદિ તન્માત્રાઓ અને તેના સ્થૂલ વિકારરૂપ પૃથિવ્યાદિ મહાબુતો અને તેનાં કાર્યો ઘટાદિ-એ સર્વ મહત્ત્વા અંડમાંથી કૃતપ્રત્ત યાય છે.-એ વિદ્યાનભિક્ષુની સંપ્રદાયના સ્વીકાર કરવા વડે ચિત્ત-સત્ત્વ (બુદ્ધિ અથવા મહત્) યોગદ્વારા બુતવિકારોના સામાન્ય અને વિશેષો-ને પ્રત્યક્ષ કરી શકે. કારણકે તેનો બુદ્ધિસાધે સંગોત્ર સંબંધ છે, જે કેવળ અહંકાર અથવા અસ્થિતાના જ પરિણામરૂપે તન્માત્રાઓ હોય તો તેના મામાન્ય અને વિશેષોનું યોગજન્ય પ્રત્યક્ષ માત્ર અહંકારની ભૂમિકામાં જ આવી અટકે, અને તે અહં મર્યાદિત હોવાથી અમર્યાદિત વિષયના પદાર્થોનું યોગજન્મજન્ય પ્રત્યક્ષ સામાન્ય પ્રત્યક્ષ કરતા કદી અડીઆતું હોઈ શકે નહિ. વિદ્યાનભિક્ષુ પતંજલિના યોગસૂત્ર અને વ્યાસભાષ્યના આધારે જણાયે છે કે મનુષ્યનું ચિત્તસત્ત્વ મહત્ત્વરૂપ હોવાથી સ્વયં અમર્યાદિત શક્તિવાળું છે, અને તે અહંકાર દ્વંધના ખંડવડે ખંડિત અંડ જેવું છે, પરંતુ બ્રહ્માંડના અંડકટાહસાથે તે અભિમાનિના પિંડાડનો સંબંધ છે. સામાન્ય નિયમથી તો તે પિંડાડમાં જ વિહાર કરી શકે છે, અને તેની સમજણા જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિઓ ક્લેષ, કર્મ અને વિપાકને લીધે નિયંત્રિત થઈ મર્યાદિત થયેલી હોય છે. પરંતુ તેનો હિરણ્યગર્ભ અથવા સૂત્રાત્મા અથવા મહત્ત્વના અભિમાની સાથેનો સંબંધ નિરોધ ત્રુટેલો હોતો નથી, આપણા દેહમર્યાદાની જહાર રહેલા વિષયના ભૌતિક પદાર્થોનાં પાંચરૂપો હોય છે:-

(૧) સ્થૂલરૂપ, (૨) સ્પર્શ, (૩) સૂક્ષ્મરૂપ, (૪) અન્વયી રૂપ, અને (૫) પુરુષના અર્થબૂત ત્રિગુણાત્મકરૂપ, બ્રહ્મકરણ તરીકે - એક સામાન્ય

દેખાતો ઘટ વિધનો એક સ્થૂલરૂપવાળો પ્રથમ જૂમિદનો પદાર્થ છે. તે સ્થૂલ પદાર્થનું પૃથિવીદ્રવ્ય એ સ્વરૂપ છે અને તેથી તેમાં ગંધપ્રધાન અને બીજા ચાર ગુણો ગૌણ રહેલા છે. તે પૃથિવીનો ખડ જે ગંધતન્માત્રામાથી પ્રકટ થયો છે તેમાં આશ્રિત છે. તે ગંધતન્માત્રાનું દ્રવ્ય પૃથિવીખડનું અંતર્ગત રૂપ છે. અને તેથી મૂલ ઘટનું તે સૂક્ષ્મરૂપ છે. તે તન્માત્રાના બીતર પ્રદેશમાં રહેલું દ્રવ્ય તે ત્રિગુણાત્મક દ્યોતન, ક્રિયા અને સ્થિતિને દાઝકર્મવડે પ્રકટ કરનાર હોય છે અને તેનું નામ અન્વયી દ્રવ્ય કહે છે અને તે ઘટનું ચોથુંરૂપ છે. આ ચોથારૂપથી પણ પર પાંચમું રૂપ તે ઘટના દ્રવ્યનું હોય છે અને તે અમુક પુરુષને અમુક પ્રકારનો ભોગ ઉત્પન્ન કરે તેવી ચોખ્ખતાના સંસ્કારવાળું હોય છે, આવી ચોખ્ખતાવાળા દ્રવ્યને અર્થ-તત્ત્વ કહે છે. વિધનો ઘટરૂપ પદાર્થ કોઈપણ પુરુષના અનુભવનો અને ભોગ સાક્ષાત્કારના વિષયરૂપ હોય છે, તે અર્થક્રિયા કરવાના સામર્થ્ય-વિનાનું પદાર્થનું સત્ત્વ સ્વીકારાતું નથી. કોઈપણ અનુભવ કરનારના સંબંધવિનાનું પદાર્થનું સત્ત્વ સામ્યશાસ્ત્રમા સ્વીકાર્યું જ નથી. આ જગત્ પુરુષના અત્યંતાભાવવાળું હોય એ સંભવતું જ નથી કારણ કે કોઈના પણ ભોગ્ય અથવા દરખપણામા જે ન આવે તેનું સત્ત્વ શી રીતે સાબીત થાય? સારાસ અનુભવ કરનારના અસ્તિત્વ ઉપર જ પદાર્થના સત્ત્વનું અવલંબન છે અને તેથી મત્વનો અર્થ, અર્થક્રિયાકારિત્વ એટલે કે કોઈના પણ ભોગના સાધનરૂપ હોવાપણુ એવું, માનવામા આવે છે.

આ પ્રમાણે એક સામાન્ય ઘટ સ્થૂલ આકૃતિવાળો, મુક્તિકાના સ્વરૂપવાળો, ગંધતન્માત્રામા રમતો, સ્થિતિ આદિ ધર્મને જાણાવતો અને અમુક પુરુષને દરમ્મ યદ તેની અર્થક્રિયાને સાધતો પ્રકૃતિપ્રદેશમા હોય છે. પુરુષને આ ઘટ જેવો પદાર્થ જ્ઞાતાઝ્ઞાત દશામા હોય છે, જ્યારે બુદ્ધિવૃત્તિથી વેદિત થાય ત્યારે જ્ઞાત થાય; બુદ્ધિના વેદનથી દૂર થાય ત્યારે અજ્ઞાત થાય, એક અજ્ઞાત જ્ઞાત હોય અને બીજા ઘણા અજ્ઞાત જ્ઞાતી તે જ્ઞાતાઝ્ઞાત ગંણાય છે. લૌકિક પ્રલક્ષ નરે આપણે ઘટનું સ્થૂલરૂપ, તેનું સ્વરૂપ, અને જદુ થાય તો સૂક્ષ્મરૂપ જાણી શકીએ છીએ. પરંતુ તેની

ત્રિગુણના તારતમ્યવળી ચોથી અવસ્થા, અને ક્યા ક્યા પુરુષના ભોગસં-
બધવાળી તેની યોગ્યતા છે તેનું બાન લૌકિક ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષથી કે શાસ્ત્રીય
મનોમય પ્રત્યક્ષથી ચક્ર ચક્રતું જ નથી, અને તેનું સાધન તે તે વિષયોના
મંપ્રગાતયોગ જ છે. તે સંપ્રગાતયોગ-ધારણા ધ્યાન અને સમાધિના
એક વિષયક પ્રયોગ જેનું પારિભાષિક નામ સંબંધ છે-તે તે પદાર્થના
ગુણોનો અન્વય અને અર્થવત્ત્વ કેવા પ્રકારનો છે તેનું સત્યતાન પ્રકટ કરે
છે. આથી તન્માત્રાઓ એકલા અહંકારમાંથી જ પ્રકટ થતી નથી. પરંતુ
મૂલ મહત્તમાં તે જુતાદિના વિગ્રહેદ આવરણ દ્રવ્યમાં થયેલો તરવરતો હોય
છે, અને તે વસ્તુ સ્થિતિને લીધે જ યોગજ ધર્મ જુતાદિના વિકારોનો
પુરુષના ભોગના સંગ્રહર પર્વત માક્ષાત્કાર કગવી શકે છે.

(૬) યોગનું પ્રાચીનત્વ અને તેનું સર્વમાન્યત્વ-યોગનું
વેદત્રયીમાં તથા બૌદ્ધ તથા જૈનદર્શનમાં સ્થાન.

તત્ત્વદર્શનના ઉપાય તરીકે યોગને વેદકાવચી પ્રતિષ્ઠા મળી છે. જે
પ્રમાણુવડે વસ્તુનું સત્યસ્વરૂપ સમજાય છે તે પ્રમાણોના નિરૂપણમાં
પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, અને આગમ એ ત્રણેને યિવના ત્રિનેત્રી ઉપમા આપ-
વામાં આવે છે. તેમાં પ્રત્યક્ષ-લૌકિક અને અલૌકિક અથવા લોકોત્તર એમ
બે પ્રકારનું છે. લૌકિક પ્રત્યક્ષ આપણી પચ્ચત્તાનેન્દ્રિયો અને મનવડે થાય
છે, ત્યારે અલૌકિક પ્રત્યક્ષના સાધન તરીકે પ્રાચીનો યોગને માને છે, અને
તે યોગજ ધર્મવડે સસ્કૃત થયેલું મન અથવા બુદ્ધિ પદાર્થોના વણા વિગેરે
ને પ્રકટ કરે છે. યુજ્ઞ ધાતુ જેમાંથી યોગ સજ્જની નિષ્પત્તિ થઈ છે
તેના પાણિનિના સમયથી બે પ્રકારનો અર્થ સિદ્ધ થયો છે (૨) યુજિયોર્ગે
એટલે કે “સંબંધ” ના અર્થમાં અને યુક્ સમાર્થો એટલે કે એકાગ્રતા
અથવા નિરોધના અર્થમાં. આરબ્યક અને ઉપનિષદોમાં તે સવિનિતર યોગનિ
આવે છે, અને અર્થવેદના નિદાન અગ્રીઆગ ઉપનિષદો તે યોગપ્રક્ર-
આલ્લક્ષ્યધર્મના પ્રાચીન ત્રયોમાં યોગનું વિધાન છે એટલું સ્પષ્ટ-
પરંતુ બૌદ્ધદર્શન અને જૈન દર્શનમાં યોગપદ્ધતિનો સ્વીકાર

એટલે આગમના અદ્વૈતમત ઉપર ઘડાયેલી માહેશ્વર સંપ્રદાયની હતી. માહેશ્વરના માર્ગમાંથી પાશુપત દર્શનની સાખા કંઈક દૈત છાયાવાળા નિકળી, તેમણે પાશુપતયોગનું વિધાન કર્યું છે. માહેશ્વર યોગ સંપ્રદાય સાંખ્યદૈત પહેલાનો છે. કારણ કે સાંખ્યશાસ્ત્ર ઉપર ઘડાયેલા પતંજલિના યોગસૂત્રના પ્રથમ પાદમાં-
 ईश्वर प्रणिधानाद्धा यी आरंभी तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाम्यासः-૨૩થી
 ૩૨ તું સૂત્રદશકનું એક સ્વનંત્ર પ્રકરણ પ્રવિષ્ટ થયેલું જણાય છે. વળી
 ૩૩ માં સૂત્રમાં મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષા નામની ચાર ભાવના સુખી
 દુઃખી પુણ્યવાન અને અપુણ્યવાન પ્રાણીના મંબંધમાં કરવાથી પણ ચિત્તની સ્થિતિ
 બંધાય છે, તેમાં બુદ્ધના અભિધર્મના ભાવના યોગને સ્થાન આપ્યું જણાય
 છે. વળી ૩૪ માં સૂત્રમાં પ્રાણના રેચક પૂરક અને અને કુંભક પયોગવડે પણ
 ચિત્તની સ્થિતિ બંધાય છે. તેમાં યોગના હંઠમાર્ગને સ્થાન આપ્યું છે. વળી ૩૫-૩૬
 માં સૂત્રમાં નાસિકાના અગ્રમાં, જિહ્વાના અગ્રમાં, તાલુમાં, જિહ્વા મધ્યમાં
 અને જિહ્વા મૂલમાં ધારણા સિદ્ધ કરવાથી અનુક્રમે દિવ્યગંધ, દિવ્યરસ, દિવ્યરૂપ,
 દિવ્ય સ્પર્શ, અને દિવ્ય શબ્દનું જ્ઞાન થઈ શકે છે, અને તેવડે ચિત્તની
 સ્થિતિ બંધાય છે, તથા હૃદયકમલઆગળ મનની તથા અભિમાનીની ધારણા
 સિદ્ધ કરવાથી “ વિશોદ્ધા જ્યોતિષ્મતી ” શોકરહિત શાન્ત મનનું તથા
 શુદ્ધ અહંપણાનું જ્ઞાન થાય છે-એમ જણાવી સાંખ્યના સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને
 ધ્યાનના વિષયરૂપે સ્વીકાર્યા છે; તથા ૩૭ માં સૂત્રમાં વીતરંગ પુરુષના
 ધ્યાનવડે પણ ચિત્તની સ્થિતિ બંધાય છે એ સૂત્રવડે બુદ્ધ, અર્હત, વિગેરે
 પરમતત્ત્વના સિદ્ધ પુરુષોને પણ યોગના વિષયરૂપે સ્વીકાર્યા છે; અને ૩૮ માં
 સૂત્રમાં સ્વપ્નજ્ઞાનને અને નિદ્રાજ્ઞાનને આલેખનરૂપે લેઈ ધારણા કરવાથી
 પણ ચિત્તની સ્થિતિ બંધાય છે એમ કહી અવ્યક્ત અથવા અવ્યાકૃતને
 પણ યોગના વિષયરૂપ ગણાવ્યું છે; તથા ૩૯ માં સૂત્રમાં યથાભિમત વસ્તુની
 ધારણાવડે ચિત્તની સ્થિતિ થાય છે એમ કહી ગમે તે દેશ, કાલ અને
 વસ્તુને યોગના વિષયરૂપે વર્ણવ્યા છે; અને છેવટે ૪૦ માં સૂત્રમાં તે યોગવડે
 ચિત્તની અપ્રકંપસ્થિતિ એ ઘડાય તેા નાનામાં નાના પરમાત્મ અને મોટામાં
 મોટા સુધાંદિ પ્રત્યેકમાં તેને એકાગ્રરૂપે નથી અને પરમ વરીદાર નામનો

ગોઘ દરતાં જણાય છે કે જેવી રીતે કપિલમુનિને સાંખ્યદર્શનના આદ્યદ્વા માનવામાં આવે છે, તેવી રીતે હિરણ્યગર્ભને (આદ્ય જગત્સદ્ગુણ પુરુષને) યોગના આદ્યદ્વા માનવામાં આવે છે. યાતવસ્થમુનિ કહે છે કે:—

હિરણ્યગર્ભો યોગમ્ય યજ્ઞતાનામ્યઃ પુરાતનઃ ॥

આ હિરણ્યગર્ભ અને કપિલનો અભેદ વસ્તુરૂપે છે. એવું પ્રતિપાદન કપિલ મહર્ષિના પ્રકરણમાં આપણે કર્યું છે. વળી હિરણ્યગર્ભ તે 'અક્ષાડના અધ્યક્ષ આદિત્ય અથવા વિવસ્વાન અને તેમણે મન્વાદિ પ્રજાપતિને રાજયોગ મેળાવ્યો એવા સંપ્રદાયનું' વર્ણન આપણે જનવદ્ગીતામાં જોઈએ છીએ, આ યોગ જ્યારે જ્યારે શોષ થાય ત્યારે ત્યારે આદિ પુરુષદ્વાર કોઈ દેવી વ્યક્તિ તે પ્રાપ્ત કરી તેનો મધુદ્વાર કરે છે, તેવો ધ્યાત્મીય મધુદ્વાર વેદના અદ્વૈતમતને અનુસરતો યોગીશ્વર યાગવલ્ક્યે કયો જણાય છે. અને મોખ્યના દ્વૈતમતને અનુસરતો જગવાન પતંજલિએ કયો જણાય છે

વળી કેવિ બાસનાં નાટકો ઉપલબ્ધ થયા છે તેમાંના એક નાટકના પાત્રના અવતરણ ઉપરથી સમગ્રપણે છે હાલના પ્રસિદ્ધ પાતંજલ ધ્યાન શાસ્ત્ર કૃત્તા જૂદો માહેશ્વરયોગશાસ્ત્ર નામનો ગ્રંથ હતો. આ મૂલ માહેશ્વર-યોગશાસ્ત્ર અથવા પાશુપતયોગમંત્રમાં આઠ કાંડ હતા એમ અદિર્કુલન્ય મહિતાના બારમાં અધ્યાયમાંથી જણાય છે. તેમાં અનુક્રમે આઠ વિષયો ચર્ચાયેલા હતા:—

(૧) પર્તિકાંડ, (૨) પશુકાંડ (૩) પાશકાંડ, (૪) શુદ્ધયર્પકાંડ (૫) મિત્રયર્પકાંડ. (૬) દેવકાંડ, (૭) દીક્ષાકાંડ. (૮) સાધુજ્ઞ્ય કાંડ. આ યોગશાસ્ત્ર દુર્બોધે ઉપલબ્ધ નથી. પરંતુ કાશ્મીરકોના ત્રિકદર્શન એટલે જીવ, જગત્ અને ઈશ્વરના અંતર્ગત અભેદ ઉપર રચાયેલા પ્રત્ય-ભિગાશાસ્ત્રનો આધાર શિવસૂત્રઉપર છે. આ શિવમત્રો તે માહેશ્વરમત્રો હશે કે કેમ એ નિર્ણય કરવો કઠિન છે. પરંતુ એટલુતો ચોક્કસ છે કે યોગની એક પ્રણાલિકા હિરણ્યગર્ભના મતને 'અનુસરતી' એટલે 'સાંખ્ય' દ્વૈતમતને અનુસરતી હતી. અને બીજી પ્રણાલિકા શ્રુતિનાં 'એટલે નિગમનાં' અને તંત્ર

પ્રાચીન સતીપત્યાન (સત્ય પ્રધ્યાન) યજ્ઞમાં યોગની પ્રક્રિયા છે. તદ્દાત્મા ગૌતમબુદ્ધની “ઓધિ” યોગનું જ રૂપ છે, અને તેમનો સમ્બંધ બાયાગ્ધર્મ યોગને અવલંબી થકાયો છે, જેનેના પ્રાચીન વિચારકોએ યમ નેયમાદિ સાધનોઉપર ધણો બાર મૂક્યો છે, અને હેમચંદ્રાચાર્યે તો જૈન-શૈવને અનુસંગતું સ્વતંત્ર યોગશાસ્ત્ર પણ રચ્યું છે.

બ્રાહ્મણોના પૌર્ણણિક અને તંત્ર ધર્મમાં પણ યોગનો સ્વીકાર છે. નેયાયિકો અને કણ્વાદ મતના અનુસરનારાઓ પણ પાગુપત યોગનો સ્વીકાર કરે છે. સાગશ બ્રાહ્મણોના શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાણો, આગમો અને તંત્રોમાં યોગનો સ્વીકાર છે, એટલું જ નહિ પણ બૌદ્ધોની સર્વ શાખાઓમાં અને જૈન મતના સર્વ વિભાગોમાં યોગને ધૃષ્ટ માન્યો છે. વિષયનો અથવા દેવતાનો ભેદ મને તેટલો હોય તો પણ યોગપદ્ધતિનો સ્વીકાર સર્વને છે.

(૧૦) યોગનું મૂલશાસન કરનાર દ્વૈતાનુસારી હિરણ્યગર્ભ અને અદ્વૈતાનુસારી મહેશ્વર—અનુશાસન કરનાર દ્વૈતાનુસારી પતંજલિ અને અદ્વૈતાનુસારી યાજ્ઞવલ્કય.

યોગ એ અધૈયિક અનુભવનો ઉપાય છે તે સર્વસંમત છે તો પણ તે શી રીતે તેવો અનુભવ ઉત્પન્ન કરી શકે છે, તે બાબત તાર્કિકચિંતન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી કરવાનું માન બગવાનું પતંજલિને છે.

પતંજલિ પોતાના યોગશાસ્ત્રને અનુશાસન એવું નામ આપે છે તેથી તેઓ આ શાસ્ત્રના નવીન કર્તા ન હતા પણ અવગ્યાપક અથવા ઉદ્દાગ્રહ હતા એમાં સંશય નથી. પતંજલિ પૂર્વે યોગનું શાસન મળે કરેલું તે બાબત

આ લેખ લખાયા પછી જૈન ધર્મમાં યોગશાસ્ત્રનું સાહિત્ય કેટલું વિપુલ છે તે સંબંધમાં મારા લેવામાં મીયુત પંડિત સુખવાલજીનો “યોગદર્શન” એ નામવાળો નિબંધ આવ્યો છે. તે પંડિતજીએ મુજરાની અભ્યાસીને ધણા અગમ્ય બાબો યોગના સાહિત્યમાં પ્રકાશિત કર્યા છે. (જુઓ જૈન સાહિત્ય સંશોધક અંક ૨. અંક ૧.)

ગો.૧ કરના જણાય છે કે જેવી રીતે દક્ષિણમુનિને માધ્ય-ર્થનના આદરણ માનવામા આવે છે, તેવી રીતે દિગ્વિધગર્ભને (આદ્ય જગત્સર્ગ પુરુષને) યોગના આદરણ માનવામા આવે છે યાગ૧૧-૧મુનિ કહે છે કે —

દિગ્વિધગર્ભો યોગમ્ય વ્રજતાનામ્ય પુરાતન ॥

આ દિગ્વિધગર્ભ અને દક્ષિણને અર્થે વગુરૂપે છે. એવું પ્રતિપાદન દક્ષિણ મદપિના પ્રકરણમા આપણે કર્યું છે. વળી દિગ્વિધગર્ભ તે મહાકાળના અધ્યક્ષ આદિત્ય અથવા વિશ્વવાન અને નેમણે મન્વાદિ પ્રજાપતિને ગાન્ધર્વો, ગન્ધાર્યો એવા મધ્યમાનું વર્ણન આપણે ભગવદ્ગીતામા જોઈએ છીએ, આ યોગ ત્યાગે ત્યારે કોષ યાય ત્યારે ત્યાગે આદિ પુરુષના કોષ જેવી વ્યક્તિ ને પ્રાપ્ત કરી તેનો મધુદાત્ત કહે છે. તેનો માધ્યમ મધુદાત્ત વેદના અદ્વૈતમતને અનુસરના યોગીશ્વર યાગ૧૧-૧૫ કથે જણાય છે અને નાખ્યના દ્વૈતમતને અનુસરના ભગવાન પદ્મજલિએ કથે જણાય છે

વળી દેવિ બામના નાટકો ઉપલબ્ધ થયા છે તેમાના એક નાટકના પાત્રના અવતરણ ઉપરથી સમગ્રનય છે કે કાલના ત્રિસદ પાત્રજલ યાગ શાલ્ય કરના જૂનો માદેશ્વરયોગશાલ્ય નામનો મંથ હતો આ મૂલ્ય માદેશ્વર-યોગશાલ્ય અથવા પાશુપતયોગન ત્રમા આઠ દાંડ હતો એમ અદિર્ઘુદમ્ય મહિતાના બારમા અધ્યાયમાથી જણાય છે તેમા અનુક્રમે આઠ વિધો ચર્યાગેલા હતા —

(૧) પતિકાઠ, (૨) પશુકાઠ (૩) પાગકાઠ, (૪) શુદ્ધગપાકાઠ (૫) મિત્રચર્યાકાઠ (૬) દેવકાઠ, (૭) દીક્ષાકાઠ (૮) સાયુજ્ય કાઠ આ યોગશાલ્ય દુર્ગાએ ઉપલબ્ધ નથી. પશુ કારમીકેના નિકરર્થન એટલે છાન, જગત્ અને ઈશ્વરના અંતર્મત અર્થે ઉપર રચાયેલા પ્રત્ય ભિન્નાશસ્ત્રો આધાર સિદ્ધાન્તપર છે આ સિદ્ધાન્તો તે માદેશ્વરમુત્રો હશે કે કેમ એ નિર્ણય કરવો કઠિન છે પશુ એટલેતા ચોક્કસ છે કે યોગની એક પ્રણાલિકા દિગ્વિધગર્ભના મતને અનુસરતી એટલે સામ્ય દ્વૈતમતને અનુસરતી હતી અને બીજી પ્રણાલિકા શ્રુતિના એટલે નિગમના અને તંત્ર

એટલે આગમના અદ્વૈતમત ઉપર ઘડાયેલી માહેશ્વર સંપ્રદાયની હતી. માહેશ્વરોના માર્ગમાંથી પાશુપત દર્શનની શાખા કંઈક દૈત છાયાવાળી નિકળી, તેમણે પાશુપતયોગનું વિધાન કર્યું છે. માહેશ્વર યોગ સંપ્રદાય સાંખ્યદૈત પહેલાનો છે. કારણ કે સાંખ્યશાસ્ત્ર ઉપર ઘડાયેલા પતંજલિના યોગસૂત્રના પ્રથમ પાઠમાં—
 ईश्वर प्रणिधानाद्वा यी आरंभी तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः—૨૩થી
 ૩૨ નું 'સૂત્રદશકનું' એક સ્વનંત્ર પ્રકરણ પ્રવિષ્ટ થયેલું જણાય છે. વળી
 ૩૩ માં સૂત્રમાં મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષા નામની ચાર ભાવના સુખી
 દુઃખી પુણ્યવાન અને અપુણ્યવાન પ્રાણીના સંબંધમાં કરવાથી પણ ચિત્તની સ્થિતિ
 બંધાય છે, તેમાં બુદ્ધના અભિધર્મના ભાવના યોગને સ્થાન આપ્યું જણાય
 છે. વળી ૩૪ માં સૂત્રમાં પ્રાણના રેચક પૂરક અને અને કુંભક યોગવડે પણ
 ચિત્તની સ્થિતિ બંધાય છે. તેમાં યોગના હકમાર્ગને સ્થાન આપ્યું છે. વળી ૩૫—૩૬
 માં સૂત્રમાં નાસિકાના અગ્રમાં, જિહ્વાના અગ્રમાં, તાપુમાં, જિહ્વા મધ્યમાં
 અને જીહ્વા મૂલમાં ધારણા સિદ્ધ કરવાથી અનુક્રમે દિવ્યગંધ, દિવ્યરસ, દિવ્યરૂપ,
 દિવ્ય સ્પર્શ, અને દિવ્ય શબ્દનું જ્ઞાન થઈ શકે છે, અને તેવડે ચિત્તની
 સ્થિતિ બંધાય છે, તથા હૃદયકમલઆગળ મનની તથા અભિમાનીની ધારણા
 સિદ્ધ કરવાથી “વિશોકા જ્યોતિર્મતી” શોકરહિત શાન્ત મનનું તથા
 શુદ્ધ અહંપણાનું જ્ઞાન થાય છે—એમ જણાવી સાંખ્યના સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને
 ધ્યાનના વિષયરૂપે સ્વીકાર્યા છે; તથા ૩૭ માં સૂત્રમાં વીતરાગ પુરુષના
 ધ્યાનવડે પણ ચિત્તની સ્થિતિ બંધાય છે એ સૂત્રવડે બુદ્ધ, અર્હત વિગેરે
 પરમજ્ઞાના સિદ્ધ પુરુષોને પણ યોગના વિષયરૂપે સ્વીકાર્યા છે; અને ૩૮ માં
 સૂત્રમાં સ્વપ્નજ્ઞાનને અને નિદ્રાજ્ઞાનને આલેખનરૂપે લાઇ ધારણા કરવાથી
 પણ ચિત્તની સ્થિતિ બંધાય છે એમ કહી અન્યુક્ત અથવા અપામૃતને
 પણ યોગના વિષયરૂપ ગણાવ્યું છે; તથા ૩૯ માં સૂત્રમાં યથાજિમત વસ્તુની
 ધારણાવડે ચિત્તની સ્થિતિ થાય છે એમ કહી ગમે તે દેશ, કાલ અને
 વસ્તુને યોગના વિષયરૂપે વર્ણવ્યા છે; અને છેવટે ૪૦ માં સૂત્રમાં તે યોગવડે
 ચિત્તની અપ્રકંપસ્થિતિ જો પડાય તો નાનામાં નાના પરમાણુ અને મોટામાં
 મોટા સ્ફર્ષિ પ્રદાયોમાં તેને મોટા રહેતો નથી અને પરમ વશીકાર નામનો

વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે—આ પ્રકારના ધારાબંધ પ્રતિપાદનથી પતંજલિએ પોતાના યોગર્થનને સર્વદેશ, સર્વદાત્ર, અને સર્વનિમિત્તોમાં અન્યભિચારી શાસ્ત્રોપે જણાવ્યું છે.

(૧૧) યોગસૂત્રકાર પતંજલિ તેજ વ્યાકરણ મહાભાષ્યકાર કે અન્ય વ્યક્તિ ?

આ યોગ સૂત્રકાર પતંજલિ, વ્યાકરણભાષ્યકાર પતંજલિ અને આયુર્વેદના ચરકમંદિતાના સંસ્કાર આપનાર પતંજલિ— એ ત્રણ એકજ વ્યક્તિ હતા કે ભિન્ન વ્યક્તિઓ એ વિવાદનો વિષય છે.

આપણા દેશના સંસ્કૃત પંડિતોનું મંતવ્ય સંપ્રદાયાનુસાર એવું છે કે તે ત્રણે શાસ્ત્રના પ્રણેતા એકજ પતંજલિ હતા અગીઆરમા સૈકામાં થયેલા ધારાનગરીના બોજરાજ અને ચરક મંદિતાના દીકરાકાર ચક્રપાણિદત્ત પાછલા સંપ્રદાયને અનુસાર એવું જણાવે છે કે એકજ પતંજલિએ શરીર, મન અને વાણીની નિર્મલતા પ્રજામાં સિદ્ધ કરાવવા આયુર્વેદ, યોગસૂત્ર અને વ્યાકરણ મહાભાષ્ય રચ્યા હતા. રામભદ્રદીક્ષિત જેઓ અરાદમાં સૈકામાં થયા તે પતંજલ ચરિતમાં વ્યાકરણ મહાભાષ્યકાર અને યોગસૂત્રકાર પતંજલિ એકજ હતા એમ વર્ણવે છે.

યોગ સૂત્રકાર પતંજલિ સંબંધમાં “વેબર” નું મંતવ્ય એવું છે કે ચતુર્થ શાસ્ત્રણના જૂઠઠારપુષ્કના ચામવસ્ત્રમકાંડમાં મદ્રદેશ (રૂપી અને ચીનાય નદીનો વચ્ચે મુલક જેની રાજધાની સાકલ હતી) ના “પાતંજલ કામ્ય” નો ઉલ્લેખ છે તે જ આ પતંજલિ કપિલ મતાનુસારી યોગ સૂત્રકાર છે; દાત્યામન વાર્તિકકાર પતંજલિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતાં જણાવે છે કે જેને અમ્યની અંજલિઓ અપાય છે તે પતંજલિ (પતત્યંજલયઃ યસ્મૈ સઃ પતંજલિઃ—આ સર્વ વિચારોમાં નામસાદૃશ્ય શિવાય બીજું દર્ધ પણ પ્રામાણ્ય નથી.

પરંતુ યોગસૂત્રકાર સાંખ્યના અનુયાયી છતાં શબ્દને સ્ફીટાત્મક માને છે અને તે અંશમા વ્યાકરણ શાસ્ત્રના મહાભાષ્યકારના મત સાથે એકમત ધરાવે છે.

વળી ઉપલબ્ધ યોગસૂત્રના કર્તા પતંજલિના અંથનો આરંભ અથયોગાનુશાસનમ્—એ મૂળથી ચાલે છે અને તે અથ શબ્દાનુશાસનમ્—એ વ્યાકરણ મહાભાષ્યના આરંભ સાથે મળતું આવે છે.

આ વગેરે કારણોથી યોગસૂત્રકાર અને વ્યાકરણભાષ્યકાર પતંજલિ એકજ વ્યક્તિ હતા એમ માનવામાં બલવાન વિરોધી કારણો જ્યાંમુધી ન મળે ત્યાંમુધી સાપ્રદાયિક મંતવ્ય ત્રીકારવામાં વાધો નથી.

વ્યાકરણ મહાભાષ્યકાર પતંજલિ શુંગવંશના પુષ્પગિત્રના રાજ્ય સમયમાં ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦ માં થતા જણાય છે.

(૧૨) લોપ પામેલું યોગાનું સાહિત્ય વાર્ધગણ્ય યોગશાસ્ત્ર.
વ્યુત્પાદયિતા.

વળી આસ્થાકની “ક્રીતાએ પાતંજલ” એ નામના અંથનો ઉલ્લેખ કરે છે; અને તેની મતલબ ઉપરથી સમજાય છે કે યોગમત્ર કર્તા તે અંથ કોઈ જૂના પ્રકાશનો હતો. તેમાં રસાયનાદિનો ઉલ્લેખ આવે છે. શ્રીયંકરાચાર્ય પોતાના બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં યોગદર્શનના ખંડનના સૂત્રભાષ્યમાં—યોગ શાસ્ત્રેऽપિ “અથ તત્ત્વદર્શન-અમ્યુપાયો યોગ” इति सभ्यगदर्शन-नाम्युपायस्येव योगोऽस्मीक्रियते ॥—“યોગશાસ્ત્રમાં પથ હવે તત્ત્વદર્શનને મેળવવાનો ઉપાય તે યોગ છે. એ મૂળવડે સમ્યગ્દર્શનના ઉપાય તરીકે યોગનો ત્રીકાર કર્યો છે એ પ્રકારનું લખે છે.” તેમાં અવતરણ માં સીધેનું સૂત્ર ઉપલબ્ધ યોગસૂત્રમાં નથી. પ્રસિદ્ધ યોગમત્ર અથ યોગાનુશાસનમ્—એવી રીતે આરંભ પામે છે, જ્યારે ચંકરાચાર્યના સમયમાં ત્રીકારાયેલા યોગશાસ્ત્રનો આરંભ અથ તત્ત્વદર્શનનામ્યુપાયો યોગઃ—એ મૂળથી ચલે છે તે નિર્વિવાદ છે. ભામતીકાર વાયવ્યતિમિશ્ર બ્રહ્મસૂત્રના ઉપરના અવતરણ ઉપર પ્રથમ પ્રકાશ નાખતા નથી, પરંતુ સમાં વિચારે દર્શાવવા કહે છે કે:—

“ અતएव યોગશાસ્ત્રં વ્યુત્પાદયિતાહ સ્મ ભગવાન્ વાર્ષ-
ગણ્યઃ—ગુણાનાં પરમં ન્પં ન દૃષ્ટિપથમૃચ્છતિ. યન્નુદૃષ્ટિપથપ્રારં-
નન્માયેવમુતુચ્છકમ્

એ પ્રકારે યોગશાસ્ત્રના વ્યુત્પાદક તરીકે વાર્ષગણ્યનુઃ નામ આપે છે; અને આ જ અવતરણ યોગસૂત્ર ૪ ૧૩—ઉપગ્ના વ્યાનનામમા અને છે તે ઉપરની તે જ વાગમ્પતિભિયની દીકા ઉપરથી જણાય છે કે આ અવતરણ પછીનાં શાસ્ત્રનું છે એટલે કે વાગમ્પતિભિયના અભિપ્રાય પ્રમાણે પછીનાં શાસ્ત્રના કતાં વાર્ષગણ્ય હતા, અને તે તત્ર કેવલ સાખ્યનું ન હતું, પરંતુ માખ્ય-યોગનું હતું. અને તે વાર્ષગણ્યનું તત્ર અથવા સાખ્ય યોગ-પ્રધાન અનુશાસન હતું. કદાચ આ વાર્ષગણ્યનું પછીનાં અનુશાસન તે જ યોગશાસ્ત્ર તરીકે શંકરગાર્ગ્યને અભિપ્રેય છે કે ખીજું તે ન્યા મુધી શંકરભાખ્યનું અથ તન્મદર્શનામ્યુચાયો યોગ એ અવતરણનું મૂલ્ય ગોધી રક્ષાય નહિ ત્યાં મુઠી નિર્ધય થઈ શકે નહિ. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે હાલના ઉપવચ્ચ યોગસૂત્રથી ભિન્ન યોગશાસ્ત્ર હતું, પછી તે મહેશ્વરનું કે વાર્ષગણ્યનું કે પત્રજલિનું તેનો નિર્ભય વિશેષ ગોધ ઉપર મુલતરી ગખવો યોગ્ય છે.

× હેમકોશ અને મયમિનામમાવામા વ્યાદિ અને વિખ્યવાસી—એ બે એકજ વ્યક્તિના વિશેષ નામો આખ્યા છે વ્યાદિ ભગવાન્ વર્ષના ગિખ્યા હતા, અને તે પાણિનિ સૂત્રના ઉપગ્ના સમ્રહના કતાં હતા. તેઓ વર્ષના સિખ્ય હોવાથી વાર્ષગણ્ય મજાવાળા વ્યવહારાય છે. આથી ન્યા-કલણ શાસ્ત્રના દીનકાર વ્યાદિ વિખ્યાત્યવમા ગ્હેનાર હોવાથી વિખ્યવાસી અને વર્ષના સિખ્ય હોવાથી વાર્ષગણ્ય મૂલ પછીનાં શે સેશ્વ સાખ્ય થય હશે તેના વ્યુત્પાદયિના હતા અને તે પત્રજલિના પૂર્વગામી અને નંદવંશના મમયમા હતા એ અનુમાન હાય સ્વીકારવા યોગ્ય જણાય છે

પતંજલિના યોગના અનુચાસન પૂર્વેનું હિંગ્વ્યગર્ભનું યોગચાસન અદિર્ચુઘ્ન્ય સંહિતાના બારમા અધ્યાય પ્રમાણે બે વિભાગ અથવા સંહિતામા પડતું હતું. તે સંહિતા:—(૧) નિરોધ યોગ સંહિતા, (૨) ક્રિયા યોગ સંહિતા, એવા નામવાળા હતી. તેમા નીચે પ્રમાણે વિષયો અર્થેલા હતા.

નિરોધયોગ,

કર્મયોગ.

(૧૨)

(૪)

૧ અંગ તંત્ર

૧ બાહ્ય કર્મનું અનુધ્યાન

૨ દોષ તંત્ર

૨ આતર કર્મનું અનુધ્યાન

૩ ઉપસર્ગ તંત્ર

૩ બાહ્ય ક્રિયાયોગ

૪ અધિષ્ઠાનતંત્ર

૪ આતર ક્રિયા યોગ

૫ આધાર તંત્ર

નોંદ. તપ, સ્વાધ્યાય અને દશર પ્ર

૬ બહિસ્તત્ત્વ તંત્ર

શુધાન. એ ત્રણ ક્રિયાયોગના

૭ રિક્તયોગતંત્ર

અંગો પતંજલિ કહે છે. આનું

૮ પૂર્ણયોગ તંત્ર

મૂલ આ સંહિતામા દશે એવું

૯-૧૦-૧૧ ત્રણ સિદ્ધિતંત્ર

અનુમાન થાય છે.

(કાય, વાણી અને મનને)

સગતી સિદ્ધિઓ દશે)

૧૨ મોક્ષ તંત્ર

એકંદર સોગ અધ્યાયમા સોળ વિષયોનું નિરૂપણ તેમા હતું આ મૂલ યોગચાત્રનો સોપ યથો જણાય છે.

(૧૩) બ્રહ્મવાદી યોગિઓ

સાખ્ય સિદ્ધાન્ત ઉપર યોગનો કલમી આવો પ્રથમ કોણે લગાડયો? પતંજલિના પૂર્વે પણ સાખ્ય પ્રક્રિયામા યોગતત્ત્વ ગુણનારા મુનિયો મહા ગયા હતા, એમ મહાભારત ઉપરથી સમજાય છે. તે યોગિજનોની પરંપરા નીચે મુજબ જણાય છે.

૧ કૈલીયન, ૨ અસિત, * દેવલ, ૩ પગરા, ૪ વાર્ધગર્ધ, ૫ બૃગુ,
૬ શુક, ૭ ગૌતમ, ૮ આર્દ્રિસેન, ૯ અર્ષ, ૧૦ નાગદ, x ૧૧ પુલસ્ત્ય,
૧૨ સનતકુમાર, ૧૩, શુક, અને ૧૪ કારયપ. આ સર્વ મુનિયોના વિચારો
ને ઈતિહાસ, પુરાણોમા મળે છે તે બધા મેશ્વર સાખ્યના જણાય છે, અને
કેટલાક તો બ્રહ્મવાદ તરફ વધારે દગના છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

બૌદ્ધદર્શન.

નિદસિ યજ્ઞપિથે-ગદ્દ શ્રુતિજાતં

સપહૃદય દર્શિતપશુધાતમ્ ।

ફેણવધૃતપુદ્ગલરીર જય જગદીશ હરે ॥

(ગીતગોવિંદ).

(૧) તત્ત્વજ્ઞાનનાં પ્રસ્થાનો.

શ્રોતકાલના વાર્ધભયમાથી આપણે પણ વિચાર શ્રેણીઓ પ્રકટ થયેલી
જોઈ શકીએ છીએ. (૧) અધિભૂત, (૨) અધિદેવ (૩) અધ્યાત્મ. આ
વિચારની શ્રેણીઓ પૈકી કેટલીક વેદાર્થને પ્રમાણભૂત માની પ્રવૃત્ત થઈ જુદાં
પામે છે, અને કેટલીક વેદાર્થને બાળુ ઉપર મૂકી પ્રવાહમા પડે છે.

અપૌરુષેય વેદના પ્રામાણ્યના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરનારી શ્રેણીઓને
આસ્તિક, અને તેવા પ્રામાણ્યના સ્વીકાર વિનાની શ્રેણીઓને નાસ્તિક
કહે છે. તત્ત્વજ્ઞાનનું જે વિશિષ્ટરૂપ ધરાય છે તેને દર્શન કહે છે, જેની

* અમિત દેવલ બળવાન ગૌતમમુદ્દના જન્મ સમયે જુદા હતા.

x નારદનો “ હરિભક્તિ સુધાદય ” યોગમ્મ થ છે અને તેનો ઉલ્લેખ
વિદ્યાનભિક્ષુએ યોગસારમા કર્યો છે.

રીતે લૌકિક પ્રત્યક્ષ બાહ્યવ્યવહારવાળા જગત્તુ બાન કરાવે છે, તેવી રીતે તત્ત્વચિંતન એક અલૌકિક પ્રત્યક્ષરૂપે આતર અને બહિર્ વિશ્વના સત્ય-સ્વરૂપનું બાન કરાવે છે, તેથી તેની વિચાર-પદ્ધતિને દર્શન એવી મંજૂર આપવામાં આવી છે.

પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવિદ્યા અને ભારતવર્ષની તત્ત્વવિદ્યાનાં પ્રશ્નચર્ચાનાં મૂલમાં અને પ્રયોજનમાં ભેદ છે. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવિદ્યા કેવલ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ મામત્રી ઉપર રચાયેલા વિજ્ઞાનની પરમવ્યવસ્થા કથા પાયા ઉપર રચાયેલી છે તેની શોધ કરે છે, એટલે જગત્તુ મૂલ સ્વરૂપ કેવું છે તેનો (Ontology) અને તેના બાનનો અથવા અનુભવની રચના કેવી રીતે થાય છે તેનો (Epistemology) નિર્ણય કરવા બુદ્ધિનું મથન ક્રમાંમાં આવે છે, અને તે સત્ય નિર્ણયમાજ કૃતકૃત્યના માનવામાં આવે છે. ભારતવર્ષની તત્ત્વવિદ્યા જોકે સૃષ્ટિ-રહસ્ય અને જ્ઞાનવિકાસના મર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે તોપણ તે આત્મવાક્યને પરત્વે રહીને કરે છે. પણ તે આત્મવાક્ય અપૌરુષેય વેદરૂપ હોય કે પૌરુષેય બૌદ્ધાદિના વચન રૂપ હોય. આત્મવાક્યને અનુસાર ચિંતન, શ્રુતિને અનુસરના તર્ક કરવો એ ભારતવર્ષની તત્ત્વવિદ્યાની સિદ્ધ પ્રજ્ઞાલિકા છે. વળી તે તત્ત્વનિર્ણય શુદ્ધ તર્કના પરિણામ રૂપે નહિ, પરંતુ પુરુષના અર્થને એટલે જ પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવા સારુ હોય છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિ અથવા વચનને અનુસરના તર્ક કરવા નાર, અને કેવલ બુદ્ધિના વિનોદ અર્થે નહિ. પરંતુ પુરુષના પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવા સારુ ભારતવર્ષની તત્ત્વવિદ્યાની મુખ્યરત છે. આ કારણથી ભારતવર્ષની તત્ત્વવિદ્યા અપૌરુષેય દર્શનઅનુભવની શ્રુતિઉપર આસ્તિકભાવે ગ્યાયેલી, અથવા પૌરુષેય દર્શનઅનુભવની સ્મૃતિ ઉપર રચાયેલી છે.

તત્ત્વદર્શી મહર્ષિઓને જે અનુભવ પ્રતિબામાં જાગતો તેનો તેઓ સિદ્ધ્યમમૂલમાં પ્રવચનવડે પ્રજ્ઞેષ્ય કરતા, અને આ પ્રત્યક્ષ ભેદક્રમાં જેને વિચારો પ્રતિપાદન કરવામાં આવતા તેની પરિપક્વતા અને વૃષ્ટિનિષ્ઠતા, મોટી સત્તામાં અને નાની આંતર મંડળીમાં, ન્યાયપદ્ધતિથી કમોટી થતી. આ કમોટીએ ગરવા

તત્ત્વવિદ્યાના નિર્ણયો શ્રોતદાય પછી, ચોક્કસ અક્ષરવાળા નિસદ્ધિ બાવવાળા સારવાળા અને ધણા પ્રેશ ઉપર પ્રકાશ નાખનાવાળા લઘુત્તરકોષોમાં મુકવાયા હતા. આવા વાચ્યસમૂહને મૂળ કહેવામાં આવતું. આ મૂળકોષ સંપ્રદાયક શ્લોકરૂપ કારિકાઓ થતી ચાલી; સૂત્ર ઉપર માત્ર સમ્પ્રદાયનું બાન દેવાનારી ટીકાઓ અથવા વૃત્તિઓ થતી ચાલી, સુદના નર્તાર્યનું બાન દેરાવનાર તથા સદેહ, પૂર્વપક્ષ, દ્વિધાન્ત, ઉત્તરપક્ષ, સિદ્ધાન્ત વિગેરેના સૂત્રાનુસારી પરંતુ સ્વનત્ર તર્કવડે મોખના બાધ્યો થતા ચાલ્યા, અને તે ઉપર વિવરણો ટીકાઓની પણ પરાવડે ભાગતર્કનું તત્ત્વદર્શન ઇસીસન પૂર્વે ૫૦૦થી તે ઇમિ વીમનના સત્તરમા સિકા સુધી વિખ્યાતને પામ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે ન્યાય સૂત્રો ગૌતમ અથવા અક્ષપાદના ગ્યેવા, તેનાકોષ વાતસાધનનું બાધ્ય, તેનું ખંડન બૌદ્ધ દિગ્નાથે કરવા ઉપરથી તેનું મંડન ઉદ્યોતકારે બાધ્યવાર્તિકમાં કર્યું; તે ઉપર વાચ્યરૂપિતિમિત્રે બાધ્યવાર્તિક તાત્પર્યદીપિકા ગ્યી, તેનાકોષ ઉદયનાચાર્યે ન્યાયતાત્પર્યટીકા પચ્ચિદ્ધિ કરી તેના ઉપર વર્ધમાનને ન્યાયનિબ્ધપ્રકાશ થયો, તે કોષ પદ્યનામિત્રનો વર્ધમાનેન્દુ થયો, તેના ઉપર ન્યાયતાત્પર્યમંડન શકમિત્રે રચ્યું. આ પ્રમાણે સૂત્ર, કારિકા, બાધ્ય, વાર્તિક, ટીકા, નિવગ્ગોની ધાગ પ્રત્યેક દર્શનશાસ્ત્ર ઉપર થઇ છે, અને ગૌતમ બુદ્ધ પછી મહાસમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની શંકગચાર્યે પણ પોતાની બુદ્ધિને પ્રમાણ નવા દર્શનના પ્રણેતા તરીકે નહિ જણાવતા ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્ર, અને ગીતામૃતિના બાધ્યકાર તરીકે જ જણાવ્યો છે.

(૨) સર્વતંત્ર સિદ્ધાન્તો.

તત્ત્વવિદ્યાના આસ્તિક પ્રચારનો—ન્યાય—વેશેષિક—સામ્ય—યોગ—પૂર્વ—
ઉત્તરગ્રીમાંસા, અને નાસ્તિક પ્રચારનો—ચાર્વાક અથવા લોકાયતિક, ચાર બૌદ્ધ
મત અને જૈનદર્શન—આ સર્વમાં કેટલાક સિદ્ધાન્તો લગભગ મમાન સ્વીકા
રાયા છે, જોકે તેના પ્રકારમાં—તેની દૃષ્ટિમાં બે બેલગ્ગી સકાય તેમ છે

આવા સર્વતંત્રમાં સમાન સિદ્ધાન્તો ભારતવર્ષની તત્ત્વવિદ્યામાં નીચે પ્રમાણે તારવી શકાય છે:- (૧) કર્મસિદ્ધાન્ત અને જન્માન્તર પરિણામ. (૨) તે જન્મમરણાદિ સંસારચક્રમાં મુંઝાયેલો કોઈ સચેતન શરીરી-પણી તે વેદાન્તદર્શનનો આત્મા કહો, સાંખ્ય-યોગનો પુરુષ કહો, કે ન્યાય-વૈશેષિકનો અથવા જૈનોનો જીવ કહો; કે જૌદોનો વિગાનસ્કંધ-અથવા સંતાની કહો. (૩) તે બહુશરીરીના મોક્ષનો સંભવ; અને (૪) તે મોક્ષનું માધન સમ્યગ્ દર્શન અથવા તત્ત્વગાન.

કેવલ ચાર્વાક અથવા પ્રલક્ષ લોક વિના અન્ય કંઈજ નથી એવા જડવાદી લોકાયતિક વિના સર્વ વિચારકોનું સામાન્ય મંતવ્ય છે કે દેખાતા જગત્ કરતા ખીજો લોક છે; આ લોક તેવો પરલોક પણ છે. પ્રાણીઓ જે કંઈ કર્મ જીવનકાળમાં કરે છે તેના તેને ઐદિક ફલોજ મળે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તે કર્મના સંસ્કારો તે કર્તા તથા કર્તાના સંબંધિઓનું-તે સહ જન્મા હોય, અનુજ હોય, અથવા પૂર્વજ હોય ને-આ લોક અથવા ઇતર લોકમાં સુખ-દુઃખરૂપે ફલે છે, અને તે ફલને ભોગવવા અર્થે મરણાદિની પરંપરા પ્રત્યેક પ્રાણીને હોય છે. લૌકિક મરણુ તે માત્ર આ લોકની નિદ્રા અને પરલોકમાં જન્મવું એના જેવું છે. આ કર્મ અને તેના સિદ્ધિ-નિયમનો સર્વતંત્ર સ્વીકાર કરે છે, માત્ર તેના ફલોપયમાં તે કેવી રીતે ફલે છે તે વિવાદના વિષયરૂપ છે, કાતો તે કર્તાના આત્મામાં, અથવા તેના નિત્ય સંબંધમાં રહેનાર મનમાં, તે કર્મના આશયો અદૃશ્ય અથવા અપૂર્વરૂપે અથવા ધર્મોધર્મના સંસ્કારરૂપે રહી પ્રકૃતિના સિદ્ધિનિયમાનુસાર કુદરતી રીતે-જળતા હોય, અથવા તે ફલપ્રવર્તક કોઈ ઈશ્વરી સત્તાના ચિત્ત સત્ત્વના હોલના નિમિત્તરૂપ થઈ ફળતા હોય, અથવા જૈનદર્શન પ્રમાણે કર્મોદ્યોગ લેપ તરિકે જીવનને વળગતું હોય-અમે તે રીતે પણ તે કર્મ અને તેના ફલનો સિદ્ધાન્ત સર્વતંત્રમાં ઝડપ એટલે શાશ્વત સ્વીકાર્યો છે.

ખીજું આ કર્મના ફલને ભોગવનાર કોઈ છે તે સંબંધમાં પણ વિવાદ નથી. તે કેવા પ્રકારનો છે તે સંબંધમાં વિવાદ છે. પણી તે

ભોગવતાર ન્યાય-વૈશેષિક દર્શન પ્રમાણે સ્વયં જડ હોય અને બુદ્ધિરૂપ ગુણના સંબંધથી સચેતન રહેતો હોય; અથવા સાંખ્ય-યોગ પ્રમાણે તે સ્વયંચેતન હોય, અને બુદ્ધિનો પ્રેરક અને પ્રકાશક હોય, અને તેમ છતાં બુદ્ધિની વૃત્તિભજામાં પ્રતિબિંબરૂપે મુંચાયેલો હોય; અથવા વેદાન્ત દર્શન પ્રમાણે સ્વયં સંપૂર્ણ-સદ્, ચિત્ અને આનંદરૂપ હોય અને મિથ્યાજ્ઞાનરૂપે આદ્યત થઇ સંસાર બંધનને ભોગવતો હોય; અથવા બૌદ્ધ દર્શન પ્રમાણે ક્ષણિક વિજ્ઞાનની મિથ્યા ધારા વાહી-સંતાન-હોય અને તે ભ્રમરૂપે સ્થિર બાસતો હોય, અને તે ભ્રમ નિવૃત્ત થયે નિર્વાણ પામતો હોય. અથવા જૈન શાસન પ્રમાણે બદ્ધ અને મોક્ષ દયાવાર્જો અને છેવટે અનન્ત જ્ઞાન, અનન્ત દર્શન અને અનન્ત વીર્યવાળો સ્વનંત્ર જીવરૂપ પદાર્થ હોય.~
ગમે તે હોય.

ત્રીજું આ કર્મજાલમાં મુંચાયેલો સંસારી તત્ત્વજ્ઞાનરૂપે જ મુક્ત થાય છે, બીજા ઉપાયોથી યનો નથી. એ પણ સર્વ દર્શનોનો સમાન સિદ્ધાન્ત છે. તત્ત્વજ્ઞાન અથવા સમ્યક્દર્શન કેવી રીતે સંસાર બંધનને કાપે છે તે માત્ર વિવાદનો વિષય છે. આ બન્ન બધ કોઇ કર્મરૂપે, અથવા કોઈ દેવની ભક્તિરૂપે ત્રુટે છે-એ બાવના તત્ત્વજ્ઞાનની શ્રેણીઓમાં પ્રધાન પદે નથી, પરંતુ ગૌણ ઉપાય તરીકે છે.

ઉપનિષદોની પર્યાલોચના કરતા આપણે તત્ત્વવિદ્યા કાતો અધિભૂત માર્ગે વળેલી (Realism), કાતો અધિદૈવ માર્ગે વળેલી (Theism) કે અધ્યાત્મ માર્ગે વળેલી (Idealism) ત્રિવેણી જેવી જણાય છે, કપિલાદિ મહર્ષિઓએ મહાત્મા ગૌતમબુદ્ધના જન્મ પહેલાં આ વિચારની શ્રેણીઓને સૂત્રબદ્ધ કરી હતી, પરંતુ વેદના જ્ઞાનકાંડ ઉપરાંત પ્રાચીન યગકાંડ અથવા કર્મકાંડે પ્રજના ચિત્તમાં અદ્ભુત ધર ધાસ્તુ હતું. આથી વેદરાશિના તાત્પર્યની તાણાતાણુને લીધે યજુર્વેદે કર્મો જાણી રીતે યજ્ઞમાનને ઉત્તમકો-કર્મા અપૂર્વ દ્વારા લઇ જાય છે તેવી કેવળ કર્મકાંડની શ્રદ્ધામયી પણ શુદ્ધ જીવન પદ્ધતિ હતી; તે સાથે આ સમજું નામરૂપાત્મક જગત્ ખોલું છે,

અને પરમેશ્વર સાથે છે, અને તે સાથે પરમેશ્વરની દૃષ્ટિ વડે જગત્સૃષ્ટિ હાંકવી, અને "સત્યધર્મવાળી દૃષ્ટિને" ઉઘાડવી એવી ઐશ્વર્યમયી પશુ રસમયી ખીજી જીવન પદ્ધતિ પશુ હતી; અને તે સાથે કર્મની અને ઐત-જ્ઞાનની શ્રદ્ધાને તિલાંશરૂપે આપી આંતર ચિંતનવડે જગત્સૃષ્ટિ સાચું સ્વરૂપ શોધવાની ઉત્કટ વાસના પશુ હતી. શુદ્ધોદન રાજાને ત્યાં સિદ્ધાર્થનો જન્મ થયો ત્યારે ઘડ અસિન મહર્ષિએ આવીને, તે બાલકને જોઈ જે, બાવના વાક્યો કહ્યાં છે તે ઉપરથી સમજાય છે કે યિશુદ્ધધર્મના ઉપદેશાની તે કાળમાં અગમ્ય હતી.

(૩) ગૌતમબુદ્ધ (ઈ. સ. પૂ. ૫૬૩-૪૮૩)

આવા વિચારોની ત્રિવર્ણીનો વેગ જે સમયમાં પ્રભાવ યિત્તને આમ તેમ તાણતો હતો તેવા સમયમાં ઈ. સ. પૂ. ૫૬૩ માં નેપાલના પ્રદેશમાં કપિલવસ્તુ નામના નગરમાં હુમિની ઉદ્યાનમાં મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધનો જન્મ થયો હતો. તેઓ શાંત્ય જાતિના હતા. તેમના પિતાનું નામ શુદ્ધોદન હતું; માતાનું નામ મહામાયા હતું. જ્યારે તે અષ્ટમંથ, શેઠાને, મહાને, અથવા ત્યાગી સાધુને જોશે કે તરત તે પ્રવ્રજ્યા લેશે-એવા જ્યોતિષીના શલાહણને સાંભળી તેમના પિતાએ તેમને પરણ્યાથી દીધા અને સંસારના પરમ મોહક વૈભવની સામગ્રીમાં રાખ્યા હતા. પરંતુ મહેલમાં વૈભવમાં રહ્યા છતાં ઉપરના વૈરાગ્ય પ્રવર્તક કારણો તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યા વિના રહ્યા નહિ, અને તેથી તે વૈરાગ્ય અને અનુકંપાની જાવનાથી પ્રાણીઓના દુઃખનું નિવારણ થાય એવા અમોઘ સાધનની શોધમાં તેમણે "મહાનિષ્ક્રમજ્ઞ" અથવા "મોટી પ્રવ્રજ્યા" સ્વીકારી. તેઓ ઝોગજુગીસ વર્ણની વયે પોતાની પ્રિય પત્ની અને બાલકનો સઘળા રાજવૈભવસાથે ત્યાગ કરી રાતોરાત ચાલી નીકળ્યા. રાજગૃહથી ઉરુવેલા મયા-ત્યા પાંચ યોગીઓ અથવા સાધુઓના સંબંધમાં તેમણે બારે કષ્ટવાળું તપ કર્યું. તે તપથી શરીર અત્યંત કૃશ થવાથી મર્જિત થઈ પડી રહ્યા. છ વર્ષના આવા કષ્ટમય તપથી

તેમને સમજાયુ કે માત્ર દેહદમનવડે સિદ્ધિ નથી. તેમણે પુક્ત આકાર
 'વદારનું' મેવન દર્શુ; અને ધ્યાનયોગથી તેમને તત્વજોષ--"બોધિ" પ્રકટ
 થયો. તે બોધિવડે તે આવેશવાળા થયા અને તેથી તે છુદ્ધ દેહવાધા.
 ઉત્તરાદ્ધમાં પીરનાળીત વર્ષ પર્વત એક સ્થાનમાથી બીજા સ્થાનમાં પર્વટન
 કરના તે સામાન્ય પ્રજાને પોતાનો આદેશ ભોટખાષામાં સમજવના હતા.
 એંથી વર્ષે દેહનાશની જાતી પ્રતીતિ થતાં ધ્યાનયોગવડે તેઓ પરિનિર્વાણ
 પામ્યા, અને દેહનો વિલય થયા છતાં, તેમના અદ્ભુત બોધની ધાગમા
 અદ્યાપિ ભારતવર્ષમાં તેમનો ધર્મ ભોપ પામ્યા છતા, સધળા વિશ્વમાં તે
 ધર્મદાયથી છવે છે.

આ મહાત્માના ઉપદેશના મૂલ વિચારે હિંદુસ્થાનમા અને બીજા
 દેશોમા એટલા તો પરિવર્તનને પામ્યા છે કે તેના મૂલસૂત્રો ઉકેલવા કઠિન
 છે. પરંતુ જે જે સામગ્રીઓ આ દેશની અને પરદેશની તેમના ધર્મસાહિત્ય
 માથી મળી આવી છે તેનું એકીકરણ કરી વિચારતા સમજાય છે કે મનુ
 ધ્યની બુદ્ધિનો પ્રકાશ કેટલા અગમ્ય વિષયો ક્ષર પડી શકે છે. માતૃપ
 જીવનના ધણા અગમ્ય મર્મે ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધના "બોધવ" કેપ્રકાશિત
 થયા છે, અને ધણાના આતરે અમુના પડેલા કુધડયા છે તે નિર્વિવાદ છે.

(૪) પ્રાચીન બૌદ્ધ દર્શનનું વાડુ-મયઃ

જેવી રીતે બ્રાહ્મણોના વેદધર્મનું સાહિત્ય મંત્રસહિતા, બ્રાહ્મણ અને
 ઉપનિષદોમા એકત્ર થયુ છે. તેમ બૌદ્ધ-ધર્મનું સાહિત્ય બુદ્ધના નિર્વોણ
 પછી ચક્રવર્તી અગ્રેષ્ઠ મહાગજ (ક. મ. પૂ ૨૪૧) ના સમયમા પરિપક્વ
 બુદ્ધના અનુયાયીઓની પરિપક્વ થઈ ત્યા સુધીમાં ત્રણ વ્યૂહમાં પાલી બાપાના
 ગ્રંથોમા નિયંત્રિત થયુ હતુ. આ ત્રણ વ્યૂહ અથવા પીટકને સૂત્ર, પિનય,
 અને અભિધર્મ એવાં નામ આપવામા આવે છે. સૂત્રગ્રંથોમા ગૌતમબુદ્ધના

* પાલી બાપાના શબ્દો સંસ્કૃત બાપાની "છાયા" માં-ગુજરાતીમા
 સમજાય તેવા આપ્યા છે.

સિદ્ધાન્તો, વિનયપ્રયોગો બૌદ્ધ સાધુઓના આચારો, અને અભિધર્મ પ્રયોગો સૂત્રના સિદ્ધાન્તોની ન્યાય પદ્ધતિથી ચર્ચા વિગેરે આવે છે.

સૂત્રસમૂહને નિકાય કહે છે, અને તે દીર્ઘ-નિકાય, મધ્યમનિકાય, સંયુક્તનિકાય, અગોતર નિકાય, ખુદ્ધનિકાય (મુદ નિકાય)-એવા પાંચ વર્ગોમાં પડે છે. પહેલા નિકાયમાં સૂત્રસમૂહ લાખો હોવાથી દીર્ઘનિકાય, બીજામાં મધ્યમ વિસ્તારવાળો હોવાથી મધ્યમનિકાય, ત્રીજામાં આશ્મખંડ-ગીતા સંયોગ એટલે એકઠાં-જેવી રીતે બ્રાહ્મણોની ઉપનિષદોમાં-ચર્ચાપેલા સૂત્રો હોવાથી સંયુક્તનિકાય, ચોથામાં ચર્ચાનો વિષય એટલે અંગ એક એક વધતુ નતું હોવાથી અગોતરનિકાય, અને પાંચમાંમાં પરચુરણ બાળતો આવવાથી ખુદ્ધ (ખુદ્ધ) નિકાય કહેવાય છે, જેવી રીતે બ્રાહ્મણના આશ્મજ્ઞ પ્રયોગો ખિલકાડ છે તેમ આ છેલ્લા નિકાયમાં ધર્મપાદ, ઉદ્ધાન, ઇતિવૃત્ત, (ઈતિવૃત્તક) સૂત્રનિપાત, વિમાનવસ્તુ, પેટાવસ્તુ, રથવિરગાથા, રથવિરિની ગાથા, જાતક, નિર્દેશ, પ્રતિસંબોધમાર્ગ, અનુદાન, શુદ્ધવંશ, ચર્ચાપીઠક વિગેરે વિષયો આવે છે.

વિનયપીઠકમાં પાંચ પ્રયોગો આવે છે, તેમાં પ્રાયશ્ચિત્તનું સ્વરૂપ, નાના મોટા પાપનિવારણના ઉપાયો, ભિક્ષુ તથા ભિક્ષુણીના દોષો અને તેમાંથી છૂટવાના પ્રાયશ્ચિત્તો આવે છે.

અભિધર્મમાં ધર્મસંગતિ, વિભંગ, ધાતુકથા, પુદ્ગલ-પ્રવૃત્તિ, કથાવસ્તુ, યમક, પ્રસ્થાન,-એ પ્રકારે સાત ખંડ આવે છે. આ પ્રયોગ ઉપર ટીકાસમૂહને અર્થકથા કહે છે. મિલિન્દ પ્રશ્ન નામનો મિલિન્દ રાજાના પ્રશ્ન અને ઉત્તરરૂપ પ્રથમ તત્ત્વવિદ્યાના ધણા પ્રમેયોને જણાવે છે.

વિનયપીઠક પ્રધાનપણે શીલનું પ્રતિપાદન કરે છે, સૂત્રપ્રયોગ સમાધિનું પ્રતિપાદન કરે છે, અભિધર્મ પ્રશ્નનું પ્રતિપાદન કરે છે. જેમ કર્મ, ઉપાસના, અને જ્ઞાન વૈદિક વાસ્તવ્યના ત્રણ કાંડનો વિષય છે તેમ બૌદ્ધ વાસ્તવ્યના ત્રણ શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા એ ત્રણ વિષય છે.

(૫) ચેરાવાદ (સ્થવિરવાદ)

આ ત્રણ વ્યવસ્થા સાહિત્યને યોગવાઃ અથવા સ્થવિરવાદ-જૂદ બૌદ્ધોના નિમ્નો દેવોમાં આવે છે, પહેલી બૌદ્ધ પારાયણમાં જુદોએ-સ્થવિરોએ બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તોનો સંગ્રહ કર્યો તેથી તે “ચેરાવાદ” દેવવાય છે. આ સાહિત્ય બુદ્ધધોષ (ઈ. સ. ૪૦૦) તેમણે “વિશુદ્ધિમાર્ગ” ગ્રંથ લખ્યો ત્યાર પછી વધારે વિકાસને પામ્યું નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ માહરોના યાત્રા ગ્રંથોમાં આ પાલીભાષાના ગ્રંથોના સાહિત્યની પ્રત્યક્ષ માહિતી બહુ જણાતી નથી. આજુબુજુમાં જે બૌદ્ધમનુષ્યો વર્ણન આવે છે તે ઘણે ભાગે મૌલિક બૌદ્ધમત-સ્થવિરવાદ અથવા હીનયાનને લગતું નથી, પરંતુ બૌદ્ધદર્શનની ખીજ મહાંયાન યાખાના વિચારોના વિચાર-રંગથી “ગાયેય” છે. ત્રૈયાલિખા પહેલી બૌદ્ધ પરિવર્ત ગૌતમ બુદ્ધના નિર્વાણ પછી વગમગ સાં વર્ષે ભગવત્; એટલે ઇ. સ. ૫ ૪૦૦ વર્ષ ૬૫૨ બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયિઓમાં જે ભેદ પડ્યા હતા. એક પક્ષ સ્થવિરોના વિચારને માન આપનારો, અને બીજો મહાસંધને માન આપનારો થયો. જે પક્ષ સ્થવિર એટલે જુદોના મતને સ્વીકારનાર થયો તે ચેરાવાદ ગણાયો અને બીજો મહાસંધી ગણાયો. આ બે માર્ગને પાછળથી હીનયાન અને મહાંયાન એવી મંડા મળી છે. તેના નિર્ણયોમાં શા ભેદ છે તે આગળ વિચારીશું પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે ચેરાવાદમાં બૌદ્ધના ઐતિક નિર્ણયો છે.

પ્રાચીન બૌદ્ધ સિદ્ધાન્ત

(૬) દ્વાદશાંગ ભવચક્ર. અથવા દ્વાદશનિદાનમાલા.

મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધનો આતર પ્યાનયોગથી પ્રકટ થયેલા “બોધિ” નો જે નિશ્ચય થયો હતો તેનું આદ્ય સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે હતું—

* ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધને “બોધિ” પ્રાપ્ત થવા પછીના પ્રથમ દહ્યારોનું પાલી બાયાનું ૨૫ જણીતું છે, પરંતુ તેની મૂલ મસ્કૃત હોવા મધ્યએશી આના તર્ફન પ્રદેશમાં શોધખોળના પ્રસંગે Von Lecogને પ્રાપ્ત થયેલી તેનું ૨૫ પ્રા. પીથલની (Prof. Pischel) ઉકેલ નીચે પ્રમાણે છે:—

સંસાર જેવો છે તેનો ખુલાસો શી રીતે થાય છે ? આત્મા-શુદ્ધ-
અથવા પુરુષ જેવી સ્થિર વસ્તુનો સ્વીકાર કરી જે વેદવાદીઓએ નિર્ણય
કર્તા છે તે અબ્યુપગમવાદ છે. પરંતુ આપણા આંતર અનુભવ પ્રમાણે શું
સમજાય છે તેનો વિવેક તે વાદમાં નથી. તેથી આત્મ-શ્રદ્ધા જેવી સ્થિતિ

अनेकं जातिसंसारं संघावित्वा पुनः पुनः

मृहकारकमेषमानः त्वां दुखा जाति पुनःपुनः ॥

मृहकारकदृष्टोजसि न पुनर्मेढं करिष्यसि

सर्वे ते पार्श्वका यथा मृहकृष्टं विसंस्कृतम्

विसंस्कारगते चित्ते इहैव क्षयमव्ययाः ॥

બાવાર્થ:—“ અનેક જન્મના ફેરા ખાઇ ખાઇને આ દેહરૂપી ધર
બાંધનારને શોધતાં શોધતાં મેં ધણા દુઃખવાગી જાતિઓ ભોગથી; પશુ હવે
હે ધર બાંધનાર, (તૃષ્ણા) મેં તને ઓળખ્યો છે; અને હવે તું નવું ધર
બાંધી શકીશ નહિ. તારા ધરની વળીઓ બાંગી ગઇ છે, હાપર છૂંદે પડી
ગયું છે; અને સંસ્કાર વિનાનું ચિત્ત, ચત્રાધી હે મન, તું તૃષ્ણાના છેડાને
અહીંજ પામ.”

ગૌતમ બુદ્ધના આ “બોધિની પ્રથમ ભૂમિ” સાથે સરખાવે. શ્રૌત-
કાળના વામદેવની ગર્ભાવસ્થામાં સૂરેલી “તત્ત્વગાનની ભૂમિ:—

गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदाहं देवानां जनिमानि विश्वा

જતંમા પુર આયસીરસન્નધ: ક્યેનો જવસા નિરદીયમ્ ॥

ऋ. मं. ४. सू. २७

ગર્ભમાં રહેલા મને હવે આ દેહને ઘડનારી વાગાદિ ઇન્દ્રિયોના જન્મ ફરી
ફરીને શી રીતે થાય છે તે સમજાયું. આત્મારસેધી આ લોહાની બેડી જેવા
દેહોપડે હું બંધનમાં જઈડાયો હતો; હવે તો બાજ પક્ષીની પેઠે હું બંધન
તોડી મુક્ત થયો છું.

વસ્તુના સ્વીકાર કરી સંસારની ઉકેલ કરવા કરતાં આપણા આંતર અનુભવથી તેની કેવી ઉકેલ થાય છે. તે વિચારવાનું છે. આપણને અમુક હોય તો તેની પછી શું થાય છે—અમુકની પ્રતીતિ થવા પછી બીજી કંઈ વસ્તુને ઉત્પાદ અથવા ઉત્પત્તિ થાય છે તે વિચારવાનું છે. એકની પ્રતીતિએ બીજું પ્રતીત થવું. ઉત્પન્ન થવું—તેને “પ્રતીત્ય સમુત્પાદ” કહે છે.

આપણે આ સંસારની વર્તમાન જન્મમાં એ કોટિ-જન્મ અને મરણની અનુભવીએ છીએ. જન્મ અથવા જાતિ એ સંસારચક્રનું પ્રથમ અંગ છે, અને જરામરણ એ છેલ્લું અંગ છે.

જાતિ અથવા જન્મ શું હોય તો પ્રકટ થાય ? શરીર મન અને વાણીના પુનર્ભવને ઉત્પન્ન કરનાર કર્મ હોય તો જાતિ થાય, તે જાતિ થાય નહિ. ત્યારે જાતિ અથવા જન્મનો આધાર કર્મ ઉપર છે. આ જાતિ ઉત્પાદક કર્મનું પાશ્વિભાષિક નામ ભવ છે. જન્મેલાનું મરણ અને મરણ પામેલાનો પુનર્ભવ તે આ પ્રતીત્ય સમુત્પાદ છે. આ જન્મોન્નતર પરિણામનો નિમ્ન મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધે પ્રાચીન બ્રાહ્મણોના વેદધર્મમાંથી સિદ્ધાન્ત રૂપે જ સ્વીકારેલો જણાય છે.

બવ ક્યારે થાય ? જાતિઉત્પાદક કર્મ ક્યારે રચાય ? જ્યારે વિષયોના મામત્રીને બુદ્ધિ પકડી રાખે—તે તે વિષયોને “વળગણ” તરીકે પકડવામાં આવે એટલે કે ઉપાદાન થાય તો જ જાતિ ઉત્પાદક ભવ થાય. ઉપાદાન ન હોય તો ભવ નહિ, ઉપાદાન હોય તો ભવ, આપણો વાસનાનો કોશ ખપી જાય તો કર્મકોશ ખપી જાય આથી ભવની માફક ઉપાદાન નાથે ઘેડાયેલી છે.

હવે ઉપાદાન ક્યારે થાય ? તૃષ્ણા હોય તો ઉપાદાન થાય. તૃષ્ણા વિના વિષયોના “વળગણ” અથવા “પકડ” આવે નહિ. આથી તૃષ્ણા એ ઉપાદાનનું “પ્રતીત્યસમુત્પાદક”—એટલે પ્રત્યક્ષ કારણ છે. આ ધરણાધઃ નાગી, ઉપાદાનસામગ્રીને રચનારી, તૃષ્ણા એ બુદ્ધ ભગવાનને “પગરનારી” સમગ્રપ્ર કહી.

તૃષ્ણા ક્યારે થાય ? વેદના હોય-સુખદુઃખનું જ્ઞાન થાય તોજ સુખ મેળવવા અને દુઃખને ત્યજવા તૃષ્ણા થાય. જડપદાર્થને તૃષ્ણા નથી કેમકે તેને વેદનાનું જ્ઞાન નથી; તેમ નિરુદ્ધ યોગીને વેદનાના અભાવે તૃષ્ણા નથી. અનુકૂલ વિષયો મારાથી કદી છૂટા ન પડે, અને પ્રતિકૂળ વિષયો મને પ્રાપ્ત ન થાય એવી ઇચ્છાનું નામ તૃષ્ણા છે, અને તેમા પાછળના યોગ-દર્શનના રાગ અને દ્વેષનો સમાવેશ હાય છે. વિષયના અનુભવથી થતી વેદના વડે તૃષ્ણા થાય છે અને વધે છે.

ત્યારે વેદના શું હોય તો થાય ! દ્રવિયો અને અર્થનો સ્પર્શ હોય સંબંધ હોયતોજ વેદના થાય. ઇદ્રિયાર્થનો સ્પર્શ ન હોય તો શબ્દ-સ્પર્શ-સ્પર્સ-ગંધની અનુકૂલ અને પ્રતિકૂલ વેદના થાય નહિ.

ઇદ્રિયાર્થનો સ્પર્શ ક્યારે થાય ! જે પાંચ ચાર્ત્રિયો અને છઠ્ઠા મન રૂપ છ દ્વાર ઉદાસાં હોય તોજ સ્પર્શ થાય. તેદ્વાર બંધ હોય તો સ્પર્શ થાય નહિ. આ છ સ્પર્શદ્વારને પડાયતન કહે છે, કેમકે તે છ ક્ષેત્ર અથવા આયતનમાં સ્પર્શ થાય છે.

ત્યારે આ પડાયતન-છ સ્પર્શદ્વાર-ક્યારે ઉઘડે ? જે શરીર અને મન હોય (જે નામ અથવા શબ્દવડે સમજાતા વેદનાસ્કંધ, સંસારસ્કંધ, સંસ્કારસ્કંધ, અને વિજ્ઞાનસ્કંધ-વિશિષ્ટભાવે દેહરૂપે દેખાય ત્યારે નામ અને રૂપ પદાર્થ જણાય. મન અને શરીર-નામ અને રૂપ-વિશિષ્ટ ભાવે એટલે કે સંઘાતરૂપે અને માત્ર અણુઓના દગસારૂપે નહિ-હોય) તોજ ઉપરનું પડાયતન થાય.

આ નામરૂપ ક્યારે બંધાય ? શરીરમન સંયુક્ત આકારમાં ક્યારે ઘડાય ? જે વિજ્ઞાનની અણુગારી હોય તો. ભવિષ્યમા વર્ણવવામાં આવશેતે પાંચ સ્કંધોને જોડનારું કારણ વિજ્ઞાન છે. નામ રૂપનો-શરીરમનનો-સમુત્પાદ એટલે ઉત્પત્તિ વિજ્ઞાનને ક્ષીધે છે. ગર્ભાંબુમાં વિજ્ઞાનની અણુગારી હોય ■ તોજ વિશિષ્ટ નામ-રૂપવાળું શરીર થાય.

આ વિજ્ઞાન ક્યાંક થાય ? પૂર્વ સંસ્કાર હોય તો જ થાય મરણ સમયે જે કર્મસંસ્કાર જાગે તે પ્રમાણે પ્રજાતી જવાળા-બુદ્ધિની ચલુગારી થાય. તે વિજ્ઞાનનો દીપક નવા નામરૂપને-ચરીર મનને-પ્રમાણિત કરે. મરણ પછી અને નવા જન્મની વચ્ચે વિજ્ઞાનનો આત્મક વિક્ષેપ નથી જેમ એક દીવાની જ્યોતમાથી બીજા તૈયાર દીવાની જ્યોત સંબંધથી જાગે તેમ એક નામરૂપના સંધાતમા સળગતો વિજ્ઞાનનો દીવો મરણ સમયે નવા નામરૂપના સંધાતમા જળે. જેમ ગુરુ શિષ્યમા બુદ્ધિ પ્રસાર કરે; જેમ એક દીપજ્યોત અન્ય દીપજ્યોતિમા પ્રસારે જેમ લાખમા મુદ્રાની છાયા પડે, તેમ પ્રાયણસમયનું વિજ્ઞાન તેના પછીના વિજ્ઞાનને પ્રકટ કરી નવા નામરૂપની ધારને સચેતન બનાવે છે વિજ્ઞાનનેજ ચેતનાધાતુ કહે છે. આ વિજ્ઞાનબીજ સંસ્કારના વૃક્ષના રૂપ રૂપ છે. માતાના ગર્ભધ્યાનમા નવા નામરૂપમા આ “આનંદ વિજ્ઞાન” પ્રવેશ ન પામે તો તે નામરૂપ કલકલ વિગેરે ભાવને પામે નહિ. અને નવો ધાઠ થાય નહિ. આથી વિજ્ઞાન એ વિચિત્ર ઘટના કરનાર કારણ છે, અને તેના પ્રકાર સંસ્કારવડે ધકાપ છે. સંસ્કારવડે ઠઈ યોનિમા નામ અને રૂપની ઘટના કરવી તેના વેગ વિજ્ઞાનને મળે છે. જન્મેત્પાદક વિજ્ઞાન અને મરણેત્પાદક વિજ્ઞાન જે સંસ્કારથી થાય છે તેને “કૃત્પતિભવ” અને “મરણુભવ” એવી સદા આપવામા આવે છે. આ વિજ્ઞાનનું ઉત્પાદક કારણ સંસ્કાર તે ત્રણ પ્રકારનો હોય છે, તે સુખમય, દુઃખમય અને મોહમય એમ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે, અને તે વિજ્ઞાનના પ્રકારને બંધે છે.

આ સુખ દુઃખ મોહાત્મક સંસ્કાર ક્યારે હોય ? જ્યારે કાલ્પમંશુર વરુણમા સ્થિતપણાનું અવળું ચાલ હોય તો જ સંસ્કાર ઉગે. જો અવિદ્યા હોય તોજ સંસ્કારની ધારા ચાલે, સંસ્કાર હોય તો વિજ્ઞાન થાય એમ પરંપરા જગમરણ પર્યંત ચાલે.

ત્યારે ગાંતમબુદ્ધના અભિપ્રાય પ્રમાણે સંસાર ચક્રની પ્રતીતિ કાર્ય કારણની સાદગ્ય રૂપે-પ્રતીત્યસમુત્પાદ રૂપે બાર અંગમા અને ત્રણ કાંડમા નીચે પ્રમાણે ગોઠવાય છે —

પ્રથમ કાંડ

દ્વિતીય કાંડ

તૃતીય કાંડ

બૃહ જન્મનાં અંગો

વર્તમાન જન્મના અંગો

ભાવિ જન્મનાં અંગો

(૧) અવિદ્યા

વર્તમાન જન્મનું (૩) નિગાન (ગર્ભસ્થ રહુણુ)
ખીન કારણુ (૪) નામરૂપ (ગર્ભસ્થ દેહમા, કલ્પ,
બૂન અવસ્થા યુદ્ધુદ્ધ પેદી અને પન અ-
માં પડેલુ વરસા યાય છે)

(૨) સન્ધ્યા

(૫) પાપપાતન (જેમા ગર્ભસ્થ દેહની પ્રથાખાઓ યાય છે.)

(૬) અર્જ (જન્મ પછી ત્રણ વર્ષની ત્રિથિતિનું રૂપ)

(૭) વેળા (સામાન્ય રીતે ચોથા વર્ષમા પ્રકટ થતી)

(૮) તપ્તુર (અનીઆરથી ૫૬૭ વર્ષ સુધીની આશાની ખીવવણી)

(૯) ઉપાદાન (ચૌદનમા વિધિય વાસ નોનો સમય)

(૧૦) જન (નવા જન્મના દેહનું ખીન)

ભાવિ અસરો ૧૮-૯-૧૦ ની

(૧૧) જાતિ
(૧૨) જરામરણ
જેના વિસ્તાન
રમાં શોક, પ-
રિવેલનાં દુખ,
કુર્મનસવ વગે
ર દુખ સહધ
આવે છે

૧૮-૯-૧૦
૧૮-૯-૧૦
૧૮-૯-૧૦

૧૮-૯-૧૦
૧૮-૯-૧૦
૧૮-૯-૧૦

આ દ્વાદશ ગ ચક્ર “પ્રતીત્ય સમુત્પાદ” ઉપે જેમ એ- કે ગાડીયુ મળગેલું
ધળી ત્વરાથી કેન્દ્રતા પ્રગણિત વર્તુલ દેખાય તેમ દાગુમગુ ચિત્તના
પશ્ચિમોત્તરી એટલે ચેત્યોની ધાગાગે નનન દર્શાવ કરે છે એનુ નામ સમાર
છે અને તે માસ નો મુખ્ય મણિ અથવા મેઝ દહીએ તો અરિ હ છે

આ ભરચકના આગ અથવા આગએ જોદની મતિમા મધગા માનસ
પાવો છે, અને માથ પાવો છે કે ગહિ અને છે તો તેનો અ માનસ
પાવો સાથે કેના પ્રકાગનો મ ગંધ છે તેમ મધમા વધારે વિવેક પ્રાગીન જોદ
સાહિત્યમા થયો જણાતો નથી. જોનમ બુદ્ધે આ બીજબીજનાવ અથવા
કાર્પકા-જુમાનવાગા દ્વાદશ માનમપદયોના મનાનન ભર અથવા સસાર-
સગા આપી છે, અને તે દુખમય છે. તે દુખધાગનુ અનાદિ મૂલકારણ
અવિદ્યા છે. અવિદ્યાની મિથિનિને લહનેજ મરકાગ હત્પત્ર થાય છે અવિદ્યાને
લીધેજ તે પ્રાકી થાય છે, અવિદ્યા નિમિત્તથીજ તે કુમા થાય છે, અવિદ્યાને
લીધેજ તેમનુ આયુદન એટલે સમદન થાય છે, અવિદ્યાને લહને તેઓ
પરસ્પર સબધનાગા થાય છે, અવિદ્યાને લીધેજ તેઓ અદ્ભુ કાઢી માનરાણા
સ્થામા આવે છે, અવિદ્યાને લીધેજ તેઓ સયોગિ કાર્ય કરે છે, અવિદ્યાને
લીધેજ તેઓ વિજ્ઞાનરૂપ કાર્ય પ્રતિ અભિમુખ થાય ને, અને અવિદ્યાને
લીધેજ તેઓ અન્યથિ કાગ્યુ થાય છે. આ પ્રકારે અવિદ્યા નવ રીતે વિરિષ્ટ
અવિદ્યાનુ કારણ અને છે. જોદ મન પ્રમાણે કારણ હેતુરૂપ અને પ્રત્યક્ષરૂપ
એમ બે પ્રકારનુ ગણાય છે જેને લહને કષ્ટક હત્પત્ર થાય તે હેતુ અને
જેના આધારમા કષ્ટક દેખાય ને પ્રત્યક્ષ હેતુમા કાર્ય પગનું જ્ઞાન પ્રધાન
હોય અને પ્રત્યક્ષમા ભાવિ પરિણામેનુ પ્રધાન દર્શન હોય, જેમકે બીજમાથી
અકુર, યક, રાણા, પાખડા, પુષ્પ, રૂપ છત્યાદિ કાર્યપર પરા થવાથી બીજ
એ વૃક્ષનો હેતુ છે. અને મર્વ પરિણામેનું અકમ દર્શન થયુ તે પ્રત્યક્ષ છે.

(૭) પંચ રકધો.

આ ભરચક જેને પ્રતીન થાય છે તેનુ નામ પચરકધી હોય જેમ
પાય સાખાવાળું વૃક્ષ પ્રતિકાણુ ગદવાતું છતા જેનુ તે પ્રતીન થાય છે અને એનું

એ ૨૧-એનું જ્ઞાન થયાં છે, તેમ બવતીતિ રૂપરક^૧ધ, વેદનારક^૨ધ, સંઘારક^૩ધ, સંસ્કારરક^૪ધ, અને વિજ્ઞાનરક^૫ધના સમુદાયનો થાય છે.

૨૫રક^૬ધમા-ગૃહ ૨૫ર્થ ૩૫-૨૨-મંધ એ પાચ વિગેનો સંવેદન અને પાચ ઇન્દ્રિયો એ જન્યનો સમાસ થાય છે. પ્રાચીન બૌદ્ધ સાદિત્યમાં શબ્દાદિ પાંચ વિગેનો જ્ઞાન રતનનું અસ્તિત્વ છે કે નહિ, અથવા તે કેવળ મનોમય છે એ જાણન રૂપદ વિવેક થયો નથી. શબ્દાદિ વિગેનો, શબ્દાદિની પ્રતીતિ, અને ગૃહાદિની પ્રતીતિનું આયતન-એ ત્રણે “૩૫” શબ્દોડે પ્રાચીન સૌમતો જોળાળના જણાય છે; એટલે કે માત્ર વિગેનો, મદજીરૂપ જ્ઞાન, અને મદજીના સાધનરૂપ ઇન્દ્રિયો એ સર્વનો “૩૫” શબ્દમાં સમાસ થતો હતો. અર્થા આપણે જેને સચેતન શરીર કહીએ છીએ તેજ “૩૫” શબ્દથી જ્યવહરાતુ. આ રૂપરક^૬ધના ઘટક અણુઓને “મહાજૂત” કહેતા. ધર્મસંગતિમાં રૂપરક^૬ધની વ્યાખ્યા એરી આપી છે કે:—“ચાર મહાજૂતો અને તે ચાર મહાજૂતોના ઉપાદાનવડે-તે અણુઓના મંચલ દરવાના વેગરડે-જે રચના થાય તે ૩૫.” બુદ્ધધર્મ કહે છે કે જેમ માયાની જલને પાંચર જેવું દર્શાવે, પાંચને સુતરું જેવો દેખાડે, પંખીને જૂન જેવું દેખાડે, તેમ જે સ્વતઃ નીલતાદિ ધર્મવાળા નથી તે નીલપીતાદિ દેખાય છે માટે અણુઓ જાદુગરના અથવા માયાદરના જાદુજ જેલ જેવા હોવાથી “મહાજૂત” છે.

રૂપરક^૬ધ જેમાં છ આયતનોનો ‘સમાસ’ થાય છે તે ૨૫ર્થદ્વારથી વેદનાં રક^૬ધને રચે છે. મુખ, દુષ્પ અને મોહમયી વેદનાવડે એક બાજુથી સંઘારક^૬ધ અને બીજી બાજુથી સંસ્કારરક^૬ધ જાય છે. ૩૫ અથવા ‘શરીરનાં છ આયતન એટલે ઇન્દ્રિયદ્વારના ૨૫ર્થથી જે વેદના અથવા અસ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય તેમાથી રૂપદ સંઘા અથવા જ્ઞાન પ્રક્ટે, અને બીજી તરફ તે સંસ્કાર અથવા જલને રચે છે.

“સંઘા”વડે પ્રાચીન બૌદ્ધ રૂપદજ્ઞાન અથવા ‘વિવેકજુહિ’સંગતતા. અને તે નામ અથવા અભિધાન અથવા શબ્દદ્વારા પ્રક્ટ થાય છે. આથી ‘બૌદ્ધ’

સંસાર બે પ્રકારની માને છે:-બોદ્ધમાનવાણી આતર સંવેદન રૂપા, બોદ્ધમાનવાણી પણ સજ્જના આલંબનથી પ્રકટ થનારી સંવેદન રૂપા. પહેલી સંજ્ઞાને પ્રત્યક્-સંજ્ઞા અને બીજીને અધિવચ્ચન સંજ્ઞા-એવાં નાન આપે છે. યોગદર્શનમાં જે વિકટપટ્ટિ અને નિર્વિદ્ય વૃત્તિ-એવી પારિભાષિકમંજા ઉદય પામી છે તેના સમાનભાવવાળી આ બે સંજ્ઞાઓ છે. પાછળથી સંજ્ઞાશબ્દ ચિદ્ધનનો વાચક થયો છે. પરંતુ બાપા અથવા સજ્જના બપવડે જે ભાન થાય તે સંજ્ઞા એવો મૂલ બૌદ્ધદર્શનનો ભાવ જણાય છે. સજ્જના ચિદ્ધિવડે (આભજાનવડે) જે વસ્તુની જોળણ થી (પ્રત્યબિજા) નેતુ' નામ બોદ્ધ પરિભાષામાં સંજ્ઞા છે. સંસ્કારસ્કંધ વડે બૌદ્ધો અંતઃકરણની વિનિષ્ઠ રચના દરવાની શક્તિ સમજતા હતા. છુટક રૂપોને, છુટક સંજ્ઞાઓને, છુટક વિજ્ઞાનોને, વિશિષ્ટ સમુદાય અથવા સંતાનતું સ્વરૂપ આપનાર તામરીને સંસ્કારસ્કંધ કહે છે. તે સર્વને ભેગા કરે છે તેથી સંસ્કાર કહેવાય છે. આથી અનુભવની છાપને જ સંસ્કાર કહે છે, એમ નહિ સમજતા જે ઝોડાકરણ કરે તે સ્કંધને સંસ્કાર સ્કંધ કહે છે.

સ્પર્શકંધના સ્પર્શવડે ઉત્પન્ન થનાર વેદના, સંજ્ઞાસ્કંધને અને સંસ્કાર સ્કંધને રચે છે, અને તેમાંથી વિજ્ઞાનસ્કંધનો ઉદય થાય છે. સંસ્કાર સ્કંધમાંથી "પ્રતીત્યસમુત્પાદ" વડે, અકુટ દાહવાના નિપમ વડે, જે વિજ્ઞાન ગર્ભબિંદુમાં વર્તમાન જન્મના આરંભમાં પ્રવેગે તે વિજ્ઞાન પંચસ્કંધીમાં વિશિષ્ટરૂપ પકડી અનુભવમંદિર ચણે છે. બુદ્ધધોય અર્થશાસિનીમાં વિજ્ઞાનના ઉદયની પ્રક્રિયા નીચે પ્રમાણે આપે છે:-

"ચિત્ત પોતાના આલંબનને સ્પર્શ કરે છે, અને તેમાંથી વેદના, મંજા, અને ચેતના જાગે છે. આ સ્પર્શ અનુભવમંદિરના જાણે સ્તંભ હોય તેવા છે, અને બીજું બધું જાણે મંદિરનું ઉપરસ્થ (મંભાર) હોય એવું છે. પણ આથી એમ ન સમજવું કે માનસ વિજ્ઞાનની પદ્ધતિમાં સ્પર્શથીજ આરંભ થાય છે; દાગણ કે એક ચિત્તના પ્રવાહમાં આ પડેલું અને આ પડી આવે છે, એ કહેવું સાદસમાજ છે. ખરી રીતે એકા વખતે

વેદનાનો, નંનાનો, અથવા એતનાનો સ્પર્શ થઈ શકે છે. તે સ્પર્શને લીધે વિષયોને આપણે નમજી મારીએ છીએ. તાત્પર્યના સ્પર્શ ન થોગ જેવો એક બાજુનો આ આ-નગ્નસ્પર્શ નથી. પરંતુ વિષય અને વિજ્ઞાનની અથડામણ થવાથી-સ્પર્શ થવાથી જોખનો જન્મ થાય છે, એ નિર્વિવાદ છે જેમ તેવો બાહ્યસ્પર્શ પણ પદાર્થ માટે સ્પર્શ થાય, જેમ ધ્યાનનો બાહ્ય સ્પર્શ સાથે સ્પર્શ થાય તેમ ચિત્તનો સ્પર્શ એ ધર્મ અથવા ગુણ છે, એટલું જ નહિ પણ તે સ્વભાવ છે. આ સ્પર્શ પાસે બાહ્ય દન્દ્રિયોના આયત્નમાં ગુણ અને સ્વભાવ-એક એ પ્રકારનો હોય છે. એટલે કે અમુકાદિ દન્દ્રિયો બાહ્યાર્થનો ઉપરનો સ્પર્શ કરી સ્પર્શવાળા થાય છે, અને પછી તે અન્ત જોખવડે સ્પર્શમયી બને છે. પરંતુ છઠ્ઠા આયતનમાં એટલે મનમાં આ સ્પર્શ ગુણ-ગતિ થતો નથી પણ સ્વભાવ રૂપ થાય છે. સામાન્ય મનના વિષયોને મન સાથે સ્પર્શ અથવા સબધ અથડામણના જેવો નથી, પણ જળના કણો જેમ એક બીજા સાથે સ્પર્શમાં આવી પ્રવાહનું રૂપ પકડે તેમ ચિત્તની મગ્નિમાં ટૂંકના મતાનો સ્પર્શવડે ચાલ્યા કરે છે. મૌલ મૂલમાં એ જાકગના માથા ભોગા થાય, અથવા બે હાથતાલ ભેગી થાય અને જેવી રીતે ધ્વનિ થાય તેમ અર્થ, ધ્વનિ અને મનનો યોગ અથવા સબધ થવાથી વેદના થાય છે-એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે. વેદના જોકે વિષયોથી કલ્પન થાય છે, તોપણ ચિત્તમાં તે અનુભવાય છે. વિષયના ગમનો અનુભવ લેવાનું પણ વેદનાસ્કંધને મળે છે, એ કે બીજા સ્કંધો વિષયાનુભવના રસમાં થોડા થોડા ઝમકોળાય છે. વેદના સ્કંધ ગમ્મ છે, અને બીજા સ્કંધો પાચક છે. જેમ રાત્રની ઉત્તમ રસોઈ તૈયાર કરનાર પાચક ભોગ બધા લે પરંતુ તે ગમ્મને તે સ્વતંત્ર ભોગનો પ્રસાદ મળે છે તેમ વેદના સ્કંધ ભોક્તા છે, અને બીજા સ્કંધો ઉપભોક્તા છે "

સ્પન્ધના વિષયો, સ્પર્શવડે સંતા સ્કંધના પ્રયત્ન, એતના, વગેરેને, કલ્પન કરી, તેથી જે વેદનાસ્કંધ બને અને તે વડે વિચિત્ર સુસ્કંધ સ્કંધને ધડે, અને તે વડે વિશિષ્ટ ચિતાન સ્કંધ ધડાય-આ ચિત્ત અને ચેત્યના વિશિષ્ટ સંપ્રદાયને "૬ ૧૬" એ પ્રકારનું માનવું એ મૂલ અવિદ્યા

છે તા પાચ સ્થ વિનાય " " એવો ઓઈ આયિ પાર્થ નથી,
હના એવો છે એક માનવામાં આને છે તેનું નામ અવિદ્યા છે આ
અવિદ્યાના બળવાળા પચ સ્થથી મગ્ગમ્મના અથવા બલચક્ર ચાલે છે

(૮) અવિદ્યા અને નેના આમવો.

સ્થિત રહતું નહિ છતાં, સ્થિત રહતું ના સ્થિત રહનાના અનાદિ
દોષને અવિદ્યા કહે છે આ અવિદ્યા પરેલી કે તેના પશ્ચિમો સ્વરૂપાદિ
પહેલા તે વિવેક મનાને મદને રાવી મોહન પ્રમાણે અવિદ્યા અને
સરકાશે પચ પ્રતીત્યસમુત્પાદથી જાણ્યા છે તેમ મનુષ્યમય
અને અવિદ્યા પચપચ પ્રતીત્યસમુત્પાદી ના છેના છે એવે ક પચ
સ્થની ધારા જેને જીવન નામ આપ્યો આપીએ તેમા એક-પણાની
અથવા સ્થિતપણાની શ્રદ્ધથી તે સતત ચાલ્યા શ્રે અને ૧ મંદ નહિ એવી
વાસનાને લીધે અવિદ્યા પોષાય છે અને તે અવિદ્યા સંક્રાંત, વિગ્નાન,
નામરૂપ-ગે પચપચમા બલચક્ર ચાલે છે જેમ રાત પિત્ત અને
દૃષ્ટ પ્રતિરૂપે દેહના પોષક છે અને વિદ્યુત ચાલ્યાએ જેના નાન મનાગ
એટલે દોષરૂપ મગ્ગામ છે તેમ અવિદ્યા ત્વન એટલે મૂનરૂપમા બલચક્રને
ચલનના નથી પણ વિદ્યુત ચાલ્યા બલચક્રને ચાલ્યા છે અવિદ્યાના જે નિમિત્તો
પરિણામો પ્રતિ પ્રેર છે તેને ' આમન -એવે મદને ઉત્પન્ન શ્રે તેવો રસ
કહે છે આ આમનો આગ છે (૧) મમાસન (૨) બવાસન (૩) દ્વષાસવ,
અને (૪) અવિદ્યાસન

અનાદિ વિવેકને મેળવનાની વાસના જન્મ અથવા રાગને કામાસન
શ્રે છે પચસ્થમા એટલે સચેતન દેહમા જીવનાની ક્ષણને બવાસવ
કહે છે મોહના મણુમગુરતાના સિદ્ધાન્ત અથવા દર્શન અથવા દૃષ્ટિથી
અવળી દૃષ્ટિ સેવવાના વેગને દૃષ્ટયામન કહે છે અને અગ્નિય, અનિત્ય પદાર્થ
સમગ્રમા ગ્રિયતા અથવા નિત્યતાની મુદ્દિને મૂન અવિદ્યાસવ શ્રે છે

ત્યારે આસનો અવિદ્યાના અમુક સામાન્ય નિકારો છે ત્યારે દ્વેષ એ વિશેષ નિકારો છે. પ્રાચીન જૌદો લોભ, દોષ, મોહ, માન, દુષ્ટિ (એટલે જોડા સિદ્ધાન્તને પકડી ગળવો) વિચિકિત્સા (સંશય) આવસ્થ, ઉદ્વેગપણું, અક્રીડત્વ (નિર્લજ્જપણું) નિગ્રે નામની દ્વેષોની ગણના કરે છે, અને લોભ, દોષ, (ક્રોધ) અને મોહ એ ત્રણ વર્ગમાં વહેંચે છે.

અવિદ્યાના આસનો, અને દ્વેષો વેદનાસ્ત્વ, સંસારસ્ત્વ અને નિત્યાનસ્ત્વમાં જોડાયેલા છે, અને તે વડે દાયિક, વાચિક અને ગાનમિક ત્રણ પ્રકારના કર્મો થાય છે.

(૬) અવિદ્યા નિવૃત્તિના અને નિર્દોષના ત્રણ ઉપાયો.

આ આસનો અને દ્વેષો દૂર કરવા અને અવિદ્યાના પ્રભાવો વેગ નિવૃત્ત કરવા પ્રાચીન જૌદો ત્રણ ઉપાયો જણાવે છે:—(૧) શીલ (સંચરણ) (૨) મહાધિ, અને (૩) પ્રજ્ઞા અથવા શુદ્ધતાન.

પાપકર્મથી નિવૃત્ત થવું અને સત્કર્મનું સેવન કરવું—સારાગ યોગશાસ્ત્રના યમ અને નિયમરૂપ અંગો—તેને શીલ કહે છે. પ્રાચીન જૌદો શીલના ચાર વર્ગ પાડે છે. શુદ્ધચત્ત (પારિભાષિક શબ્દ ‘ચેતના’), અનુકૂળ વિચારધારાનું સેવન અથવા સદ્વિચાર (પારિભાષિક શબ્દ—ચેતસિક) મનનું અનુકૂળ (પારિભાષિક—સંવર), અને મનથી નકકી કરેલા આચરણ-

આ વિચારો “ધર્મસંગિની” ના આધારે લીધા છે પ્રાચીન જૌદોમાં ચિત્તના બાવો અથવા આવેરોનું વર્ગીકરણ સામ્ય-યોગ જેવું સ્પષ્ટ નથી પરંતુ લોક વ્યવહાર પૂરતું જણાય છે. સામ્ય-યોગમાં અવિદ્યાના ચાર પર્વો મગ, દ્રેષ, અગ્નિના અને અમિનિવેગ (મગ્ન બધ) આ પ્રાચીન જૌદના “આસવ” સાથે મળતા છે, આ ચાર પર્વસાથેની અવિદ્યાને સામ્ય યોગ ચિત્ત નદીને ઠોળનાર હોવાથી કલેશ કહે છે. જૌદદર્શનમાં સામાન્ય રાગાદિ દોષને આસવ, અને વિશેષ અથવા ઉત્કટ વેગવાળા ભાવને ક્લેશ કહે છે.

માંથી ડગતું નહિ (પાનિજાગિક અન્વનિકમ)^૧, સંવર અથવા સંગમ પાચ પ્રકારનો છે. (૧) પ્રાનિમોક્ષમંતર એટલે જે સંયમ જાંધનસાથી દયામાંથી છોડાયે તે. (૨) સ્મૃતિનંવર એટલે નિમ્ન્યનું વિસ્મન્ધ કદી ન થાય તેની રિપતિ એટલે અષ્ટ સાધનાના અથવા અપ્રમાદ, (૩) જ્ઞાનમંવર એટલે જ્ઞાનો ગમે તેમ નજવા ન હેનાં જે ન વસ્તુમા લાડી અટકાવતું. (૪) ક્ષાતિ-સંવર એટલે હાંકને મક્કન કરવાનું ધર્મ, (૫) વીર્ગસંવર એટલે ચિત્તના જાળને ટકારી ગમતું.^૨

શીયના એવનથી ઘરી, મન, અને પાણીના કર્મો વ્યવસ્થિત થાય છે, એટલે કે નિગમિત પ્રકૃતિ થાય છે શીયવરે સાધકને સ્ત્રોતાપસભાવ થાય છે, એટલે કે તેના ચિત્તનું વર્તન નિર્વાણ પ્રતિ વળે છે, અને તે “ સદૃશગામી ” એટલે કે એકવાર અવનનનાર અથવા જન્મ પામનાર થાય છે.

શીયનંપજ પુરુષ વા નીએ જે બીજાં ઉપાય મેલવાનો છે તેને સમાધિ કહે છે. એક આલંબન હપર મમ અને હપ વિનાની ચિત્તની સરિતા એકામના વાળી આવે તેને “ કુલચચિત્તની એકામના ” અથવા સમાધિ કહે છે. આ સમાધિ અનુક્રમે ધ્યાનમમાધિ,^૩ ઉચ્ચાગમમધિ અને આપત્તા મમાધિ નામવાળી થાય છે.

૧ આ એવના, એવસિક, મંવર અને અન્વનિકમ-નામની ચાર શીય પદ્ધતિ પાછળના વેદાન્નગાત્રની શુભેચ્છા મુનિચાગણા, નનુમાનમા અને સત્તાપતિ એ ચાર જ્ઞાનબુધિકા સાથે મળતી આવે છે.

૨ જુઓ યોગદર્શન જેમા સમાધિના બે પ્રકાર વર્ણવ્યા છે. એક બવપ્રત્યય એટલે સંસાર બીજનો નાશ ન કરનાર જેડીકે મિટ્ટો અને પ્રકૃતિવીન પુરોની સમાધિ, અને બીજી અદા, વીર્ય, સ્મૃતિ અને પ્રમાના અનુક્રમે ઉદયવાળી દ્વિપાયપ્રત્યયમમાધિ.

૩ સામ્યયોગમા આ ધ્યાન સમાધિને અપરવૈરાગ્યબુધિકા કહે છે. તે ચાર છે—યતમાન, વ્યનિરેક, એકેન્દ્રિય અને વશીકાર. રાગાદિ

આ તથા પ્રથમ ભૂમિકાની સમાધિઓ દહેરાય છે. આદ્ય નિદારા-
દિમા તેના વિકારોની દોષ બાવનાથી, આપણુ સરીગ ચાગ જુલિયાદિ વિકારી
ધાતુઓના આણુઓથી ગ્યાગેયુ છે, તેની અખડ જાનનાથી, હુદના, સવના
અને ધર્મના ગુણોના અનુભવગુણી, ક્ષીયના પત્તમ પશ્ચિમોતુ ચિત્તન દગ્રાથી
દાન અથવા ત્યાગ વ્રતિની અનુભૂતિથી, મનુની અખડ અનુભૂતિથી,
અને સર્વના વિનાશની અનુભૂતિથી આ આગભૂમિકાની સમાધિ
થઈ શકે છે.

આ આગભૂમિકાની સમાધિ “આપન્ન” એટલે નિદ્ર ભૂમિકાની
થવા સાડ કેટલાક બાલ્ય ક્રમચારો જેવા કે જ્ઞાનાદિનું મંત્રન, મૃતગનીગતું
અવરોહન, વિગેરે વૈગમ્યના શ્રેષ્ઠ માધનો સેવનાના હોય છે. આને “અશુભ
કર્મત્યા” દહે છે, એટલે અશુભ કર્મનું અવગ્રહન-અથવા અશુભ
કર્મના ફલરૂપ આપણુ શરીર છે તેની નિદા બાવરી. બળી રાગીર રચના,
તેના નિદારોની રૂનઃ પુનઃ બાવના વડે (“દાયમતાસતી” એટલે “દાય
ગતાતુરમૃતિ”) કાયામા રહેલા દોષોનુ બાન જન્યત કરત વળી પ્રાણના
પ્રશ્વાસ (પરસાસ) અને આશ્વાસ (આરસાસ) નુ બાન એકાન્ત રથાનમા
કરવુ સામાન્ય પ્રાણની ગતિ આમતિ આપણે બાન પૂર્વક જોતા નથી,
પરંતુ તે સબધી વિચાર કરતા તેનું સ્વરૂપ અવલોકાય છે તે ગતિ
આગતિને મર્જ્ય વડે અવલોકવી, અને તે માધનવડે ચિત્તને એકાગ્ર કરવુ
એને “આન પાન સતી” એટલે કે “પ્રાણાપાનમૃતિ” દહે છે.

દોષોને પકડ કરનારો પ્રથમ ક્રપાય અથવા પ્રથમ તે યતમાન, તેમા
કેટલા પાક્યા અને કેટલા અપકવ રહ્યા તેનો વિવેક કરી શ્વેષો તે વ્યતિરેક,
અને નિપથોના દર્શન થવણુ સમયે બાલ્ય ઇન્દ્રિયો અશુદ્ધ રહે, અને મનમા
તે નાશ પામનો વેગ સમગ્રાય તે એકેન્દ્રિય અને બાલ્ય અને આત્મ ઇન્દ્રિ
ય અપ્રકવ રહે તે વશીકાર

પ્રાચીન બૌદ્ધોએ વૈરાગ્ય (હેતુ) અને સમાધિ (ફલ) નો
બેદ કોઈયો નથી, અને વૈજગ્યરૂપ સાધનને સમાધિ નામ આપ્યું છે.

અશુભ કર્મના કલ્યાણની નિમિત્તિ વડે, દાસના દોષાની અનુનિમિત્તિ વડે અને પ્રાણાપાનની ગતિ આગતિ વડે, થતી ચિત્તની અનુભવનિમિત્તિ વડે જેમને “આપત્ત સમાધિ” થાય તેઓ ક્રમજ “અહમિદા” કરી શકે આ “અહમિદાર” મિદ્ધ કરવા તેણે ચાર બાબનાં સિદ્ધ કરી પ્રથમબાબના ને મૈત્રીની છે માર્ગચિત્ર મેત્રી બાબના સિદ્ધ કરવા તેણે દુષ્પ્રમાણને શી રીતે નિવૃત્ત કરે અને કેવી રીતે હું સુખી થાઉં, શી રીતે જગમન્યાદિ ધર્મથી પર જાઉં, શી રીતે પ્રસન્ન મનુષ્ય-એ જેની પોતાના સમંધમાં ધન્યતા થાય છે, તેની ધન્યતાઓ ઇતર પ્રાણીઓને પણ દુખનિવૃત્તિની, સુખ પ્રાપ્તિની, જગમરણ્યુ જીવનની, અને પ્રમત્ત મહેવાની થાય છે માટે શન, મિત્ર, -દાસીન સર્વમા તેઓ સુખપૂર્વક જીવે એવી બાબના બાધથી, એટલે કે બીજાના સુખમાં પોતાનું સુખ જેવું કોઈના ઉપર ક્રોધ ન કરવો, બીજાએ કદાચ અપકાર કર્યા હોય અને તેથી કોઈ અપમાન થાય તો તેણે વિચારવું કે પોતાના ગોઠમાં આના ક્રોધ વડે વધારો કરવા કરતા પોતે જે શીન સપાદન કર્યું છે તેને ઠકાવવામાં તે આવેશનો ઉપયોગ કરવો. આવેશજન્ય બલ જીવને અપાવવામાં વપરાય તેના કરતા શીલને વધારવામાં વાપરવું. અપકાર કરનાર પ્રાણી સ્વતઃ આવેશથી હણ્યેલા છે, તેને આપણે ક્રોધ નહીં વધારે હણ્યો ? બીજા ક્રોધનાળા થાય ત્યારે આપણને અરીક લાગે છે તો આપણે પણ તેવા આવેશને વશ વર્તવું ? વળી કોઈ પણ પદાર્થ ગ્રિય નથી સર્વ ક્ષણિક છે, ને પચન્નકધીરૂપ પ્રાણીએ આપણને અપકાર કર્યો તેનું માનીએ તો તે પણ વિનાશી છે, અપકાર તે સંયોગી કાર્ય છે, અપકાર કરનાર જેવી રીતે આનંદચક્ર નિમિત્ત છે તેવી રીતે અપકાર ભાગવનાર પોતે પણ આનંદચક્ર નિમિત્ત અપકારના હેતુમાં છે, અને તેથી એક નિમિત્ત ઉપર જવામદારી મૂકવી અને બીજા ઉપર ન મૂકવી એમાં ન્યાય શો ? કહેનાતા અપકારની ચોક્કસતા વિના આપણો અપમાન થતો નથી. વળી આવા સદ્વિચારના હેતુ પછી પણ ક્રોધ ન શમે તો પુનઃ વિચારવું કે અપકાર કરનાર તો પોતાને જ અનર્થ કરનાર હોતો અને હું જે ક્રોધ વશ થાઉં છું તે ક્રોધજન્ય પાપકર્મ વડે જગતમાં વધારે

અર્થ જાના માં મુદ્ધ આપ સચ્ચિદાનંદ ગોપાલે જાગી માનમાં મેલી બાવના ન મારી

મિત્ર તથા સુગોના દાંતે જાણે મુદ્ધ બાવના નહીં દેવી આપના કુલપ ઉપામા સુચારેના પ્રાપ્તિઓ નિર્ધારના માર્ગ પ્રદાન થતા નથી તે નેહા મિત્રોએ અને ન જાણેના દુર્લભોના નારાજીવોના સમ વિરથા તે દુર્લભ ઉપોદ્ધાનિ પથ શુભ ની જાણના પેટે

કુપર્થ દના માં જીવોને મુદ્ધિત મદન નમનના બાવનાઓ ન કુપર્થ દના નિર્ધારે દેવતા । કાળે તે પેલા મેરાથી ચિત્ત નહીં નહીં વાદનારી છે

ના સ્મરિતગતી આગાવના રો સાન માનથી છે

૧૫ આ નમગાધિ (જે રહે સીત ચિત્તિ અને વૈરાગ્ય દૃઢ થાય છે) અને પ્રભસિદ્ધિ (જે વડે ચિત્તની પ્રમતના મિદ થાય છે) પછી પ્યાની આગળ મનાની ભુદ્ધિના નિમિત્તમાર્ગે જાણે છે પહેલી ભૂમિમાં ગમે તે પદાર્થના રચન આનંદને નામ પ અને માનમાં ચિત્તના હોય છે તત્ત્વજ્ઞાન અને વડે દૃઢિસિદ્ધિ મરી, પછી તે આલખના તત્ત્વજ્ઞાન નામ રિત ચિત્તમાં તેના નામરૂપ અને સંબંધને ધારણાટી નાવથી ચિત્તવદુ આગિયો જાણ્ય ત્યારે વિનિર્મલ સંજ્ઞા ત પદાર્થના નામરૂપ અને સંબંધ માં બાન વિના અરૂપે અનગામ પામે ત્યારે વિચારે યાન શુભ સમજવું જુદાં એક મુદ્ધ વપમાં રહે આ બે પ્યાનો બેદ દરારે છે એ પછી જેમ પે પાખો જાણવું વધુ રહે તે માં અને રૂપ માંની પે પાખાના સંબંધમાં ચિત્તનું વિનિર્મલ છે વા જેમ તે પછી પાખોના શ્રદ્ધાટ નિના વિસ્તારનાથી મે પ જોથી આમરામાં પનના વેગે અનુસંગત અથવા અજાણી એક દિશામાંથી બીજી દિશામાં ન રહે ગતિ મુદ્ધ જાણ્ય તેમ ચિત્ત નામ આ રૂપને આશ્રય અથવા મ લી વિના પોનાના આત્મ નાવથી ધોયરૂપે પનટાય ત્યારે વિચારધ્યાન થકુ સમ

આ બે ભૂમિકાના ધ્યાનરૂઝે ગિત ધણુ સૂક્ષ્મ પ્રસાદવાળું (પાદીમાં પ્રીતિવાળું) થાય છે અને તેને આતરગુણુ-નિગ્નનંદનુ-બાન થાય છે. તેમા અગિમાન જાગે છે. આ પમાણે ધ્યેય વસ્તુના સ્વરૂપના બાન વડે જે આનંદમાં ચિત્ત લીન થાય છે અને તેમા “દુષણ”ની પ્રતીતિ થાય તે ધ્યાનની પ્રીતિ ભૂમિકા અને સુખ ભૂમિકા કહેવાય છે. આ સર્વમા ચિત્તનો પ્રયાદ એકમાત્રી અથગ એકાગ્રતાનો હોય છે.

વિતર્ક અને વિચારગાત્રી ભૂમિકાની પ્રીતિ અને સુખના આગ્રાદવાળી એકાગ્રતાગ્રન્થ ધ્યાનમગાધિ મિત્ર થયા પછી, ચઢીયાતા પ્રકારનુ જાગુ ધ્યાન હોય છે તેને નિવેનર્ક અને નિર્વિચાર કહે છે પરંતુ સતિર્ક અને સનિચાર ધ્યાનમા ચિત્તના પ્રસાદનુ નાગરૂપ સાથેનુ અને નામરૂપ વિનાનુ આપણને બાન હોય છે પરંતુ આમા ધ્યેયનુ જ પ્રાધાન્ય હોય છે ધ્યાન કરનાર અને ધ્યાન કરવાના માનુષીની ન્યૂનિ ગતુની નથી ધ્યેયની સૂક્ષ્મ અથગ સૂક્ષ્મ આકૃતિ અથગ બાવ અચલ દીપ જેવો પ્રદાંશી છે. અને તે વડે પ્રીતિ (મરિગેપ ગ્વાનંદ) અને સુખ (નિર્વિશેષ ગ્વાનંદ) પ્રકટ થાય છે.

આ ધ્યાન થયા પછી-નિર્વિનર્ક અને નિર્વિચાર બાવે ધ્યેયનુ સ્વરૂપ અનુભવ્યા પછી-તે ધ્યેયરૂઝે ઉત્પન્ન થતી પ્રીતિમા તેનો મોહ છૂટી જાય છે તે ધ્યેય સ્વરૂપના આગ્રાદમા ગુચ્છાતો નથી ગુદવોપના નજદોમા કહીએ તો તે આરૂઢ ઉપક્ષાવાળો (દૃઢ વશીકાર વૈરાગ્યવાળો) અને ક્ષીણામવ થાય છે, પરંતુ પ્રીતિ છૂટ્યા છતાં સુખનામના અવિશેષ રહે છે. તવિશેષ પ્રીતિ નહિ તોપણ નિર્વિશેષ સુખની “ લગની ” લાગેલી હોય છે પરંતુ આ અતિમધુર નિર્વિશેષ સુખમા જાધનનાળી સ્થિતિ ભોગવવાને જદ્વે તે ઉપેક્ષાવાળી સ્થિતિ ભોગવી જાણે છે. આ સ્થિતિમા સુખના અનુભવ સથે પરમ વશીકાર, ધ્યાન કરનાર ચિત્તને હોય છે.

સુખ અને દુખ, રાગ અને દ્વેષના ઉત્પાદક મરજા મૂળોનો ઉ-છેદ થયા પછી ધ્યેય વસ્તુની જાણે જન્યતા થઈ ગઈ હોય એવી તીન “ ઉપેક્ષા ”

(વેગવ્યવસ્થા અર્થમાં આ સમય વપનયેતો છે,) વડે જે વસ્તુ જોડાવના ઉત્પન્ન થતી તે ધ્યાનની ટેવથી જૂઠ્ઠા છે ચિત્ત આ જૂઠ્ઠા સ્થિતિ થવા પડી પવનગર્ભિણી છે. અથવા “એવો નિર્મૂર્તિ” થાય છે, અને ધ્યાન કરનાર ‘અર્હત’ થઈને પ્રાપ્ત કરે છે. પચ્ચદ્ધેત્તની નવી ઉત્પત્તિ થતી નથી, નંદા જન્મ થતો નથી અને દુષ્ક્રિયાની નિવૃત્તિ અથવા નિર્વાણ પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૧૦) મનુષ્ય કર્મ અને વિનુષ્ય કર્મ.

માનીત મોહાએ કર્મસિદ્ધાન્ત ઉપનિષદમાં એવેને તેવો લીધો છે પરંતુ તેમણે એવો નિવેદ કર્યો છે કે જાતિ ઉત્પન્ન કરનાર કારણ “ભવ”-એટલે નવી ઉત્પત્તિ કરનાર કારણ, જ્યારે નવ દેવ દેવો બોલે છે પ્રેમથી તેણે તોય છે ત્યાર જાતિ ઉત્પાદક થાય છે ગમ, દેવ અને મોહ વિનાની પ્રતિષ્ઠા, જેમ નાના-દક્ષને મુલને વિનુષ્ય શ્રી બહાર કાઢીએ તો તે બીજો યથાને રોપીએ તોપણ કુમળું નથી તેમ જન્મ પરંપરાને પ્રગટ કરી શકતી નથી. તૃણાની તાણુ વિનાનું કર્મ શુભ અથવા અશુભ અથવા ગુણાશુભ થઈને પ્રગટ કરતું નથી અને તે જોયા વર્ગનું કટીએ તો આસે આથી તૃણાવડે વિષયોનું ઉપાદાન થાય, વિષયોમાં ચિત્તની લપટામણ થાય, તે વડે જ ભવને ઉત્પન્ન કરનાર કર્મ થાય અને તે વડે જાતિ નિર્માણ થાય પરંતુ તૃણાન હોય-એટલે પ્રથમ પ્રેરાય હોય-તો જન્મોદિ દુષ્ક્રિયા નથી આ પ્રથમ આર્થ સત્ય છે, જ્યારે સર્વ દુષ્ક્રિયા છે એ સત્યની એક માણુ છે, ત્યારે તૃણાના અભાવે દુષ્ક્રિયા નથી એ સત્યની બીજી બાણુ છે આ સત્ય અનુનનનાર તૃણાના પરમ ઉચ્છેદનાણો-પ્રથમ પ્રેરાયનાણો-અર્હત મહેરાય છે

વિનુષ્યકર્મ-કામિય, વાચિક અને માનસિક-અન્યોન્યક છે, જ્યારે સતૃણ્ય કર્મ પુણ્યપ્રધાન હોય શુભલોકમાં સપત્તિ આપનાર, અશુભપ્રધાન હોય અશુભ લોકમાં ગતિ આપનાર અને શુભાશુભ અથવા મિશ્ર લોક મનુષ્યોના જેવા મિશ્ર સુખ દુષ્ક્રિયા આપનાર થાય છે

(૧૧) નિર્વાણ.

ગાય અને સમાધિના ઉત્કર્ષથી જે હેતુથી પ્રજા અથવા શુદ્ધ બુદ્ધિ ઉપજાય તે વડે, અને પરમ વૈતૃષ્ણ્ય વડે અથવા પગ્મ વૈરાગ્યના પ્રભાવથી મંસાર અથવા ભવચક્રની નિવૃત્તિ થાય છે. આ રિથિને બૌદ્ધો નિર્વાણ કહે છે. આ “નિર્વાણ પદ” માંખ્ય-યોગના કેવલ્ય જેવું છે કે ઔપનિષદ દર્શનના મોક્ષ જેવું છે તે જાણના વિચારભેદ ધણા છે. પ્રોફેસર પુક્કીન (Pookkinn) ના અભિપ્રાય પ્રમાણે મન વાગ્દૃષ્ટી અગોચર, અચલ, નિવેધ-રૂપ આ રિથિ છે; જ્યારે મી. શ્રેડર (Schreder) કહે છે કે પાક્ષી પ્રયોના અવશોદનથી મુક્તિ થાય છે કે બુદ્ધના અભિપ્રાય પ્રમાણે, પૃથ્વ અસ્તિત્વની અત્યંત નિવૃત્તિ વિનાની, જગદાત્માની સાથેની પ્રાપ્ત સમયે આવિર્ભાવ પામતી, અનન્ત વિજ્ઞાન અને આકાશમા તાત્કાલ્યભાવવાળી રિથિ છે. વસ્તુતઃ મંસારી પદમા રહી અમસારી નિર્વાણપદના સ્વરૂપને સમજવાને પ્રયત્ન બૌદ્ધ દૃષ્ટિથી અશક્ય છે. આ અરુપદ જ્ઞાનને લીધે મદાયમાનના અનુયાયી નાગાર્જુન તથા ચન્દ્રકર્ણિ વિગેરેએ બૌદ્ધમતને કેવળ મન્ય પર્વવસાધી આપી મુક્યો છે.

(૧૨) ઔપનિષદ દર્શન અને પ્રાચીન સાંખ્ય-યોગ દર્શન
મત્ત આમે “યેરાવાદની” સરખામણી.

પ્રાચીન વેદકાલના ઉપનિષદોમાંથી તરવાચેલા ઔપનિષદ દર્શનના સિદ્ધાન્તો તથા પ્રાચીન સાંખ્ય-યોગ એટલે ગૌતમબુદ્ધના જન્મ પહેલાંના માંખ્ય-યોગના વિચારો સાથે “યેરાવાદ” ના બૌદ્ધસિદ્ધાન્તોની સરખામણી કરતાં આપણને તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસને કેવો સકાર્ય વિકાસ થયો તે સમજશે.

આપણે વિચારી ગયા છીએ કે સંહિતા, આલ્મણ અને ઉપનિષદોમાં તત્ત્વદર્શનની જે ફર્ફરણા જગ્યાએ છે તેણે છેવટે અધ્યાત્મવાદનું વિશિષ્ટરૂપ;

પદ્મયું છે, જગતકારણ બ્રહ્મ તે આપણા શારીરતમાથી જુદું તત્ત્વ નથી. પરંતુ આત્મા એજ બ્રહ્મ છે, એ સિદ્ધાન્ત ઉપર ઉપનિષદોનું તાત્પર્ય છે. અધિભૂત જગતનું મૂલતત્ત્વ, અદિદેવ વિશ્વનું મૂલતત્ત્વ અને અધ્યાત્મ દેહીનું સત્ત્વતત્ત્વ-એ ત્રણ એકજ વસ્તુનાં ત્રણ રૂપો છે. તે વસ્તુનું પરોક્ષ-પ્રાણીની જ્ઞાન દરવા બ્રહ્મ નામનો ઉપયોગ થાય, અને અપરોક્ષપ્રાણીની જ્ઞાન દરવા આત્મા નામનો ઉપયોગ થાય. આ મૂલતત્ત્વ મૂર્ત અને અમૂર્ત, મત્ત્વ અને અમત્ત્વ, નિશ્ચર અને જાનમ, લૌકિક સત્ય અને પરમસત્ય એવા પ્રકારનું છે. તે પ્રકારે જગ છે કે ખોટા તેનો નિર્ણય જોવો પાડાળના વેદાન્ત દર્શનમાં થયો છે તેવો ઉપનિષદશાલમાં થયો નથી. પરંતુ બ્રહ્મ સત્યસ્ય મત્યમ્-સત્યનું પદ્મ સત્ય છે, પ્રાણીથી ભરપૂર જગત સત્ય છે, પરબ્રહ્મ તે સત્યનું પદ્મ સત્ય છે-એ જુદાદરજ્વલના આરેતથી મૂલતત્ત્વ સાધન છે તેમાં કંઈ વિવાદ નથી.

મહાત્મા મૌન્ય જુદે જો કે આ શાશ્વત બ્રહ્મ અથવા આત્માનો સ્પષ્ટ નિર્ણય નથી થયો, તોપણ શાશ્વત બ્રહ્માત્માની સોધ કરવા જતા આ ભવ રોગ શી રીતે મરે, જન્મ-માદિ પરંપરાજ-વક્ર-જા શી રીતે દળે, તે જાગત વધારે લક્ષ્ય આપ્યું, અને તેના નિર્ણયમાં વેદાદિશાસ્ત્રને અથવા આત્મવાક્યને પ્રધાન પદ નહિ આપતા પોતાના આંતર-અવયોજનને પ્રધાન પદ આપ્યું, અને તે વડે જણાવેલાં હાદયાગ ભવચક્ર અથવા નિદાનમાલા અને પ્રતિત્યસમુત્પાદ વડે આ વિશ્વની અને આપણા જીવનની કાણુભરૂર તાનો નિર્ણય થયો. સર્વ દરબની કાણુજીતાનો અને તેના પ્રવાહીપણ્યનો સિદ્ધાન્ત તે તત્ત્વગાનના ઇતિહાસમાં ગૌતમજીવનો પોતાનો સ્વતંત્ર નિર્ણય છે. અને તેજે પાડાળના વેદાન્તના જગદૈવત્યના અથવા માયાવાદના સિદ્ધાન્ત ઉપર કંડી અસર કરી છે, તે ગૌડપાદના 'સિદ્ધાન્તોનો' વિવેક કરતા આપણને સંમન્યશે. ઉપનિષદનું દર્શન જ્યારે બ્રહ્માત્મ વસ્તુનું શાશ્વતપણું પ્રતિ પાર્શ્વનું કરે છે અને તેના ઉપર બાર મૂકે છે, ત્યારે પ્રાચીન જૌદ દર્શન વિશ્વની કાણુભરૂરતા ઉપર બાર મૂકે છે. જ્યારે આજણના ધર્મની મૂલમુદ્રો

સર્વ સત્ત્વ રૂપ બ્રહ્મ-આ સર્વ નિર અભવત્વ છે, ત્યાર બાદ ધર્મની મુદ્રા સર્વમનિરયં સર્વ લગ્નિક છે. *

ખીલ્લ — ઉપનિષદો અજ્ઞાતમ વસ્તુને કેવલ મત્ત અથવા અધના ચિન્મય સ્થાપી જેસી નેના નથી. પરંતુ તેના આનંદમય અભાવ ઉપર બાંધ મૂક છે. આ “આકાશ (ચિદામર) આનંદરૂપ ન હોય તેા કોણ પાણી ધાગુ કરી શકે”-એ પ્રશ્નની દુતિ જીવનનું વક્ષ્ય આનંદમય નિયતિની પ્રાપ્તિ છે એ અપેક્ષા જણાવે છે વળી આત્માનું પ્રેમાત્મકત્વ-પરમ પ્રીતિનો

* જુઓ ઘટ્ટગોત્તરુચ (વન ગોત્તરુચ). આ સૂત્રમાં વસંતગોત્ર પરિનામકના ‘ હે જોતમ આત્મા છે કે નહિ ’-એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન શુદ્ધ કેવલ જોત ધાર્યું હતું અને હા અથવા ના-જેમથી એકપક્ષ ઉત્તર દીધું ન હતું

જળી જુઓ ચૂલમાલુક્યપુત્રસૂત્ર (મહિશમરણાસક ૨. ઘમ્મ ૧.) આ માતૃમ્મ પુત્રની “જગત્ રાશ્વત છે કે અસાશ્વત, શરીર અને આત્મા એક છે કે ભિન્ન છે, મનુષ્ય પત્રી જગત્માં પુનર્જન્મ છે કે નહિ-હસાદિ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં ભગવાન શુદ્ધ - ‘જેમ બાણુલી વીધાયેલા મનુષ્ય આ બાણુ માણે માર્યું, મારનાર શી જાત’ હતો હસાદિ પ્રશ્નોનું ઉત્તર શસ્ત્રરૂપ આપે નહિ ત્યાં સુધી હું બધું કાઢવાનો મત્તપ્રયોગ નહિ કરવા હું એમ ક’નાર પોતાના દેહનું અંશ કયાં વિના મરણ શરણ થાય છે, તેમ જગત્ રાશ્વત છે કે અસાશ્વત, આત્મા દેહથી ભન્ન છે કે નહિ, હસાદિ પ્રશ્નોનું સમાધાન નહિ થાય ત્યાં સુધી બરોગમની ચિદિત્મા નાહ કનાનું એવું માનનાર બરોગમનું નિરાગળ કયાં વિના મરી જાય છે. માટે જે ચાત્ર આર્થ સત્યોનું મે પ્રતિષાદન અનુભવથી કર્યું છે તેની ચચાં કરવા થી બ્રહ્મચર્યની ચિયગતા થાય છે, શાપનો નિરોધ થાય છે. શાન્તિ, યજ્ઞ, સમોધ અને નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે વાતની મે ચચાં કરી નથી તે વાતની ચચાં કરીત નહિ, અને-જે સાતનું મેં અપેક્ષકર્યું કર્યું છે તે વિષયો અપેક્ષકર્યું મેં થા વ મનિજે ”-એ મત્તસર્વજનું સમાધાન કર્યું છે.

આધાર-તે યાગ્યવલ્ક્યના મેત્રેથીને આપેલા ઉપદેશનુ ગણીર તાત્પર્ય છે. એટલે બ્રહ્માત્મક્ય ખરૂં પરંતુ તે સ્વભાવસિદ્ધ જ્ઞાનદના આવિષ્કાર અર્થે, કેવળ દુઃખની નિવૃત્તિને અર્થે નહિ, તે ઉપનિષદોનો ખીજો સિદ્ધાન્ત છે. ત્યારે પ્રાચીન બૌદ્ધોએ આ બવ અથવા સંસાર દુઃખમય છે, અને દુઃખની પરે પરાની નિવૃત્તિ કરી નિર્વાણ પામવું-ઓલવાવું-એમાં પુરુષાર્થ છે એવું માન્યું છે. આ પ્રમાણે ઉપનિષદ દર્શન આશાવાદી-પ્રસન્નતાનું નિર્વાહક છે, ત્યારે બૌદ્ધ દર્શન નૈરાશ્યવાદી છે-નૈરાશ્યનું પ્રબોધક છે; અને તેટલા અંશમાં સાખ્ય-યોગ-નુ-સારી છે. પ્રાચીન બ્રાહ્મણ ધર્મની મુદા સર્વમાત્મા સર્વ આત્મરૂપ છે ત્યારે બૌદ્ધમુદા સર્વમનાન્મમ્-સર્વદુઃખમ્-સર્વ અના-ત્મા છે, મર્વદુઃખરૂપ છે એ પ્રકારની છે.

ત્રીજું:—ઉપનિષદમાં બ્રહ્માત્મક્યની સિદ્ધિ પ્રત્યેક અનુભવના પાયામાં છે. પ્રતિબોધમાં-પ્રત્યેક વિજ્ઞાનમાં-સ્થિત વસ્તુનો સદ્ભાવ અંતર્ગત છે. પ્રતિબોધ ઘટિતમમૂલત્વં હિ ચિન્મતે પ્રત્યેક બોધમાં અમૂલ્ય સમગમ્ય છે એવી કેન ઉપનિષદની શ્રુતિ બ્રહ્માત્મક્ય, જે કે ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ નથી, તે પશુ અતીન્દ્રિય સાક્ષાત્કારના વિષયરૂપ છે એમ જણાવે છે; અને જે નેતિ નેતિ કહેવામાં આવે છે તેનું તાત્પર્ય આત્માના નિષેધમાં નથી પરંતુ જે, જે અનાત્મભાવો છે તેનો આત્મામાં સ્પર્શ નથી, અને તે ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી એ દર્શાવવામાં છે. બૌદ્ધમત પ્રમાણે આ આત્માનો એકપણનો અનુભવ અથવા પ્રાપ્ય સત્ય નથી પણ બ્રમ છે. તે મત પ્રમાણે વ્યક્તિમાં અથવા સમુદયમાં જે એકાત્માનો અનુભવ જણાય છે તે ક્ષણિક વિજ્ઞાનોની ધારા અથવા સંતાન છે અને ધારા અથવા સંતાનમાં એકપણની મિથ્યા પ્રતીતિ છે. અનુભવ અને સંસ્કારોની ગુંથણી આ સંતાનમાં “પ્રતીત્યસમુત્પાદ”ના નિયમ પ્રમાણે યથા જ કરે છે; અને એક વિજ્ઞાન નારા પામતાં પોતાના સંસ્કારને, પોતાના કાર્યવિજ્ઞાનમાં મૂકતું જાય છે તેથી વિશિષ્ટ દુઃખણનું બાન સંતાનમાં અથવા ધારામાં યાય છે, તે ખોટું છે છતાં સ્થિર આત્માના રાપક તરીકે મનાય છે. આ રીતે ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદનો પાયો પ્રાચીન બૌદ્ધમતમાં

નંખાઈ ચૂક્યો છે, જ્યારે સ્થિર ચિત્તાનવાદ અથવા પ્રજ્ઞવાદનો પાયો ઉપ-
નિર્ણયેના નંખાયો છે.

ચોથું.—કપનિરો મોક્ષ મિદ્ધિના ઉપાય તરીકે પ્રજ્ઞાત્મિકતા અનુભવને
જણાવે છે. પ્રજ્ઞ ચિત્તાન રૂપ છે. એ પ્રજ્ઞ હુ, તે તું છે, અને આ આત્મા પ્રજ્ઞ છે.
એ પ્રમારના મહા વાક્યો આનંદ અનુભવ માત્રને મોક્ષ સ્થિતિના આલિ-
ભાવના કાઢી માને છે, પરંતુ તે અનુભવ જન્યન યદા સાર વિગ્રહ
માધતોનો નિર્ણય મના નથી. તત્તદર્શનના ઉપાય તરીકે યોગનું ચર્ચન
અનાનંદ, કાંક, મુક કલ્યાદિ સ્થિતિરોમા છે, પરંતુ તે ઉપાયને શાશ્વીય
ઉપ અપાયુ નથી, યોગપદ્ધતિ અથવા ઉપાયપદ્ધતિ ઘટાડ નથી પણ
“યોગવા”મા આ યોગપદ્ધતિ અથવા ઉપાયપદ્ધતિ શીય, મમાધિ અને
પ્રજ્ઞાના પ્રતિપાદનમા ધરાવ ચૂકી છે

પાચમું —વેદાનુમાર્ગી દર્શનમા કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનનું નિવાન છે,
તેવું બૌદ્ધદર્શનમા પણ શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞાનું વિધાન છે જ્યારે
વેદકાલીન કર્મ યજ્ઞાગ્નિમા પગ્નિમાત્ર ચતુ, ત્યારે બૌદ્ધ ધર્મનું શીય
પ્રણ વ્યાપક હતું અને તરીક, મન વાણીના સર્વ વ્યાપારોની શુદ્ધિ
પ્રતિ વળેતું હતું, વેદ કર્મ કોઈ અપૂર્વ અથવા અદ્વ દ્વારા જન્ય અમનથી
મર્ગાદિ કોકની પ્રાપ્તિ કરાને છે એવી ભાવના હતી, ત્યારે બૌદ્ધ શીય
“પ્રતીત્યસમુત્પાદ”ના નિયમથી વર્તમાન વિશુદ્ધિ અને સંતોષને ઉત્પન્ન
કરનાર હતું, વૈદિક કર્મો વણે ભાગે તે તે ફલના પ્રવર્તક હતા, અને ફલની
અભિસન્ધિજ તે કર્મો યના, ત્યારે બૌદ્ધ શીય તૃષ્ણા સિદ્ધિત આચરનામા
આવતું, વેદધર્મમા દ્વાબિસધિ વિના-નિષ્કામ ભાવે ધર્મગર્ભણ બુદ્ધિથી
કર્મ કરના વડે ચિત્ત શુદ્ધિરૂપ રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે એ સિદ્ધાન્ત બૌદ્ધ દષ્ટિના
ઉદય પડીતો છે. ગીતાસાસ્ત્રમા તે પ્રથમ પ્રમોધાયો છે, અને તે બૌદ્ધ
દર્શનના આનિર્માર પછીનો છે. આ કર્મના અનુષ્ઠાનના સ્વરૂપ અને પ્રયો-
જનના બેદને લીધે વેદિક કર્મ જગતના ઉપકારમા અથવા લોકના ઉપકારમા
માગ્યે પરિણમી શક્યું, ત્યારે બૌદ્ધ દર્શનનું શીન દુષ્ટી અને આત્મજનોના
મક્ષણાદિમા પરિણમ્યું, અને બૌદ્ધ બિશ્વગ્રાએ અરોહ મહાગજના રાજ

ધર્મ તરીકે જૌદધર્મ સ્વીકારવા પછી વિષ ઉપર સમાજ સેવાના અનવધિ ઉપકાર ક્યાં છે. વળી વૈદિક ઉપાસનાપદ્ધતિએ વિચિટ્ટ યોગ પદ્ધતિ કમી કમી નહિ. ત્યારે જૌધ સમાધિએ યોગાગ્રાહક વિચિટ્ટ યોગાનુકૂળની પદ્ધતિ ગ્રી વૈદિક ચક્રાત્મક જ્ઞાન ન્યારે ચન્દ્રચાંદ્ર બદ્ધને અનુસરતું ગ્યું. ત્યારે જૌદ પ્રમા આંતર આસોયનાના ફલરૂપે પ્રક્ટી. વૈદિક ઉપનિષદોમાં—“સંજ્ઞાન, આજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, પ્રજ્ઞાન, મેધા, દષ્ટિ, ધૃતિ, મતિ ભૂતિ, સ્મૃતિ, સંકલ્પ, કૃત્ત, અગ્નિ, કામ, વગ ઇત્યાદિ સર્વ પ્રજ્ઞાનના નામો છે—” એવી રીતે “ પ્રજ્ઞાન ઘણ છે ” એ મહાવાક્યના ઉપદેશમા મનના સપજા વ્યાપારોને પ્રજ્ઞાનમા સમાવ્યા, અને ક્ષી, ધી, જી ઇત્યાદિ લાગણીઓને “સર્વ મન છે ” એ વાક્યથી મનમા સમાવી. તેમ જૌદોએ કર્યું નહિ. હિન્દુધ્યાનમા માનસશાસ્ત્રનો પાયો ગૌતમ બુદ્ધે નાખ્યો એમ કહેવામા અતિશયોક્તિ નથી અન્તઃકળના અથવા ચિત્તના વ્યાપારોનું વર્ગીકરણ પંચરકંધ હાગ બજવાન બુદ્ધે પ્રથમજ કર્યું એમ કહીએ તો ચાહે. ઇન્દ્રિયો અને અર્થના “અર્થ” વડે વેદના” થાય અને તે ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન (Sensations) વડે અષ્ટ સજા (Ideas) થાય અને તે વડે સંસ્કારો (Impressions) અને તેનો મધ (Law of Association of Ideas) થાય, અને ઉપર વિજ્ઞાન (Consciousness) પ્રકટ થાય—આ વિવેકમા માનમશાસ્ત્રનો પાયો છે, અને તેના ઉપર વિજ્ઞાનવાદી જૌદોની હમારત છે, અને તેનોજ આશ્રય લઈ યોગશાસ્ત્રે મતિઓની વ્યવસ્થા અથવા વર્ગીકરણ કર્યું છે. ગ્રાહ્યોના મંથોગા માનસશાસ્ત્રનો બજવાન બુદ્ધના પડેલા સ્પષ્ટ વિવેક થયો હોય તેમ જણાવું નથી.

■ કું,—ઉપનિષદ દર્શનમા સર્વ જૂતમા આત્માને જોવો અને આત્મામા સર્વ જૂતને જોવા એવો સર્વાત્મભાવનો પ્રયોગ છે, પરંતુ શ્રુતિમિદ્ધ આત્મા સર્વ સસાગ ધર્મથી પર હોવાથી વ્યવહારમા આ સર્વાત્મભાવનો પ્રયોગ બેદબુદ્ધિનો કોષ કમવધ સમર્થ ન થયો, અને જાતિ તથા વર્ણબેન્ની જાન ધીમે ધીમે વધારે ગુચાતી ચાલી અને ઉપર વિચારમા સર્વાત્મભાવ છતાં અજ્ઞાનમા અનન્ન બેભાવનું પોપણ મળ્યા કર્યું જૌદદર્શનમા આત્મા જોવો સ્વિચ પદાર્થ નહિ મનાવાથી અને

આપણું સર્વ પંચકંઠરૂપ મમાન ધ્યનાનાં હોવાથી, તથા પ્રત્યેક પંચકંઠથી ક્ષણિક વસ્તુના મંતવનરૂપ હોવાથી, મર્વ પ્રાણીઓ મમાન દુઃખની તાણુમા તણાયેલા હોવાથી, મર્વ અનુકંપા અને દયાનાં પાત્ર છે, અને જેમને આ વસ્તુનું બાન થયું છે તેના શીલમંપત્ર (ઓતાપન્ન) અથગ સમાધિસંપન્ન અથવા પ્રજામંપન્ન અર્થતઃ વિગેરેએ પણ દંતર પ્રાણીઓ ઉપર અનુકંપા દર્શાવી તેમનો ઉદ્ધાર કરવો—એ બાવ બધવાનું રહેવાથી, સર્વાત્મભાવ નહિ હતા, સમદુઃખશીલ બાવના વડે પરાપક્ષર વધારે થયો. ઉપનિષદોમાં સર્વાત્મ-બાવનો પ્રબોધ હતા વેદના યજુષ્ઠાંશમાં શુઆયેલી મનિ હિંસાને સર્વાંગે ત્યજી શકી નહિ. ત્યારે બૌદ્ધ દર્શનમા પ્રજાદીપ વડે પગનિંદા અથવા પર-સ્તુતિનો હાગ છત્રી અદિમાએ જનનામા સરસ પ્રવેશ ક્યો. આ બધવાળા અહિંસા વેદાનુમાર્ગે શાસ્ત્રજોમા એવી તે પેળ કે યજુની હિંસા ને હિંસા નહિ-એવી કેવલ નાન્દલગ્નનાની બાવના ગદી, અને આચાર ગણે ભાગે અદિમાપ્રધાન થયો; અને વેદનો હિંસામય યજુષ્ઠાંશ અભાવમલાથી લય પામ્યો, અને હાવના વેદાનુસારી શાસ્ત્રજોને પ્રાચીન યજુષ્ઠાંશમા આવી ધોર હિંના હતી ન અર્થની ઉકેલમા પણ ત્રામ થવા લાગ્યો. અનિરૂપથી પણ જ્ઞાનમ બુદ્ધને ઈશ્વરવાનામા મધાન મળ્યું, અને ઈશિમા અવજે માર્ગે ચલાવવા બુદ્ધનો અવતાર થયો એવી આશ્રમી વૈદિકોને સતર્પણ કરવાની બાવના પેનાડના પુગણોમા પ્રચલ થયા, ધર્મના, અને તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહા-સમા સસ અનિરૂપથી પણ આગળ તરે છે એનો શાસ્ત્રયુ ધર્મમા બુદ્ધા વતારની બાવના મત્ત સન્નજુનો બળવાન પુગવો છે.

સાનમુઃ-પ્રાચીન બૌદ્ધદર્શનને પ્રાચીન સાખ્ય સિદ્ધાન્ત સાથે સરખાવતા જણાય છે કે બુદ્ધનો નિર્વેદવાદ અને મર્વ દુઃખમય છે એ સિદ્ધાન્ત પાયામા સાખ્યનો છે. “પ્રધા”ના સ્વરૂપ ઘટક સત્તાદિ નજુ શુણ્ઠો-ચલંદિ ગુણવૃત્તમ્-જુણોના સ્વભાવ વિકાની થવાનો છે-એ પ્રાચીન સાખ્ય મંતવ્યમા બૌદ્ધની ક્ષણનંશુરતાનુબીજ છે. પુરવો જ્ઞાનય છત્રીએ તે સાખ્ય યોગના શુણ્ઠોના પરિણામ રૂપ આ વિશ્વ છે, અને તે પણ મડત્ અથવા બુદ્ધિ અથવા ચિત્તમત્તના વૃત્તિમય પરિણામો વડે સમગ્રય છે એ નિર્ણય

બૌદ્ધદર્શનના બાવિ દાણિક વિજ્ઞાનવાદના આવજન રૂપે સહજ સમજશે. સામ્યયોગના અનુયાયીઓએ જે તત્ત્વદર્શન પાઞ્ચથી ખેડ્યું છે તે માત્ર અનુયાયીઓના એકાત ઉપયોગનું નહીં, અને બૌદ્ધોનું ખેડાયેલું ક્ષેત્ર રાજ્યા-શ્રમને લીધે સાર્વત્રિક ઉપયોગનું થયું. એકાન્ત ઉપયોગનું સામ્યયોગનું ક્ષેત્ર વિભૂતિ અને ઐશ્વર્યની ભૂતાવલિમા ભયદર્શક રહ્યું, ત્યારે બૌદ્ધોનું મહાયાનનું નિશાલ ક્ષેત્ર હિન્દુધર્મના લગભગ ૧૪૦૦ વર્ષ પર્વન્ત મનોનજક ઉદાગ બન્યું.

આક્રમ - ભગવાન બુદ્ધનું ઐતિહાસિક મનુષ્યજીવન એવું તો અદ્ભુત સાધુતાથી જનતાના સંબંધમાં એ ૫૫ વર્ષ પર્વન્ત રહ્યું કે પ્રજાના મનમાં તત્તી દિવ્ય ભારના હડી પેસી ગઈ, અને તે ભગવાન હિન્દુધર્મના જનતાના સમષ્ટિજનમાં સચેતન રહ્યા અને અશોક મહાગણએ જ્યારથી બુદ્ધધર્મને પ્રાતિકધર્મને પવટારી હિન્દુધર્મના રાજધર્મ અથવા પ્રજાધર્મ નહિ, પરંતુ મનુષ્ય જાતિનો સમાન હિન્દુધર્મના વારનાના ધર્મ છે એવું જ્ઞાનિતમય ધર્મ-પ્રસારણ દક્ષ દિગંતરમાં કર્યું, ત્યારથી તે બૌદ્ધદર્શન તત્ત્વજ્ઞાનમાં ચાટકી ન રહ્યું, પરંતુ નીતિશાસ્ત્ર (Ethics) કલાશાસ્ત્ર (Aesthetics) અને ન્યાયશાસ્ત્ર (Logic)-એ પ્રંગો ઉપર પ્રકાશો નાખ્યા હાથ્યું. તેનાજ પ્રભાવે અશ્વમેધપાદિ બૌદ્ધોએ બુદ્ધચરિતાદિ મહાકાવ્યો વડે, અને કુશલ શિલ્પીઓ અને ચિત્રકર્તાઓએ બૌદ્ધ જીવનના ઇતિવ્રત ચિત્ર અને અગ્રન્દાદિ ચુકાઓના ચિત્રો દ્વારા જળજી ગાખી પ્રજાના બુદ્ધિપટમાં બુદ્ધના રમ્ય જીવનને અદ્યાપિ સચેતન ગણ્યું છે.

(૧૩) બૌદ્ધદર્શનની બે મુખ્ય શાખાઓ, અને અવાન્તર શાખાઓ.

ઉપરના પાંચથી અગીઆર ખંડમાં બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તોનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે તે યેરાવાદ અથવા સ્થવિરવાદને લગતું છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ માં ગૌતમ બુદ્ધના નિર્વાણ પછી લગભગ સો વર્ષે-જે પૈતાલિમાં પચ્ચિદ્ધ ચર્ચ તેમાં બૌદ્ધોના બે તકા પડ્યા. એક પક્ષે સ્થવિરોના વિચારોને માન આપ્યું. બીજા

પક્ષે મહાસંઘના વિચારોને માન આપ્યું, સ્થવિરોના નિર્ણયો તે “યેશવાદ;” નરીનોના સંઘને અનુસરતા નિર્ણયો તે મહાસંઘના નિર્ણયો. “યેશવાદ”ને પાછળથી હીનયાનનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. તેનું કારણ એમ જણાય છે કે તે વાદ પ્રમાણે બૌદ્ધધર્મનું વ્યાપ્તિ પોતાનું નિર્વાણ સાધવા પ્રયત્ન કરવો એમ સૂચવે છે. એટલે મર્યાદિત પ્રવૃત્તિ સૂચવે છે તેથી તે “હીનયાન”—નાનો ટુંકો માર્ગ કહેવાય છે; જ્યારે મહા સંઘના અનુયાયીઓ વ્યક્તિ ઉપરાંત સમષ્ટિનું નિર્વાણ સાધવા પ્રત્યેક પ્રયત્ન કરવો એવો શુદ્ધ ભગવાનનો આદેશ માને છે. ગાટે તે “મહાયાન” એટલે મોટા માર્ગના પ્રવાસી ગણાય છે. આ બેદ પ્રવૃત્તિ પરત્વે છે; સિદ્ધાન્ત પરત્વે નથી. પરંતુ મહાન્ત પરત્વે હીનયાન અને મહાયાનમાં મુખ્યભેદ એ છે કે હીનયાનીઓ ભવચક્રના પ્રતીત્યમચુત્પાદ પરે વિશ્વની ક્ષણભંશુરતા માને છે, જગત્ ક્ષણિક દેખાવોની ધારા છે એમ માને છે, પરંતુ તે દેખાવોની પાછળ અથવા તેના આક્ષંબનમાં વસ્તુનું શુ સ્વરૂપ છે તે બાબત વિચાર કરતા નથી, ત્યારે મહાયાનમાં ક્ષણિક દેખાવોની પાંડમાં સત્ત્વજ નથી, અવાચ્ય અને અગમ્ય શત્ત્વજ છે. એ નિર્બીય થયો છે, આ શત્ત્વવાદમાં જે શત્ત્વજ છે તે કેવળ નિઃસત્ત્વ અથવા નૈરાત્મ્ય છે કે આપણને અગમ્ય “કદક વસ્તુ છે” તે બાબત વિચાર ભેદ છે. * જેમ સંખ્યમાં એક પદો ૦ અને બીજે પક્ષે અનંત ૦ આકડો—એ બે વ્યવહારમાં સરખા છતાં પરમાર્થ વસ્તુમાં જુદી વસ્તુ છે. એકમાં કેવળ નિગેધ છે, અને બીજામાં કેવળ ભાવની પગલાશ છે; તેમ વસ્તુમાં પણ મનવાણીથી અગોચર વધ્યાપુત્ર ગણાય અને આપણે મન વાળના પ્રયત્ન કરનાર ચેતનનું હેવટનું સ્વરૂપ પણ અવાચ્ય ગણાય. પ્રથમ કોટિને આપણે શન્ય અથવા મિથ્યા કહીએ તો બીજાને આપણે (પૂર્વ) શ્વદ અથવા મત્ કહીએ. સામાન્ય સમજણમાં તો પહેલી અને બીજી કોટિના પ્રદાયો શન્યજ છે.

* શન્યવાદના આચાર્ય નામજીવન કેવળ નિઃમત્તવદી ન હતા, પરંતુ દેખાય છે તે બોદું એવું સાળીન કરવા સાર શન્યતાનો ૦ સ્વીકાર કરનારા હતા. જુઓ તેમની કારિકા—

પહેલો પક્ષ પડ્યા પછી નાની શાખાઓ જોડેલી ચાલેલી જણાય છે જેમણે મહાસ વનો પક્ષ કર્યો તેમના અનુયાયીઓમાં વસુમધુના કહેવા પ્રમાણે સો વર્ષમા (૧) મુલમહાસધિક (૨) એકવ્યવહારિકો (૩) લોકોત્તરનાદી (૪) કુટુલિક (૫) ખડુશ્રુતીય (૬) પ્રગમિવાદી (૭) ચેત્યનૈય (૮) અવગૃહૈય (૯) ઉત્તગૃહૈય ત્રિગેરે નામોવાળા સપ્રદાયો હતા તેમાં કેટલાક આચાર અથવા વિનયના ભેદને લઈને થયેલા, કેટલાક સ્થાન અથવા દેશના ભેદને લઈને થયેલા જણાય છે. યેરાનાઈ અથવા ચ્યવિન્દ્રાદની દૈમવંતો અને સર્વાસ્તિવાદી એવી જો મુખ્ય શાખાઓ હતી ત્યાં પછી નવ પ્રગાખાઓ થઈ - (૧) વાત્સીપુત્રો (૨) ધર્મોત્ત (૩) બદ્રમાનિક (૪) મમ્મિતીય (૫) પન્નાગનિક (૬) મલીસાસક (૭) ધર્મગુપ્ત (૮) કામ્યપ (૯) સૌત્તનિક જસરીસનના પહેલા સૌકામાં થયેલા વસુમધુના સર્વ વિન્ન નીમ સપ્રદાયોના મનશેદ્ધ વર્ણવે છે. પરંતુ આ નતભેદ તરત્ત્વનાં ક્રતિહાસનાં લગતા નથી પણ આચારોને લગતા જણાય છે. તેથી તરત્ત્વનાં ક્રતિહાસમાં ચર્ચના નિષ્કર્ષોગી છે. યેરાવાદીનું ખીન્તુ નામ હેતુવાદી અથવા સર્વાસ્તિવાદી પડ્યું છે પરંતુ હેવટે રીનયાનની જો મુખ્ય શાખા મર્વાગિન્દ્રાદીની (૧) સૌત્તનિક અને (૨) વૈશ્યાપિક અને મહાયાનની જો મુખ્ય શાખા (૧) યોગાચાર અને (૨) માધ્યમિક મળી આગ શાખામાં જોઈ તરત્ત્વનાં ક્રતિહાસ થયું જણાય છે અને બ્રાહ્મણોના મન્વેદમાં આ આગ મળી ચર્ચા આવે છે તેમાં પણ

શૂન્યતા સર્વ દૃષ્ટોના પ્રોત્પાનિ સરણં જિજ્ઞે ।

યેષાં તુ શૂન્યતાદૃષ્ટિ સ્તાનસ્તાધ્યાન્વભાવિરે ॥

ન સાગ્નો વિજયઃ ક્ષન્નાગ્નો મર્ત દૃષ્ટિઓને ખાતલ કરી તેને ગનના કહે છે પરંતુ જેઓ શૂન્યતા દૃષ્ટિને જ વળગી રહે છે તેઓને અસાધ્ય ભવરોગવાળા મરે છે

‘આ પાત્તીન જોઈ’ ‘ચ્યવિન્દ્ર’ ના નવદાયોની ધાયા હિન્દુસ્થાનના ત સપ્રદાયમાં સ્થાનર પામેલી જણાય છે ત સામમાં કુસ્કુલ્લા જો ગલિની દેના મનાય છે ધર્મોત્ત શાખામાં શિવધર્મોત્તર, વિષ્ણુધર્મોત્તર વગેરે પ્રજ્ઞાવિકાઓ નીકળેલી છે

પ્રાકૃષ્ઠોના પ્રયોગો બ્યારે સુગતમન એવા સામાન્ય નામથી નિદેશ દે છે ત્યારે સર્વાસ્તિવાદીને નિદેશ દેતા જણાય છે. તે સર્વાસ્તિવાદીનું સાદિત્ય પાલી ભાષામાં છે બ્યારે બીજી શાખાઓનું માદિત્ય પાલિ તેમ સંસ્કૃત ભાષામાં પણ છે અને મૂલ્ય પ્રયોગે કેટલાક હાલ ઉપવચ્ચ નથી તેના બર્મિમ્મા ગિમેની ભાષામાં, સિદ્ધાન્તી ભાષામાં આદ્યનીજ ભાષામાં અને જાપાની ભાષામાં ભાષાતરો થયેલા છે સૌનાન્તિમે અને વૈમારિકો-સર્વાસ્તિવાદી યોગવાદના બૌદ્ધો છે યોગાચાર મનરાગા વિગાનરાગી છે અને માધ્ય મિકો શૂ પનાદી છે

(૧૪) સર્વાસ્તિવાદી વિચારકો (હીનયાન)

પ્રાકૃષ્ઠોના પ્રયોગો જણાવ્યું છે કે વૈમારિકો અને સૌનાન્તિકોના ગાત્ર અર્થ અનઆત્મ અર્થના અસ્તિત્વને માને છે પરંતુ વૈમારિકો ગાત્રાર્થ નિલપીનાદિ પદાર્થોનું અસ્તિત્વ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી ગ્રાહ્ય માને છે, લાગે મૈનાન્તિકો તે ગાત્ર પદાર્થોનું અસ્તિત્વ અનુમાનથી સમજાય છે એમ માને છે વૈમારિકો પદાર્થોના અસ્તિત્વની ચાર ક્ષણો માને છે. (૧) ઉત્પત્તિક્ષણ (૨) ન્યિતિક્ષણ (૩) અપ્રત્યક્ષ (૪) વિનાશક્ષણ વળી પચચ્ચ ઉપરાત પુદ્ગલ સંગાવાગો ૯૨ જેવો પદાર્થ માને છે સૌનાન્તિકો પચચ્ચ ગિરાય પુદ્ગલ જેવો પદાર્થ માનતા નથી સર્વાસ્તિવાદીનું માદિત્ય સર્વાશે આદ્યનીજ વિગેરે પરબાષામાં પ્રચિત થયેલું છે મુખ્ય મૂલ્ય વિચારકો અને પ્રયોગો નીચે પ્રમાણે જણાવે છે —

- ૧ દાત્યાયની પુનતુ ' જ્ઞાનપ્રત્યયન *તાન્મ અદ્યના ' મદા વિભાષા' જે નામ ઉપચી અનુયાયીઓ વૈમારિક દેરાયડે
- ૨-૩ સારીપુત્રો "ધર્મચ્ચ" તથા 'મગીનપચ'ય
- ૪ પૂર્ણો "ધાતુમય"
- ૫ મૌદ્ગલાયનનુ ' પ્રગમિશાન્મ
- ૬ વેદમેનાતો "વિજ્ઞાનમય"
- ૭ નમુગિનનુ "પ્રત્યક્ષ પદ"

અભિધર્મ વર્ગનું સાદિત્ય

૭ વસુભંધુનો “અભિધર્મકોશ” અથવા “દેશાપિક્ષકરિમિ”

ઈ. સ. ૪૦૦-૫૦૦

૮ વસુભંધુનું “અભિધર્મકોશમાધ્ય” જેમાં મૌર્યાન્ટિકના દૃષ્ટિબિંદુથી દેશાપિક્ષના વિચારોમાં દોષ દર્શાવે છે તે જણાવ્યા છે.

૯ યશોગિનીની “અભિધર્મકોશ વ્યાખ્યા”

૧૦ સગમદનો “સમયપ્રદીપ” અને “ન્યાયાનુસાર” (ચીનાઈ બાયામાં બાળાનગ છે)

૧૧ શુદ્ધધોષ (માત્રમાસિકાના) ૧ ચિત્રાક્રિમરગ ૨ અત્યશાલિની નામની ધર્મસત્ત્વગીતી ૩ સમ્મોદ વિનોદિની ૪ પંચ પકરણ મહાકવિ

૧૨ દિનામ (પ્રસિદ્ધ નૈયાયિક જેમણે ગૌતમના ન્યાયના બાળાનગ પાત્રના ચતુર્થ વિવેચન કર્યું છે. ઇ. સ. ૪૮૦) નો “પ્રમાણસમુચ્ચય” ન્યાય પ્રવેશ

૧૩ જાનનું “સંયુક્તાભિગાસ્ત્ર” અને “મહાવિભાષા”

પરિધાન નામ “એ નામનો હતો તે લોકપ્રિય છે, પરંતુ ચીનાઈમાં જે બાળાનગ છે. એક ઇ. સ. ૩૮૨માં થયેલું છે, અને જલ્દી હુયેનત્સંગે દર્શાવેલું છે. સર્વાંગિવાદીના સાહિત્યનો અર્થ સમજાવવામાં મહાગણ દર્શાવેલો છે. તેમાં જોડકાં અને તત્ત્વચિંતક અશ્વધોષના શુદ્ધ પાત્રો દેખાયેલાં હતાં હતાં. આ સમયને “અભિધર્મ મહાવિભાષાસાસ્ત્ર” મહેલું, અને તે મૂળ “અભિધર્મજ્ઞાન પ્રશ્નના સાસ્ત્ર”ની બેરોળી રીત છે. આ “અભિધર્મમહાવિભાષા સાસ્ત્ર”ને તામ્પટ ઉપર મનિષ્ઠે કોનગાચુ હતું. અને તે ગાય પાચન્ના પેરીમાં જાણ કરી એક ગ્રંથમાં શુભ રાખ્યો હતો અને તેના ઉપર યજ્ઞોની (અશ્વજ્ઞાનોની?) એકી મૂર્તિમાં આવી હતી, એમ હુયેનત્સંગ લખે છે. ગાધારની શોધખોળના પ્રયત્નમાં આ મૂળ નિધિ કાઢીને જઈશે.

ઈ. સ ના બીજા મંદામાં દરિયમોનામનો એક વિચારક સત્યસિદ્ધિ સંપ્રદાયનો ચલાવું મી એગેન "Mr. Sogeth" વર્ણવે છે. પણ તેનો કોઈ અંચ લપસાધ નથી. આ તર્ફ મચોના ચીનાઈ અને ગ્રીએટની બાપામા બાપાનગે છે. તે કપ-થી ગુદ કમેજ અથવા દિંદુધાનની કોઈ પ્રચલિત બાપામા પા બાપાનગ ચપા નથી. આ અગ્યજને લીધે મૂલના અમારે, ચીનાઈ વિગેરે બાપાના જાનના અભાવે, કલકતા યુનિવર્સિટીના જનપાનીઝ રિહાન મી ચમામમી એગેનના (Mr. Yamakama Sogeth) (System of Buddhistic Thought) એ નામના મન્દના આધારે સર્વાન્નિવાદી બૌદ્ધ રિચાગેના રિદ્ધતોનો નીચે પમ જે સ્પન્સઅદ આપવે ચોન્સ ગળ્યો છે.-

(૧) સર્ફ દુખમય છે, (૨) પદ્મકધરપ નસાનસમારી બાવરપ દખનો સમુદય છે. (૩) મર્ પદાર્થો દખિન દ-એ પ્રદાનો મર્ગ, અને (૪) નિરોધ અથવા નિર્ગોણ-આ ગાગ આર્પસત્યો છે. સર્વાંરિત વાદના મત પ્રમાને ધર્મો અથવા પદાર્થો જે પ્રદારના છે (૧) મન્દુ-ધર્મો એટલે વિશિષ્ટ ગ્યનાનાગા, (૨) અનસ્તુતધર્મો અથવા અમિત્ર અથવા શિશુ પદાર્થો. મન્દુત ધર્મો જે એકત્ર રૂપ વ્યવહાર કપાગ (મબુયકાર્=એગા ચર્ફ કામ ક નારા) જે પ્રદારના છે બુ-ભૌતિકરૂપ અને ચિત્તચેત્યગપ ૧૫૦ વર્ણવી ગયા તે ૫૨ ધ બુ-ભૌતિક સધાત અથવા સમુદાય છે, ત્યારે વેદનાગધ, સગાગધ નગ્નાગધ અને વિગ્નાગધ ચિત્ત-ચેત્યાત્મ છે આ પચન્કધપ મમુદાય અથવા સંધાત, અન્દાદિ પાચ વિષયો ક્રોગદિ પાચ દિગો મન, અને મુખ ૧૫ ધર્મને બોમચવા નરીર મળી બાર આવનનમા સમાનનો અનુભવ

* આ ગગ આર્પસત્યોની કુટી સચાચા-(૧) દુખસત્ય, (૨) સમુદયમત્ય, (૩) નિર્ગમમત્ય, (૪) માર્ગમત્ય પ્રચમના ને સત્યો પ્રાનિધર્મો છે, અને સમાન્દગના છે; બીજા જે મત્યો નિર્ગતધર્મો છે અને તે નિર્ગોણ દશાના છે.

યાય છે. આ સર્વ ધર્મોં વિષયમાન છે એવો સ્વીકાર છે, પરંતુ તે સર્વ ક્ષણિક છે. આથી ક્ષણિકવાદી છતાં આ વિચારકો સર્વાસ્તિવાદી છે. પૃથિવ્યાદિ ધાતુઓ સમુદાયિ ધર્મવાળા પરમાણુઓથી રચાય છે. પૃથિવ્યાદિ ચાર ધાતુઓ પરમાણુઓના સમુદાય રૂપ છે. એટલે “ સંસ્કૃત ધર્મ ” છે, ત્યારે આદ્ય “અસંસ્કૃત ધર્મ” માં પડે છે. પૃથિવ્યાદિ ધાતુના સમુદાયના રચનારા છેવટના અવયવને પરમાણુ કહે છે અને તે રૂપ પદાર્થની છેવટની નાનામાં નાની ભૂતિ છે. તે પરમાણુ અવિભાજ્ય, અને અતીન્દ્રિય છે, તેપણુ તે સાશ્વત પદાર્થ નથી. પરંતુ ક્ષણિકભાવવાળો વિજ્ઞાના અમહારા જેવો અસ્તિત્વમા આવનાર પદાર્થ છે. આ પરમાણુઓની ક્ષણિક સ્થિતિ તે દ્રવ્ય પરમાણુ અને મિશ્રરૂપમાં પ્રતીતિ તે સંધાત પરમાણુ કહેવાય છે. ધાતુના પરમાણુઓ, અર્થદ્વિવા વડે વ્યાપાર અથવા વૃત્તિવડે, હ્રદય પામનારા છે તેથી ખરી રીતે શક્તિનાં કેન્દ્રો છે, કાંઈ અધિષ્ઠાનવાળાં દ્રવ્યો નથી. સંધાત પરમાણુઓ જાણ રહી અસર કરનાર હોય ત્યારે નિપયો અથવા બાહ્યાર્થ કહેવાય છે; આંદર રહી પ્રતીતિ કરાને ત્યારે હિન્દ્રિયો કહેવાય છે. આવાં સાત પરમાણુઓ એકજ સ્થ પ્રકૃત યાય ત્યારે આણુ કહેવાય, અને તે આણુરૂપે દૃશ્ય યાય છે. આ સંધાતમાં એક પરમાણુ મધ્ય કેન્દ્ર કરે અને છ તેની આગળપાછળ રહે; અને સાત પરમાણુઓના પુનઃ મળી એક આણુ બને. આ મૂલ પરમાણુઓમાં મહાબૂત ધાતુઓના ગુણધર્મોં અંતર્ગત હોય છે. કઠિનતાનું બાન કરાવનારા પરમાણુઓ જે આણુ રમે તે પૃથિવી ધાતુ કહેવાય; ચિદ્રથતાનું બાન કરાવનારા પરમાણુઓ જે આણુ રમે તે જલ ધાતુ કહેવાય; વ્યૂનાનું બાન કરાવનારા પરમાણુઓ જે આણુ રમે તે તેજોધાતુ કહેવાય; ગતિ આગતિનું બાન કરાવનારા પરમાણુઓ જે આણુ રમે તે વાયુધાતુ કહેવાય. પ્રયેક આણુમા આ ચાર ધર્મોંવાળા પરમાણુઓ હોય છે; પણ જેમા જે ધર્મ પ્રધાનભાવે સ્ફુરે તે તે ધાતુના આણુઓ કહેવાય. જે કે તેમા અમલત ભાવે બીજા ધર્મોં પણ રહે છે. બૌદ્ધિક પદાર્થોમાં જે સંશ્લેષ અથવા ધનના પ્રતીત યાય છે તે કઠિનતાના વાહક પૃથિવી પરમાણુઓને લીધે છે. પદાર્થોનું પરસ્પર

આર્થિક તે જલ પરમાણુઓના ધર્મને લક્ષને છે; વિશ્લેષણ અથવા પૃથકપણ તેને ધાતુના પરમાણુઓને લીધે છે; અને દિગ્નતરની પ્રતીતિ વાયુ-ધાતુના પરમાણુઓને લીધે છે. આ ચાર ધાતુઓ અદશ મહાભૂતો (૧) વિશિષ્ટ પદાર્થ રૂપે, (૨) તેમના સ્વભાવ ધર્મ રૂપે અને (૩) ગુણ અથવા પરિણામ રૂપે મદ્દણ થાય છે અથવા સમાવેશ છે. તેના અનન્ત ગુણધર્મો જેના કે દૃતિ (આર્થિકતા અર્થમાં વપરાયેલા શબ્દ છે); સંમિદ (સંમિદ્ય અથવા જોડાઈ રહેવું); પક્તિ (રાસાયણિક ગરમી અથવા દહન); વ્યૂદન (અશુદ્ધ પ્રકારની રચના થઈ જતી જેની કે મીઠાના ગાંગાની) વિગેરે ધખા નિમિત્તો અને દેતુઓને લક્ષને પ્રગટ થાય છે. સર્વાસ્તિવાદી બૌદ્ધો અને વિજ્ઞાનવાદી અથવા શૂન્યવાદી બૌદ્ધોમાં સિદ્ધાન્તભેદ એ છે કે સર્વાસ્તિવાદીના મત પ્રમાણે જન-બૌદ્ધિક સમુદાય રૂપ પદાર્થો અને પંચસ્કંધ રૂપ સમુદાયરૂપ પદાર્થો જેને આપણે અનુક્રમે આત્માર્થ, અને આત્મ અર્થ કહીએ તે ઉભય નિત્ય અસ્તિત્વવાળા છે, અને કશ્ચિદના તે તેની પ્રતીતિને વળગેલી છે. સંતાન અથવા પ્રવાહરૂપે તે નિત્ય છે, અને પ્રત્યેક સ્વભાવે કશ્ચિદ છે. સંતાનના રૂપ ગુણ, ધર્મો, પરમાણુઓના કશ્ચિદ દેહ, અને અસ્તવશે બદલાયા કરે છે. વળી હાલમાં બલ્યકમાં વર્ણવેલી અવિદ્યારૂપ કહી “પ્રતીત્ય સમુત્પાદ” માં એટલે કાર્ય કાળજીના પરંપરામાં સર્વાસ્તિવાદી સ્વીકારતા નથી, પરંતુ ચિત્તના મોહ રૂપ* ધર્મ છે, એવું સ્વીકાર્યું છે. મૂલ્ય મુગ્ધ સિદ્ધાન્તમાં અવિદ્યા સંસ્કારને પ્રકટ કરે છે. અને તે વિજ્ઞાનહીન નામરૂપને દેહમનને પ્રકટ કરે છે, એવું વર્ણન છે તે પ્રત્યેક વ્યક્તિની વર્તમાન જાનની મૂલ્ય અવિદ્યા નહિ, પરંતુ જન જાનની વર્તમાન જાનમાં પ્રસર પામેલી કાર્યરૂપ અવિદ્યા છે એવું સર્વાસ્તિવાદી માને છે.

* આ વિચારમાં સર્વાસ્તિવાદી પ્રાચીન માન્યતા મળતા છે. તેમાં યોગ દર્શનની અવિદ્યાને તમસ્ અને અસ્મિતાને મોહ નામથી ઓળખાવી છે. તમસ્ એ કામજ્ઞ અવિદ્યા છે; અને મોહ-બેદ પણાતું પથમ જ્ઞાન તે કાર્ય અવિદ્યા છે.

દારણ દહી નાચ પામતું નથી, પરંતુ પોતાનું અર્થક્રિયાના એક વડે નામ માન બને છે. દાદગણુ તરીકે માટીનો ચિખો લોચો અરથાન્તર પગિણામ પામી ધણું નામ ધાગણુ દરે છે. માટીનું નામ માત્ર બદલાઈ ઘડો થાય છે કેમકે તેનું એટલે સાદુ અભિમાગજીબદવાઈ નિર્ગ દાર્પ તરીકે બદલાય છે તે સમયે, તેનું અને દાર્પ સમકાલે રહી શકતા નથી, જેથી નીચે મુક્તિમા બદલાઈ ધટ થાય, બને એક દાસમા રહી શકે નહિ. પરંતુ સપ્રયુક્ત તેનું એટલે મિશ્ર દારણપાત્ર દાર્પ સાથે પણ પ્રતીત થાય છે. જેમકે દૂધની આરબની વિદૂતિમા દુધ, અને તરૂ અથવા મવાઈના પૃથક્ અસ્તિત્વ સમકાલે અનુ બધાય છે. તેથીજ રીતે જાણાર્થ અને ચિત્તના પરસ્પર સબધોમા દાર્પ દારણની પ્રતીતિ એક દાયમા અનુભવાય છે એટલે કે જૂનમુદિમા વર્તમાન રૂપે જાણાય છે, અને જૂનમુદિનું બારિ દાર્પ ચિત્તમુદિમા દારણરૂપે વર્તમાન પણ જાણાય છે.

વિજ્ઞાનનું અધિકરણ સંતાનરૂપે નિત્ય માન્ય છે અને પાચ દન્દ્રિયોના સમુદાય સાથેનો વિજ્ઞાનસ્કંધ જ્ઞાતા ગણાય છે. દન્દ્રિયો ભૌતિક હોવાથી પો-પોતાના નિયત અધિકરણની એટલે જૂનસમુદાયની અગેશા રાખે તે તેમ તે સમુદાય પણ મિશ્ર રકથની અગેશા રાખે છે.

દન્દ્રિયો ભૌતિક હોવાથી અને તે સાથે વિજ્ઞાનને કમગ તપજ કળના હોવાથી એ જાણામા પડે છે. એ જાણા શુદ્ધ પરમાણુઓના સમુદાયની હોય છે જેને સાચી દન્દ્રિય કહે છે, અને બીજી જાણા રજૂય સમુદાય એટલે ગરી-ના અનવરમા નિરામ દરી નકે છે. અક્ષુનિદ્રિય-સ્વત પરમાણુના સમુદાય રૂપ છે, અને આપણુ જાણ નેત તેને દન્દ્રિયના સ્થૂલ જાણાનું આયતન છે જાણાર્થના ઝૂન આયતન હા સક્કમ દન્દ્રિય સાથે જે સમય થાય છે તેનું પગિણાર્થ નામ અપર્ન છે આ અપર્ન વડે પ્રથમ જ્ઞાત થાય છે તેનું અવિચરિતરૂપ કહે છે, કેમકે તેમા સ્પષ્ટ

૧ ઔપનિષદ દર્શનની હાયા છે - વિદ્યારો નામધેય મૃત્તિકા इत्ये वस्तव्यम् ॥

માન હોતુ નથી આ અવિરત્તિરૂપની ધારા વડે વહેલા મોડા પ્રાયિક અથવા વાયિક કર્મનો ઉદ્ભવ થાય છે સર્વાસ્તિવાદીના અભિપ્રાય પ્રમાણે બાહ્યાર્થ અને ઇન્દ્રિયના સ્પર્શવડે જે અગાત સંસ્પર્શ પડે તે નરો ઉત્પન્ન થતી “અવિરત્તિરૂપ” ધારા વડે કર્મ પ્રપ્ત થાય છે તે કર્મ જે પ્રમાણુ છે—(૧) ચેતના કર્મ (માનસિક પ્રવર્તન) અને (૨) ચેતસિક કર્મ (બાહ્ય યાપાગ અથવા પ્રવૃત્તિ) ચેતસિક કર્મ કાયિક અને વાયિક—એમ બે પ્રમાણુ છે. ૧મી કાયિક ચેતસિક અને વાયિક ચેતસિક—કર્મ વિરત્તિ અને અવિરત્તિ એમ પ્રત્યેક બે પ્રકારનું હોય છે આપણી વર્તમાન જાણામા પ્રાયિક કર્મ આ માનસિક કર્મ નયનગ્રન્ય છે, અને જાનપૂર્વક અને અજાન પૂર્વક થાય છે *

આન્તર ઇન્દ્રિયને સર્વાસ્તિવાદીઓ ચિત્ત મહે છે તેના વડે મનુષ્ય ચેતે છે હૃદયે છે માટે ચિત્ત મહે છે તે અત્તરણને મનન કરે છે માટે મન કરે છે, નિર્દેશ કરે છે—સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે માટે વિજ્ઞાન કહે છે નિર્દેશ જેનું નામ સામ્યમા વિવેકબુદ્ધિ કહે છે તે તથા પ્રમારનો છે—(૧) સ્વભાવ નિર્દેશ—એટલે પ્રત્યક્ષ બે. જ્ઞાન (૨) પ્રયોગ નિર્દેશ—એટલે જૂત, બારિ અને વર્તમાન કાલમા તેતે પદાર્થના નિત અસ્તિત્વનું જ્ઞાન (૩) અનુસ્મૃતિ નિર્દેશ—એટલે અનુભવમા પદાર્થનું અરણ્ય રૂપે જ્ઞાન આ તથા આપણે અભિગા, પ્રત્યભિગા અને સ્મૃતિ એ ત્રણ નામથી સગલતાથી સમજી શકીએ ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન માત્ર સ્વનાનિર્દેશ કમી શકે છે, એટલે કે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અથવા અભિગા કમી શકે છે પ્રયોગનિર્દેશ (પ્રત્યભિગા)

*સર્વાસ્તિવાદીના અવિરત્તિરૂપ અને વિરત્તિ કર્મમા અર્વાચીન માનસ જાજના Sub-Conscious ideas feelings and activity નો સમાસ થયેતો જણાશે યોગ જાજમા ચિત્તના પ્રત્યયો (૧) પરિદૃષ્ટ (૨) અપરિદૃષ્ટ (Sub-Conscious) વર્ણવ્યા છે, અપરિદૃષ્ટ પ્રત્યયો સાત ગણાવ્યા છે—જુઓ પાત જલ સૂત્રના ત્રીજા પાઠના ૧૫ મા સૂત્ર ઉપરનું વ્યાસભાષ્ય.

અને અનુસ્મૃતિ (સ્મૃતિ) — કેવળ મનોવિજ્ઞાન કહેવાય છે, કારણ કે તેમાં જ્ઞાનાર્થનો સ્પર્શ હોતો નથી. પાંચ ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાનો અને છૂં મનોવિજ્ઞાન મળી વિજ્ઞાનરૂઢ થાય છે અને તે એક મનના તાગમાં હોય છે એટલે કે એક સંતાનરૂપે હોય છે. એક ચિત્તના ચૈત્યધર્મો છે તાલીસ વર્ણવ્યા છે એટલે છે તાલીમ અવાન્તર સાખાઓ ચિત્તની બને છે; અને તે સંસ્કૃત એટલે સમુદાયધર્મો છે.

ધર્મોનો ખીન્ને અસંગૃહ્ય વર્ગ છે. તેમાં ત્રણ પદાર્થો આવે છે. [૧] અપ્રતિસંખ્યાનિરોધ [૨] પ્રતિસંખ્યાનિરોધ, અને [૩] આકાશ. પ્રત્યયો અથવા વૃત્તિઓના અભાવે ચિત્તો શમી જાય ત્યારે બાકોની જે અપ્રતીતિ અથવા અદર્શન થાય તેને અપ્રતિસંખ્યાનિરોધ કહે છે, જેમકે બુદ્ધિપૂર્વક બાકોનો વિનાશ તેમાં નથી. દુકામાં જે સ્વાભાવિકલય અથવા કુદરતી અમાન, જેમકે એક પદાર્થ ઉપર એકાગ્રતા સાથે સાવધાનપણે આપણે જોઈએ ત્યારે ખીન્ન પદાર્થોની અપ્રતીતિ થાય છે — આ અપ્રતીતિ પદાર્થોનો અભાવ છે તેથી થાય છે એમ નથી, પરંતુ જે પ્રત્યયો અથવા વૃત્તિઓની તે પદાર્થના જ્ઞાનમાં અણેતા રહે છે તેનો અભાવ છે તેથી અપ્રતીતિ થાય છે. પદાર્થો વિવિધતા છતાં પ્રત્યયો અથવા વૃત્તિઓના અભાવે તેની સાથે સ્પર્શ ન થવાથી જે અભાવનું જ્ઞાન થાય તે અપ્રતિસંખ્યા નિરોધ કહેવાય જ્યારે બુદ્ધિપૂર્વક પદાર્થોનો અભાવ ચિત્તમાં ધર્મ જાય ત્યારે પ્રતિસંખ્યાનિરોધ થયો કહેવાય. જેમકે સમાધિમાં અને ઉવદના નિર્વાણમાં. ત્રીજો અસંગૃહ્યધર્મ તે આકાશ છે, અને તેનું સ્વરૂપ આપણુનો અભાવ મહેવામાં આવે છે. સર્વાસ્તિવાદી આકાશને સોપાન્ય એટલે ભાવપદાર્થ માનતા નથી. પરંતુ વિજ્ઞાનના પ્રસવમાં અતરાય ન લાવે એ જ અભાવરૂપા સ્થિતિને આકાશ કહે છે. આ ત્રણ અભાવો — અબુદ્ધિ પૂર્વક નિરોધ, બુદ્ધિપૂર્વક નિરોધ અને આકાશ — એ ત્રણ નિરૂપાન્ય તત્ત્વો કહેવાય છે કારણ કે તેમાં વર્ણન દબા ચોખ્ખું રૂપ હોતું નથી.

આ બાલ અને આનર અર્થો અથવા ધર્મો જો કે સંઘાતરૂપે નિત્ય હોય છે તોપણ સ્વભાવે ક્ષણિક છે, તેમાં સ્થિર તત્ત્વ કંઈક નથી એ

પ્રમાણો સત્ય નિશ્ચય, સત્યભાવના, સત્યશાસ્ત્રી, સત્યમર્મા, સત્યવૃત્તિ અથવા જીવન સત્યપ્રવર્તન મત્ય અનુમૂર્તિ, અને સત્યસમાધિ એ આઠ શાખાવાળા નિરોધનો અથવા નિર્માણનો માર્ગ છે.

દુષ્ણનો, દુષ્ણના કાગળ સમુદાયનો, આઠ શાખાના માર્ગનો અને પંચનિર્વાણ અથવા નિરોધનો સર્વાંગિતવાદીનો મત આઠ આર્થ રાત્રોમા સંક્ષેપમા વર્ણુ થો છે

(૧૫) મહાયાન.

આ ચાન્ આર્થમત્યોનુ પ્રતિપાદન કરનાર સર્વાંગિતવાદી દીનયાનમા પ્રત્યેક વ્યક્તિ અર્હંતપ્રાપ્તમંત્રી નિર્વાણ પામવુ એ જીવનનુ લક્ષ્ય સ્થપાયુ આ આર્હંત સિદ્ધ મગ્યાની થો યતા જનસમાજમા ધણુ થોડાને હોય છે જુદમધમા સર્વાંસ ત્યાગ મંત્રી નિમ્નુ તરીકે જીવન ગાળવાનુ સાદમ ધણુ થોગજ કંઠી રોકે, અને જેઓ મે તેપણુ મૌવચાર વૃત્તિ કરનાર ધણુ થોગજ હોય આ ઉપર મેગ યત્રી અર્હંતની બાનનાએ પ્રાચીન સમાંગિતવાદી મન ॥ મામાન્ય પ્રજના અત મગ્યુને સતર્પણુ કર્યુ નહિ, તેથી તે માર્ગ દીનયાન મેવારો તે અનર્થ છે એમજ વ્યાપ્તિએ પોતાનુ દલ્યાણ સાની અર્હંત થી મેગી મેવુ એ બાવના દીન-એમત પ્રમાણુમા નીચા પ્રમારની ગણના ॥ ૧૧ મેમા મેન મયાદાવારો રનાર્થ મેન જણાયો આ દોન મહાયાને દૂર મેથો મહાયાનમા જુદધર્મ નાતિન હો તમ અમુક નિશ્ચય અધિમાગમા જનોનો મયાલિન સનતપમા ન હો પન્તુ નર્મદેશ અને મર્વમાનની રજની ધાર્મિક વામનાને દૂષ્ટ કરનાર થયો તમા રાજ અને નમ, પતિત અો અન, સસમી અો અસમાગી દૂડી અને ત્યાગી-સર્વને બોધિસત્ર જનનાની તક મગી વર્તમાન જન્મના નીન મમાવિના ત્રયત્ન વડે નિરાપ પ મવાને જીવન દ્રવનના દિતો અર્હ પ્રમાગ આપનાર નસ જન્મમા બોવિમ્મન થઈ અમતરવુ મે બાવના નમ પામી

મામાજી સમગ્રુખા રડે યમનિયમાદિના સાધન રડે પ્રાણીઓ નીન સપન થા અને તઓ જુદની અને બેલાવસત્વની ઉપાત્તના કરી જમતમા ઉપમાર થાય આ બાવનાના પ્રવેશથી બૌદ્ધ

સંપ્રદાયમાં જન્મ ધ્યાનધર્મમાં દેવદેવની બાનનાથી પુરાણના ધર્મ સંપ્રદાય જાણે તેમ કરોડો બુદ્ધો અને બોધિસત્ત્વો વડે મહાયાનનો ધર્મ મંદાય ઉભો થયો અને પશ્ચિમમાં એ આબુ કે યાહ્યેના શિવમાગના દેવો મોઢ સંપ્રદાયમાં પૂજ્ય કોટિમાં પેડા, અને બુદ્ધબક્ષિઓ જૌદ્ધધર્મને નવો ગગ આપ્યો, અને તે રંગમાં તે ધર્મે દત્તના દિબેટ, મોગોલીઆ ગિરે પ્રેશોમાં, અને પૂર્વના ચીન જાપાન દેશોમાં પ્રવેશ કર્યો જેનો ધર્મોચાર બદલાયો તેવો તત્ત્વવિચાર પણ બદલાયો પ્રાચીન હીનયાનનો ધર્મોચાર સીલમમાંધિમાં પશ્ચિમમાં થયો અને તે હાલ નીતિ જ્ઞાન માનસ નાસ્ત્રનો પાયો ન બાગ્યો, ત્યારે આ નવા મહાયાન સંપ્રદાયે વસ્તુના અરૂપ નિર્લુપ્યાર્થે ધર્મોચાર ઉપરાત પ્રતાપદ કહાડ્યો અને તેમાંથી વિજ્ઞાનવાદ અને શન્યવાદના તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તો ઢબા થયા

સંસ્કૃતિવાદીએ અવિચારી જ્ઞાન થતા ભવચક્રમાં અનાત્મભાવવાળા મિથ્યા જીવમાંથી છૂટવાનો નિર્લુપ્યાર્થ દર્શાવ્યો અને તે પ્રતીતિની પદનાડે આત્મરૂપ કોઈ વસ્તુ છે કે નહિ તેવો નિર્લુપ્ય દેવવાતુ સાકસ કર્યું નહિ, ત્યારે આ મહાયાનના વિચારકોએ મેઘ બુદ્ધિનો ક્ષયમશુર તગવાળી સરિતા વિના-કર્મ વસ્તુ નથી, એવા વિજ્ઞાનવાદ અને તે સરિતાની પીંડા સત્ નથી અસત્ નથી, પણ અનાન્ય શન્ય છે એવા શન્યવાદનું સ્થાપન કર્યું. આ મહાયાનનું ધાર્મિક સાહિય હીનયાન જેવું પ્રમાણ જૂન ગ્લાયુ નથી, પરંતુ કનિષ્ઠના સમયમાં પર્નિફ થયેલી તેમાં સૂત્ર વિગેરેનો સમગ્ર થવાતું જણાય છે મહાયાનના ઉદયમાં હિંદુજ્ઞાનની બકારની પ્રજ્ઞના આગમનની અસર પણ થયેલી છે

(૧૬) મહાયાનના મુખ્ય વિચારકો

મહાયાનના પ્રસિદ્ધ વિચારકો નીચે પ્રમાણે થઈ ગયા જણાય છે -

વિચારનું નામ

તેમના જણાયેલા મયો અને દીકરાઓ

(૧) અશ્વધોય (ઇ સ ના પહેલા સૈકામાં) કનિષ્ઠના સમકાલીન

૧ દોહસો સ્તોમ્ની બુદ્ધ મિરુદાપલિ અથવા બુદ્ધસ્તવ

(તથાગતવાદી)

ચાક્રનીક અને દીબેટની બાગામાં બાયાનર પામેલી

૨ મુદ્ધ ચર્ચિ મહાકાવ્ય

૩ મજ્ઞસિમિ (વર્ણવ્યવસ્થાના ખડન ૧૫.)
આ મથ પાછળથી આદ્યજોના ૧૦૮
ઉપનિષદોના સમુચ્ચયમાં આદ્યજ્ય મંથ
તરીકે પેના નજાય છે. (Nanjio
Catalogue No. 1303)

૪ “દર્શવિપાક ભેદ” (The Distinctions
of the fruits of works) અને
“૭ વર્ગમાં જવપ્રવાસ” (Transmi-
gration in the six Resorts)
(Nanjio Catalogue No 1349)

૫ અનાત્મપદાર્થનું એક નિર્મ થતું ચિન્તન (A
Nirgrantha's Enquiry into the
principle of Non-ego).

૬ અદોષાચાર્ય (Awakening of Faith
(Nanjio 1249)

નોટ-યાનીઝ બાપામાં મુદ્ધર્મના અરોના ટિપ્પણ
(Catalogue) નો ઉલ્લેખ Nanjio Ca-
talogue વડે થયો છે.

૭ સૌ-દગનદ

૮ સુત્રાલકા

■ સારીપુત્ર પ્રશ્નજ્ઞ

(૨) નાગાર્જુન

(ધર્મપીસનના બીજા સંક્રાપ્ત)

(ચ-મવાદી)

૧ મૂલ મધ્યમક કારિકા-ચન્દ્રકોત્તિનો
મસત્રપાદ્મ ગ્રંથાવળી (Bibliotheca Bu-
ddhica IV Petrograd 1903-12).

૨ મધ્યમકાવતાર (Tibetan transla-
tion, Bibliotheca Buddhica IX)

૩ મુલ મધ્યમકારિકા ૬૫૦ નાગાર્જુન
ની પોનાની અનુતોમય નામની દીક્ષ.
(દીમેટ અને ચાદનીત્ર બાપામાંથી જર્મન
બાપાન્તર મી. એમ. વોલેમ્બે (M. Wall-
eser) છે, Hietelberg 1911-12)

૮ ધર્મસંપદ

૫ સુદહેય.

(૭) રિશરમતિ

મહાયાન પ્રવેશક તેનું બાપાન્તર ચીનાઈ
બાપામા દ. સ. ૧૬૧માં થયું છે.
મહાયાન ધર્મધાનુ

(૮) અમ્રેગ અથવા આર્મ-
સગ (દ. સ. ના
બાપમા સૈકામા)

૧ યોગચાર ભૂમિશાસ્ત્ર (Nanjio No.
1170)

૨ મહાયાનસંપરિગ્રહશાસ્ત્ર (Nanjio
No 1217)

૩ પ્રવ્રજ્ઞ આર્યયાચા (Nanjio No;
1177 & 1202)

૪ નસદશ ભૂમિત્વ

૫ મહાયાનસૂત્ર*

૬ મહાયાનસૂત્રાલંકાર

સર્વ મુખ મેયો નદ ધયા જાણાય છે.
ચાઈનીઝ તથા દીમેટની બાપામાં જાણા છે.
આ બાપાન્તર બીજા મેકાથી તે સાગમા સૈકા
સુનીમા થયા છે.

૫ વસુખંધુ (દ. સ. ૪૨૦

૧ વરમાર્થ સત્તતિ (સાખ્યસંપ્રતિનો આદેષ
કર્તાનો મથ).

*૧ અષ્ટસાહસિક પ્રતાપારમિતા ૨ સદ્ધર્મપુંડરીક ૩ લલિત } વૈપુલ્ય
વિસ્તર ૪ લંઠાવતાર ૫ સુવર્ણુપબાસ ૬ મંડવ્યૂહ ૭ તથા- } સત્ર.
મતપ્રણક ૮ સમાધિરામ ૯ દશબૂમીચર.

૫૦૦] બુદ્ધચિન્તના
રૂપ અને મોટાભાઈ
અસંગ વડે મહાયાનની
બોદ્ધદીક્ષા પામેલા.

૨ અભિધર્મકોશ (સર્વાસ્તિવાદીનો મંથ)
૩ ચિદાન્તિમાત્રતાત્રિશક (Nanjio
No. 1215)

૪ અપરિમિતાયુસ્મૃત (Nanjio No. 25,
26, 27 &c.

૫ અગ્રતૈમક

૬ નિર્ધાન

૭ મદ્વર્મેષુંડરીક

૮ પ્રજ્ઞાપારમિતા

૯ ચિમ્બલક્રોતિ

૧૦ શ્રીમગ્ધાસિંહનાદ

૧૧ વિજ્ઞાનમાત્રમિદિ

૧૨ રત્નત્રય

૬ આર્પદેવ

નાગાર્જુનની કારિકાના બાધ્યકાગ તથા ચતુઃ
શતક, હસ્ત ચાલ પ્રકરણ વૃત્તિ;
ચિત્તચિન્તુદ્ધિ પ્રકરણ ના કર્તા.

૭ કુમારજીવી (૩૮૩ ઇ. સ.)

૮ કુદ્ધપાલિત

૯ અંદક્રોતિ (૫૫૦ ઇ. સ.)

૧૦ ગુણુમતિ (૫૫૭-૫૮૯

ઇ. સ.)

૧૧ શાંતિદેવ

. (સાતમું સદ્)

અકુતોભય દીક્ષાના આધનીક બાપાન્તરકાગ.

૧ લક્ષણાનુસારશાસ્ત્ર (Nanjio No.1280

૨ મૂલસર્વાન્તિવાદનિકાયસમ્રદ (Nanjio
No. 1127) ચીનાધ્યા બાપાન્તર કરનાર
બિહુ પરમાર્થ

૧ મિક્ષામમુચય

૨ વોધિચર્યાવતાર

(૧૭) મહાયાન શાખા.

વિજ્ઞાનવાદ

અશ્વધોષ (ઇ. સ. ૮૦)

તથાગત દર્શન

મહાયાન બૌદ્ધધર્મની પ્રણાલિકા શૂન્યવાદ અને વિજ્ઞાનવાદ એમ બે પદ્ધતિઓમાં ચાલી છે. તેમાં પશ્ચિમ શૂન્યવાદનું બીજું નામ મહાયમિક મત કહે છે. શૂન્યવાદની સિદ્ધિ નાગાર્જુનને ઇ. સ. બીજા સદીમાં કરી તે પહેલાના સદીમાં યદ્યપિ ગણેશ અશ્વધોષે તથાગતના તથાત્વ વાદનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું: અને તે વિચારનું પ્રતિપાદન કરતા પહેલા તેમાં જે ઉડે નામાન્તર વડે પ્રકાશિત આવે છે તેનું કારણ અશ્વધોષનું આશ્ચર્યધર્મનું વાતાવરણ હતું.

સંયુક્ત નામના આશ્ચર્ય પ્રખર પંડિત હતા. તેમણે બૌદ્ધોને વાદવિવાદમાં મણા દરાવ્યા. નીચે બૌદ્ધપરિપક્વ બાગ લેનાર પાશ્વ અને કેટલાકના અભિપ્રાય પ્રમાણે પુણ્યવશાએ તેમની વિવાદની મતિને દબાવી બૌદ્ધદીક્ષા આપી. ત્યાર પછી તેમનું નામ અશ્વધોષ પાડવામાં આવ્યું. દિનિક્ક જોએ તે સમયે કાશ્મીરના યવનરાજ્ય પ્રાચીના રાજા થયા હતા તેમણે તેમને આશ્રય આપ્યો અને સન્માન કર્યું. અશ્વધોષે તત્ત્વજ્ઞાનના અને બુદ્ધધર્મના જે મંથો લખ્યા છે, તેની નામાવલિ આપણે ઉપર આપી ગયા છીએ પરંતુ તે ઉપરાંત તેમણે મહાલંકાર શાસ્ત્ર નામનો અલંકાર શાસ્ત્રનો મંથ લખ્યો છે. બુદ્ધચરિત નામનું મહાકાવ્ય લખ્યું છે. તેમણે એક રાષ્ટ્રવર નામનું વાદ ઉપજાવ્યું હતું, અને સંગીતમાં તે ઘણા કુશલ હતા. તે વાદ વગાડતા તેઓ નગરોમાં ફરતા હતા, અને તે મધુર નિવેદની છાયાવાળા તે વાદના સંગીતવડે મનુષ્યજીવનની દુઃખમયતા, કષ્ટિકતા, અને અનાતમ-ભાવને જનસમૂહમાં જમવતા હતા એમ સુમતી (Siddhanti) જણાવે છે.

અસ્યધોષે સકાવતાન્મૂત્રના આધારે પોતાના મદ્વાયાન માર્ગના તરવ-
દર્શનને રચ્યુ છે. તેમના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પ્રાણીના જીવનની બે સ્થિતિ
હોય છે. એક સ્થિતિને તે “ જૂનતથાતા ” એટલે પ્રાણીનું મૂલચરણ અને
બીજું જન્મમગ્ણ પામતું સસારીરૂપ, આ મૂલ ચરણ અને મસારીરૂપ
પૈકી મૂલ ચરણ (જૂન તથાતા) પ્રાણી માનવ એક છે, અને તેને ધર્મ
ધાતુ-એરી સંજા આપવા આવે છે આ ધર્મધાતુ (જીવનમાગ) મન-
વાણીથી અગોચર છે તોપણ મનવાણીના નિરોધરૂંડે તેની ઝાંખી થઈ રહે
છે આ ધર્મધાતુને જન્ય એનું નામ આપવામા આવે છે, કારણકે નિશ્ચિના
અનુભવાના નામ, રૂપ તથા ગુણ અને કર્મ એમા તેમા અનુભવાના નથી
તોપણ તે મર્મ, સર્વનિયેગે જોનાવડે સમજાય છે તે કદાચ અત્યંત અથરા
અમાન નથી આ મૂલ તત્ત્વમાથી (ધર્મધાતુ-તથાગતચરણ-જન્ય)
અનાદિરાસના અથવા સ્મૃતિગતી વ્યક્તિમય સસારી જીવન ઉભું થાય
છે. આ તથાગત ગર્ભમાથી જન્મ થયેનું સસારીનું આદ્યરૂપ આસય-
વિદ્યાન કહેવાય છે. જે નવન્ય ધર કરીને રહે છે અથવા ગરીર અથવા
પચ્ચધને ધારણ કરી રહે છે તે આસયવિદ્યાન કહેવાય છે

તથાગતગર્ભમા રજીટ થયેનું આ આનયવિદ્યાન અથવા આદ્યચરણ
(ચિત્ત) વિદ્યા અને અવિદ્યા-રૂપા અને જડતા એવા બે ધર્મમા ગુચરેલું
હોય છે. વિદ્યા અથવા પ્રગાવડે તે ધર્મધાતુને ભેદી રહે છે આ પ્રગામય
આસયવિદ્યાન સર્વ તથાગનો અથવા જુદોની ધર્મકાય એટલે શાશ્વત રીતે
કહીએ તો માને

અવિદ્યા અને તેના સમ્પરોની જનનમાથી ઉત્પન્ન થતા સ્મૃતિપટમા
ગુચરેનું જીવન (આસયવિદ્યાન) તે અપ્રમુદ્ધ જીવન છે. આ ધર્મધાતુ
ઉપર પ્રતીત થતું સસારી અપ્રમુદ્ધ જીવન સત્ય નથી, પરંતુ સ્મૃતિની
વિસ્મયના છે અથવા માયિકે આવા અવિદ્યા અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી
સ્મૃતિમા ગુચરેના અનંત આસય-વિદ્યાનો તે આપણા અનુભવાતા બહુ
જનો છે વિદ્યામય અથવા પ્રગામય ચમુ કિરડયા પત્રી આ બિલ્લ બિલ્લ

આલયવિજ્ઞાનો પોતાના પ્રતીતિરૂપને સમજી શકે છે, અને જાણે છે કે તથા-ગત્યી (મૂલસ્વરૂપી) તેઓ બિન્ન અસ્તિત્વવાળા પદાર્થો નથી.

સંસારી આલયવિજ્ઞાનને આશ્વત્થશામાં પણ જાંખી પ્રજા અને જાંખું કર્મનું બધ હોય છે. તેવડે તે પોતાની ન્દસને ઉઠેલવા મથે છે. અને શીલ, સમાધિ, તથા શુદ્ધપ્રજ્ઞાને મેળવી શકે છે.

આલયવિજ્ઞાનને અવિજ્ઞાના વેગથી શોભ મળે ॥ અને તે વડે વિજ્ઞાનના તરંગો ઠાઠે છે. જેમ સમુદ્રને પવનનો વેગ મળવાથી મોઝાં થાય છે, જેમ સજગતા અગ્નિને વાયુનો વેગ મળવાથી તેમાંથી જ્યોત નિકળે છે, તેમ આલય આલયવિજ્ઞાન, જે ધર્મધાતુ ઉપર તરતો અંશ છે, તે અવિદ્યા વડે ક્ષોભ પામતા વૃત્તિઓ ઠાઠે છે. આ વૃત્તિઓ અથવા પરિણામે ક્લેશની વાસનાવાળા અને અજ્ઞાનની વાસનાવાળા હોય છે. તેથીમૂલ આલયવિજ્ઞાન (અથવા ચિત્ત) ક્લેશના આવરણવાળું અને મેયના આવરણવાળું હોય છે, અને તે બે આવરણો વડે 'કંઠાયેણુ' આલયવિજ્ઞાન જેને વૃત્તિઓ બહાર ઠાઠે છે તે તે કિલ્લટ અને મૂઠ દશાવાળી હોય છે.

કિલ્લટ અને મૂઠ દશાવાળું આલયવિજ્ઞાન જે આંતર મંથનથી બહિર્-મુખ થવા પ્રયત્ન કરે છે તેને અવિદ્યાકર્મ કહે છે, એટલે અધારામાં થતી ક્રિયા કહે છે, અને તે દુઃખને અનુભવાને છે. તે મંથનવડે આલય વિજ્ઞાનમાં પ્રયદ્વંધુનું અભિમાન જાગે છે; અને પોતાથી પ્રયદ્ દશ્ય જગત્ છે એવે વિશ્લેષ કરે છે. આ પ્રમાણે કિલ્લટ અને મૂઠ આલયવિજ્ઞાન (સંસારી રૂપ) અનુક્રમે ત્રણ પ્રતીતિઓ જગવે છે:- (૧) અવિદ્યાકર્મની, (૨) બિન્ન અભિમાનીની, અને (૩) વેદ જગત્તી.

કિલ્લટ અને મૂઠ આલયવિજ્ઞાન આ પ્રમાણે ક્ષિત્ત અને વિક્ષિત દશામાં આવે ॥ ત્યારે વેદના, વેદન, અને વેદ એવી ત્રણ પ્રતીતિઓ ઉભી થાય છે. અવિદ્યાકર્મથી ઉત્પન્ન થતું વેદન બે ભાવવાળું-અનુકૂલ અને પ્રતિકૂલ-સુખ અને દુઃખવાળું થાય છે. તેથી વેદ જગત્તે તે સુખદુઃખના રંગવાળું ચિતરે છે; અને તે વેદોને, મનોમય ચિત્રોને, કમખાલી માને છે. કમના બાનથી

પેલાયની મતિ સ્મૃતિપત્રને રચે છે. આ વિચિત્ર વેદોનું અરણ્ય તે વેદોની તૃપ્તિને જગવે છે તે તૃપ્તિ પુન પુન વેદોમા વચ્ચે લેખન કરી પુન પુન તે જગવતા ઉપાદાન કરવે છે આ ઉપાદાન વડે તે તે વેદોના બાહ્ય નામો અને આનંદ સદાઓનો અંધ ગ્યાય છે આ સ્કંધ નડે શુભ અને અશુભ ખોં યાય છે આ કર્મકો નડે જનકુખ ઉભુ યાય છે, અને જન્મમરણની પગપગમા આનંદવિગ્ન ગુચ થેતુ ન્દે છે

તથાગતના શુદ્ધસ્વરૂપવાળુ ધર્મધાતુમા આમામ પામતુ આ આસય વિગ્ન (સસારી રૂપ) અવિદ્યા દોષથી મૂઢ થેતુ, કલેશ સસ્કારોથી કિન્ન થયેતુ, અવિદ્યા કર્મવડે કુમ્ધ ચં વેતા, વેદન, અને વેદની ત્રિપુત્રી જમી કરી કર્મશ - (૧) વેદના (૨) કર્મવિગ્ન અથવા ક્ષણવિગ્ન (૩) તૃપ્તિ (૪) ઉપાદાન અથવા વગ્નશ્ચ, (૫) બન્ધ લેખન કરનાર કર્મ, અને (૬) દુઃખાનુભવ-એવા છ પશિષ્ણામેને પ્રકટારે છે

અવિદ્યાખીજાથી જોતુ, સુખદુઃખની વેદનાના કાટામા નિહાયેતુ, કલેશના ચિન્થા તેષથી નીડામેતુ કર્મવિગ્નના ઝીણા પત્રોવાળુ તૃપ્તિના તંગોથી ડોલતું, વેદોના પગગોથી ગ્રાથેતુ, મૂળ તથામન્ના મત્યસ્વરૂપ સાથે એટલે કે ધર્મધાતુના ધર્મગય સાથે નિત્ય સંનધમા ન્દેતુ, જના રૂપ વેદના સંગા, સન્માર અને વિગ્નના પાચ અંધરાળા વક્ષ ઉપર પુષ્પરૂપે દેખાતુ આ આનંદવિગ્ન નિર્વાણ જુમિમામા જતા પડેના ક્ષિત-નિક્ષિત દશામા ખીનતું જાય છે તેની પાચ વિગ્ન કળાઓ છે આ મૂળ આનંદ વિગ્ન અથવા સસારી રૂપની પડેલી કળા તે (૧) કર્મવિગ્ન તે આનંદ વિગ્નનું પુષ્પ અતક્ષોભવાળુ યાય છે, તે પ્રથમ જાગ્રતિ ાળુ કર્મ વિગ્ન પેતામાથી (૨) પ્રવૃત્તિવિગ્નને એને વિલસ લેખન કરે છે ને વડે તે વેદ જનતને સામુ લુ કરે છે તે પત્રી વેદના પ્રતિનિબને પ્રખટ કરનાર (૩) વિષ્ણુવિગ્ન અથવા મનોવિગ્ન જાગે છે, તેમાથી (૪) વિવેકવિગ્ન અથવા સ્પષ્ટ બેદજુદ્ધિ જાગે છે અને છેવટે ધારાવાહિક વિગ્ન અથવા (૫) મતાનવિગ્ન જાગે છે આ કર્મવિગ્ન પ્રવૃત્તિવિગ્ન

મનોવિજ્ઞાન, વિવેકવિજ્ઞાન, અને સંતાનવિજ્ઞાનની પાંચ કળાવાળું આલ્સયવિજ્ઞાનનું પુખ્ત રૂપસેક, કામસેક, અને અકપતોક-એ ત્રણ લોકમા પોતાનો પરિમય પ્રસંગવે છે.

અધ્યોપા આ વેદ અને વેદનવડે વામિન થયેલા આલ્સયવિજ્ઞાનના પરિમય પ્રમારણ સંબંધમા કહે છે કે -

“ જેમ આપણા વસ્ત્ર પહેરના પહેલા મુચ્ચાસ અથવા દુર્વાસથી રક્તિત હોય છે છતાં તેને મુગધ અથવા દુર્નધનો પાશ આપીએ તેવા પાશવાળા તે થાય છે, તેમજ રીતે આપણુ મુખચરણ-અથવા તથાગન ચરણ-અવિ-ધાના કાષ્ઠપણ વાસવિનાનુ વિશુદ્ધ હોય છે. તે વાસ આપનારી પદાર્થ તે અવિધા છે. તે અવિદ્યા તથાગન ગર્ભવાળી હોય ત્યાં આલ્સયવિજ્ઞાન નિર્વાણનો વેગ આપે છે. પરંતુ તે સ્વભાવ મનનાળી હોવાથી તથાગન ગર્ભને પોતાના આશ્રવોથી જરાપુની પેડે આવેદિત કરે છે; અને તે વડે સ્મૃતિપટ ગર્ભને વળગે છે. સ્મૃતિપડે અવિદ્યા વાસનાળી થાય છે, અને અવિદ્યાવડે સ્મૃતિપટ વાસનાળી થાય છે. અવિદ્યાની વાસનાથી સ્મૃતિપટ વાસિત થયો, અને સ્મૃતિ વાસનાથી અવિદ્યા સત્તાસન થવા વડે તથાગન ગર્ભ સત્તાસન હોય તેવો બાસે છે.

આલ્સયવિજ્ઞાનને પાશ આપનારી અવિદ્યા, જ્યારે તથાગનના આવેશ-વાળી થાય છે, ત્યાં આલ્સયવિજ્ઞાનને નિર્વાણ મુખ મેળવવાનો વેગ આપે છે. અને તે વડે સસાગ દુષ્કર્મને ત્યજવાનો નિર્વેદ અથવા વેગમ્બ જાગે છે. સસાગનો વૈરાગ્ય અને નિર્વાણસુખનો મોહ તથાગન સ્વરૂપને સુસાસિત કરે છે, અને તેથી તથાગનના મુચ્ચાસથી આવેશિત થયેલા આપણે બીજીએ છીએ અને આલ્સયવિજ્ઞાનની જામ પરંપરાને કહેલી સજીએ છીએ, અને તે આલ્સયવિજ્ઞાનના મિથ્યાત્વને જાનૂની સજીએ છીએ આ આર્થસત્ય સમગ્રમા પછી શુદ્ધધર્મના અગ્રાસ વડે અવિદ્યાનો નિરોધ અથવા ઉચ્છેદ ધણા જાગે થઈ શકે છે ત્યાર પછી આલ્સયવિજ્ઞાનને શોભ કરનાર કામણ રહેતું નથી અને બાલવેદને ઉજી કરતું નથી પરંતુ અત્યમવાળું થાય છે.

અવિદ્યા દોષ અને તેની પરંપરાથી છૂટું પડેલું આલયવિજ્ઞાન સ્વતંત્ર પ્રજાવાળું અને સ્વતંત્ર કર્મવાળું થાય છે. ”

આ ઉપગ્રંથી સ્પષ્ટ નમજશે કે અશ્વરોપના અભિગ્રામ પ્રમાણે નિર્વાણ એટલે શૂન્ય-અભાવવાળી સ્થિતિ નથી, પરંતુ પાશ્વભાષી છટેલા આલય વિજ્ઞાનની આભાવિષ્ટી સ્વતંત્ર પ્રજા અને ક્રિયા કરવાની શક્તિનો ઉદય થવાની સ્થિતિ છે. જેરડે જેરું (યથા) હતુ તેવુ (તથા) અનુભવાય છે.

આની નિર્વાણ દલામા તથાત્વ એટલે મત્ત્ય અવરૂપ અનુભવનાગ આલયવિજ્ઞાનો કળ્પના મમાગ દરાના = અતથાભાવ ”વાળા એટલે ખોટા રૂપમા ગુચાથેવા આલયવિજ્ઞાનો ગગાના પટની ગરકળો જેવા અનંત હોય છે. તથાગન અવરૂપો-બુદ્ધો અને બોધિસત્ત્વો-મૈત્રી અને કશ્ણાની બાવના વડે વિદ્યને ઉપકાર કળ્પના જાગ્રત હોય છે તેઓના અનુગ્રહથી જ્યાં આલયવિજ્ઞાન જન્મ મગ્ધુના દુખને ત્વજના ઈન્ડે છે, નિર્વાણમા શ્રદ્ધાસાગ થાય છે. કુશળમૂન એટલે શુભ કર્મો કરવા તત્પર થાત છે. અને અશ્વમના પરિપાકવડે પ્રમુદ્ધ થાય છે. આથી બુદ્ધો અને બોધિસત્ત્વો જગત્તા જીવોને મુક્તિસિન કરે છે. અને તે વડે પગ્મહિતને પ્રવર્તે છે, સમાધિ પ્રમાને જગાવે છે આનરજોને અને અતગયોને તોડે છે, મર્દ્ય લોભમા સમનાનુ બાત કરાને છે અને તેના બાત કળ્પાર બુદ્ધો અને બોધિસત્ત્વોને ગમે તે લોકમા હોય તોપણ મુદ્ધ બાસ્થી ઓળખના થાય છે. બુદ્ધો અને બોધિસત્ત્વો ચાર ઉપાયો અથવા ઉપચારો વડે ઉપકાર કરે છે, દાન, દ્રિયચયન, અર્થક્રિયા (હિનકારીકર્મ) અને સમાનાર્થતા (એટલે ખીમની સાથે મુખ ભોગવના) આ ચાર ઉપચારો છે વગી તેઓ છ “પાગમિતા” એટલે સર્વોચ્ચ મુક્તો વડે બોધિ પ્રાપ્ત કરવામા ઉત્તેજન આપે છે. આ પાદુગુણ્ય આ પ્રમાણે છે — દાનપારમિતા, મીલપારમિતા, દાન્તિપારમિતા, વીર્મપારમિતા, ધ્યાનપારમિતા, પ્રજ્ઞાપાગમિતા

સર્વ જૂત ગ્રાણીમા મૈત્રી અને કશ્ણાવડે ઉપકાર કરવાની આવનાથી આવિષ્ટ થયેલા પ્રમુદ્ધ જનોના સધને એકજ તથાગન-સત્યઅવરૂપ-પ્રતિ ધર્મધાતુથી રચાયેલી ધર્મકાયમા ભક્તિ

ઉત્પત્તિ કરનારો વેદ, અશ્વમેધની આયુષ્યવિગ્ન, તેની પ્રતીતિ, તેનું નિર્વાણ અને તેનો તથાગત સાથે સંબંધ-યિગેરે પ્રક્રિયામાં સમાયેલો આપણે જોઈ શકીએ છીએ. મૂલ બૌદ્ધધર્મની હોનયાનની સાખામાં અર્ધતપ્ત પ્રાપ્ત કરી પ્રયેક બુદ્ધ જનવાના પ્રયત્નમાં જે સ્થિતિ કરનારો નાદ ન હતો તે અશ્વમેધની બુદ્ધવેષણામાં આપણે સામગ્રી શકીએ છીએ. તે સાથે તેમના મિદ્ધાન્તમાં કેવલ જન્યવાદ નથી. પરંતુ બ્રાહ્મણોના ઉપનિષદોના સામ્યવસ્તુ અથવા સ્થિતિવસ્તુવાદની છાયા છે અને વિશેષ વિચાર કરતા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી સમજાય છે. સાન સૈદ્ધાંત પછી થયેલા ગૌડપાદાચાર્ય જેઓ શંકરાચાર્યના પગમુક હતા તેમનામાં આ અશ્વમેધના મિદ્ધાન્તોના નાદનું અનુરણન આપણને માંદગ્યકાગિમાં સમજાય છે.

(૧૮) યોગાચાર-વિજ્ઞાનવાદના પ્રકાશકો.

(અસંગ ઈ. સ. ૫૦૦ તથા વસુભંધુ ઇ. સ. ૪૨૦-૫૦૦)

અશ્વમેધના તથાગત-દર્શનમાં બૌદ્ધત ઉપનિષદના સામ્ય બ્રહ્મવાદમાં ફળિતો જણાય છે પરંતુ તેને પુનઃ વૈનાશિક એટલે ક્ષણિકતાની કોટિ ઉપર પુનઃ ઉદ્ધાર કરનાર વિજ્ઞાનવાદીઓ થયા તેમજે ગૌતમ બુદ્ધના મૂલ ભવચક્રના ભ્રમણ ઉપરજ બાર મૂક્યો, અને લંકાવનાર સૂત્રનું તાત્પર્ય સામ્ય વસ્તુના પ્રતિપાદનમાં નથી. પરંતુ અસામ્ય અથવા ક્ષણિક પ્રતીતિના ખુલાસામાં છે. આ તાત્પર્યના પ્રતિપાદક મુખ્ય વિચારકો અસંગ અને વસુભંધુ થઈ ગયા છે. તેમના પ્રયોગની નામાવલિ આપણે ઉપર આપી ગયા છીએ. સમૃત બાવામાં તેમનું મૂલ સાહિત્ય લોપ પામી ગયા જેવું છે, અને તેમના વિચારોની છાયા આપણને કુમારિલ ભટ્ટના 'લોક વાર્તિક' અને બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના બૌદ્ધમતના અડનવાળા શાકરભાષ્યમાં પૂર્વપક્ષ-રૂપે મળી આવે છે અસંગના યોગાચારજીમિષ્ઠાજીમાંનો પશ્ચિમ બ્રાહ્મણ

ધર્મના સિચારકોને થયેલો હોનાથી બૌદ્ધમતના આ વિજ્ઞાનવાદનું ખીણું નામ યોગાચાર્ય મત આપનામાં આવ્યું જણાય છે. વિજ્ઞાનવાદના ખીણ પ્રસિદ્ધ ચિન્તકો નદ, ત્રિનાગ, ધર્મપાલ અને શીવમદ્ર યથા છે શીલ મદ્ર નાલદા સિધ્ધિવાલયા ૧૧ કુલગુરુ હતા, અને તેમની પાસે “હુએનસંગ” બૌદ્ધ ધર્મનું ગદ્ય સ્વીકૃતિ હતી.

વિજ્ઞાનવાદીના મત પ્રમાણે ભવચક્ર એક વિજ્ઞાનમય ભમની પ્રતીતિ માત્ર છે આપણું મૂળ વિજ્ઞાન જેને અશ્વરોપના દર્શનમાં આપણે આવયવિજ્ઞાન-એ નામથી જણાવ્યું છે તે બે કાર્ય કરે છે. એક બાજુ વસ્તુનું જ્ઞાન (ખ્યાતિ) કરાવે છે, અને પોતે નવું જગત સર્જે છે. વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવનાર વિજ્ઞાન તે ખ્યાતિવિજ્ઞાન, અને મનોભવ સૃષ્ટિ રચનાર વિજ્ઞાન તે “વસ્તુ પ્રતિવિકલ્પ વિજ્ઞાન” કહેવાય છે. મૂળ વિજ્ઞાનની (આવયવિજ્ઞાનની) આ બે શક્તિઓ-જ્ઞાન કરાવનારી અને નવી સૃષ્ટિ ઉભી કરવાની-પરસ્પર શુદ્ધિથી છે. આ તે અનાદિકાળની પ્રપચની વાસ નાવડે ધારામધ પ્રતીતિઓ કરાવે છે જો વામનાનું વૈચિત્ર્ય શમે તો આ બાજુ જગતનું જ્ઞાન કરાવનારી અને મનોભવ મર્જન કરનારી મૂલવિજ્ઞાનની એકતે ચિત્તની એકા અદ્ય. ખરેખરા સત્ત્વ વિના આ બાજુ જગતનો જન્મ અને આત્મ જગતનો ભવ વાસનાની વિચિત્રતાને લઈ ઉભો થયો છે બાજુ અર્થ વસ્તુત નથી હતા આનયવિજ્ઞાને પોતાના વાસનાથી પ્રેરા થયા વેગ વડે તે અર્થ ઉભો કર્યો છે, અને તેમાં પોતે અનુભવ કરનારો-દ્રષ્ટા-અને બાહ્યાર્થ અને આત્મ અર્થ-એ અનુભવ કરનારા નિષયો-દ્રશ્યો એ બે રૂપે દ્રશ્ય છે આલયવિજ્ઞાન સ્વત નથી દ્રષ્ટા કે નથી દ્રશ્ય, તેમ નથી ઉત્પન્ન થતું કે નથી સ્થિતિવાળું કે નથી લયવાળું. તે બાહ્યાર્થનો અને આત્મ અર્થનો પ્રતીતિરૂપે ખુલાસો કરી શકે છે, તે પોતે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય વિનાનું તત્ત્વ છે. બિન્ન આકારો ઉભા કરવાનું અને તેને જોવાનું અને તેમાં દસાવાની માયા આલયવિજ્ઞાન પોતેજ કરે છે. પરંતુ તે ક્ષણિક ધારા છે, કંઈ સ્થિર પદાર્થ નથી. જેમ સમુદ્રના જલનું મોજા રૂપે નર્તન થાય, તેમ આ આલયવિજ્ઞાન અનત આકારો

અથવા પ્રતિજ્ઞામાં નામે છે. તે નૃપ અવ્યવસ્થિત કુદરત મારવા જેવું નથી. પરંતુ તેમાં અવસ્થા અથવા સંવાદ હોય છે, તેથી જમ પ્રતીતિ બળે સાચી હોય તેવી અનુભવાય છે, અને જમનું સ્વરૂપ ન બદલાય તેને સાચા સમજે છે. આપણો સવળો અનુભવ માત્ર ચિત્તનો વિશ્વાસ અથવા વિજ્ઞાનનું સ્પર્ધન અથવા નર્તન છે. તે વિશ્વાસમાં પ્રતીત થતાં દરથો વસ્તુના આવરૂપ એટલે માત્રા નથી તેમ તદ્દન અભાવરૂપ એટલે ગન્ય પણ નથી. પરંતુ તે સંપ્રત્યક્ષ-એટલે દંઠાવવા સત્યવાળાં છે. આ દૃશ્ય પ્રતીતિ અથવા માયારૂપ અનુભવ, પાછળના વેદાન્તશાસ્ત્રમાં માયા અથવા વિવર્ત એ નામથી સમજાવવામાં આવે છે. વિજ્ઞાનવાદીઓ જેઓ વેદાન્તશાસ્ત્રના પૂર્વજાવિ છે તેઓ દરથોને-“ સદ્ અસન્ માયાની ઉપમા આપવા લાયક ” એવા વિરોધપૂર્ણ વર્ણવે છે. અને જગતનું આ પ્રકારનું પ્રાપ્તિક સત્વ શાંકર વેદાન્તના માયાવાદમાં સીદ્ધાંતેષુ હંલાથી બ્રહ્મણ્ય ધર્મના ધીમન વિચારકો માયાવાદીને “ પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધ ” કહે છે તે આગેપનું કારણ આ વિજ્ઞાનવાદના મિદાન્તનો એક દેશમાં સીદ્ધાર કરવામાં રહેલું છે.

પ્રતીતિ વડેજ ઉત્પત્તિ (પ્રતીત્યમુત્પાદ)-વિજ્ઞાનવાદીના મત પ્રમાણે અધિબૂત અને અધ્યાત્મ એમ બે પ્રકારની છે. અધિબૂત એટલે બાહ્ય જગત પ્રતીતિ, ધણી નિમિત્તોને લઈને જ્ઞાની થાય છે, જેમકે મૃત્તિકા, દંડ, ચક્ર, ડુંભાર વિગેરે નિમિત્તોને લઈ ઘટની પ્રતીત્યાત્મક ઉત્પત્તિ થાય છે. અધ્યાત્મ અથવા આત્મ જગતની પ્રતીતિ અવિદ્યા-સંસ્કાર વિગેરે અવચકના ક્રમથી થાય છે.

પ્રતીતિ ઉપગત વસ્તુનું અથવા પદાર્થનું સત્વ નથી અને પ્રતીતિઓની વિવિધતા પાસનાના વિચિત્રપણાથી થાય છે. સત્તા વિનાના પદાર્થોની પ્રતીતિ, પ્રતીતિ તરીકે સત્ય માનવાની જરૂર પડવાથી પ્રતીતિસિદ્ધ વસ્તુ જેને લંઠાવતાં સૂત્રમાં “ તથાગતગર્ભ ”, કહે છે, તેનો સીદ્ધાર અનિર્વાચ્ય પણ વિજ્ઞાનવાદીને કરવો પડે છે. વળી આ વિજ્ઞાનવાદ એક ચિત્તના વિશ્વાસરૂપ હોય તો અનત ચિત્તોના જગતના વિશ્વાસનું સાદૃશ્ય કોઈ સ્થિત

વિજ્ઞાન અથવા ચિત્તના આધાર વિના ચર્ચાશક્તિ નથી. વ્યક્તિમય આ વિજ્ઞાનવાદમાં અનંત વ્યક્તિઓના વિજ્ઞાન અને તેના જગત્પત્ની પ્રતીતિઓ જે એક ચિત્તના અથવા વિજ્ઞાનના વિષય અથવા દર્શક છે એવા એક પ્રમુદ્ધ અથવા હૃદય ચિત્તના સ્વીકારવાળી પ્રક્રિયા પાછળથી હૃદયગદ્ગત અથવા પ્રત્યક્ષિતા શાસ્ત્રમાં અગ્નીઆરમ્ભ સૈદ્ધાંતમાં દારમીરમાં ઉભી થઈ છે, અને તે આ દાક્ષિણ્ય વિજ્ઞાનની ધારા અને તે પશુ સ્વચિત્તની હોય તે વડે વિશ્વનો ખુલાસો ન થવાથી ઉત્પન્ન થઈ સાગે છે.

પ્રતીતિઓ, પછી તે બાહ્યાર્થરૂપા એટલે અધિબૂતરૂપા હોય કે આંતર અર્થરૂપા અથવા અધ્યાત્મરૂપા હોય તેનો નિરોધ કરવાના ઉપાયોનું વિજ્ઞાનવાદ પ્રાચીન “યોગવાદ”ને અનુસરતું વર્ણન કરે છે. જેની રીતે “યોગવાદ”માં ચાર પ્રકારના ધ્યાન, નિર્વાણ પ્રતિ ગમન કરનાર સાધુને અર્થે યોગ્ય છે, તેવા ચાર પ્રકારના ધ્યાન યોગાચારવાદી સ્વીકારે છે. પ્રથમ ધ્યાન તે બાહ્યોપચારિક ધ્યાન. આ ધ્યાનમાં સર્વ પદાર્થો દાક્ષિણ્ય છે, દુઃખરૂપ છે, અશુભિ છે અને દેહમાં સ્થિર આત્મા જેવો પદાર્થ નથી આ ભાવના કરવાની હોય છે. આ ભાવના નિરંતર કરાથી યોગિનું ચિત્ત સ્થિર વસ્તુના ભ્રમને ઉજી કરતું આવે છે. આ ધ્યાન આરંભક યોગિનું હોવાથી તેને બાહ્યોપચારિક ધ્યાન કહે છે.

બીજા ધ્યાનનું નામ અર્થપ્રવિચ્ચય આપવામાં આવે છે. બાહ્ય અર્થને લગતા સંપન્ના સિદ્ધાન્તો ખોટા છે. અને તેનો વિજ્ઞાનવડે જ ખુલાસો થઈ શકે છે, એવો અર્થસંબંધી નિર્ણય કરાવનારું ધ્યાન તે અર્થ પ્રવિચ્ચય ધ્યાન કહેવાય છે.

ત્રીજું ધ્યાન “તથાતાલંબન” કહેવાય છે. એટલે કે વસ્તુ બાહ્યાર્થ વસ્તુરૂપે નથી, તેઓ માત્ર વિજ્ઞાનનો વિલાસ છે એવું નિશ્ચય કરનાર જે ચિત્ત તે પશુ તથાત્વ એટલે સ્વરૂપે જેવું છે તેવું સમજવાને બાંધાર કરતું અંદર શક્તિ જાય છે.

ઝોયુ ધ્યાન તે તથાગત ધ્યાન દરેવાય છે. તેમાં વિજ્ઞાન અથવા અનુભવ દરનાર ચિત્તનો સર્વાંશ લય થાય છે. ત્રીજા ધ્યાનમાં ચિત્તને પોતાના સ્વરૂપનું આધારન લેતું પડે છે; ઝોયા ધ્યાનમાં તે ચિત્ત નિરાશણન થઈ નિર્ભાળ પામે છે.

(૧૬) યોગાચાર્યમતનું આલ્સયવિજ્ઞાન.

અસંગ અને પરમુખ-ધુએ પોતાના યોગાચાર્ય ભૂમિગામ તથા વિજ્ઞાન-માત્ર સામ્ય એ નામના, હાલ મૂળ સસ્કૃતમાં લખ પામેલા, પરંતુ આપાન્તર દ્વારા ઉપન્યસ થતા અથવા જે અન્ય માનસદામ્યની પ્રક્રિયા થકી છે તેમાં આનંદવિજ્ઞાનની પ્રક્રિયા ઘણી મડન ઉપન્યસ કરી છે. બૌદ્ધયોગાચાર્ય મનનું આલ્સયવિજ્ઞાન આલ્સયયોગદર્શનનો પુરૂષ, અને વેદાન્ત દર્શનનો શ્રીરામા-એ શ્રીમા વિજ્ઞાનનાદ શુદ્ધ શુદ્ધ રૂપે વ્યક્ત થનો ચાલ્યો છે.

બૌદ્ધ વિજ્ઞાનવાદીઓ વિજ્ઞાનથી પૃથક્ વસ્તુનો સ્વીકાર કરતા નથી, તેની રીતે આલ્સય ધર્મના યોગીઓ પુરૂષને સ્વયંપ્રભ અથવા ચિનિશ્ચિન્ન રૂપ માને છે, વેદાન્તદર્શનમાં પણ શ્રીરામા સ્વયંપ્રભથ ચેતન માનનામાં આવે છે, પરંતુ યોગદર્શનમાં દર્શ અને દરશ, પુરૂષ અને પ્રકૃતિ ઉભયનો સ્વીકાર કરી દેવ સિદ્ધાન્ત વડે વિશ્વનો ખુલાસો થાય છે, તેમજ બૌદ્ધ વિજ્ઞાનનાદમાં વિજ્ઞાન માત્ર વડે વિશ્વનો ખુલાસો કરવાનો પ્રયત્ન છે યોગાચાર્ય મન પ્રમાણે વિજ્ઞાન અથવા ચિત્તિ, વેદાન્ત દર્શનના અલ્લ નેત્રી, કૂટસ્થ અથવા અપરિણામી મુક્તિ અથવા ગાન નથી, પરંતુ સાંખ્ય યોગના પરિણામી નિત્યચિત્તસત્ત્વ નેત્રી છે.

અધ્યોપતું મૂલતત્ત્વ (તથાત્ત્વ અથવા બુદ્ધકાય અથવા બુદ્ધસ્વરૂપ) વિજ્ઞાનનાદ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારે અભિ વ્યક્ત થાય છે. મૂલતત્ત્વ અને તેના

પ્રકારો મરણ વિનાનમય છે, અર્થાત્ વિજ્ઞાનથી નિર્મળ અનિત્ય દેહી અનુભવમા આચરુંજ નથી પણ અનુભવ અથવા વિજ્ઞાનના વિધાનની શ્રુતિઓ છે મૂલતરતના અથવા મુદ્ધમવના તથાત્વના આ વિજ્ઞાન-મય પ્રકારોનું નામ ધર્મ કહે છે વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ-સ્નાધિ-અર્થે તે પ્રકારમા ધાતુ થાય છે તેથી તેને ધર્મ કહે છે દ્વૈતશાદીઓ ૪૮ અને ચેતન, પ્રકૃતિ અને પુર-એવા બે બે પાડે છે તે મર્મ આ વિજ્ઞાનશાદમા વિજ્ઞાનના ધર્મો છે વિજ્ઞાનમય ધર્મો બે નર્મમા આપણે મમજી શીએ છીએ. (૧) પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન એટલે સારી રીતે (પ્રવર્તેણ) ધ્યાનમય આનંદ વિજ્ઞાન જેવી રીતે સગાનો અગ્નિ હોય તેવું અને (૨) આનંદવિજ્ઞાન એટલે પ્રવૃત્તિ પામતી વિજ્ઞાનની જ્યોતિઓ જેમાથી હૃદય થાય છે અને જેમા સસ્કાર લાવી મૂકે છે તેનું વિજ્ઞાન આચરું પાય ગાનેદ્રિયોથી સમાનનું ચન્દ્ર, સ્પર્શ, રૂપ, ગંધ અને ગંધનું વિજ્ઞાન, અને ૭૬ મનથી પકડાતું વિજ્ઞાન-એ ૭ વિજ્ઞાનો સવાગ્નિશાદમા છે પરંતુ યોગાચારમનમા ૭૬ મનોવિજ્ઞાનને બે ૩૫મા રહેયવાના ચારે છે બાહ્ય મનનું મનોવિજ્ઞાન તે ૪૬ અને આનંદ મનનું વિજ્ઞાન તે સાનનું આ માનનું મનોવિજ્ઞાન સામ્ય-યોગના અક્રમને સ્થાને ગણાય તેવું છે તે આનંદવિજ્ઞાનના અનુભવને પોતાના માની પ્રદત્ત થાય છે અને આનંદવિજ્ઞાનને પાંચમા ગણે છે

ત્રૌનાદિ પાય વિજ્ઞાનો, બુદ્ધિર્મનનું વિજ્ઞાન, આનંદ મનનું વિજ્ઞાન, અને આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાન (આત્મવિજ્ઞાન) મળી આ' ત્રિકાના વિજ્ઞાનો એ ચિત્તના ધર્મો અથવા પ્રકારો છે આ ચિત્તના અમાર ધર્મો છે

તે ચિત્તના પશ્ચિમાર્થી ધર્મોને ચૈતન્યધર્મો કહે છે આ પશ્ચિમાર્થી ચૈતન્યધર્મો ૫૧ પ્રકારના યોગાચાર મનમા રી રી છે અને તેનું વર્ગીકરણ યોગના આચારમાં ઉપરોક્ત છે, પરંતુ માનમયાત્મની વૃદ્ધિ પ્રમાણે યર્ણુ નામ પુરુષ જણાતું નથી સાધારણ રીતે તેનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે છે —

ચૈત્યધર્મો

સર્વજ્ઞ અથવા વ્યાપક, વિશેષધર્મો, કુશળધર્મો, અકુશળધર્મો,
 અનિયત ધર્મો, કુવ. તેમા ચિત્તાના સર્વવ્યાપારમા ગુણાયેલા ધર્મો વિજ્ઞાનના
 ૪ = ૫૧

સ્વાભાવિક સ્વરૂપને દર્શાવે છે; અને બીજા ધર્મો કર્મના સંસ્કારોથી સુક્ત હોય છે. આઠે પ્રકારના ઉપર જણાવેલા વિજ્ઞાનમા પાચ ધર્મો પ્રકટ થયેલા હોય છે. આપણુ વિજ્ઞાન કેવળ ધારણુ કરનારું નથી. પરંતુ સ્વયં પ્રવૃત્ત થનારું પણ છે. પ્રથમના પાચ જ્ઞાનો જે કે ધણે ભાગે ધારક માત્ર હોય છે તેપણુ તે વિજ્ઞાનો પ્રવૃત્તિ વિનાના હોના નથી શબ્દાદિજ્ઞાન યોગા-ચાર મન પ્રમાણે શબ્દાદિ વિષયોની માત્ર છાપ રૂપ છે એમ નથી, પરંતુ તેઓ પોતાના આયતન અથવા આધારમાથી નીકળતા તણુખા છે, જે બુદ્ધિવસ્તુની છાપને પોતાના સમાન આકારવાળી બનાવે છે. આ વિજ્ઞાનની સ્વયંપ્રવૃત્ત થનારી ક્ષણોને-૧ મનસ્કાર એટલે આઘ સંસ્કાર અથવા ચુકુચુ (૨) સ્પર્શ એટલે સંકલ્પિત અર્થને ચિત્ત સાથે સંબધ થવો તે (૩) વેદના એટલે સંકલ્પિત અર્થને અનુકૂલ, પ્રતિકૂલ અથવા તટસ્થરૂપે જણાવનારી ચિત્તની સ્થિતિ, ૪ મંદા એટલે સંકલ્પિત અર્થેજ પણ રૂપમાથી ગમે તે રૂપમા (બો) ઘાપ તેને બીજા સર્વ ધર્મોથી છૂટા પાડનારી ચિત્તની સ્થિતિ અને (૫) ચેતના એટલે અમુક પ્રયોજનને લક્ષ્યમા લઇ ચેષ્ટા થતી તે. પ્રત્યેક વિજ્ઞાનમા પછી તે શ્રોત્રેન્દ્રિયાદિ જ્ઞાન હોય, કે માનસ જ્ઞાન હોય કે મુદ્ધિનું જ્ઞાન હોય-એ સર્વમા વિજ્ઞાન પોને આઘસ્કુરણુવળું, વિષયોને સ્પર્શ કરનારૂં, તેને અનુકૂલ, પ્રતિકૂલ, અથવા તટસ્થરૂપે જણાવનારૂં, અન્ય પદાર્થોને વિવિધત કરનારૂં, અને અર્થક્રિયા અથવા પ્રયોજન સિદ્ધ કરનારૂં હોય છે. સારાશ વિજ્ઞાનમા અંતર્ગત જ્ઞાન શક્તિજ છે એમ નથી પરંતુ તેમા ક્રિયા અને ઇન્દ્રિય શક્તિના બીજાં હોય છે જે આ પાચ પ્રકારે અંકુર કાઢે છે. માંખ્ય-યોગ ન્યારે ચિત્ત સત્તને પ્રકાશરૂપ અથવા જ્ઞાન પ્રધાન માને છે, ત્યારે યોગાચાર મનમાં વિજ્ઞાનને આ પાચ શક્તિસંપન્ન માનવામા આવે છે.

વિજ્ઞાન પોતે આઠ પ્રકારના ચિત્તરૂપ ય.ની અટકતુ નથી, તેમ એકાવન પ્રકારના ચૈત્યધર્મોને અથવા પન્થિઆઓને પ્રકટાવી અટકતુ નથી, પરંતુ અગાધાગ પ્રકારના રૂપોને અથવા આકૃતિઓને ધાગ્મ્ય દગતું ચાવે છે. આ રૂપ અથવા આકૃતિ આપનારા ધર્મો યોગાચાર મનમાં અગીઆગ છે પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, તેના પાચ વિષયો, અને મનના વિષય ગણી અગીઆગ પ્રકારના રૂપ ધર્મો છે. સર્વાન્તિવદીના મત પ્રમાણે “ અવિરમિ ” અર્જીઆન્તુ રૂપ ગણાય છે, એટલે કે લય અથવા નિરાગતિ પણ વિરત નો રૂપધર્મ છે. યોગાચાર મત પ્રમાણે તો હૃદા મનનો અવિરમિ (sub-consciousness) એ રૂપધર્મ છે. રૂપધર્મો (૧) પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુના પન્થાક્યુઓ, (૨) તેની માનસ આકૃતિ અથવા ભાવના, (૩) તેની શબ્દના અથવા લયવાળી ભાવના; (૪) વિજ્ઞાને દ્વારા દરેલા શબ્દાદિના ઘટો અને (૫) આત્માઓ અથવા દેહપનાઓ; એમ પાચ પ્રકારના હોય છે.

અચૈત્ય એટલે ચિત્તના પન્થિઆમવાળા નહિ, તેમ અરૂપ એટલે રૂપ ધર્મવાળા પણ નહિ એવા કેટલાક છુટક ધર્મો હોય છે, અને જે ચિત્ત નથી પ્રકાશિત થાય છે. આવા ધર્મો ૨૪ છે, અને તેને વિપ્રયુક્ત સંસ્કાર-ધર્મો કહે છે, કારણ કે તેઓ છૂટા અને મિશ્ર એવા બાવથી અનુભવમાં આવે છે.

એકાવન ચૈત્યધર્મો, અગીચાર રૂપ ધર્મો અને ચોરીમ વિપ્રયુક્ત-સંસ્કારધર્મો મળી હયાશી ધર્મો ચિત્તનાજ વિજ્ઞાસો છે, એટલે વિજ્ઞાનનાજ વિષયો છે, અથવા યોગદર્શનની પન્થાપામ કહીએ તે ચિત્તસત્ત્વની જ વૃત્તિઓ ક્લિષ્ટ અને આકલિષ્ટ ભાવવાળી છે. આ હયાશી ધર્મોમાં ચિત્ત અથવા વિજ્ઞાન આઠ પ્રકારે વ્યક્ત થાય છે, અને તે સંપૂર્ણ પ્રદેશ સંસારનો છે. આ મર્વ ધર્મોમાં ચિત્ત અથવા વિજ્ઞાન લક્ષણ (Phenomena) વડે ઓળખાય છે. ભાવ (Noumenon) વડે અથવા વસ્તુરૂપે ઓળખાતુ નથી. ચિત્ત અથવા વિજ્ઞાનનો ભાવ (Noumenon) નિર્વાણબુધિમાં પ્રકટ થાય છે.

નિર્વાણબુધિકાના ધર્મોને અસંસ્કૃત ધર્મો કહે છે. અસંસ્કૃત એટલે સમૂહ ✓

✓ અથવા સંધાતમાં પડેલા નહિ એવા, જે રક્ષામાં-સમૃદ્ધમાં-સંધાતમાં ગુંચાય અથવા મુક્ત થાય તે સમૃદ્ધ ધર્મો; જે ને પ્રકારે ન ગુંચાય, મુક્ત રહે, તે અસંરૂત ધર્મો. તેવા નિર્લેપ બાલ્યાળા ધર્મો યોગાચાર મતમાં ૭ છે. સર્વાસ્તિવાદીના મતના-(૧) આદ્ય, (૨) પ્રતિસંખ્યા નિરોધ અને (૩) અપ્રતિસંખ્યાનિરોધ ઉપરાંત યોગાચાર મતમાં (૪) અચલ અસંરૂત (૫) સંજ્ઞા-વેદના-નિરોધ-અસંરૂત અને (૬) તથાતા-અસંરૂત એ નામના ત્રણ * નિર્લેપ ધર્મો છે.

નિર્વાણ ભૂમિમના વિત્ત અથવા વિજ્ઞાનનો સ્વભાવ પ્રવૃત્તિરૂપ નથી, તેમ નિવૃત્તિરૂપ પણ નથી તેનો સ્વભાવધર્મ ઉપેક્ષારૂપ છે. પરંતુ આ ઉપેક્ષા આદ્યત એટલે દંઢાપેલી તટસ્થતા નહિ પરંતુ અનાદ્યત ઉપેક્ષા એટલે નિરાવરણ, તટસ્થતા છે, જ્યારે અમુક વિષયમાં આપણને અનુકૂળ ભાવ ન હોય, અથવા પ્રતિકૂળ ભાવ ન હોય ત્યારે ઉપેક્ષાનો ભાવ જાગે છે, પરંતુ આ ઉપેક્ષા બાંધી અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ ભાવના સંસ્કારોથી દંઢાપેલી હોય છે તેથી તે “આદ્યત ઉપેક્ષા” ગણાય છે. જ્યારે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ ભાવથી છુટે છે, ત્યારે તેનો સ્વભાવધર્મ “અનાદ્યત ઉપેક્ષા” તો પ્રકટ થાય છે.

અચલ-અસંરૂત ધર્મ જ્યારે જાગે છે, ત્યારે સુખ અને દુઃખની લાગણી નાશ પામી જાય છે; અને તે “તથાગત ધ્યાન” જે ચોથા વર્ગનું છે તે સિદ્ધ થવા પછી ઉદય પામે છે.

વિજ્ઞાનના વેદના અને સંજ્ઞા નામના સર્વજ ધર્મો જે ભૂમિદામાં લીન થઈ જાય ■ તે ભૂમિદાવાળા ચિત્તને સંજ્ઞા-વેદના-નિરોધ-અસંરૂત રહે છે. જ્યારે નિરોધ સમાપત્તિ થાય અથવા મોગ દર્શનની પરિભાષામાં નિર્જાન અથવા અસંપ્રસાદ સમાધિ થાય ત્યારે આ ચિત્તધર્મ ઉદય પામે છે.

---

* જુઓ પહેલા ત્રણ ધર્મના સ્વરૂપ સાર સર્વાસ્તિવાદી (હીનયાન)ને લગતો ૧૪ મો ખંડ.

ડેવટની નિર્ગોળ ભાવના ચિત્તને “તથાતા-અસંગત” કહે છે. આ ચિત્તની પ્રવૃત્તિને “તથાતા” એટલા વાગ્ને કહેવામા આવે છે કે તેના સમધર્મા વાલીવડે દર્શને તે આડુ છે કે તેડુ છે, તે ભાસપ છે, કે નિર્ગેધ રૂઠ છે, એવો મેલ પડી પ્રમાણો નિર્ણ આપણે કરી ચક્રીએ તેમ નથી. અમાના મર્વ ધર્મથી તે નિર્દિન છે તેથી તેને “અન્ય” સજા પશુ અપાય છે, પંતુ તે અવગુ અદરા માયામય પદાર્થ નથી તે જણાવવા તેની સજા “તથાતા” (જેડુ છે તેર તરત) આપવાના આવે છે. અમંગની પન્નિપાયામા તેને “પગ્ધર્મ” કહે છે, અને તેની નીચેની દાહિમ વેદાન્ત શાસ્ત્રના બ્રહ્મની જગ્યે અન્યજ્યે બૌદ્ધર્શનમા ઠાપા લારી મુકે છે.

न मत्र चामग्न तथान्न चाग्नयथा
न जायते व्येति न चावहोयते ।
न वर्धते नापि विशुद्ध्यते पुन
विशुद्ध्यते तत्परमार्थलक्षणम् ॥

પ માર્થ અદવા પ મ વગ્તુ લક્ષણ વિચિન્તા જણાય છે કે તે સત્ નથી, અસ્ત નથી તે આ પ્રમાણુ છે કે અન્ય પ્રમાણુ છે એમ કહી સમય તેમ નથી, તે મનુ નથી ત વધતુ તેમ ઘટતુ નથી તે મેલુ થતુ નથી તેમ શુદ્ધ બનતુ નથી હતા તે પંચ આધાર સત્ય છે.

બૌદ્ધર્શનના મોઝાચાર મતમા જે “આલયવિજ્ઞાન”નો સ્વીકાર કર્યો છે તેમાં પ્રાચીન બ્રાહ્મણુદર્શનના આભાનો નામાન્તરે સ્વીકાર કર્યો જણાય છે પંતુ સર્વમનિન્ય, સર્વમનાત્મ, મિર્ચાણ શાન્તમ-એ વશુ બૌદ્ધ મુદ્ધી “આલયવિજ્ઞાન”ને આપણે અક્ષિત કરીએ તો બ્રાહ્મણુ ધર્મની મુદ્ધાવાગો આત્મા આપણે દાર્કિ ત્રિવિધા કરી ચક્રીએ છીએ. નીચેના ત્રણ મુદ્ધામા ‘આલયવિજ્ઞાન’ બ્રાહ્મણોના જીવાતમાર્થી બિન્ન મુકે છે -

(૧) “આલયવિજ્ઞાન” વિધારીનિત્ય અથવા પરિણુ મી નિત્ય પદાર્થ છે, ત્યારે જીવાત્મા અથવા પુરૂષ નિર્વિધારી અથવા કૃદરથ નિત્ય છે.

“આવયવિજ્ઞાન” પ્રસાદી સનાન રૂપ છે, જ્ઞાતમા અવના પુરૂષ સ્થિત દીપક છે

(૨) ‘આવયવિજ્ઞાન’ ગિયુ અથવા વ્યાપક છે, પરંતુ જોના અર્થમા કે તે ગો તે દેન માનમા ગ્નિ આગ્નિ કરી શકે જોના સામર્થ્ય ધાણુ છે, જ્ઞાતમા અથવા પુરૂષ વિશ્વ અથવા વ્યાપક છે, તે જોના અર્થમા કે તે મ્દી ગતિ આગતિ જગ્નારો પદાર્થ નથી પરંતુ આત્મા । જોનો મર્ત્ત સ્થિત અગ્નિત્ત્વનાજો પદાર્થ છે

(૩) “આવયવિજ્ઞાન” અપ્રમુદ્ધ અને પ્રમુદ્ધ ભૂમિમા કમળ વિમાસ પામે છે, જ્ઞાતમા અથવા પુરૂષ રમ્ય અનાવૃત્ત અથવા પ્રમુદ્ધ પૂર્ણતત્ત્વ છે, અને અવિવા અથવા માયા રહે આદૃત અથવા અપ્રમુદ્ધ માને છે. અને તે અવિવા અથવા માયાની નિરૂતિએ પ્રમુદ્ધ મનાય છે જે કલ સંક્રાય વિમાસ થાય છે તે સર્વ ઉપાધિમા થાય છે, ઉપહિત જ્ઞેનમા થતો નથી આથી જોદ્ધર્મનનુ નિર્વાણ પ્રાપ્તિએ છે ત્માને આદ્યજુદ્ધર્મનો મોક્ષ જ્ઞાતિએ છે.

(૨૦) માધ્યમિકમત-શૂન્યવાદ

નાગાર્જુન તથા આર્ય કાણદેવ

અશ્વમેધ ખરી રીતે મહાયાનના સ્થાપક પુરૂષ હતા તેમના તથાગત દર્શનમા બૌદ્ધસિદ્ધાન્ત મૂળ અલ્પાદ તરફ દર્શાવો થતો હતો એવાચાર સતના પ્રવર્તક અસંગ તથા વસ્તુનધુ વિગેરે આચાર્યોએ તે મહાયાનને ક્ષણિક વિજ્ઞાન વા મા આણી મૂક્યો હતો આ મેલી વચ્ચે માર્ગ-મધ્યમ-માર્ગ-નાગાર્જુનનો હતો કાવકમથી અશ્વમેધ, પછી નાગાર્જુન અને પછી અસંગ તથા વસ્તુનધુ આવે છે તોપણ બૌદ્ધધર્મનું હિંદુસ્થાનમા છેવટનું રૂપ નાગાર્જુનથી ઘડાયા પછી, તેનો પ્રવાહ જોમ સમુદ્રમા નદી મળી જઈ

ગિત નામરૂપને તજી દે, તેમ બ્રાહ્મણ ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરનાર પૂર્વ અને હાલ મીમાંસાના આચાર્યોથી જે વેદ ધર્મનો નવો જન્મ થયો તેમાં બૌદ્ધધર્મની સગિતા વધી ગઈ જણાય છે, અને તેની ઉત્તરપથની શાખા હિન્દુસ્થાનની મર્યાદા બહાર રહી તેમાંથી તીનતાઈ (Tien Tsa) અને અવતરમક મતની વિચાર શ્રેણીઓ ગૌદમનની ચીનદેશમાં ઉત્પન્ન થઈ છે, પરંતુ તે હિન્દુસ્થાનના બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનના દલિલામ્ભા વિચારમાં લેવા યોગ્ય નથી.

બૌદ્ધધર્મના અભ્યાસકો અને વિચારનો અધ્યોયને બગવાન ગૌતમ બુદ્ધના નિર્ણય પછી બાગમા આચાર્ય માને છે, અને નાગાર્જુનને ચૌદમઃ આચાર્ય માને છે. બગવાન ગૌતમબુદ્ધના નિર્ણય પછી ૭૦૦ વર્ષો (એટલે શંસરીસનના બીજા પૈકાના અન્તમાં અને ત્રીજા સૈમના આરંભમાં) નાગાર્જુન ચર્ચ ગયા, લેકાના વનની આર્ચ કલ્પાવે નાગાર્જુનના શિષ્ય હતા, અને નાગાર્જુન દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનના વનની હતા એમ (સેનતસંગના પ્રયોગ ઉપથી જણાય છે.

અમનનીમૂરપની મુદ્ધમૂર્તિ ઉપરના ઈ.સ. ના સાતમા સૈકાના લેખ ઉપથી સમજાય છે કે તે મૂર્તિ ચદ્રપ્રગે નિર્માણ કરી હતી તે ચદ્રપ્રગ, જ્ઞાનપ્રમતા શિષ્ય હતા. અને જ્ઞાનપ્રમ બહુ નાગાર્જુનના શિષ્ય હતા તે ઉપથી અનુમાન થાય છે કે પિદર્મ (બીજાર)માં નાગાર્જુનના આર્ચ કંઠેતા હતા તેઓ પોને મારહુના ગિય હતા તેમણે જોજદેવને બૌદ્ધધર્મમાં આસ્થાની વાત છે સામા લાગનાથના કહેવા પ્રમાણે તેઓ નેમિચદનામ (ઇ. સ. ૩૦૦ના અન્તમાં) ના અને ચદ્રગુપ્ત પહેલા (ઇ. સ. ૩૨૬)ના સમકાલીન હતા. તેમનું જ્ઞાન ચર્ચ ચીનાઈ બાપામાં કુમારજીવે ઇ. સ. ૪૦૧માં લાવ્યું જણાય છે નાગાર્જુનના શિષ્ય કલ્પાવે ઇ. સ. ૩૨૦ પછી પણ હયાત હતા, તે ઉપરથી નાગાર્જુન ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકાના અન્તમાં ચર્ચ ગયા બામત સંકેતનું કારણ નથી.

ઉપર ૧૬મા ખંડમાં બૌદ્ધવિદ્યાને લગતા પ્રયોગ જે નાગાર્જુનને રચ્યા છે તે ઉપરાંત પ્રમાણ વિદેતના. ઉપાયકોશલ્યદ્વયશાસ્ત્ર

વિગ્રહવ્યાવર્તિનીકારિકા-નામના ન્યાયશાસ્ત્રના ગ્રંથો પણ તેમના કરેલા જણાય છે. પહેલા ગૌતમના ન્યાયસૂત્રમાં જે પચાસી અનુમાન છે તેને તેમણે ત્રણ અંગી અનુમાન ગણાવવાનો નિર્ણય કર્યો છે, અને તે નિર્ણય પાછળના ન્યાયવૈગેષિક વિચારકોએ સર્વસામાન્ય સ્વીકાર્યો જણાય છે. બીજા ગ્રંથમાં વાદવિવાદ પ્રમાણુ પદ્ધતિથી શી રીતે કરવો તેનું પ્રતિપાદન છે. ત્રીજા ગ્રંથમાં પ્રમાણુની સંભાવના ઉપર દીક્ષા છે, અને ઘણું કરીને વાતસાધનના ન્યાયબાધ્યમાં જે અવતરણ છે તે નાગાર્જુનના વિચારોનું જણાય છે.

સતીશયદ્ર વિદ્યાબ્રુણના અભિપ્રાય પ્રમાણે માધ્યમિક મતનું સાહિત્ય નીચેના ગ્રંથોમાં ઘણું ભાગે સમાયેલું છે -

(૧) નાગાર્જુનની માધ્યમિક કાર્મિકા (૨) બુદ્ધપાવની મૂલ મધ્યમવૃત્તિ; (૩) આર્ષદેવનું હસ્તવલ, (૪) ભાવાવિવેકની મધ્યમ હૃદય કારિકા, (૫) કૃષ્ણેવની મધ્યમ પ્રતીન્યસમુત્પાદ, (૬) ચંદ્રકીર્તિની માધ્યમિક વૃત્તિ, (૭) જયતનની માધ્યમિકા-ચતાર ટીકા.

મૂલ માધ્યમિક વૃત્તિ—અકુતોભય દીક્ષવાણી-નાગાર્જુનની રચેલી હતી. તેનું દીબેટની ભાષામાં જ્ઞાનમર્મ નામના હિન્દુસ્થાનના વિદ્વાન પાસે ધાલ-થા-ત્સપો (Dhal-tha-tsapo) નામના દીમેનના રાજાએ ભાષાન્તર કરાવ્યું છે. તે ભાષાન્તરમાં હેવટે માધ્યમિક દર્શનના આચાર્યોનાં નામ આપ્યા છે—આર્ષ નાગાર્જુન, સ્થવિર બુદ્ધપાલિત, ચંદ્રકીર્તિ, દેવશર્મા, ગુણશ્રી, ગુણમતિ, સ્થવિરમતિ, અને ભાવાવિવેક અથવા બન્ધ.

નાગાર્જુનની મૂલ મધ્યમિકકાર્મિકા ચંદ્રકીર્તિના પ્રસન્નપાદા નામની દીક્ષવાણી મારા અવલોકનમાં ચોડા સમય ઉપર ૨૧૧ છે, અને તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે બૌદ્ધોના શન્યવાદનું મૂલમુદ્ધપ બ્રાહ્મણધર્મના શ્રી યંક-રાચાર્યદિ આચાર્યોને જણવાના સાધનો નહિ હોવાથી તે શન્યવાદને બ્રાહ્મજ્ઞના બાધ્યમાં ઘણો અન્યાય થયો છે.

નાગાર્જુન ધણા સૂક્ષ્મ વિચારક હતા, અને તેમણે શાશ્વતવાદ અને અઠેદવાદ-સ્થિતવસ્તુવાદ અને કેવલ અવસ્તુવાદ-એ ખોટા છે એ સાબીત કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ વિશ્વ સત્સત્ય (દાકેતુ મધ્યમ સત્ છે) છે. પરંતુ પરમાર્થ સત્ય નથી આ મિદાન્ત સાબીત કરવામાં જે જે ભાવો અદવા ધર્મો પૂર્વવાદીઓ ત્રા દરે છે તે વિનાનું તરત છે તેથી તે પોતાના તત્ત્વને “શૂન્ય” કહ્યું છે. અને તે શૂન્ય ધણે ભાગે ઉપનિષદના જેતિજેતિ શૂન્યથી વાચ્ય તત્ત્વના જેના અર્થનો બોલ દર્શાવે છે. નાગાર્જુન કેવા ભાવમાં “શૂન્યતા” વાપરે છે તે નીચેની કારિમથી સમજાય છે -

શૂન્યતા સર્વં વદીનાં પ્રોક્તા નિ મરણં જિને ।

યેવા તુ શૂન્યતાદદિસ્તાનસાધ્યાનરમાપિરે ॥

માધ્યમિકશાસ્ત્ર અધ્યાય ૧૩ કારિમ ૮

બૌદ્ધોએ નર્વ દદિઓને ખાતન કરવાને શૂન્યતા એવું નામ આપ્યું છે, પરંતુ જેઓ શુચરિને વળગી રહે છે, એટલે વસ્તુને અમારૂં એવું સમજે છે તેઓ અમાધ્ય રાગી જેવા છે

નાગાર્જુનનો માધ્યમિક શૂન્યવાદ અને ગોપાદના પ્રૌત્તિવાદ અથવા અજ્ઞાનિવાદ પરસ્પર ધણાજ મળતા આવે છે, અને પ્રાચીન બૌદ્ધ નાગાર્જુનની જે સખીજ સંમતી આ માધ્યમિક મતની શૂન્યતાની ભારના આહાણુ ધર્મના શાશ્વત અહિવાદમાં ગોપાદાચાર્ય અભિની ભાવના રૂપે સાતમાં આઠમાં સંમતી ઉઠેલી છે દતિહાસની દટિથી વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં જે માયાવાદ અથવા અજ્ઞાતિવાદ ઉત્પન્ન થયો છે તેના કારણે બૌદ્ધદર્શનના માધ્યમિમત અને વિજ્ઞાન વાદમાં રહેલા છે કેનલ અદ્વિત વેદાન્તમાં અહિનું કેવલગ્નાન અરૂપ તથા અહિનરત વસ્તુત માર્યકારણુ ધર્મથી પર છે એ સિદ્ધાન્તો, જે કે વેદના ઉપનિષદોમાં ખીજરૂપે રહેલા લગભગ આ યા છે, તોપણ તર્કજલ વડે જે અક્રિત થયા છે તેમાં બૌદ્ધમતનું સિચન મને નર્વિવાદ રીતે થયેલું જણાય છે, અને આજ કાલુથી શાસ્ત્રમતને ખીજ

વિશિષ્ટ અદ્વૈત અથવા શુદ્ધ અદ્વૈત અથવા અવિભાગ અદ્વૈતના વિચારો
“ પ્રગટન ” બોલ્યું ” દહે છે, તેનું મૂલ્ય દારણ આ ઔતહાસિક
અસરમાં ગણાય છે.

શ્રી ગૌડપાદની માહુદય દારિદ્રામાં શુદ્ધાચેત્ના વેદાન્ત દર્શન સંબંધમાં
ત્યારે નિર્ગુન દેવતાનો પ્રસંગ ડાઘ દશે, ત્યારે નાગાર્જુનની મહામિત્ત
દારિદ્રાના વિચારો અને શબ્દો તેમાં શી રીતે પ્રવેશ કરાડે, તે દર્શા-
વવામાં આવશે.

શ્રી ગૌડપાદના વાસ્તવ અનિપ્રાયનો નિર્ણય નાગાર્જુને પોતાની
આત્મના મતલબદારિદ્રામાં જણાવ્યો છે:-

“ પુનઃપુનઃ પશુ માયાવાદી વેદાન્ત દર્શનને પ્રગટ બોલુ દહે છે.
જુઓ પશુ પુનઃપુનઃ નીચેના વાક્યો —

દૈત્યાનામ માશનાર્થાય વિષ્ણુના વુદ્ધરૂપિણા	
ચૌદ્વિશાશ્વમમત્પ્રોક્તં નમ્મનીલયશોદકમ્ ।	૬૯
માયાવાદમન્ચ્છાશ્ચ પ્રછન્નચૌદ્વિશમુચ્યતે	૭૦
તથેવ કથિર્ન દેવિ કલો બ્રાહ્મણરૂપિણા ।	
અપાર્યં શ્રુતિગ્રાન્થાનાં દર્શયેલ્લોકગર્હિતમ્ ॥	૭૧
કર્મસ્વરૂપત્યાજ્યન્વમત્ર ધૈ પ્રતિપાચતે	
સર્વકર્મપન્નિબ્રંતં વૈધર્મ્યત્વં તદુચ્યતે ॥	૭૨
પરેશજોત્યોરૈન્નય મયા તુ પ્રતિપાચતે	
બ્રહ્મણોડસ્ય સ્યય સ્વ નિર્ગુણ વદ્યતે મયા ॥	૭૩
સર્વસ્ય જગતોડન્યત્ર મોહનાયે કલો યુગે	
વેદાર્થવન્મહાશબ્દં માયયા વદનૈદિકમ્ ॥	૭૪
મયેય રથ્યતે દેવિ જગતાં નાશકારણાત	
દ્વિજન્મના જૈમિનિના પૂર્વ વેદમપાર્થકમ્ ॥	૭૫

(પ. પુ. ઉત્તરસહ. ૨૬૪ અધ્યાય.)

અનિરોધમનુષ્પાદમ્ અનુચ્છેદમ્ અશાશ્વતમ્ ।

અનેકાર્થમનાનાર્થમનાગમમનિર્ગમમ્ ॥

“પરમતત્ત્વ તત્ત્વ ત્રય તેવું નથી તેમ નાશ પામે તેવું નથી. વળી તે સ્થિર અથવા નિત્ય હોવાય તેવું નથી, તેમ અસ્થિર અથવા વિનાશી પણ નથી; તે એક છે એમ હોવાય તેમ નથી, તેમ અનેક છે એમ પણ હી સદાય તેમ નથી, તે આનું નથી તેમ જતુ પણ નથી.” આ છ નિર્મેયોપદે સર્વ વાદનુ ખંડન થાય છે; અને વસ્તુજેતી છે તેવીને તેવી અધિકૃત (તથાત્થ) સિદ્ધ છે. નાગાર્જુન છેવટે જણાવે છે કે

આત્મેત્યપિ પ્રજ્ઞાપિતમનાત્મેત્યપિ દેશિતમ્ ।

બુદ્ધેર્નાત્મા ન ચાનાત્મા ષષ્ઠિદિગ્ધ્યપિ દેશિતમ્ ॥

બગવાન જુદે આત્મા છે તેવો ઉપદેશ કર્યો છે; તેમ અનાત્મા છે તેવો પણ ઉપદેશ કર્યો છે, અને તે નાથે આત્મા નથી તથા અનાત્મા પણ નથી, એવો એક વસ્તુધર્મ છે એવું પણ જણાવ્યું છે, પરંપરા બે સંવૃત્તમયો છે, અને છેવટનું ખમસત્ય છે.

બૌદ્ધદર્શનની રુઝિના સર્વાગ્તિવાદમાથી વહેતી વહેતી છેવટે ઉપરના શબ્દવાદના રહસ્યમાં હિન્દુધર્મના રમી ગઈ. તેમથી તત્ત્વજ્ઞાનની નવી સંજિતાઓ ઉદય થયાનો અનભવ હતો. ખગતુ તે જે સમુદાય દૂષી ગઈ તેમ. બ્રાહ્મધર્મની અતિએ ધણે છે.જે દરી સમુદાયના જાતમાથી નવા એકા તત્ત્વ કર્યા, અને તેની વૃદ્ધિથી બ્રાહ્મધર્મની નવી સંજિતાઓ સાતમા આદ્યમા દેશમા વહેવા લાગી. તે રુઝિતમા બૌદ્ધધર્મનો જાત્યતર રુઝિતમા થયો અને તેથી બ્રાહ્મધર્મ પ્રાચીન બૌદ્ધધર્મનો ઉપકાર પોતાની વિચાર રુઝિતામાં પડે છે તે સ્વદેશ દરી થયો નહિ, પણ ઉગમ પદ-રંગો વર્ષ ૫૪૮ના બૌદ્ધ વિચારોની ઉડી અરર રોગિણિક ધર્મના ધર ધાલીને પેહી અને બગવાન ગૌતમ શ્રુદ્ધને બી વિધુના “સદયહૃદય” અવતાર રૂપે —

નિંદસિ યજ્ઞવિધેરહહ શ્રુતિ જ્ઞાતં

સદયહૃદય દર્શિતપશુઘાતમ્ ।

કેશવઘૃતશુદ્ધશરીર ! જય જગદીશ હરે .

કવિ ૧૫૪૧ે અને સર્વ પુગણોએ સ્તીકાર્યા ભગવાન ગૌતમ પૃથ્વી ધર્મદાયા આ રીતે બ્રાહ્મણધર્મમાં પગલાપાવેશથી બળે પેળી હોય એવું લાવવાને ખુદ્દુ બધાય છે.

જૈનદર્શન.

—કવિસંહ્યા—

સદર્શનજ્ઞાનવલેન ભૂતા

પાપક્રિયાયા વિરતિસ્તિથા યા ।

જિનેશ્વરેસ્તદ્વદિત ચરિત્રં

સમસ્તકર્મક્ષય હેતુભૂતમ્ ॥

[સુભાષિત સંદોહઃ]

(૧)

ધણા દાળમુંડી જૈન અને બૌદ્ધના બાલ આચારોના સામ્યને લીધે તથા જૈનસાહિત્યના અજ્ઞાનને લીધે એવું માનવામાં આવતું હતું કે આ બે ધર્મોના મૂલ્યનાં એક હશે, પરંતુ વસ્તુશ્રિયતિ તદ્દન જુદી છે. બ્રાહ્મણોના વેદધર્મસાથે જૈન અને બૌદ્ધમતનો નિકટ સંબંધ છે. બ્રાહ્મણોનો હિંદુધર્મ બૌદ્ધધર્મ અને જૈનધર્મ-એ ત્રણ આસ્તવર્ણના ત્રણ મત, યમુના અને સરસ્વતી જેવા મોટા નદીના પ્રવાહો છે તે પ્રવાહો કેટલાક સિદ્ધાન્તોમાં મળી બન્ય છે, અને પ્રવાગજેના મર્મસામાન્ય તીર્થો ઉભા કરે છે.

બ્રાહ્મણોના આરણ્યક અને સૂત્રસમયમા ચાગ આશ્રમોની વ્યવસ્થા હતી. પરંતુ વેદના કર્મકાંડની બધવાળી સત્તાના સમયમા ચોથા આશ્રમની વ્યવસ્થા ન હતી ચાવનજીવ કર્મ કરવા એના સિદ્ધાન્તમા ત્યાગના આશ્રમને મહત્તા અપાઇ ન હતી. પરંતુ ઉપનિષદોમા કર્મબંધનથી મુક્ત પુરુષને પરિનાજક કહેવામા આવતા, અને તેઓ સસારસંબંધમા રહેનાર પ્રથમના ત્રણ આશ્રમોએ કરતા જુદા મતવ્યવાળા ગણાતા. “પરિનાજક.” શબ્દ જ સર્વત્ર દુન્યા એવા અર્થનો વાચક છે. તેમના ધર્મોનું વિધાન કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર જે ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦ નો મંથ છે તેમા જે આપવામા આવ્યું છે તે ઉપરથી સમજાય છે કે બ્રાહ્મણ પરિનાજક અને જનસાધુ અથવા યતિના બાલધર્મોમા અને આચારોમા મોટો ભેદ ન હતો. બ્રાહ્મણોના ચતુર્થ આશ્રમોના ધર્મો અને મૌદેા તથા જેનોના આચારધર્મો સવળા યમ અને નિયમમા ગુલાયેલા અને શમ તથા દમના પ્રાધાન્યવાળા છે. આ ત્રણે ધર્મો નિવૃત્તિપ્રધાન અથવા સામપ્રધાન કહીએ તો ખોટું નથી. પ્રવૃત્તિધર્મને નિવૃત્તિધર્મના સાધનરૂપે સ્વીકારવામા આવે છે, અને તેથી જેવી રીતે બ્રાહ્મણો પ્રથમના ત્રણ આશ્રમોના ધર્મને ચોથા આશ્રમના ઉપકાંડક માને છે, તેવી રીતે બૌદ્ધ અને જૈનો સસારી અથવા શ્રાવકના ધર્મો ક્રિસ્તુક અથવા યતિના ધર્મની સિદ્ધિના પ્રથમ પગથીઆરૂપ સ્વીકારે છે.

પરંતુ બ્રાહ્મણોના પરિનાજકો આચારમા સરખા છતાં તેમના મંડબમા વિચારોના ભેદ ધણા જૂના હતા, અને હાલ જેના હિંદુધર્મના ત્યાગીઓમા અન્ત ભેદ છે-જેવા કે કેટલાક જટાધારી, કેટલાક મુડી, કેટલાક બસ્ત્રધારી બાવા, કેટલાક ઉદાસી, તેવા વર્ણમર્મદા બહાગ ગયેલા આ ત્યાગીઓના મંત્રો પ્રાચીન કર્મકાંડને વશ વર્તનાગ ન હતા. તેમના લગભગ ૬૩ ભેદો હતા એવું જૂના બૌદ્ધ મયોમાથી જણાય છે.

જૈનો પોતાની સિદ્ધશાવાળા વિચારોને તીર્થંકર કહે છે તેમના આજ સુધીમા ચોવીસ તીર્થંકરો ચલા છે, અને તેમની કાયમ્દેશના અને પ્રાચીન તીર્થંકરોના ઇતિહાસમા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી તથામતા એટલું

તો સગળાય છે કે ગેમનો ધર્મસંપ્રદાય ધણો પ્રાચીન છે, તેમના આગ
તીર્થંકર ત્રયમહેવજીએ પોતાના પુત્ર ભરતને અધર્મી રાજ્યાસન આપી
સંસારધર્મનો ત્યાગ કરી સિદ્ધપદને મેળવ્યું હતું. તેમના ત્યાર પછીના
ખાસીસ તીર્થંકરોસંબંધની પ્રમાણુવાળી ઐતિહાસિક માહિતી મળી આવતી
નથી; પરંતુ ગેરીસમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ અને ચોવીસમા તીર્થંકર મહાવીર
સ્વામીસંબંધમાં મણી હકીકત મળી આવી છે. આ બે તીર્થંકરોના જીવન-
કાળમાં જૈનતત્ત્વદર્શનનો અધ્યાત્મસંબંધ હોવાથી અત્રે તેમના તત્ત્વદર્શ-
નના વિચારો પૂર્વે તેમના જીવનચરિત્રને આપવું મોઝા ગરુ છે.

(૨) પાર્શ્વનાથ (ઇ. સ. પૂ. ૮૦૦)

ઐતિહાસિક જૈનધર્મની સ્થાપના અથવા હુમધર્મનો પુત્ર કદાર શ્રી
પાર્શ્વનાથે કર્યો હતો. તેઓ મહાવીર સ્વામીના કેવલ પહેલાં ખસો પચાસ
વર્ષકેપર નિર્વાણ પામ્યા હતા અને તેઓ મો વર્ષ જીવ્યા હતા. ઇ. સ.
પૂ. ૩૦૦ માં રહેલા જૈન યતિ બદ્રગાહુના દૃષ્ટાન્તમાં આપેલી માહિતી
પ્રમાણે પાર્શ્વનાથ ક્ષત્રિય જાતિના હતા તેમના પિતા કાશીના રાજા અશ્વ-
મેન હતા, અને તેમની માતાનું નામ વામા હતું પાર્શ્વનાથે ગૃહસ્થતરીકે
નીસ વર્ષ વૈભવી જીવન ગાળ્યું હતું; અને ત્યાર પછી સંયો રાજવૈભવ
ત્યજી બિશુકદશા સ્વીકારી હતી. તેમણે ૮૪ દિવસ સુધી ભારે તપ કર્યું
અને કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ૭૦ વર્ષ પર્વન્ત સિદ્ધજીવન ગાળ્યું હતું; અને
સમેન પર્વતના તિખરકેપર નિર્વાણ પામ્યા હતા.

ભવિષ્યમાં થનાર મહાવીર સ્વામીના સિદ્ધાન્તો અને પાર્શ્વનાથના
સિદ્ધાન્તોમાં ઘણો ભેદ ન હતો પરંતુ ઐતિહાસિક અવલોકનથી સમજાશે
કે જેનોના પ્રથમના ચાર યતો—અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય અને અપરિગ્રહ
પાર્શ્વનાથે વિધાન કર્યા હતા અને પાંચમું યત—અહ્યર્થ તે શ્રી મહાવીરે
કર્મેયું હતું અને તેના ઉપર તેમણે ભાર મુક્યો હતો. ખીજું શ્રી પાર્શ્વનાથે
એક વસ્ત્ર અને ખીજું ઉપવસ્ત્ર રાખવાની જૂઠ્ઠી આપી હતી. શ્રી મહાવીરે
કેવળ વસ્ત્રિના રહેવાના કક્ષ આચારને દાખલ કર્યો હતો. આ પાંચમાં

ના અને કેવળ નમના-એ એ આચાર્યના મુદ્દાની મહાસીમા અનુયાયી ગોત્રમ, અને પ્રાર્થના અનુયાયી કેશીવ-એ વા-વિનદ ચલાવુ મુત્રમ-યોગા મમત્તય છે. તેથી પ્રાર્થ અને મહાસીમા અનુયાયીઓ વ-એ આચાર્યના મનભેદ ધણી જૂના બાણીય છે, કાચ બનિ' રમા મેનામ અને દિગમ-એ એ તેના જૈનધર્મમાં પડ્યા છે, તેના મૂળ ખીજ આ આદ્ય તટરામાં હશે.

(૩) શ્રી મહાવીર સ્વામી (ઈ સ. પૂ. ૪૬૮) અને તેમના ધર્મના ઇતિહાસ.

જૈનમત્રણપ્રમાણે ઇ. સ. પૂ. ૫૨૮ માં મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા હતા. પરંતુ જેમચંદ આચાર્યના વાક્યોકે પર અનુમાન કરનાર પ્રેા જોએથીના અનિપ્રા વપ્રમાણે નિકમ મતમના ઉ.ચ પહેલા ૨૫૧ વર્ષકે પર ચદ્રમુખ મોર્ષ રાજ્યા ૩૬ થયા હતા, એને કે ઇ. સ. પૂ. ૩૧૩ માં ચદ્રમુખનો ગત્યાગ બ આવે આ ગાત્યાગિએક પહેલા ૧૫૫ વર્ષકે પર મહાવીર સ્વામીન નિર્વાણ થયુ હતુ એટલે કે ઇ. સ. પૂ. ૪૬૮ માં મહાવીર સ્વામીએ દેહ ટોળ્યો હતો. ગૌતમ બુદ્ધ અને મહાવીર સમગ્રનીન હતા તે વાત આ સમયસાથે બવ બેસતી આવે છે.

ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦ વર્ષકે પર વિદેહ રાજ્ય થલુ મહાદિનાગુ હતું તેની રાજધાની વૈશાલી હતી. આ નગર પાટલિપુત્ર (પાના) થી ઉત્તરમાં આવ્યુ હતું. આ રાજ્ય થલે બાગે પ્રજાજતાક હતું, અને લીંઝી જાતિના કાત્રિય વચના કુદુ ગિયોના તાનામાં હતું, વૈશાલીના કુંદ્યાગ નામના પગમાં (જસકુડ નામનું હાવનું ગામ) સિદ્ધાર્થ નામના ગાત્રક જાતિના એક કાત્રિય પુરુષ હતા, લીંઝી જાતિના આગેવાન ચેટકના બહેન ત્રિશલાને સિદ્ધાર્થ પરડ્યા હતા તે લગ્ન સબંધથી બે પુત્ર અને એક પુત્રી થયા. નાના પુત્રનું નામ વર્ધમાન પાડ્યુ હતું જે પાઠગથી મહાવીર થયા સિદ્ધાર્થના ત્રિશલા સાથેના લગ્નસબંધથી મગધ રાજ્યમાંયે ગાદ સગાઇસબંધ થયો હતો. લીંઝી જાતિના આગેવાન ચેટકના બહેન નમારે સિદ્ધાર્થને પરડ્યા હતા, ત્યારે ચેટકના દીકરી ચેત્રના મગધમાં વિધિસાર રાજ્યને

પરંપરા હતાં. જિંજિસાર અને ચેંગિઝાનના દીકરા અમતશુ, અને સિદાર્થ અને નિશલાના દીકરા વર્ધમાન (મહાવીર). પરંતુ આ બે સંબંધથી વિલ-
કાણું પરિણામો થયાં. યુદ્ધના નિર્વાણપહેલાં આઠ વર્ષકેપર અજ્ઞાનશત્રુએ
પોતાના પિતા જિંજિસારનો વધ કરી ભૌતિક રાજ્ય મેળવી રાજધર્મને
અને લીચીરી જાતિના માતૃવંશને દલકિત કર્યો, ત્યારે વર્ધમાને સર્વ વૈભવ
તથા અર્ધસાધર્મનું શાસન પ્રવર્તારી લોકધર્મ અને માતૃવંશને
ઉજ્જવલ કર્યો.

જેવી રીતે ખીંદો ગૌતમચુદ્ધના ઐતિહાસિક જન્મકેપર દર્શનામય
ધાર્મિક વાતાવરણ હતું કરે છે; જેવી રીતે કૃષ્ણજન્મ સંબંધમાં આહલો
અલૌકિક વાતાવરણ હતું કરે છે, તેવી રીતે જેનો પણ જણાવે છે કે
પુણ્યોત્તર સ્વર્ગમાંથી મહાવીર પોતાના પૂર્વજન્મમાંથી આહલું તપમહત્તની
સ્ત્રી દેવાનંદામા ગર્ભભાવે હતર્યા, અને તે આહલું અને આહલણી પણ
કુદ્યામમાં ગૂંટા હતા; પરંતુ પ્રાચીન દલ્લોમાં તીર્થકરો આહલુંના વંશમાં
અવતર્યા નથી, તેથી ઇન્દ્રે અથવા શકે દેવાનંદાનો ગર્ભ ક્ષત્રિયાણી ત્રિશલામાં
સ્થાપ્યો, અને તે વર્ધમાન થયા, એતાબરો આ વાર્તાને પ્રમાણૂક માને છે.
દિગંબરો માનતા નથી, સામાન્ય બુદ્ધિપ્રમાણે દિગંબર મતપ્રમાણે વર્ધમાન
ક્ષત્રિયપુત્ર હતા તે સ્વીકારી શકાય છે.

ગૌતમ ચુદ્ધની પેઠે વર્ધમાનનું જ્યોતિષ જ્ઞેનારાએ તેમની યશસ્વી
ધર્મભરી કીર્તિ ગાઈ હતી. વર્ધમાનને સર્વપ્રકારની લૌકિક અલૌકિક કેળવણી
આપવામાં આવી હતી, તેમનું લગ્ન યશોદાસાથે થયું હતું, તેમની પુત્રી
તે જમાલી (જામાલી ?) વેરે પરણાવી હતી. આ જમાઈ ભવિષ્યમાં
મહાવીરના ધર્મના વિરોધી થયા હતા વર્ધમાન સંસારમાં રહ્યા છતાં
વૈરાગ્યની વાસનાવાળા હતા. તેમનાં માતાપિતાના મરણ પછી પોતાના
મોટાભાઈ નંદિવર્ધનની આજ્ઞા લઈ ઉંમરના ત્રીસમા વર્ષમાં ત્યાગી થયા.
આત્યાગય મૂત્રની એક ગાથાકેપરથી સમજાય છે કે વર્ધમાને ભારે દુઃખ
તપ કર્યું હતું. તેર મહિનાઓની તો તેમના અંગકેપર જીવોએ વાસ કરી

દીરો હતો, પછી વસ્ત્રો પશુ લાગ કરી નગ્ન દશામા તે કરતા હતા. ધ્યાનરૂઠે, અખંડ નિઃસ્વર્ગવરો, અને યમ નિયમાદિ આચારોવરો તેમણે સર્વ ઈન્દ્રિયોનો જય કર્યો, અને યાદ પશુ છૂટા પ્રાણીને મન નાચી અને શરીરથી લાગા પશુ અનર્થ થતા દીરા નહિ આ પ્રમગ્ના દેવતાના પાનનમા જગતી મનુષ્યોએ તેમને કુખ દીડુ હતુ પરતુ તે સર્વ શાન્ત ભાવથી સદન કર્યુ હતુ કુના કુના તેમો મગધ ગાંધ્યધાની રાજગૃહ આગળ આંબા હતા, અને ત્યા તેમનુ સાર સન્માન થયુ હતુ.

ગાંધ્યધાની નાનદા નામના પગમા વમનાર ગોશાન નામના સાધુનો સમઘ થયો આ સાધુ વર્ધમાન સાથે છ વર્ષ રોહ બાધી રહ્યો અને સમાન તપશ્ચર્યુ કર્યુ પરતુ એક નગરી મામન ઉપરથી ગોશાલ છૂટો પડ્યો, અને તેણે એ નગરી સપ્રદાન ઉભો કર્યો, અને પોતાને તીર્થંકર કહેવાવા લાગ્યો આ સપ્રદાયનું નામ આજુવ હતુ, એમ જોઈ મથો થી સમજાય છે તે સપ્રદાયનુ સાહિત્ય કંઈ રહ્યુ હોય એમ જણાતું નથી. ત્રાવરતીની હાલાકાત નામની કુભાગરને ત્યા ગોશાલે પોતાના સપ્રદાયનુ મથક કર્યુ હતુ

વર્ધમાને આ ગોશાલના મુદ્ર વિરોધની અવગણના કરી અને માગ વર્ધ વધારે તપશ્ચર્યા અને ધ્યાનમા ગાળ્યા ત્યાં પછી જેરી રીતે ગૌતમ બુદ્ધને બુદ્ધત્વ અશ્વત્થનીએ ધ્યાનયોગના પરિણામમા મળ્યુ, તેમ વર્ધમાનને કેવલ્યપદ ચાલતક્રમ નીચે પ્રાપ્ત થયુ જેમ શાક્યપુત્ર ગૌતમને બુદ્ધ સંઘ મળી, તેમ વર્ધમાનને જિન અથવા મહાવીર સંઘ મળી તેમનું જ્ઞાન કેવલિ એટલે સર્વ વસ્તુને અનુભવનાર થયુ. આ કેવલ્ય પદ અથવા મહાવીરત્વ તેમના બેતાલીસમા વર્ષમા પ્રાપ્ત થયુ, અને ત્યાર પછી તેઓએ નિર્મન્યસંસારાવાળા એટલે જધન વિનાના બિહુકેના સપ્રદાયનુ સ્થાપન કર્યુ. નિર્મન્ય સંઘ પાછળથી જૈન સંસારમા પલટાઈ ગઈ છે. અનેતો અર્થ તાત્પર્યમા એક છે એય વિનાના-મધનવિનાના તે નિર્મન્યી, સર્વોચ્ચ ઈન્દ્રિયોનો જય કરનાર તે જૈન બોદ મથોમા “નિગ્મયનાય પુર

(નિર્દેશો મનુષ્યના મનુષ્ય જાનિના નિર્દેશ માત્ર) સગા રહે નહીં હોય
અને છે તે મહારીને લગતો છે, એમ થો. એકાગ્રીનું માનવ છે

કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછીના ત્રીસ વર્ષ મહારી રી રીને માનવ-
તેનું અતિદામિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય મળી આ પુ છે તેઓએ મિદા ના
હતર તથા જિગિ રિમાગમા પ્રવચ કર્યો હતો તેઓ મમથ અને અમ
દેવની મજાધાનીમા જતા આવતા હતા. મમથની નાજધાની મમથ, અ
મની મજાધાની અપા, વિદની રાજવાની મિથિના તથા આવની, અ
પોતાની નગરી પેગાલી—એ સર્વ તેઓ થોડો થોડો મમથ રીના હતા

મમથ મજાધાની તે મમથના જ નિમિત્તમા અને તેનો પુત્ર અમલ
યનુ અથવા કૂનીક અને તેમના મમરી રાજવશીઓ સાથે શ્રી મહારીને
મજાધાનો પ્રમંથ થયો હતો એ મજાધાનીઓ તેમનો સારો સહકાર કરતા
હતા. પરંતુ શુદ્ધનો અને તેના અનુયાયીઓનો પણ આ મજાધા માથે ન થય
હતો,—જેને એ પોતાના સુઅયો તથા હતર અથોમા જોઈ સમયમા
કદ પણ ઉત્તેજ નથી કર્યો. પરંતુ જોષોના પાત્ર અથોમા મહારીના
અનુયાયીઓ અને શુદ્ધ વચ્ચે વાદવિવાદ થવાના પ્રમંથો છે અમલતરુના
મનનું સમાધાન મહારીને કરના જોઈ સાક કર્યું હતું એમ પાલી અથો
જણાવે છે. પરંતુ મિથેર વિચાર અને શોન ઉપ થી સમજાય છે કે અ
જાતરુ જોઈધર્મ કરતા જૈનધર્મ તરફ વધારે વલણવાળો રાજા હતો.

મહારીને રાજગૃહનો ઉપાનિ નામનો ગૃહસ્થ અનુયાયી થયો હતો
તેણે શુદ્ધ સાથે જોઈ સિદ્ધાન્તો જમનાગા છે એમ જણાવના પ્રથમ
કર્યો હતો, પરંતુ આખરે જમનાનું શુદ્ધે તેના મનનું પરિવર્તન કર્યું હતું
અને ત્યાર પછી તે જૈન મનમા માત્ર ઉદાસીન નહિ, પરંતુ વિરોધી
થયો હતો.

શ્રી ગૌતમ શુદ્ધ અને શ્રી મહારીના સિદ્ધાન્તો પાશમાં ભેદવાળા
છે. તેથી દ્વાધર્મમા તેઓ સમાન હતા તેમના અનુયાયીના આચારવિચાર
મા ઘણો ભેદ છે જૈન સિદ્ધાન્ત હિંદુઓની પ્રાચીન આત્મભાવનાને

સ્વીકાર કરે છે મર્મ જગત્ જન-પમથ-અત્વરી બરપુર છે એનું શ્રીમહારીનું મત-ય છે જ્યારે બૌદ્ધો દાબ્ધિવાની અને અનાત્મવાની છે

ખીન્ન ગૌતમમુદ્દે દેદ-મન જો કે પુર્વાવસ્થામાં સાધ્યુ હતું પરંતુ “બોધિ” પ્રાપ્ત થયા પછીના તેમના ઇચ્છાનો સિદ્ધાન્ત મધ્યમ માર્ગનો હતો, એટલે દેહનું પ્રાપ્ત મન પણ કામનું નથી, તેમ વિરોધમાં આ જોટણ પણ કામનું નથી-એવા બાંયનો ઘડાનો હતો શ્રીમહારીને દેહ કમનને ધણુંજ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે અને તેમના અનુયાયીઓ કદનવ વડે બારે તપ વડે-દેહાન્ત થાય તો તેમાં ધર્મનો મહિમા માને છે

શ્રીજીનું જીવન પ્રાણીઓ પ્રતિ દયા દર્શાવવાનો આદેશ શ્રીગૌતમ મુદ્દનો છે, પરંતુ શ્રીમહારીને ને દયાધર્મ ઉપર ઘણોજ ભાર મૂક્યો છે, અને તેથી મનુષ્ય પ્રાણીઓ પ્રતિ જેટલી અનુકંપા દર્શાવાય તેટલી અને પ્રસંગે તેથી પણ અધિક સ્થાવર-જન યોનિના જીવોપર્વન દર્શાવવી એવો આમદ જણાવ્યો છે

પાપમાં ઉપર જણાવેલા બેદરવાગા જે. અને મુદ્દદર્શનોને લીધે જો કે થોડો ધણો વિગ્રહ જેનો અને બૌદ્ધોમાં મહારીનું અને ગૌતમના સમકાલમાં થયો હશે, તો પણ બંનેની વિચારદિશા જૂ. પ્રમાણની દોષાથી આરંદ દેવના પ્રસંગે પાછળથી બંધ થયા છે પરંતુ એમજ દર્શનમાં જુજ બામ તોમાં જે મતબેદ બંધાય છે તેથી ધર્મવિગ્રહ જેવો ભાગે થાય છે તેવો બિન્ન દર્શનોનાના વ-એ થતો નથી આ નિયમ રાખણે શ્રીમહારીરનો જેટના વિરોધી બૌદ્ધ સમ્રદાય હતો તેના કગતા જૈનસિદ્ધાન્તના એમદેશી ગોશાલનો સમ્રામ વધારે વિરોધી હતો ગોશાલ. અનુયાયીઓ આવરતીમાં ધણા હતા એમ જૈનગ્રંથો જણાવે છે. તેના સબધમાં જૈન ગ્રંથો ધણા દોરોના આરોપ કરે છે આ બાબતમાં શ્રીમહાવીર પોતે ધણે ભાગે ઉદાસીન રહેતા હતા, તોપણ તેમના અને ગોશાલના અનુયાયીઓમાં બારે વિગ્રહ ચાલતો હતો કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછીના શ્રીમહાવીરના જીવનના સોળમાં વર્ષમાં આવરતીમાં મહાવીર સમક્ષ ગોશાલનો બારે પરાજય થયો હતો, અને

ત્યાર પછી એક અઠવાડીઆમાં ગોશાલનો દેહ પણ હતો આ પ્રસંગ પિતાનું ખૂન કરનાર અન્નતથાનું રાજ્યારોહણ પછી થોડા સમયમાં બન્યો હતો ગોશાલના મરણ પછી શ્રીમદાવીર લગભગ સોળ વર્ષ પોતાના ધર્મનું પ્રસારણ કરી ચક્રવા દતા, અને તેમના જમાઈ જમાવી અને એક સાધુ “ તિરસગુપ્ત ” ના કેટલાક સાપ્રદાયિક વિચારોને લગભગ તેમના છાત્રકાળે શ્રમી ગયા હતા પિતાનું ખૂન કરનાર અન્નતથાનું રાજ્યના પ્રતિ પક્ષ અનુકંપા અને દયા દર્શાવનાર શ્રીમદાવીર રાજગૃહ પાસે પાવા ગામમાં જોતો વર્ષે કેવલ્યને પામ્યા છં સ પૂ ૪૬૮ માં આ પ્રસંગ બન્યો હતો.

શ્રીમદાવીરના અગ્રીયાર ગણધરોમાં મુધર્મા જૈનસંધના આગેવાન થયા હતા શ્રીમદાવીરના કેવલ્ય પછી લગભગ દોઢસા વર્ષપર્યંત જૈનસંપ્રદાય કેવી ઐતિહાસિક માહિતી વણી થોડી છે તેપણુ સાપ્રદાયિક પાત્રા ઉપરથી સમજાય છે કે અન્નતથાનું મરણ પછી ઉદાયીએ જૈનધર્મનો સારો સત્કાર કર્યો હતો ઉદાયીએ એક રાજાને પત્ર કર્યો તેનું વેન તેના પુત્રે જૈનસંધમાં સાધુરૂપે પ્રવેશ કરી ઉદાયીના ખૂનમાં વાળ્યું અને આ પ્રસંગ શ્રીમદાવીરના કેવલ્ય પછી સાઠમાં વર્ષમાં બન્યો ત્યાર પછી નદવ શતા રાજાઓ થયા આ નવનદના સમયમાં જૈનધર્મની ખાસ અવગણના થઈ જણાતી નથી, દારણ કે દલિલના રાજા ખારવેલ જે જૈન હતા, તેમના એક શિનાતેજમાં નદરાજાને આદિ જિતની મુર્તિ સાથે સળહાળી જણાવી છે. શ્રીમદાવીરના કેવલ્ય પછી વીસ વર્ષે જૈનસંધના અમણી મુધર્મા ગુજરી ગયા અને જણુ નામના સાધુને સિર સંધની જવાબદારી હતી. તેમણે ત્રણાણીસ વર્ષે બ્યવસ્થા રાખી ત્યાર પછી ત્રણ સંધારાહકો થઈ ગયા, અને છેલ્લા નદરાજાના સમયમાં જૈનસંધનો કારભાર સંભૂતવિજય અને ભદ્રનાહ એ બે યતિઓના હાથમાં હતો જૈનધર્મસાહિત્યના ચતુર્દશ “ પૂર્વ ” અથવા વિવારથાનની માહિતી આ બે યતિઓને છેલ્લી હતી ચત્રગુપ્ત મૌર્ય મગધરાજ્યની ગાદી ઉપર આવ્યા તે જ સાલમાં સંભૂતવિજય ગુજરી ગયા ત્યાર પછી બાર વર્ષનો બારે દુઃકાળ પડ્યો, અને બે-ગાળા દેશની તેથી પાંચમાલી ચર્મ ભદ્રનાહએ આ સંકટના સમયમાં

સંધના સખન નીતિનિયમોનો ભંગ થનો જોયો અને તેથી તેઓ પોતાના કેટલાક વિશ્વાસુ અને ધર્મનિષ્ઠ અનુયાયીઓને લઈ તે દેશથી નીકળી દક્ષિણમાં દક્ષીણે દેશમાં આવી વસ્યા. સંજૂતવિજયના શિષ્ય સ્થૂવભદ્રે જૈન-સંપ્રદાયનું મગધમાં અને બીજાં ગયાનેમાં નક્કલ કર્યું કુષ્ઠાળને સમય વીત્યા પછી દક્ષીણે ગયેલા જૈનો મગધમાં પાછા આવ્યા. ભદ્રબાહુ જૈનમઘની જનામદારી સ્થૂવભદ્રના હાથમાં રહેવા દ્રષ્ટ નેપાલમાં તપશ્વરો કરવા આવ્યા ગયા. ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦ માં જૈનસંધના બે તકા પડ્યા— (૧) શ્વેતાશ્ર (૨) દિગમર.

દક્ષીણે ગયાથી કુષ્ઠાળના અન્તમાં પાછા આવેલા જૈનો, જેમણે ધર્મના સખન નિયમોનું પાલન નહું હતું તેઓને મગધમાં રહેલા માધુઓનું જીવન, ધર્મના નિયમોમાં સિધ્ધિ જણાવું, અને તેઓ મગધવાસી જૈનોને ધર્મશ્રદ્ધ માનના લાગ્યા. પ્રાચીન ધર્મસાહિત્ય “પૂર્વ” લોપ પામતું જણાયું પાટલિપુત્ર (પટના)માં મગધ રાજ્યના જૈનોએ પરિપક્વ બરી અને ધર્મસાહિત્ય બેગુ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે મંપૂર્ણ સાહિત્ય, જે ભદ્રબાહુને ઠકર્ય હતું તે તેઓ નેપાલમાં જઈ વસ્યા હતા માટે તેમની પાસેથી મળી શકે તેમ હતું. સ્થૂવભદ્ર ગુરુ પામે ગયા અને ચૌદ પૂર્વાગતો તેમણે અભ્યાસ કર્યો. પરંતુ તેમણે માત્ર તેના પ્રશ્નના દસ અંગ કરતા વધારે અંગો બીજાને ન શિખવવાનો શિષ્યને આદેશ કર્યો તેથી જે ધર્મસાહિત્યનો સંગ્રહ થયો તે પૂર્ણ ન હતું. પરંતુ ખંડ સહિતારૂપે રહ્યું, અને તેમાં કેટલોક નવું પણ સાહિત્ય પેસવા પામ્યું. પરિપક્વમાં સંગ્રહ થયેલું આ સાહિત્ય “શ્વેતાશ્ર” નું ધર્મ સાહિત્ય ગણાય છે. દક્ષીણે ગયાથી પાછા આવનારા, જે દિગમરોના પૂર્વજો ગણાય, તેમણે આ પરિપક્વમાં ભાગ લીધો ન હતો અને તેઓ પ્રાચીન સાહિત્ય લોપ પામ્યું છે એમ ગણે છે. તેઓ એવું માને છે કે શ્વેતાશ્રોનું ધર્મસાહિત્ય જે સિદ્ધાંત તરીકે રજૂ થાય છે તે પાછળનું નવું સાહિત્ય છે, અને વચ્ચેના જિનાયાર્યો સંગ્રહ કરેલું છે.

આ જૈનધર્મના અન્ત ક્ષોભને લીધે તે ધર્મના બાહ્યપ્રસારણમાં જો કે વિશાળ આલ્સ્ય તોપણ પ્રાક્ષણધર્મ અને બૌદ્ધધર્મના રાજ્યાશ્રયને લીધે થતા

પ્રજાલ વેગ સામે તે ધર્મ શાન્ત અને પ્રસન્ન રીતે આત્મ હાથ ધરે તો ગ્લો
મગધ અને બંગાળમાં તેમ જ મૃદાંગમાં તે ધર્મનો પ્રચાર થયેલો તે ઉપરાંત
ધણી ભૂના સમયથી પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં અને મુખ્યત્વે દેવી ગુજરાતમાં
તે ધર્મના પુરુષણીય રોપાયા હતા અને તે દેશમાં તે ધર્મનું આદ્ય ગ્રામીણ
નીમ્બુ જૈનસાહિત્યમાં મિદુસાગના દીપ્ત ચક્રગુપ્તોત્તયા મહાગણ અશોક
નો ૧૮૮૭ નહિ જેવો આવે છે, તથા ચાલુક્યના અર્ધશાલ અને નીનિશાસ્ત્ર
માં સમાજનું બધારૂઝ બ્રાહ્મણધર્મને અતુલગતુ ચીનરૂ છે, તેથી સદગ્ર
અનુમાન થાય છે કે ઇ સ પૂ. ત્રીજી સદીમાં બૌદ્ધધર્મ અથવા બ્રાહ્મણ
ધર્મ પ્રજાલ વેગવાળા પૂર્વ હિંદુસ્થાનમાં જેવો હતો તેવો વેગવાળા જૈનધર્મ
ત્યાં ન હતો પરંતુ મિનગ દેશમાં ખારવેન રાજાના આશ્રય નીચે તે ધર્મની
એક શાખા જનની હતી અને પશ્ચિમમાં ધર્મ કરીને ઉજ્જયિનમાં ૧૫૫ મુગ્ધા
અશોક મહાગણના પૈ. ૧ પ્રતિના આશ્રય નીચે ગુજરાત વગેરે દેશમાં તેની
બીજી શાખા પ્રસરી હતી જેની રીતે બૌદ્ધોના આશ્રયદાતા અશોક મહાગણ
હતા, તેમ જૈનોના આશ્રયદાતા તે મહારાજાના પૌત્ર સત્યતિ ૧મ હતા.

જે કે ઇ સ પૂ. ૩૦૦માં જૈનધર્મના બે વિભાગ થયા હતા તોપણ સન-
દાયબેદ ધણું દરીને ઇ સ પૂ. ૫૫૧ ૮૦ અથવા ૮૦૦ની સાલ પહેલાં થયો
ન હતો મથુરાના ધણી હજો દમ થી સમજાય છે કે શ્વેતાશ્વરોનો મધ
જી સ ૭૮માં રથપાદ થયો હતો, એટલું જ નહિ પણ ધણી રોગ વિભાગો
અથવા ગણેદો થયા હતા આખાંઓ અથવા સાધીના ઉદ્દેશ તમા આવે
છે, અને આ સ્ત્રીઓની સરથા શ્વેતાશ્વરોમાં છે દિગ્વિજયોમાં નથી ઇ સ
પૂ. ૩૦૦માં મથુરા કૃષ્ણકિતિનું નિવાસસ્થાન હતું, પરંતુ ત્રણ સદીમાં
તે દેશ જેમાં શસેનોનું રાજ્ય હતું, ત્યાં શ્રી મહારીસની તપની બાવનાએ
મનુષ્યોના હૃદયનું આર્મ્પણ કર્યું હતું જેવી રીતે બ્રાહ્મણોના વિધ્વના સપ્ત
દાયના મૂળસ્થાનમાં એટલે મથુરામાં જેનોએ પોતાના ધર્મનું નક્કી કર્યું હતું,
તેની રીતે બ્રાહ્મણોના પાશુપત અથવા શૈવ સપ્તદાયના નિવાસસ્થાન ઉજ્જયિનીમાં
પણ તેમજે સ્વધર્મનું નક્કી કર્યું હતું કલિકાચાર્યના કથાનક ઉપગ્રથી એટલું
તો સમજાય છે કે તે વાતમાં કંઈક અતિહાસિક સત્ય છે જૈન સાધુ કલિકાચાર્યનું

માળવાના ગળ ગર્ધભિયે (ગર્ધવએને) અપમાન કર્યું તેથી તે સાધુ “શાહાનુ-શાહી” (ગમ્તના ગમ્ત) શકદ્વીપના ગમ્ત્ય તરફ ગયા. આ શાહાનુ-શાહી પદ સિકાએ ઉપન્યા કુશાન વંશના રાજ્યને લાગુ પડતું છે, અને તે ગમ્તએની પંજાબ સિંધ વગેરે મુલક ઉપર સત્તા ઇ. સ. પૂર્વના પહેલા સદ્કામાં હતી. આ શક જાતિના લોકોને બોલાવી લારી ઉજ્જૈનમા ગર્ધભિપના રાજ્યને દાસિકાચાર્યે (થેલાની નાખ્યું) એવું કથાનક છે. પરંતુ તેના પુત્ર વિક્રમાદિત્યે શકોને હગવી હાકી દાડયા, અને પોતાના ગમ્ત્યની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી. જૈનોનો ઉજ્જૈનપિનીમા સંપદ હતો, તે દાસિકાચાર્યના કથાનકથી તથા તેઓ વિક્રમ સંવત્ પ્રમાણે ગણતરી કરે છે તેથી સાબીત થાય છે.

ઇ. મ. ના પહેલા મેમથી પાચમા સૈકા સુરીમા જૈનધર્મના અને તેમના સંધની પ્રવૃત્તિની ઐતિહાસિક માહિતી મળી થોડી છે. પરંતુ પાચમા છઠ્ઠા સૈકામા વજ્રીમા જૈનમ ધની પરિપક્વમા તેના સિદ્ધાંતો સુચયિત થયા.

જૈનધર્મના અનુયાયીઓની સંખ્યા ઓછી હતા તેઓ પોતાના ધર્મનું પ્રમાણ બજાવવાથી અથવા વાદવિવાદથી કંટા નથી, છતાં તે ધર્મ અવિનિદ્ધ શાત હવન ગાળતો દિદુરચાનમા ગ્યો છે અને પુદ્ગલધર્મ પોતાની જન્મભૂમિમાંથી લોપ પામ્યો તેના કારણેમા મુખ્ય હાગ્ય જૈનોની ચાન્ત સંધની વ્યવસ્થા છે; અને તે સાથે પોતાના પુરાણા સિદ્ધાંતો આચાર્ય અને વિચારોને તેઓ આગ્રહપૂર્વક વળગી રહે છે આજથી બે હજાર વર્ષો ઉપર જે પ્રકારે જૈનધર્મનું પાલન થતુ હતુ, તેવુ જ લગભગ તેમના યતિઓ થાળે છે. અને જો કે આવકોમા ધર્મશૈલિય આ જમાનામા છે, તો પણ ધર્મરક્ષણ કદવામા તેમના યતિઓ અને આર્ચાઓ બળવાન છે.

(૪) જૈનધર્મના બે સંપ્રદાયઃ શ્વેતાંબર તથા દિગંબર.

ઉપર જૈનધર્મના બે સંપ્રદાય કેવા સન્નેગોમા થી રીતે થયા તે જણાવવામાં આયુ છે. જૈનસિદ્ધાન્તમા આ બે સંપ્રદાયો એક છતાં ચાર મુદ્દામા વિચારભેદ જણાવે છે: (૧) દિગંબરોના અભિગ્રાય પ્રમાણે તીર્થંકરો અથવા કેવલી આહાર વિના હરી શકે છે; શ્વેતાંબરો આહારને સંભવ સ્વીકારે છે, (૨) શ્વેતાંબરો માને છે કે દેવનંદના ગર્ભસ્થાનમાંથી મહાવીરને

ગર્ભ ત્રિશલામાં સ્થાપવામાં આવ્યો હતો, આ મંતવ્યને દિગંબરો માનતા નથી. (૩) વસ્ત્ર તથા પરિગ્રહ કરનાર માણુ ટેવવ્યને પામતો નથી એમ દિગંબરો માને છે. (૪) અને સ્ત્રીઓને મોક્ષનો અધિકાર નથી એમ દિગંબરો માને છે. જીજ્ઞ મુદ્દા શિવાયના ત્રણ મુદ્દાઓમાં શ્વેતાબરોના નિશ્ચયો સામાન્ય બુદ્ધિ સાથે બંધબેસતા છે, અને પરધર્મીઓ પણ સ્વીકારી શકે તેવા છે.

શ્વેતાબરોના કહેવા પ્રમાણે દિગંબરોનો સંપ્રદાય ત્રિવૃત્તિથી (ઇ. સ. ૮૩) આરંભ પામ્યો, અને તે શ્વેતાબરોના પ્રાચીન ધર્મમાં પ્રથમ સાત વાર વિગ્રહ થયેલો તે પૈકી છેલ્લા વિગ્રહનો પરિણામ છે. દિગંબરો કહે છે કે પ્રાચીન ધર્મસાહિત્ય સર્વલોપ પામ્યું છે, તેપણુ દિગંબરોએ શ્રી મહાવીરના સિદ્ધાંત પ્રમાણે આચાર જાળવી જાળવ્યો છે; વળી શ્રી મહાવીરથી આઠમા ગણધર ભદ્રબાહુના સમયમાં અર્ધશાવકની રાખા થઈ, તેમાંથી ધર્મશૈથિલ્યને લક્ષમાં લઈ શ્વેતાબર મત ઇ. સ. ૮૦ માં ગ્રહાયો. શ્વેતાબરોના ત્રણ ધર્મસાહિત્યને બાદ કરીએ તો દિગંબરોનું કેટલુંક સંસ્કૃત બાપાનું સાહિત્ય ઘણું પુરાણું છે. શ્વેતાબરોમાં પાછળથી લગભગ ૮૪ પેઢાપંથ પડ્યા છે, અને તેને ગન્ધ નામ આપવામાં આવે છે. બંને સંપ્રદાયવાળાઓએ પોતાની ગુરુપરંપરા જાળવી રાખી છે. આ ગુરુપરંપરાના લેખને સ્થવિરાવલી, મહાવલિ અથવા ગુર્જાવલિ એવું નામ આપવામાં આવે છે.

(૫) જૈનદર્શનનું પ્રમાણસાહિત્ય.

જૈનદર્શનના પ્રમાણુ ગ્રંથોને ચૌદ પૂર્વ અને અગીઆર અંગ કહે છે. ચૌદ પૂર્વ ધણું કરીને ભદ્રબાહુથી અવિચ્છિન્ન ચાલ્યા હતા. પછીથી તેનો ભોગ થયો જણાય છે. અગીઆર અંગો જે હાલ ઉપલબ્ધ છે, તે જૈનસાહિત્યનો જૂનામાં જૂનો ભાગ છે. આ અગીઆર અંગોના નામ નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) આચાર (૨) સૂત્રકૃત (૩) સ્થાન (૪) સમવાય (૫) ભગવતી (૬) જ્ઞાતધર્મકથા (૭) ઉપાસકકથા (૮) અંતકૃત દશા (૯) અનુત્તર ઓપ-યતિક દશા (૧૦) ગ્રંથ બ્યાકરણ (૧૧) વિપાક.

આ પ્રધાન અગો ઉપરાંત બાર ઉપાગો છે.—(૧) ઔપપત્તિક (૨) રાજપ્રતીય (૩) જ્ઞાનાભિગમ (૪) પ્રજ્ઞાપના (૫) જંબુદ્વીપ પ્રસન્નિ (૬) ચંદ્ર-પ્રસન્નિ (૭) સૂર્યપ્રસન્નિ (૮) નિગ્યાવલિ (૯) કટપાવનસિક્ષા (૧૦) પુષ્પિકા (૧૧) પુષ્પચૂલિકા (૧૨) વૃષ્ણિદશા.

આ અંગ અને ઉપાગ ઉપગત દશ પ્રકીર્ણ^૧, છ છેદસૂત્ર^૨ નાન્દી, અનુયોગદ્વાર અને ચાર મૂલ સૂત્રો^૩ છે.

આ અગીઆર અગો, બાર ઉપાગો, પ્રકીર્ણ છેદસૂત્રો વિગેરે ધર્મ-સાહિત્ય હાલ જે રૂપમાં ઉપલબ્ધ છે તે મૂલ નથી, અને તે મૂલ નામનું શ્વેતાંબરોએ ઉભું કરેલું છે. એવું જિગંબરો દહે છે આ સાહિત્યની મૂલ ભાષા અર્ધભાગથી હતી. હાલ આપણે તેને જૈનગ્રાહ્ય સંસ્કાર આપીએ અને ત્યાર પછીના પ્રયો જૈનમહારાષ્ટ્રીમાં છે.

આ મૂલ ધર્મસાહિત્ય ઉપર ટીકાઓની પરપરા ચાલી છે. ઇતિહાસના ક્રમમાં જૈનદર્શનનું નવું સાહિત્ય નીચે પ્રમાણે ગોપરી સમ્રાટ છે—

(૧) ડમારવાતિનું “તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર” (સને ૧ થી ૮૫ સુધીમાં)

(૨) સિદ્ધસેન દિવાકરનો “ન્યાયાવતાગ” (ઈ. સ. ૫૩૩)

(૩) હરિભદ્રનું પદ્મદર્શનસમુચ્ચય-જેમાં જૈનમતનું સવિસ્તર વર્ણન છે

(ઈ સ. ના પાંચમા સૈકામાં)

(૪) નેમિચંદ્રનો “દ્રવ્યસમૂહ” (ઈ. સ. ૧૧૫૦)

(૫) વિશેષાવરચક્ર બાખ્ય.

(૬) તર્કવાર્તિક સાત્યાચાર્યની ટીકાવાળું.

^૧(૧)ચતુ શરણુ, (૨)સ સ્નાર (૩)આતુગપ્રત્યાખ્યાન, (૪) મહત્તાપરિતા, (૫) તદુત્તરેયાગિ, (૬) ચંદાળીજ, (૭) દેવેન્દ્રઅવ, (૮) ગણિખીજ (૯) મહાપ્રત્યાખ્યાન (૧૦) વગ્ગઅવ-એ દશ પ્રકીર્ણ છે.

^૨(૧) નિપીય, (૨) મહાનિપીય, (૩) વ્યવહાર, (૪) દશઅનરકચ, (૫) જુહાતપ્પ (૬)પચકલ-એ છ છેદસૂત્રો છે.

^૩(૧) ઉત્તગધ્યન, (૨) આવરચક્ર, (૩) દશવૈકલિક, (૪) નિ-નિ-કુકિત-એ ચાર મૂલ સૂત્રો છે.

(૭) જ્ઞાનનવીર્યની પરીક્ષાસૂત્રવધુત્તિ (ઇ સ ૧૦૩૯)

(૮) હેમચન્દ્રનું ચોમચાસ્ત્ર (ઇ. સ ૧૦૮૮—૧૧૭૨)

(૯) દેગચરિતો પ્રભાણુનયતત્ત્વાનોકાલંકાર (ઇ. સ ૧૦૮૬ ૧૧૬૯)

(૧૦) મહિમેનની સ્યાદવાદમંજરી (ઇ સ ૧૨૯૨)

(૧૧) ગુણગતની તર્કરહસ્યદીપિકા (૧૫૬૪ન સમુચ્ચય ઉત્તર) (ઇ સ.

ઓઢમા મેઢામા)

કાવ્ય, અલંકાર, ન્યાય કથાનકે હત્યાદિ ત્રિપથોમા જૈનસાહિત્ય ઘણું મોટું છે, પરંતુ જૈનતત્ત્વજ્ઞાન સાથે તેનો સમઘ નહિ હોવાથી તે સખધી ત્રિચાર કરવો ઉપયોગી નથી.

(૬) જૈનદર્શનનાં ત્રણ મનો - જ્ઞાન-અદ્વા-ચારિત્ર્ય.

તેની રીતે ત્રાહણોમા કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન, એ વૈદિક ધર્મના ક્રમશઃ નિ શ્રેયમ્ના સાધનો છે, જેની રીતે બૌદ્ધોના શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા એ ત્રણ નિર્વાણના સાધનો છે, તેવી રીતે જૈનોના જ્ઞાન, અદ્વા અને ચારિત્ર્ય એ મોક્ષના સાધનો છે આ ત્રણ સાધનોને ત્રણરત્ન એવી મંત્રા આપવામા આવે છે જૈનોના તત્ત્વદર્શનનો દૃઢભવ તેમના સિદ્ધાંત પ્રમાણે સર્વદંતીર્થક્રોધથી થો છે. પરંતુ ઔપકાસિક દૃષ્ટિથી વૈદિકધર્મ સાથે તેનો સમાધ સમઘ ના મ્હી શકાય તેમ નથી “આ સમઘ જગત્ દિગ્વિખર્જના પ્રાણુથી ભરેલું છે, આ સસાર નામનું બ્રહ્મત્વક ‘સરીશ્વર’ એટલે સર્વત્ર સ્વતંત્રથી ભરપૂર છે, આ સમારી શ્વર વાગના અમ્મ બામના મોમા ભાગ જેનો ઝીજો છે, અને મુક્ત દશામા અનન્ત થાય છે, તે શ્વર પુરુષ સ્ત્રી અથવા નપુ સક જાતિનો નથી પરંતુ જે જે શરીર ધારણ કરે છે તેવો તેવો થાય છે તેની વૃત્તિ અથવા જન્મ સદૃષ્યવડે, સ્પર્શવડે, દટિના મોહવડે, પ્રતિધી યતા અજ્ઞતા પરિપામ્થી, તેના કર્મને અનુસાર શુદ્ધાશુદ્ધ રૂપમાં બિન્ન રચાનોમા થાય છે, તે અધ્ય અને સુક્ષ્મ રૂપોને પોતાના સત્તાદિ ગુણોવડે ઢાકે છે, તેના કેટલાકે ગુણો દર્શન્ય છે અને કેટલાકે તેના રસમાના છે,”.. વગેરે બાવવામા શ્વેતાશ્વતર સાખાની મ નસદિતાના વાદ્યોમા શ્વવડુ સ્વરૂપ, તેની સસારી અને મુક્ત અવસ્થા, તેનું મધ્યમ પરિમાણ, તેની વૃત્તિનો ક્રમ, તેના દર્મરચાનો, તેના ગુણસ્થાનો, દર્મથી થનો લેપ હત્યાદિ

વિચારે જૈનતત્ત્વજ્ઞાન સાથે ઘણા મળતા છે. બ્રાહ્મણોએ પ્રાણુ ધારણ કરનાર જીવ ઉગત આત્મવસ્તુની શોધ કરી ત્યારે જૈનોએ તે જીવની મુક્ત દલામાં તેનું નિરૂપણ કર્યું. બ્રાહ્મણોએ જીવત્વ મિથ્યા અથવા કલ્પિત ગણ્યું, અને આત્મત્વ સત્ય અને અકલ્પિત કહ્યું. ત્યારે જૈનોએ જીવત્વની જાતિમાં મુક્ત અને મસારી એવા બે માત્રાની નિર્ણય કર્યો. બ્રાહ્મણોએ તત્ત્વજ્ઞાનવડે મિથ્યા જ્ઞાનની નિરૂત્તિ કરી જીવનું શ્વાભાવિક સિત્ત્વ અનુભવવા ઉપર બાર મૂક્યો. અને જીવન વાત્સલ્યની કમાદિ મધ નથી એવી સમજણને પ્રગટ કરવા આશ્રય કર્યો, ત્યારે જૈનોએ બધામોક્ષ સાચા માત્રા ચારિત્ર્ય ઉપર તત્ત્વજ્ઞાન જોડતા જ જાન મુક્યો, અને કર્મના લેપને દૂર કરવાની વાર્તાનિઃ અગત્ય છે તેવી વ્યવહાર ઉપયોગી સમજણ આપી.

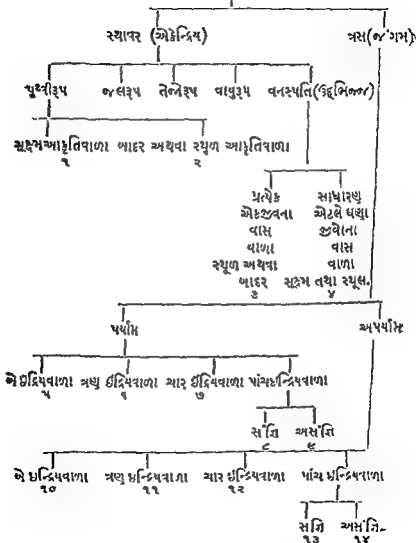
(૭) જૈનદર્શનનું તત્ત્વજ્ઞાન.

જૈનસિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તત્ત્વો ૧૨ મુખ્ય વિભાગમાં પડે છે (૧) જીવતત્ત્વ (૨) અજીવતત્ત્વ તે ઉપરાંત જીવનો અજીવ સાથે સંયોગ વિયોગ કરાવનાર તત્ત્વો તે સંયોગજન્યમધ અને વિયોગજન્ય મોક્ષ એ પ્રક્રિયામાં (૩) આત્મત્વ, (૪) મંવડ, (૫) નિર્જીર (૬) બંધ અને (૭) મોક્ષ એ તત્ત્વોનો સમાસ થાય છે. એક દર આ સાત તત્ત્વોનો જોવો છે તેવો સામાન્ય અને વિશેષ મોક્ષ થવો તેનું નામ મયજ્ઞાન છે.

(૧) જીવતત્ત્વ.

જૈન સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જીવો અને છે, આદિ તથા અત વિનાના છે, માત્રા ૫ મોક્ષ (દર્શન) અને વિશેષ મોક્ષ (જ્ઞાન) તેમના સ્વભાવ મર્મો છે, અને મુક્ત તથા મસારી એવા બે મુખ્ય વર્ગમાં પડે. મુક્ત જીવો એ મયજ્ઞાનવાળા, જન્માદિ મ્લેચ્છ વિનાના અનંતદર્શન, અનંતજ્ઞાન, અનંતનીર્ઘ અને અનંત આનંદવાળા છે. મસારી જીવોનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે થાય છે —

સંસારી જીવ

ઉપરનાં ચૌદ જીવસ્થાનો છે. જૈનસિદ્ધાંત પ્રમાણે પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુના પરમાણુઓ અને સમૂહો પણ સજીવ વર્ગનાં છે. તેમનામાં એક હિન્દ્રિય તે દ્રવ્યના ગુણને પ્રકટ કરનારી હોય છે; પણ તે અવ્યક્ત દશામાં હોય છે. સ્થાવર વનસ્પતિ જે અનિજ વર્ગ કરતાં ચઢીઆતી જાતિ છે અને જોને ઉદ્ભિજ્જ સંતા અપાય છે તે પ્રત્યેક એટલે એક જીવના વાસવાળા અને સાધારણ એટલે અનેક જીવના સંવાદિ વાસવાળા હોય છે. પ્રત્યેક વનસ્પતિ એક અધ્યક્ષ જીવવાળું હોય છે. સાધારણ વનસ્પતિ સંઘમય અથવા ગણમય જીવનવાળું હોય છે.

ત્રસ જાતિમાં બે મુખ્ય વિભાગ છે. (૧) પર્મામ અને (૨) અપર્મામ. જે જીવનાં છ સાધનો પૂર્ણ હોય તે પર્મામ કહેવાય; જેમને છ સાધનો ખંડિત અથવા અપૂર્ણ હોય તે અપર્મામ વિભાગના ગણાય. આ છ સાધનો:—

(૧) દેહ, (૨) આહાર, (૩) હિન્દ્રિયો, (૪) પ્રાણ, (૫) ભાષા, (૬) મન. તે તે જાતિનાં આ છ સાધનો પૂર્ણ અથવા અપૂર્ણ એમ સમજવાનું છે. એટલે કે બે હિન્દ્રિયવાળા પર્મામ જીવોને સ્પર્શ તથા રસનું જ્ઞાન કરાવનારી હિન્દ્રિયો હોય અને તે હિન્દ્રિયોને યોગ્ય દેહ, આહાર વિગેરે સાધનો હોય તે પર્મામ કહેવાય. તેમાં ઠંઠ ખામી હોય તો તે અપર્મામ કહેવાય. બે હિન્દ્રિયવાળા જીવનાં ઉદાહરણો કૃમિ ચંપ વિગેરે છે. ત્રણ હિન્દ્રિયવાળા જીવજાતિનાં ઉદાહરણો લીખ, માકણ વિગેરે છે; ચાર હિન્દ્રિયવાળા જીવજાતિનાં ઉદાહરણો પતંગ, મક્ષિકા, બ્રમર, વિગેરે છે. પાંચ હિન્દ્રિયોવાળા જીવો ચન્દ્ર, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધનું પ્રત્યક્ષ કરનારા બે પેઠા જાતિમાં પડે છે. જેઓ સિદ્ધા, કપદેશ, અને આલાપને સમજી જાય છે એટલે કે જેઓના પ્રાણ અને મન વ્યક્ત થયા છે, તેવા સંસિ કહેવાય છે; જેઓને તેવી સંતા એટલે બોધ અથવા સ્ફુરણ નથી તેઓ અસંસિ કહેવાય છે; સર્વ જીવોને દેહ, આયુષ્, પ્રાણ તથા એકથી પાંચ સુધીની હિન્દ્રિયો હોય છે; વિદ્યેન્દ્રિયોને (એટલે કે, બે, ત્રણ અને ચાર હિન્દ્રિયોવાળાને); અને અસંસિઓને અમુક ભાષા અથવા વાણીનું જ્ઞાન હોય છે; પદ્ધેન્દ્રિયને જ્ઞાન અને તેને ઉકેલવાનું મન પણ હોય છે.

સચિ જાતિના પ્રાણીઓ નારહી, માનવ અને દૈવ, એ ત્રણ યોનિમાં હોય છે. તેમાં દેવવર્ગ ઉપપાદયી ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે કે સંકલ્પવડે પોતાને ચોખ્ખા દેવાદિના આણ્વિઓ મેળવી જન્મ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. નારહી યોનિ ત્રણ તે તે લોકોને ઉચિત યાતના દેહ ગર્ભદ્વારથી મેળવી લે છે. મનુષ્ય જાતિના પ્રાણીઓ મૈથુન દ્વાગ જરાયુજ થઈ જન્મે છે. યાતના દેહવાળા નારહી જીવો ધણે ભાગે નપુ સક વર્ગના હોય છે. દેવોમાં સ્ત્રી પુરુષના ભેદ હોય છે. તેમને ત્રણ ત્રણ જાતની વેદના હોય છે.

આ મર્વ પ્રકારના જીવો વ્યવહારિ એટલે સસાર પ્રવાહમાં આલતા અને અવ્યવહારિ એટલે ધોર અધકારમાં ડૂબેલા અને ભવિષ્યમાં જાગનારા હોય છે. આ અવ્યવહારિ જીવોને નિગોદ એવી સત્તા આપનામાં આવે છે. જૈનો ચૌદ જીવસ્થાનોમાં અને ત પેગ જાતિઓ સ્વીકારી જીવજાતિને ચોરાશી સાખમાં વહેંચે છે.

પ્રવાહ પતિત જીવોને “માર્ગણ” કહે છે અને તેઓના હૃદયના ગુણ-સ્થાનો ચૌદ છે—(૧) મિથ્યાદષ્ટિ, (૨) આસ્વાદનચાલો સમ્યક્દષ્ટિ, (૩) મિથ્યદર્શન, (૪) અવિરત સમ્યક્દષ્ટિ, (૫) વિરતાવિરત, (૬) પ્રમત્ત-સંયત, (૭) અપ્રમત્તસંયત, (૮) નિવૃત્તઆદર, (૯) અનિવૃત્તનાદર, (૧૦) સૂક્ષ્મસંયત, (૧૧) પ્રશાન્તમોહ (૧૨) ક્ષીણમોહ, (૧૩) યોગનાદ, (૧૪) અયોગવાન.

મિથ્યાદર્શનવાળો મિથ્યાદષ્ટિઃ સત્યદર્શનની વાસના જાગે અને મિથ્યાત્વની શોધે અને સત્યદર્શનમાં પ્રીતિવાળો થાય તે આસ્વાદન કહેવાય. સત્યત્વ અને મિથ્યાત્વના યોગવાળું જેનું દર્શન છે તે મિથ્યદર્શન કહેવાય; જેની સાચી દષ્ટિ દેશતી નથી તે અવિરતમિથ્યાદષ્ટિ કહેવાય, જેની સાચી દષ્ટિ ઉઘડે અને બંધ થાય તે વિરતાવિરત કહેવાય; સંયત સિદ્ધ કર્યા પછી પ્રમાદી રહે તે પ્રમત્તસંયત કહેવાય, સમમિદ્ધ કર્યા પછી અપ્રમાદી રહે તે અપ્રમત્તસંયત કહેવાય. જેના ગમદેશાદિ કથાયોના આણ્વિઓ અથવા સ્પૃહાસેષ જતા ગ્રા છે તે નિવૃત્તઆદર કહેવાય; જેમના તે પ્રતિ

બંધો દૂર થયા નથી તે અનિવૃત્તબાદર દહેવાય, જેમનો કોમ ૫૫ સપગપતો એપ અથવા ચિષ્ણુતા ખસતા માટી છે તે મુક્તમસ પગાય દહેવાય. જેમનો મોહ રમતો ચાલે છે તે પ્રશાન્તમોહ દહેવાય. જેનો મોહ ક્ષય પામ્યો છે તે ક્ષીણમોહ કહેવાય, જે કેવલિ ઉપર દરેલા ઘાતિકર્મના નાશ પડી ચોગના આશ્રય સાથે જીવે તે ચોગવાન દહેવાય અને જે કેવલિને નેચા ચોગની અપેક્ષા ન ગહે તે અચોગિકેવલિ દહેવાય.

માર્ગશુ એટલે સસાર પ્રવાદમા પડેલા જીવોના કર્મો ફલ આપવાને તત્પર થાય અને જીવ તે ભોગને ચોગ્ય ગુણુનાજો થાય ત્યારે ઔદયિક એટલે ઉદય દશાનાજો દહેવાય, જ્યારે પ્રયત્નવડે કર્મના સરકારો વિગ્રમાન છતા ફલ આપના અટકાવી શકે ત્યારે તે જીવ ઔપશમિક અથવા કર્મનું ફલ રમન દેનારો દહેવાય જ્યારે કર્મસરોગને ફલ આપતા અટકાવાય એટલુજ નહિ પણ નાશ દેનામા આવે ત્યારે તે જીવ ક્ષયિક અથવા ક્ષયક દહેવાય કર્મસરકારના ફલને ઉત્પન્ન કરનારી ઉદય દશા તેને અટકાવનારી રામ દશા, અને તેનો નાશ કરનારી ક્ષય દશા, ઉપરાન્ત ચોથી દશા સદગુણુનાજો જીવોની ક્ષયોપશમિક હોય છે. જેમા નવા દુષ્ઠ કર્મોના સરકારોનો ઉદય હોય છે કેટલાક કર્મો પ્રતિનદ થાય છે અને કેટલાક નાશ પામે છે.

(ઘ) અજીવતત્વ

—•—

અજીવતત્વો—ધર્મ, અધર્મ, આદાસ, કાન, પુદ્ગલ જીવત સાથે આ પામે તત્વો મળી ૭ દ્રવ્ય કહેવાય છે. કાલને બાતલ કરી શેપ રહેલા દ્રવ્યો દિગ્વ્યાપી એટલે નાનાં મોટા થાય તેમ છે. માન જીવ દ્રવ્ય કર્તૃત્વ ધર્મવાળું ચેતન્ય રૂપ છે, બીજા દ્રવ્યો અકર્તૃ અને જડ છે કાયવિનાના દ્રવ્યોને અસ્તિકાય એવું નામ આપવામા આવે છે. અસ્તિકાય એટલે વસ્તુ છે (અસ્તિ) એવો જેના સંબંધમા નિર્દેશ થાય અને જે પ્રદેશ રોજનારા (કાય) હોય તે. અસ્તિકાય એટલે પદાર્થ કહીએ તો ચાહે. પુદ્ગલ અમૂર્ત, બાહીના દ્રવ્યો મૂર્ત છે એટલે રચુલ આદૃતિવાળા છે. આ સર્વ દ્રવ્યો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયવાળા છે.

પુદ્ગલો રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, ધર્મવાળા છે, અને તેઓ પરમાણુ રૂપે અને સ્કંધરૂપે એટલે મંગલ અનયની રૂપે રહે છે અઘકાગ, પ્રમશ, ત્રિપુત ધાપા, ઇત્યાદિ જડ પ્રતીતિઓ, સરીગ, મન, વાણી ધર્મ, ભાષા, ચેષ્ટા, જનન, મૃત્યુ, કુખ, જન્મ, મૃત્યુ, વ્યાધિ, ઇત્યાદિ સચેતન પ્રતીતિઓ, આ પુદ્ગલોથી ચાય છે પનરચના વડે અથવા અનમસવાળી રચના વડે અણુ પુદ્ગલો વિચિત્રરૂપ ધારણ કરે છે વારવાગ જવાના અને આવવાના સ્વભાવથી આ તત્ત્વને પુદ્ગલ કહે છે એટલે કે તે ગળે છે અને પુરાય છે

પુદ્ગલોના જવા આવવાથી સ્કંધ અથવા અવયવીમા નો કે પરિણામો અથવા ફેરફારો ચાય છે, અને તેમા કેટલાક ગુણો જાય છે અને કેટલાક નવા આવે છે, તોપણ સમાન રૂપતાને લીધે તે એક વ્યક્તિ રૂપે અનુભવાય છે અનયની અથવા સ્કંધ ચિત્તના વ્યાપારથી ઉભુ થયેલુ ખોદ્દા માને છે તેવુ માત્ર પરમાણુઓનું કલ્પિત રૂપ નથી તેમ માખ્ય-યોગના અભિપ્રાય પ્રમાણે આડા તથા ઉભા અણુઓની રચના રિશિ અથવા પરિણામજન્મ કાર્ય નથી પરંતુ આ સમાન રૂપતા અથવા એક વ્યક્તિત્વ સમાન રૂપવાળા પરમાણુઓના જવા આવવાથી ચાલુ ગહેલુ વસ્તુગત તિર્થંક સામાન્ય છે ફેરફાર વસ્તુનું એકતર જેરી રીતે તિર્થંક સામાન્યથી જળનાય છે, તેમ કાળનું એમ્પણુ ઈર્ધ સામાન્યથી જળનાય છે પુદ્ગલો પરિણામ અથવા પ્રચલન વડે અને ગુણોના જવા આવવાથી જન્મનાય છે અને તે દૃષ્ટિ બિન્દુથી તેઓ વિનાશી છે, પરંતુ સમાન રૂપ ધર્મવાળા દ્રવ્ય તરીકે નિર્વિનાશ અથવા અવિનાશી છે *

સંસારી દયાવાળા જીવો જેમા ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય પામે છે તેને લોભામશ કહે છે, તેના ઉપરના આવરણને અલોભાકાશ કહે છે લોભાકાશમા ગતિ કરનાર દ્રવ્યને ધર્મ અસ્તિકાશ કહે છે; અને તેમા સ્થિતિ કરાવનાર દ્રવ્યને અધર્મ અસ્તિકાશ કહે છે. ધર્મ અને અધર્મ જેવી રીતે આહરણોના દર્શનોમા પુરુષ અથવા પાપના વાયક છે. તેવો અર્થ જૈનોના આગમમા નથી જેમ મત્સ્યાદિ જલચર પ્રાણીઓને જલ કષ્ટ ગતિ અથવા સ્થિતિ કરાવતું નથી, પરંતુ ગતિ કરવાના વેગવાળા

* આ જૈન સિદ્ધાન્ત સાથે સરખાવો અર્વાચીન Bacteriology નો જવાપુત્ત સિદ્ધાન્તો

રાષ્ટ્રિને તે મદ્યમરી દ્રવ્ય થાય છે તે વિના જલચર પ્રાણી ગતિ કરી શકે નહિ. તેવી રીતે ગતિ કરનાર જીવોને અને પુદ્ગલોને જે સહકારી સાધન થાય છે તે દ્રવ્યનું નામ ધર્મ છે, તેવી રીતે સ્થિતિ કરનાર જીવોને અને પુદ્ગલોને બદ્ધ દશામા સહકારી દ્રવ્ય તે અધર્મ છે. આ ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યની સામગ્રી માન લોકાકાશમા છે, લોકાકાશમાથી પરદેશમાં એટલે અલોકાકાશમા ધર્મ અને અધર્મ બને નથી તેથી ત્યાં મુક્ત જીવોના વાસ છે. જીવોને, અજીવ પુદ્ગલોને, ધર્મને અને અધર્મને, પરસ્પર સબંધમાં આનંદા દેનાર એટલે અવકાશ આપનાર તરત્રને આગમ્ય કહે છે.

જેવી રીતે આકાશ પરિણામ અને પ્રચયમા સહકારી છે, તેમ કાગળ ગુથ્ય વિપાકમા સદ્યમરી દ્રવ્ય છે લોકાકાશમા તે ખડકાલ ભાવોના પરિવર્તનો કરે છે. વર્તમાન પદાર્થોને અતીત દશામા, ભાવી પદાર્થોને વર્તમાન દશામા અને અતીત પદાર્થોને નવા વર્તમાન રૂપમા લાવી મૂકનાર દ્રવ્ય તે કાગળી અદ્વિશુત કીડા છે.

(કા. સ્વ. ગ) આસ્ત્ર (મધકેતુ), સવગ-નિર્ગર (મોક્ષકેતુ)

જીવના મન, વાણી અને ચરીત્રથી થતા કર્મો પ્રે પ્રકારના હોય છે. મુખ્ય કર્મો મુખ્યવેદનાને ઉત્પન્ન કરે છે અશુભ કર્મો અશુભ વેદનાને ઉત્પન્ન કરે છે આ કર્મજન્ય સરમરો જીવને વળગે છે જીવમા કર્મની વર્ગભૂતા (વર્ગગણ), જે માર્ગથી પેસે છે, તે દ્વારે આસ્ત્ર કહે છે. કર્મના સરકારોના વાહક માર્ગો, અને કર્મના વિપાકજનક સરમરો બન્ને આસ્ત્ર કહેવાય છે. પ્રથમ માર્ગને ભાવાસ્ત્ર કહે છે, બીજાને દ્રવ્યાસ્ત્ર કહે છે. કર્મજન્ય દોષ ચિત્તની અમુક પ્રકારની સ્થિતિ અથવા ભાન હોય તો પેસવા પામે છે. અને દોષ લાવનાર મલના અપુષ્પો જીવમા ક્રિયાવડે પ્રવેશ પામે છે. +

+ કલેશ વડે કર્મોચય વિષકવ થાય છે એટલે શ્લેષ છે, રાગ દ્વેષાદિ હોય તો મન વાણી અને ચરીત્રની ક્રિયાઓ, જાતિ, અયુષ્ અને ભોગરૂપ વિપાકને પ્રકટ કરે છે, જેના કલેશેષ દર્શ થયા છે તેના કર્મોચયો વિપાકને ઉત્પન્ન કરતા નથી-એવા પાતજલયોગના સિદ્ધાન્ત સાથે આ ભાવાસ્ત્ર અને દ્રવ્યાસ્ત્રનો જૈન સિદ્ધાન્ત ધણો મળતો છે.

બાવાશ્રવો અથવા મન, વાણી અને શરીરના દેષો પાંચ પ્રકારના છે. (૧) મિથ્યાત્વ, (૨) અવિરતિ અથવા સંયમનો અભાવ, (૩) પ્રમાદ (૪) યોગ, (૫) કપાય એટલે કે રાગદ્વેષાદિ ચિત્તના આવેગો. મિથ્યાત્વ પુનઃ મોંચ પ્રકારનું છે:—(૧) એકાન્ત ખોટા નિશ્ચય, (૨) વિપરીત એટલે અવગેહ નિશ્ચય (૩) ખોટા નિશ્ચયને જાપવા છતાં દુરાગ્રહથી વગળી રહેવું (વિનય) અથવા ખોટી ટેવ (૪) સંશય એટલે ખરા ખોટાના નિર્ણય કરવાની અશક્તિ અને (૫) અજ્ઞાન એટલે સુદ્ધિની જડતાને લીધે કંઈ પણ ન માનવાનો સ્વભાવ.

અવિરતિ પણ હિંસા, અસન્ય, ચોરી, કામવાસના અને પગ્મિદ્ધ અથવા ભોખવાસના એમ પાંચ પ્રકારની છે. પ્રમાદ પણ પાંચ પ્રકારનો છે:—(૧) વિકથા અથવા મિથ્યા પ્રલાપ (૨) ક્રોધાદિ કપાયોને વશ થવું, (૩) પાંચ ઇન્દ્રિયોનો નિયંત્રક ન કરવો (૪) નિંદ્રા અને (૫) રાગ.

ઉપરના બાવાશ્રવો વડે કર્મના સંસ્કારો જીવમાં પ્રવેશ પામે છે, પરંતુ જે પ્રકારનું દ્રવ્ય તે લાવે છે તે પ્રકાર ઉપરથી દ્રવ્યાશ્રવોનાં નામ પડે છે. આ દ્રવ્યાશ્રવ અથવા કર્મ સંસ્કારો (૧) જ્ઞાનનું આવરણ કરનાર જ્ઞાનાવરણીય (૨) દર્શનનું આવરણ કરનાર દર્શનાવરણીય, (૩) સુખાદિ વેદનાને ઉત્પન્ન કરનાર વેદનીય (૪) મોહને ઉત્પન્ન કરનાર મોહનીય (૫) આયુષને ઉત્પન્ન કરનાર આયુષ્ય (૬) અમુક પ્રકારની યોનિમાં અમુક નામવાળા દેહને ઉત્પન્ન કરનાર નામ, (૭) અમુક કુદુંબ અથવા જાતિમાં ઉત્પન્ન કરનાર ગોત્રીય અને (૮) પ્રતિજંધ ઉત્પન્ન કરનાર અંતરાય. આ આઠ પ્રકારના ધાતિકર્મો જીવમાં મલિન પુદ્ગલોને એટલે મલિન સંસ્કારોને લાવી રચાપે છે. પરંતુ લાવણ્યંધ હોય એટલે કે બાવની અશુદ્ધિ હોય તો જ આ દ્રવ્યાશ્રવ અથવા કર્મસંસ્કારો અથવા પુદ્ગલો જીવને વળગે છે નહિ તો વળગતા નથી. જ્યારે વળગે છે ત્યારે જીવમાં તે દ્રવ્યબંધ ઉત્પન્ન કરે છે. જેમ શરીર ઉપર તેલ ચોપડ્યું હોય તો રજકળો વળગે છે. નાદ તો શરીર દ્રવ્ય સાથે સંબંધમાં આવ્યા છતાં રજકળો ખરી જાય છે,

તેમ જીવમા બાવન^૧ હોય એટલે બાવ મલિન હોય તો કર્મ પુદ્ગલો વળગે છે નહિ તો ખરી જાય છે.

દ્રવ્યાન્તર અથવા પાપ-પુણ્યના સંસ્કારો અથવા પુદ્ગલો ઉપર દહેલા આડ પ્રકૃતિ રૂપ છે; એ પુદ્ગલો જેટલો કાળ વાગી રહે તે મિથુનિ દહેવાય છે. જે વેગથી વળગી રહે તે અનુભાગ^૨ દહેવાય છે, અને જેટલા અવધવને વળગે છે તેને પ્રદેશ દહે છે. જ્યારે દર્શનાવરણીયાદિ આઠ દ્રવ્યાન્તરો પ્રકૃતિરૂપ છે, ત્યારે સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશ તે આન્તરોની વિકૃતિઓ છે.

(ચ) બંધતત્ત્વ

જીવની સ્વાભાવિક દર્શન, જ્ઞાન, વીર્ય અને સુખ સામગ્રીને પ્રતિબદ્ધ કનાર આ બાવાન્તરો અને દ્રવ્યાન્તરો મળી બંધહેતુઓ ઉભા થાય છે.

જેવા બંધહેતુઓ છે તેવા કર્મપાશમાંથી છૂટવાના હેતુઓ પણ છે. અને તેને સંવગ અને નિર્જર એવા બે નામ આપવામા આવે છે. જેમ કર્મજન્ય પુદ્ગલોને જીવમા જે પ્રવેશાવે છે તેને આસ્ત્રવ દહે છે. તેમ તેવા પુદ્ગલોને આવતા અટકાવે તે સંવર. તે પાપ પ્રતિબદ્ધ કર્મના પણ ભાવસંવર અને દ્રવ્યસંવર એવા બે પ્રકાર છે. પેટેલા કર્મને કાઢનાર અથવા ગાળી નાખનાર કર્મને નિર્જર દહે છે અને તે પણ ભાવનિર્જર અને દ્રવ્ય-નિર્જર એમ બે પ્રકારના હોય છે.

(ઢ) મોક્ષતત્ત્વ

બંધહેતુ આસ્ત્રવોના અભાવે, ધાતિ કર્મનો ક્ષય થયા પછી, અધાતિ કર્મ અથવા સંવગનો અભ્યાસ કર્યા પછી, અને શેષ કર્મથયોનો નિર્જરો વડે ક્ષય થયા પછી જીવને જે સ્વભાવસિદ્ધ સુખ પ્રકટ થાય છે તેને મોક્ષ દહે છે.

^૧ આપનિષદદર્શનના “અનુશય” સાથે સરખા બાવનો “અનુભાગ” સખ દહે.

જૈનશાસ્ત્રનું ઉપર વર્ણન કરેલું તત્ત્વજ્ઞાન અથવા પ્રથમ ૨૧ પાંચ પદાર્થનું ગણાય છે - (૧) મતિજ્ઞાન, (૨) શ્રુતજ્ઞાન, (૩) અવવિજ્ઞાન, (૪) મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને (૫) કેવલજ્ઞાન. સંસારી જીવને દન્દ્રિયો વડે જે લોકિકજ્ઞાન હતુ-ન્ન થાય તે મતિજ્ઞાન. જૈનશાસ્ત્રના પૂર્વ અંગ ઉપાગ પ્રકીર્ણ વિગેરે ઐયોના અધ્યયનથી હતુ-ન્ન થતું જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન. દેવાદિ જ્ઞાતિનું જન્મસિદ્ધિવાળું તપ સમાધિ વિગેરે ઉપાયોથી હતુ-ન્ન થતું ધણા વિશેષોને જણાવનાર અવધિજ્ઞાન. પારદા ચિત્તના પ્રવાહનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તે મનઃપર્યાય જ્ઞાન, અને અગ્રેય દ્રવ્યોનું અક્રમ એટલે એક સમયે થતું અપરોક્ષ જ્ઞાન તે કેવલજ્ઞાન. છેલ્લું જ્ઞાન મોક્ષને પ્રગટ કરનાર છે એટલે કે તે વડે જીવના સ્વાભાવિક દર્શન, જ્ઞાન, વીર્ય, અને સુખ સર્વશ અનિવ્યક્ત થાય છે. સમાગી દશામા નવા પરમાણુ અને મુણેલી આવળ થાય છે તેથી તે દ્રવ્ય રૂપે જોકે પચિણ્ણી નિત્ય છે તોપણ શુણે કરીને અનિત્ય અને પિકારી હોય છે. મુક્ત દશામા દ્રવ્યનિત્યતા અને શુણનિત્યતાને અનુભવી શકે છે. જીવમા રહેલું સ્વાભાવિક વીર્ય જો કે દર્શના આરમ્ભથી મર્યાદિત થાય છે, તો પશુ અમિના તણુખા જેવું યોગ્ય પ્રયત્ન વડે સંસ્કારગ્રનને બાળવા સમર્થ થઈ શકે છે. આથી બંધ અને મોક્ષ જીવના પોતાના પ્રયત્ન ॥ ૬૫ ॥ છે.

(૮) જૈન આગમનું બીજું રત્ન-શ્રદ્ધા

જૈનશાસ્ત્રનાં તત્ત્વોમાં વિશ્વાસ અથવા આસ્તિક્ય બુદ્ધિને શ્રદ્ધા કહે છે. કેટલાક જીવોમા તે સ્વાભાવિક હોય છે, કેટલાકમા તે ગુરના ઉપદેશથી હતુ-ન્ન થઈ શકે છે.

(૯) જૈન આગમનું ત્રીજું રત્ન-ચારિત્ર્ય

જૈન આગમનાં સંવર અને નિર્જર તત્ત્વોમાં ચારિત્ર્યનો પાપો છે. જૈનશાસ્ત્ર સર્વ સામાન્ય પાપ સદ્ગુણોના પાપન ઉપર ભાર મૂકે છે. આ

પાંચ સદ્ગુણો જોને આજ્ઞાઓના યોગ-દર્શનમાં મમ દહે છે તેને જોનો મૂલ્ય ગુણો દહે છે:- (૧) અહિંસા, (૨) સત્ય, (૩) અસ્તેષ, (૪) અસત્યર્થ અને (૫) અપરિગ્રહ. આ પાંચ મૂલ્ય ગુણોને પાંચ “સમિતિ” એટલે યોગ્ય ગોષ્ઠાવરો અને ત્રણ ગુણિ એટલે ગ્રન્થના ઉપાયો વડે જે ઉંચા પ્રકારના અનાવરણ અને તેનું પાલન કરું તેનું નામ સમ્યક્ચારિત્ર્ય છે.

પાંચ મમિતિ એટલે યોગ્યગોષ્ઠા - (૧) ગતિ (૨) ભાવણ (૩) રૂપિણી, (૪) આજ્ઞાન નિરોધ અને (૫) નિર્સર્ગ-એમ પાંચ પ્રકારની છે. જ્ઞાનરૂપ તરીકે અહિંસાત્રયની પાંચસમિતિ આ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય-આલસી પેળાએ મૂર્ખના પ્રકારવાળા પ્રવેશમાં મુનિએ સાવધાનતાથી જીવની દિસે ન થાય તેરી રીતે ગતિ કરી, નિર્ગમ મિત વાણી પ્રિય અને હિતકર બોલરી, દોષરામી નિષ્ઠા સેવાની કરગ ન ગણરી; જેસવા ઉદવાના રચાનો અને આમનોએ સંભાળીને જેસક, આપણા શરીરનો મલ નિર્જીવ રચાવમાં પડવા દેવો.

મન વાણી અને શરીરના સંયમોને ગુણિ દહે છે. આત્મધ્યાન અને રોદ્ધાવાન ન કરવું-એટલે દુખની મનોમલ, અને પાગલાને અનર્થ કરવાની મનોમલ ગ્યરી નહિ, ચિત્તને સમ પશ્ચિમમાં જરા દેવું; અને આત્મ સંયમિ ધર્મ ધ્યાન કરવું-એ મનોગુણિ છે.

ગુણ, નવન, જીવિકા, અપગીએ વમાડી-વિગેરે સર્વ એટલા વિરહિત વાણીનો સંયમ અથવા મોનનું પાલન કરવું એ વાગ્ ગુણિ છે. ઉપદ્રવ પ્રસંગે કીત ઉપચારિ સહન કરવા યોગ્ય શરીરને સ્થિર રાખવું અથવા આસન બદલ થવું તે કાપગુણિ છે.

પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુણિ વડે પાંચ મૂલ્ય ગુણોની પાંચ પાંચ બાવનાઓ વડે નિરૂપિત સર્વોચ્ચ સાધનો તેને મહામન દહે છે, અને તે ચતિઓનો ધર્મ છે, તે મૂલ્યગુણોનું અતો કરી પાલન કરવું તેને અણૂત્રદ દહે છે. ગૃહસ્થો અથવા જાવકોને અથે પાંચ આશ્રમો, ત્રણ ગુણ વડે અને ચાર શિક્ષાત્રો મળી જ્ઞાનગમ ધર્મનું પાલન જૈન સાસનમાં મુદમેધિન આરિત્ર્ય રૂપે વિહિન થયું છે.

દિવિરતિ એટલે અમુક દેશી મર્્યાદામાજ પ્રવૃત્તિ કીચ એટલે હિંસાદિ મર્્યાદિત યજ્ઞે તે પ્રથમ ગુણુત્તમ, ગોમ ઉપભોગની સામગ્રીની મર્્યાદા બાધી પ્રવૃત્તિ કમ્બી તે બીજુ ગુણુત્તમ, અનર્થદડવિરતિ-તે ત્રીજું ગુણુત્તમ અનર્થદડ ચાર પ્રકારનો છે (૧) અપધ્યાન, (૨) પાપોપદેશ, (૩) હિંસામા ઉપમાર કળાગ્ર ચીજોનું દાન (૪) પ્રમાદાયરથ્ય જ્ઞેવા કે નાય રૂમમા ભાગ લેવો

ત્રીજા અને આર્જધ્યાનનો ત્યાગ કરી મુદ્દત સુધી સમતા જાગવડી એ સામાયિક નામનુ પ્રથમ શિક્ષાનન, દિનસે અથવા રાત્રે અમુક મર્્યાદા અથવા નિયમથી આનરમક કર્મ કરુ તે દેશાવગ્ધિ બીજુ શિક્ષાનન અને અમુક પર્વમા ઉપવાસ કરવો એ ત્રીજુ પોષ નામનુ શિક્ષાનન, ચાર પ્રકારના આહારનું, પાત્રનું, આંગઠાનનું આ એવા ધર્મના ઉપયોગી પદાર્થોનું સાધુજનોને દાન આપવુ એ ગોથુ શિક્ષાનન કહેવાય છે

ઉપરના બારમનો-ચાચ અણુનન, પશુ ગુણુનન, અને ચાર શિક્ષાનન-જો અતિચારવાળા એટલે મલિનનાયુક્તા હોય તો તે નિર્ગ્થક છે ઉદાહરણ તરીકે પ્રથમના અહિંસા નામના અણુનનના પાલનમા ક્રોધ વડે સખત દોડાથી કસીત ખશુને બાધીએ, પશુ ઉપગ્ર મજ ઉપરાત ભાગ મૂકીએ, તેને પુષ્કળ મારીએ, અન્નપાન ન આપીએ, અથવા તેને વીધીએ, તો તે અહિંસાના અણુનનમા ખાચ જાતનો અતિચાર કહેવાય તેવી રીતે મિથ્ય ઉપદેશ કરવો, અથવા ખોટા લેખ લખવા, ગુપ્ત વાતને પ્રકટ કરવી, મારી કરવો વિગેરે સત્ય નામના અણુનનના અતિચારો છે ચોરીના માલ રાખવા, ચોરીને ચોરીમા ગ્રેસ્વા, વિરોધી મજબુતી અથવા પરહદમા ચોરીના માલ ખસેડી નાખવો, ખોટા માપ અથવા કાટલા વાપરવા વિગેરે અસ્તેય નામના ગુણુનનના અતિચારો છે વળી વેશ્યાગમન કરવુ, એક દરતા વધારે સ્ત્રીઓને પગલુવુ, સ્ત્રિ વિરુદ્ધ વિષયો ભોગવવા વિગેરે બ્રહ્મચર્ય નામના ગુણુનનના અતિચારો છે. પ્રમાણુ કરતા જાદે ધન, ધાન્ય, સુવર્ણ રૂપુ વિગેરે પદાર્થોનો સચય કરી રાખવો એ અપારમક નામના અણુનનના અતિચારો છે આ રીતે ગુણુનન અને શિક્ષાનનના પશુ અતિચારો હોય છે

આ યતિજનોનાં મહાવ્રતો, અને મૃદસ્થોનાં અણુવ્રત, શુભ્રવ્રત અને ચિક્ષાવ્રતો દિવ્યભાવનાઓવડે પ્રકાશિત અથવા તેજસ્વી જનાવરામાં આવે છે. સર્વ પદાર્થોની અનિત્યતાની ભાવના; પ્રાણીમાત્ર જન્મમરણાદિ ભોગવનાર હોવાથી તેમની અચરણુતાની ભાવના; પ્રાણીમાત્ર શુભ્રકર્મને અનુસાર બેદવાળાં રૂણો ભોગવે છે એવી એકત્વ તથા અન્યત્વની ભાવના; દેહના પિંદારોને લક્ષ્યમાં લઈ તેના અશુભિપણની ભાવના, પાપકર્મથી બંધ દેહ થશે એવો આશ્રવભાવના; પાપકર્મના અપરોધથી બંધ સિધિલ થશે એવી સંપરભાવના; સંયમ સત્ય વિગેરે શુદ્ધ સદ્ગુણો પ્રાપ્તિ વિશ્વની વ્યવસ્થા જળવાય છે એવી ધર્મની સરી પ્રતિષ્ઠાની ભાવના; મૈત્રી આદિ ચિત્તને પ્રસાદ લાવનારી ભાવના-વિગેરે ચારિત્ર્યની પદ્ધતિ જૈનોએ ધણી સુંદર રચી છે, તેથી તેમના દર્શનમાં કેવળ અધ્યાત્મ વિચારો ઉપરાંત આચાર્યનું અંગ પધારે ખેડાયલું જણાય છે.

(૧૦) જૈનોનો એકાન્તવાદ અથવા સસભંગી સ્થાદ્વાદ

—:—:—

જૈનદર્શન વસ્તુવાદમાં બૌદ્ધ અને વેદાન્તની વચ્ચેની દક્ષા સ્વીકારે છે. વસ્તુ પરમાર્થ સત્ એટલે ત્રણે કાળમાં અબાધિત નિર્વિદાર અને કૃતસ્થ નિત્ય છે, અને દેખાતું વિષય એ માત્ર વ્યાપકારિક સત્ છે અને વસ્તુ દૃષ્ટિથી માયિક છે, એવો વેદાન્તનો નિશ્ચય છે. બૌદ્ધો દહે છે કે વસ્તુ ક્ષણ સત્તાવાળી છે, અને ધારાવાહી અથવા સંતાનના રૂપમાં મિથ્યા સત્ હોય એવી ભાસે છે, પણ તે સંતાન અણુઓની ધારા હોય કે ચિત્તના પરિણામોની ધારા હોય. પરમ સત્ અને પરમ અસત્-પરમાર્થ અને શૂન્ય-એ બે વેદાન્તના અને બૌદ્ધના એકાન્ત સિદ્ધાન્તને જૈનો વળગી રહેતા નથી. તેઓ

જેવાને તેવા અવિકૃત નિત્ય રહેતા નથી, તેમ એકદમ વિકારી થઈ અનિત્ય થતા નથી, તેમનામાં કેટલાક શુદ્ધોનો વ્યય થાય છે, અને કેટલાકનો ઉત્પાદ,

જોડે ઉત્પત્તિ થાય છે, અને કેટલાક રચિત અથવા દ્રુવ રહે છે. પરંતુ સમાન રૂપમાં જળવાઈ રહેવાથી દ્રવ્ય વ્યવહાર દૃષ્ટિથી નિત્ય છે. જ્યારે વેદાન્તિઓ વસ્તુ, નિર્ણયમાં એકાન્ત અદ્વૈત અથવા અભેદવાદી છે, અને બૌદ્ધો એકાન્ત દ્વૈત અથવા ભેદવાદી છે, ત્યારે જૈનો અનેકાન્ત વાદી છે. તેઓ વસ્તુસ્વરૂપનો નિર્ણય દૃષ્ટિભેદને અનુમાર કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે એક સોનાનો ઘટ લઈએ. તે ઘટ સુવર્ણ દ્રવ્યના પરમાણુઓથી રચાયેલો હોવાથી દ્રવ્ય છે એમ કહેવાય. પરંતુ તે આકાશદિ દ્રવ્યથી જુદું છે તેથી સર્વાશ દ્રવ્યત્વ તેમા નથી. વળી તે “પરમાણુઓના મંઘાતરૂપ છે” એમ કહીએ તો તે ખરૂં છે, પરંતુ તે વાક્યનો અર્થ જોશે નથી કે સર્વ જાતના પરમાણુઓનો તે બનેલો છે. વળી “પૃથ્વીના પરમાણુઓનો બનેલો પદાર્થ છે” એમ કહીએ તો તે ખોટું નથી, પરંતુ માટીના ઢેકા જેવો તે પરમાણુ જન્ય પદાર્થ છે એમ નથી. “તે પૃથ્વીના ખનિજ પરમાણુઓનો બનેલો પદાર્થ છે” એમ કહીએ તો તે ખરૂં છે, પરંતુ તે સાચે ખાણમાથી કઢેલું સોનું તે નથી; વળી “તે પૃથ્વીના સુવર્ણ નામના ખનિજ પદાર્થના પરમાણુઓથી બનેલો પદાર્થ છે”-એ વાક્ય ખરૂં છે, પરંતુ ઘડેલો થોડો તે ઘડો તે ન હોય પરંતુ દેવદત્તે ઘડેલો છે....આ પ્રમાણે એક ઘટરૂપ પદાર્થના સંબંધમા જે વાક્યાર્થ કહીએ તે અમુક દૃષ્ટિબિન્દુથી આપેલિક સત્ય છે. પરંતુ બીજા દૃષ્ટિબિન્દુથી તે નિર્દેશ સત્ય નથી. આથી અનન્ત ધર્મવાશું વસ્તુનું ગ્રહણ છે. અને તેના કેટલાક અશો સંબંધમાજ આપણે વિધાન કરીએ છીએ. “ગરીબ માણસ અકિંચન છે” એ વાક્યનો અર્થ સર્વશૂન્ય છે, એમ નથી, પણ પૈસાદારની સરખામણીમા તે અકિંચન છે, પણ એક પગુની સરખામણીમા તે અમુક વસ્તુદિ સામગ્રીવાળો છે. વસ્તુના સંબંધમા જે જે ગુણધર્મોનું આપણે વિધાન કરતા માગીએ તે તે ગુણધર્મના દાદા બિન્દુને નય એવી પાશ્વિક સંજ્ઞા આપવામા આવે છે.

પદાર્થોને આપણે મુખ્ય એ દૃષ્ટિબિન્દુથી જોઈએ છીએ. ઉદાહરણ તરીકે એક પુસ્તક રૂપ પદાર્થને આપણે જોઈએ, ત્યારે પુસ્તક અને તેના

ધર્મો જાગે એકજ વસ્તુ હોય એમ સમજી વ્યવહાર કરીએ છીએ, એટલે કે પુનઃપ્રાપ્તિ તેના લગાવ-પડોળાઈ-જાણ-રંગ વિગેરે ધર્મોના અતર્ભાવ કરીએ છીએ. આ દૃષ્ટિમિત્તે દ્રવ્યનય અથવા દ્રવ્યપ્રધાન દૃષ્ટિમિત્તે દલીએ. જ્યારે પુરતકની લગાઈ-પડોળાઈ-જાણ-રંગ વિગેરેનો જ વિચાર કરીએ ત્યારે દ્રવ્ય અથવા આધાર જાણે શૂન્ય હોય એમ સમજી તેના શુદ્ધ અને ક્રિયાનાજ પૃથક્પણે વ્યવહાર કરીએ છીએ. આ દૃષ્ટિમિત્તે પર્માણુ નય એટલે ધર્મપ્રધાન દૃષ્ટિમિત્તે દહે છે.

ગુણ અને ક્રિયાના બેદના આધારભૂત જગત અથવા અર્થને આપણે દ્રવ્ય દલીએ છીએ. આ દ્રવ્ય અથવા વસ્તુને આપણે સામાન્ય સુદ્ધિ અથવા કૌટુંબિક જગતની દૃષ્ટિથી જોઈએ, ત્યારે તેના મબધી વિચારો આપણા રૂપ હોતા નથી. દાહ-જીવન-તરીકે પ્રથમ આપેલા પુસ્તક સમ ધર્મા-માગ દાહમા દાહ છે કે ખાલી ૧-એ પ્રશ્નના ઉત્તર મા ૫ દહ કે “માગ દાહમા દાહ છે” એ અથવા માન દાહમા પુસ્તક છે” એવો જવાબ આપનામા “દાહ છે” એ ઉત્તરમા સર્વસાધારણદૃષ્ટિ જણાય છે, અને “પુસ્તક છે” એમ દહેવામા દાહ સવિશેષ દૃષ્ટિ છે ૫ પુસ્તક ગાનુ ૫, એવામા જો કે પુસ્તકે પાતુ માગી નજર ઉપર છે, તોપણ આપણા પુસ્તકનો ૫ ઉત્તર દાહ ૫. પદાર્થોના સંબંધમા આવ મર્સામાન્ય ક્રાંતિ પ્રત્યક્ષ અથવા દૃષ્ટિને નિગમ અથવા નૈગમદૃષ્ટિ દહે છે. કેવલ સાધારણ દૃષ્ટિવડે આપણે દાહ વસ્તુ છે એમ દલીએ છીએ કેવલ અમાધારણ અથવા વિશેષદૃષ્ટિથી આપણે પુસ્તક છે એવું રૂપ નામ માન દલીએ છીએ. કેવલ સામાન્ય અથવા કેવલ વિરોધ ઉપર બાર મૂકી જોવાનો નય તે નૈગમનય જગતનો અનુભવ ન્યાય તથા વૈજેનિક દર્શન વાળા આ નૈગમનયથી ઉકેને છે.

વસ્તુ અથવા અર્થને કેવલ સજાની અથવા સત્ત્વની પ્રધાનદૃષ્ટિથી જોતું તેને સમજનય દહે છે. સર્વ બેદનાળા પદાર્થો સત્ છે, અહરૂપ છે, અને બેદો નામરૂપાત્મક દેખાતા માત્ર છે—એ દાહને સમજદૃષ્ટિ દહે છે, અને તેનો આશ્રય વેદાન્તીઓ કરે છે.

કેવલ સત્તાપ્રધાન નહિ, તેમ કેવલ સામાન્ય અથવા વિશેષપણના માનવાણી લૌકિક દૃષ્ટિ પણ નહિ, પરંતુ સામાન્ય અને વિશેષવાળી દૃષ્ટિ તે વ્યવહારનય છે. કારણુ દ્રવ્યથી પૃથક્ નહિ અને તે સાથે કાર્યના ખાસ વિશેષ ગુણોવાળું પદાર્થોનું સ્વરૂપ સ્વીકારવું તે વ્યવહારનય. જ્યારે ન્યાય વૈશેષિકની કાર્યપ્રધાન દૃષ્ટિ (નૈગમનય) છે; જ્યારે વેદાન્તની કારણપ્રધાન દૃષ્ટિ (સંબંધનય) છે, ત્યારે સાંખ્યયોગની કાર્યકારણ દૃષ્ટિ (વ્યવહારનય) છે.

દ્રવ્યનું અથવા વસ્તુનું સત્ત્વ સ્વીકારનારા ન્યાય વૈશેષિક વિચારકો, વેદાન્ત વિચારકો, અને સાંખ્ય-યોગના વિચારકોની આ ત્રિધા દૃષ્ટિને દ્રવ્યનય કહે છે.

વસ્તુનું પ્રતીતિ ઉપરાંતનું વાસ્તવ સત્ત્વ નહિ સ્વીકારનારા ખીરો કશ્ચિકવિદ્યાનની ધારા-એજ વસ્તુ સ્વરૂપ છે. પ્રતિક્ષણે બદલાતી વિદ્યાનની ધારા-એજ વસ્તુ આ પહેલો પર્વાયનય છે. આને ઋગ્વુસૂત્ર અથવા સીધી સૂત્રમયી દૃષ્ટિ કહે છે.

ત્રણ પ્રકારના દ્રવ્યનય અને પહેલા પ્રકારનો ઋગ્વુસૂત્ર પર્વાયનય પદાર્થના સ્વરૂપને સ્પર્શ કરતા છે. ખીજા ત્રણ પર્વાય નયો-શબ્દનય, સમવિરહનય, અને એવં ભૂતનય એ માત્ર શબ્દશાસ્ત્રને લગતાં દૃષ્ટિ ત્રિન્દુઓ છે. તેમનો વાસ્તવતાના નિર્ણય સાથે સંબંધ નથી. જે દૃષ્ટિત્રિન્દુથી અથવા નયથી વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજાય તેજ પૂર્ણરૂપ છે એવું માનવું તે નયાભાસ છે.

વસ્તુનું સ્વરૂપ અમુક જ પ્રકારનું છે, એવો નિશ્ચય જજીવ્યવે તે એદાન્તવાદ; દૃષ્ટિ બેદને અનુસરણું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે, એવો નિશ્ચય તે અનેદાન્તવાદ. આ ભિન્ન પર્વાયોનું એકજ વસ્તુ સંબંધમાં પ્રતિપાદન કરવું અને તે જજીવ્યનાર સંબંધનો બોધક શબ્દ સ્યાત્ “એમ પણ હોય”-વાપરવો તેને “સ્યાદવાદ” કહે છે. પદાર્થના સંબંધમાં સાત પ્રકારનું વિધાન સ્યાત્ શબ્દના ઉપયોગ સાથે થઈ શકે છે તેથી આ સ્યાદવાદનું ખીલું નામ સમભંગીનય પણ કહે છે. પદાર્થના સંબંધમાં વિધાન અથવા પ્રતિપાદનના પ્રકારો સાત થઈ શકે છે.

“આ ધડો છે”—એ વાક્યમાં ધડાના સંબંધમાં સત્તાનું વિધાન છે. આ વાક્ય બ્યવહાર પૂરતું ખરું છે, પણ ખરી રીતે ધડો અને સત્તા એ બે સરખી વ્યક્તિના પદાર્થો નથી, કાગળે સત્તાનું વિધાન માટી, ઝાડ, વિગેરે અનન્ત પદાર્થોના સંબંધમાં થઈ શકે છે, તેથી ખરી રીતે ઘટસ્થા-દસ્તિ-ધડો હોઈ શકે, સંબંધિત છે એ પ્રકારનો સજ્જ પ્રયોગ જોઈએ

વળી “ધડો છે”—એ વાક્ય ધડાથી જુદા સર્વ પદાર્થોના ગુણો અથવા ધર્મોના સ્પર્શ વિનાનો—સર્વ વિજાતીય બેદવાળો—તે છે એનું સમજાવે છીએ. એટલે કે ધડા શિવાયના સર્વ પદાર્થોના ગુણ ધર્મો તેમાં નથી એવો નિષેધ તેમાં અન્તર્ગત હોય છે. એટલે “ધડો અમુક છે”—એવા પર્યાય ઉપગત “ધડો અમુક નથી”—એવો અર્થ અન્તર્ગત થાય છે. આ પર્યાય ઘટઃ સ્યાન્નાસ્તિ—એ રીતે વર્ણવાય છે વળી ધડો છે તે આ ધ્યાનના સંબંધમાં ખરું છે, પણ તે ધ્યાન સંબંધમાં ખોટું છે—આ પ્રમાણે ધડો (અત્ર છે) ખરું છે, અને (ત્યાં) નથી તેથી તે સ્યાદસ્તિ સ્યાન્નાસ્તિ—એવું ત્રીજું વિધાન થઈ શકે છે.

જ્યારે ધડાનો સ્વપ્રમાર્થ ઉપર બાર મૂકીએ ત્યારે સ્યાદસ્તિ અને જ્યારે તેના પર પર્યાય સંબંધી બેદ ઉપર બાર મૂકીએ ત્યારે સ્યાન્નાસ્તિ. જ્યારે તેના સાત્વ અને અસત્વ ઉપર સમાન બાર મૂકીએ ત્યારે સ્યાદસ્તિ-સ્યાન્નાસ્તિ કહેવાય, પરંતુ એક ઉપર બાર મૂક્યા વિના તે પદાર્થ વાણી વડે વ્યક્ત થઈ શકે તેવો નથી તેથી સ્યાદ્ અચક્ષ્ણ—કહેવાય. ઘટ માગીને ખરો, મૃતિકા ન હોય, પરંતુ ઘટ માગીને ખરો છતાં માગીથી જે વ્યવહાર થાય તે ઘટથી થતો નથી, ઘટથી થાય તે માગીથી થતો નથી, આપુ કાર્થ કાણુના ગુણધર્મોનું વિરોધીપણું તે આપણે અચક્ષ્ણ એ સજ્જ વર્ણુ શકીએ.

આ ચાગ (૧) સ્યાદસ્તિ, (૨) સ્યાન્નાસ્તિ, (૩) સ્યાદસ્તિ-સ્યાન્નાસ્તિ અને (૪) સ્યાદ્વચક્ષ્ણ એ ચાર પર્યાયો અથવા નપના ત્રણ મિશ્રણ (૫) સ્યાદસ્તિ સ્યાદ્વચક્ષ્ણ (૬) સ્યાન્નાસ્તિ સ્યાદ્વચક્ષ્ણ અને (૭) સ્યાદસ્તિ ચ સ્યાન્નાસ્તિ-ચ સ્યાદ્વચક્ષ્ણ થાય છે. જેમાં (૫) આ

પર્યાયમા વસ્તુના અમુક પર્યાયોના હોવાપણા ઉપનાત અમુક અંશમા તેનું આનર્ચ્યનીય રૂપ હોય છે; તથા (૬)દુષ્ટમા વસ્તુ અમુક રૂપે નથી અને અમુક અંશમા તે અનિર્ચ્યનીય હોય છે, અને (૭)મામા અમુક અંશમા છે અમુક અંશમા નથી અને અમુક અંશમા અનિર્ચ્યનીય છે.

જૈનોના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે વસ્તુનિર્ણય દ્રવ્યમા વિચારના અમુક કોટિ ઉપર બાર મૂકે છે, અને તેથી એકાન્ત નિર્ણયના દુઃખદમા પડે છે. પરંતુ વસ્તુનું નિઃશેષ-એકાન્તિક સ્વરૂપ નથી. પરંતુ સાપેક્ષ એકાન્તિક સ્વરૂપ છે, જેની રીતે વસ્તુનું સત્ત્વ તથા અમત્ત્વ અનેકાન્તિક છે, તેમ તેનું નિત્યત્વ અને આનત્યત્વ પણ અનેકાન્તિક એટલે સાપેક્ષ છે, તેનું સામાન્યત્વ અને વિશેષત્વ પણ અનેકાન્તિક છે, તેનું વર્ણીમા સ્વરૂપ વર્ણન થઈ શકે તેનું, અને વર્ણન ન થઈ શકે તેનું પણ અનેકાન્તિક છે. દુષ્ટમા સર્વ વસ્તુના સંગઘના નિર્ણયો માપેક્ષ સત્ત્વ છે એનું સમજી જે પ્રતિપાત્ન થાય આં તે જે દૃષ્ટિગિન્દુથી થાય તે સચો નય દહેવાય, પરંતુ અમુક નિર્ણય નિષેધ સત્ત્વ છે એનું સમજી પદાર્થોના સ્વરૂપ નિર્ણયમા લગાડામા આવે તો તે ન્યાયાભ્ય છે.

ધડો-એ સામાન્ય અનુભવનો પદાર્થ સત્ત્વભો છે, પરંતુ મૃત્તિકાના પરમાણુ જેનો તે સત્ત્વ નથી, તે પાર્થિવ પન્માણુનો છે તે ખરું છે, પરંતુ તે સાથે તેમા બીજા ભૂતના પણ પરમાણુઓ છે અને તેથી પાર્થિવ નથી એ વાક્ય પણ ખરું છે, તે મૃત્તિકામય સામાન્ય દ્રવ્ય છતાં અમુક આકાર તથા અમુક ગુણવાળું વિશેષ દ્રવ્ય છે, તે દર્શ એટલી મૃત્તિકા જ નથી; તેની લબાઈ-પહોળાઈ-ઉંડાઈ રંગ રંગેરે અમુક સ્વપર્યાયો અથવા ધર્મો આપણે જાણીએ છીએ, પરંતુ તેની ધાતુના ગુણદોષો, તે કેણે જ્વરજ કયા કયા ઉત્પન્ન થયો તે આપણા અનુભવ બહાર છે તેથી તે પર્યાયો નથી વિજ્ઞાન દૃષ્ટિ વડે અમુક વિરોધો આપણને જણાય તો પણ સ્થિતિના અનન્ત વિદ્યાર્થોથી તેના બેઠ કેના પ્રગટના છે તે આપણી વાણી બહાર રહેવાના તેથી અવકાશ ગણનાના.

(૨૧) બ્રાહ્મણો અને જૈનોની એકવચ્ચતા.

જોની રીતે બ્રાહ્મણોના વેદાન્તનાં માયાવાદની અનિર્વચનીયખ્યાતિનું સ્વરૂપ કેટલાક જૈનોને નહિ સમજાવવાથી જૈનદર્શનમાં વેદાન્તશાસ્ત્રનો

“મુક્તિમાં બ્રાહ્મિ, પ્રપંચ એટલે સંસારમાં બ્રાહ્મિ, શાસ્ત્રમાં બ્રાહ્મિ, પ્રવૃત્તિમાં બ્રાહ્મિ,—એમ જોની મુક્તિજ બ્રાહ્મિમય છે તેવા વેદાન્તિને શાખા બ્રાહ્મિ ન હોવાય” એ રીતનો ઉપદાસ થયો છે, તેથી જ રીતે જૈનદર્શનનું અનૈકાન્તવાદ અને સ્વાદ્વાદનું સ્વરૂપ વિચારણીય બ્રાહ્મણોને પણ સ્પષ્ટ નહિ થવાથી, જૈનોનું શાસ્ત્ર એકાન્તનિશ્ચય જણાવનાર નહિ હોવાથી મતપ્રવાય જેવું સ્વીકારવા યોગ્ય નથી—એવું ખોટું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ હરિભદ્રમુનિ નામના જૈન વિચારકે પક્ષપાતઃકિંતુ બુદ્ધિથી બ્રાહ્મણોના દર્શનશાસ્ત્રના ભિન્ન ભિન્ન પ્રમેયો જોની રીતે ઉદ્ધવા છે, તેવાજ દષ્ટિબિદુથી જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના મર્થો પેણ સમજવાની જરૂર છે ચિન્તન વિચાર રોકાએ દંણું છે કે.—

શ્રોતવ્યઃ સીગતો ધર્મઃ કર્તવ્યઃ પુનર્ગર્હતઃ

વૈદિકો વ્યવહરતેવ્યો ધ્યાતવ્યઃ પરમઃ શિયઃ ॥

બૌદ્ધધર્મ અપણું દંવા યોગ્ય છે; જૈનધર્મનું ચારિત્ર્ય રોવવા યોગ્ય છે; વૈદધર્મ વ્યવહારમાં ખાલન કરવા યોગ્ય છે; અને પરગણિત અથવા પરમેશ્વર ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. દર્શનશાસ્ત્રો. પછી તે આગિતક્રમનના હોય કે નાશિક-મતનાં હોય, તે વસ્તુ સંબંધમાં ભિન્ન ભિન્ન વિચારો દર્શાવે છે, પરંતુ સર્વની એકવાચ્યતા હિંદુના તત્ત્વજ્ઞોએ કરી છે, દારણ કે હિંદુમાં તત્ત્વજ્ઞાન કેવલ બુદ્ધિના વિનોદ અથવા સંતર્પણ અર્થે નથી, પરંતુ આપણા પોતાના આત્માની પરમ મોક્ષરૂપ સંપત્તિ મેળવવા અર્થે છે.

ન્યાય-વૈશેષિક દર્શન

અતિથિરસમસારં માનવાર્તાચિદ્દીનમ્
પ્રવિતતયહુવેલપ્રક્રિયાજાલદુ સ્તમ્ ।
ઉદ્ધિસમમસન્નૃતન્નૃમેતદ્વદન્તિ
પ્રસલજડધિયોયેતેઽનુકંઠ્યન્ત પતે ॥

ન્યાય-વૈશેષિક દર્શન

(૧) આસ્તિક ત્રયીદર્શન અને નાસ્તિક બૌદ્ધ અને આર્હત-દર્શન વચ્ચે ન્યાય-વૈશેષિકનું સ્થાન.

ત્રયીદર્શન અથવા બ્રાહ્મણોના વેદદ્વારા તત્ત્વજ્ઞાનની અધિભૂત, અધિ-દૈવ અને અધ્યાત્મ-એવી ત્રણ શાખાઓ હદય થવાનું આપણે પ્રથમ પ્રકરણમાં વિચારી ગયા. તેમાં પ્રધાનપણે અધિદૈવ-એટલે ઇન્દ્રિય દેવતાના પ્રાધાન્ય ઉપર આધારવાળી જે શાખા પ્રકટ થઈ તે સાંખ્ય-યોગમાં જઈને વિરમી; તેના અધ્યાત્મ ભાગને અનુસરતી જે શાખા પ્રકટ થઈ તે મીમાંસા દર્શનમાં જઈ વિરમી. આ અધિદૈવ અને અધ્યાત્મ-અસ્થિર બુદ્ધિદૈવત ઉપર અને સ્થિર આત્મદૈવત ઉપર બંધાયેલી-જે કોટિ વચ્ચે વેદના પ્રામાણ્યને ન સ્વીકારવાથી, બ્રાહ્મણો જેને નાસ્તિક દર્શનના વર્ગમાં મૂકે છે તેવા બે બૌદ્ધ-દર્શનના અને આર્હત અથવા જૈનદર્શનના તત્ત્વજ્ઞાનની વિચારશ્રેણીઓ હદયથી.

પરંતુ બ્રાહ્મણોએ અધિભૂત શાખાનાં પરસ્પર ગ્રંથજ બે દર્શનો ઉત્પન્ન કર્યા છે. આ દર્શનોની દૃષ્ટિ નથી ક્ષણિક વિશ્વાસવાદની કે નથી સ્થિર સર્વશ્રદ્ધી આત્મવાદની, પરંતુ વાસ્તવ આરંભવાદની છે. આ દરમિયાન જગત્ કેવલ વિજ્ઞાનનો વિશ્વાસ નથી, અથવા સ્થિર અથવા કૂટરથ આત્મરૂપ

વસ્તુ ઉપર રચાયેલી માયામય રચના નથી, પરંતુ સાચી પરમાત્મ્યો વડે રચાયેલી સૃષ્ટિ છે. સાંખ્ય-યોગના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ જગત્ પ્રધાનનું અથવા પ્રકૃતિનું મંકેય-વિકાસવાળું અને આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ પામતું સિદ્ધ અથવા સત્કાર્યરૂપ નથી, તેમ ઉત્તરમીમાસા દર્શનના અભિપ્રાય પ્રમાણે આત્મરૂપ પરમાર્થ વસ્તુ ઉપર (બુ) થયેલું દર્શિત નાટ્ય અથવા વિવર્ત નથી; પરંતુ કારણરૂપમાં જે નહતું, કાર્ય-કારણના નિયમવડે નવા મુલુકર્મવાળું ઉત્પન્ન થતું, સાંખ્ય એટલે નવું પ્રયત્ન વડે પ્રકટ થતું, સર્જન છે. વિશ્વસંબંધી આ ત્રણ ભાવનાઓ, પરિણામવાદની અથવા સત્કાર્ય-વાદની, આરંભવાદની અથવા અસત્કાર્યવાદની (ન હતું તે ઉદય થવું એવા વાદની), અને વિવર્તવાદની અથવા અગતિવાદની-આણ્ણોના તત્ત્વચાનના ત્રણ પ્રયત્નો રહે છે. પરિણામવાદની અથવા સત્કાર્યવાદની ભાવના ઉપર સાંખ્ય-યોગનું તત્ત્વચાન ધડાય છે, અને વિવર્તવાદ અથવા અગતિવાદની ઉપર ઉત્તરમીમાસા અથવા વેદાન્તદર્શન ધડાય છે. વચલા આરંભવાદ ઉપર અથવા અસત્કાર્યવાદ ઉપર ન્યાય વૈશેષિક દર્શન ધડાય છે.

(૨) ત્રીજી દર્શન સાથે ગ્રામીન આત્મીક્ષિકી વિદ્યાનો સંબંધ. મીમાંસા સાથે ન્યાય સંબંધ.

આ દૃશ્ય જગત્ હૃદિનો માત્ર વિલાસ નથી અથવા આત્મવસ્તુ ઉપર ક્રમી થયેલી દૃષ્યનામલ નથી, પરંતુ સાચા અનુભવના વિષય રૂપ છે. આ જગત્ના સાચાપણાની દૃષ્ટિનું ધણું ગ્રામીન નામ આત્મીક્ષિકી છે. જે વસ્તુ જે પ્રકારની છે તે વસ્તુને શરણુ થઈ તેને પગલે પગલે ચાલી તેના સ્વરૂપનું શોધન કરવું તેનું નામ આત્મીક્ષિકી. ગૌતમ ધર્મશૂત્રમા રામ્નના અભ્યાસના વિષયોમાં ત્રીજી એટલે વેદ ઉપરાત તર્ક વડે ન્યાયનિર્ણય દરાવવામા સાહાય્ય આપનાર આત્મીક્ષિકીની ગણના છે. મહાભારતમા આત્મીક્ષિકી વડે વેદવ્યાસે ઉપાનપદોની ગોઠવણી કરી એવું વર્ણન છે. રામાયણમાં, “હેતુવાદ્યી ભરેલી હોવાથી ધર્મશાસ્ત્રમાં અથદા ઉત્પન્નકરનાર આત્મીક્ષિકી વિદ્યા છે”—એવી નિન્દા છે. મનુ, જો કે હેતુશાસ્ત્ર મનુષ્યોને

તર્કમાં શુંયરે છે એવું જણાવે છે તો પણ ગુણએ “આન્તીક્ષી આત્મવિદ્યા જાણી બેઠાએ એમ વિધાન કરે છે. ત્રીજીની આત્મવિદ્યા, સ્પષ્ટ-પ્રમાણ ઉપર ધડાયેલી છે, ત્યારે “આન્તીક્ષી આત્મવિદ્યા” તર્કપ્રમાણ ઉપર ધડાયેલી છે તેથી મનુ બગવાન તે આત્મવિદ્યાને “આન્તીક્ષી” એવું વિશેષણ લગાડે છે.

વેદવાક્યોના નિર્ણય કરવાની પદ્ધતિનું પ્રાચીન નામ “ન્યાય” હતું તે ન્યાયપદ્ધતિ પ્રથમ વેદવાક્યોને લાગુ પાડી ધર્મ અને અક્ષર—એ બે વસ્તુના નિર્ણયમાં લાગુ પાડવાથી જે શાસ્ત્રો ઉત્પન્ન થયાં તેનાં નામ (૧) પૂર્વમીમાંસા અથવા ધર્મમીમાંસા (૨) ઉત્તરમીમાંસા અથવા અક્ષરમીમાંસા એવાં પડ્યાં. હેતુસાદ ઉપર રચાયેલી સ્વતંત્ર આન્તીક્ષી વિદ્યા, જોના આરંભમાં વ્યવહારમાં અથવા ગાંધર્ભમાં ઉપયોગ થતો હતો, તે કાળે દરી અદૃષ્ટ ધર્મ અને અક્ષરસ્તુના નિર્ણયમાં વપરાતા લાગી, અને તેમાંથી બે દર્શનો ઉત્પન્ન થયાં:—(૧) પ્રમાણને લગતું પ્રધાન દર્શન તેનું સ્વતંત્ર નામ ન્યાયદર્શન પડ્યું. (૨) રમેયને લગતું પ્રધાનદર્શન તેનું નામ વૈશેષિક પડ્યું. આ બંને દર્શનના વિચારો ગૌતમ બુદ્ધ પહેલાના હતા, જે કે શાસ્ત્રનું રૂપ તેમનું પાઠગથી ધરાયું છે. જૂના પાલી ગ્રંથમાં તક્ષી (તર્કી), વિમંસી (વિમર્શી) એવા શબ્દો હેતુસાદને લગતા વપરાય છે. વળી “કથાવત્થુ પ્રકરણ” માં પ્રતિજ્ઞા, ઉપનય, નિમ્મલ વિગેરે ન્યાયના પારિભાષિક શબ્દોના ઉપયોગ આવે છે. વળી દનિષ્કના સમયમાં વૈશેષિક મતના અનુયાયીઓ વિદ્યમાન હતા. એવું બૌદ્ધોનું સાપ્રદાયિક મતતત્ત્વ છે.

ઇ. સ. ના પહેલા સદ્દમાં થયેલી ચરક સંહિતામાં વૈશેષિક સૂત્રો પૈકી એક સૂત્રનો દબ્બેખ થયો છે, અને સ્મરચાન (૧-૩૫-૩૮) જોતાં જણાય છે કે શુભોત્તુ વર્ગીકરણ વૈશેષિક સૂત્રને અનુસરતું છે. એકંદરે વિચાર કરતાં સમજાય છે કે પૂર્વમીમાંસામાંથી વૈશેષિક દર્શન મૂલ રૂપે ઉભું થયું હતું અને તેમાં ધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ શું એ જાણવાનું પ્રયોજન દાખલ થયું; પાઠગથી પદાર્થશાસ્ત્ર સાથે ન્યાય અને વિચારણા (આન્તીક્ષી) જોડાવાથી તે સ્વતંત્ર દર્શન રૂપે પ્રકાશ્યું.

(૩) ન્યાય-વૈજેષિકના આઠ પ્રવર્તકો ગૌતમ અને કણ્વાદ મહુપિઓ

ન્યાય દર્શનના આઠ પ્રવર્તક ગૌતમ મુનિ ક્યારે થયા તેની ખાત્રી લાયક હકીકત મળી આવતી નથી. તેમનું નામ અક્ષપાદ હતું, અને ગૌતમ દ્વાય ગોત્ર નામ હશે. અક્ષપાદ નામ ઉપર એવી દ્રષ્ટના થઇ છે કે તે ગોતાના પગ તરફ નીચી નજર નાંખી કરતા હતા. તેવી રીતે વૈજેષિક દર્શનના આઠપ્રવર્તક કણ્વાદ અથવા કણ્વગુરુ કહેવાય છે. તેઓનું ગોત્રનામ કારવપ હતું. તેમના દર્શનનું બીજું નામ ઔયુક્ય દર્શન છે, તે ઉપર દ્રષ્ટના થઇ છે કે ચિત્રગ્રજે હલક એટલે યુગાન્તુ રૂપ ધરી તેમને પરમાયુવાદ ગણાવ્યો. તેથી તેનું નામ ઔયુક્ય દર્શન કહે છે. *

હતિહાન ક્રમથી વિચાર :ગ્ના વૈજેષિક સૂત્રોની રચના ન્યાયદર્શનનાં સૂત્રો પહેલાં થયેલી હશે એમ અનુમાન થાય છે.

* કણ્વાદ મુનિ ઘણું કરીને નિરધર્મી અથવા પાશુપત હતા. તેમના પિતાનું નામ ઉત્તુક ઋષિ હતું, તેમના ગુરુનું નામ સોમશર્મા હતું. કાઠી-આવાકના પ્રમાણ પાટળના તેઓ વનની રહતા. વાયુપુરાણના પૂર્વધના ૨૩મા અધ્યાય ઉપરથી પરપરાગત માનવું એવું છે કે વાગદ્રષ્ટના સત્તાવીસમા દ્વાપરમાં જ્યારે ત્રિપ્લુના અંશથી જન્મકર્ણ વ્યાસ થયા ત્યારે સિવના અંશથી મોમશર્મા પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં જન્મ્યા હતા. તે સોમશર્માના ચાર શિષ્યો, અક્ષપાદ, કણ્વાદ, ઉત્તુક અને વત્સ હતા. અઘ્રીસમી દ્વાપરમાં કૃષ્ણ દેવાયન વ્યાસ ત્રિપ્લુના અંશાવતાર થયા ત્યારે કાપારોહણ ક્ષેત્રમાં નકુલી (અથવા લકુલીશ) સિવના અંશાવતાર થયા. ભૃગુક્ષેત્રમાં કાપારોહણ તીર્થ તે હાવના પડોદરા રાજ્યના હોમોષ તાલુકાનું કારવણ ગામ છે; અને તે પશ્ચિમના પાશુમતના પ્રવર્તક લકુલીશનું જન્મસ્થાન છે.

* જુઓ પટિન વિંધેશ્વરી પ્રસાદની “કંદવી” ઉપરની પ્રસ્તાવના (૧૯૭-૭૦).

(૪) વૈશેષિક સૂત્રના પ્રતિપાદ્ય વિષયો.

વૈશેષિક દર્શનના પ્રતિપાદ્ય વિષયો નીચે પ્રમાણે છે.-

અધ્યાય આરંભિક

વિષય

- ૧ ૧ વેદમૂલ્ય ધર્મશાસ્ત્ર. તેના અર્થે ૭ પદાર્થોની પરીક્ષા આવશ્યક ગણી દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ એ ત્રણ પદાર્થોનું નિરૂપણ.
- „ ૨ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મના કાર્યકારણ બાદની વ્યવસ્થા.
- ૨ ૧ દ્રવ્ય વિભાગ. નવદ્રવ્યના લક્ષણો ઈશ્વર અને આદ્યા-શની નિર્દિ.
- „ ૨ ગદ્યાદિ ગુણોના એ વર્ગ-સ્વાભાવિક અને ઔપાધિક
- ૩ ૧ આત્મલક્ષણ, આત્મનત્વ પરીક્ષા.
- „ ૨ મનલક્ષણ-મનસ્તત્ત્વ પરીક્ષા હેતુ અને હેતુભામના લક્ષણ.
- ૪ ૧ સમીર અને તેને ઉપયોગી વસ્તુનું વિવેચન. પરમાણુઓનું મૂલ્ય કાન્યકુવ, પ્રકૃતિની મૂલ્ય કારણતાનો નિરામ.
- „ ૨ કાર્મ દ્રવ્ય વિભાગ
- ૫ ૧ કર્મપરીક્ષા. પ્રયત્નજન્ય કર્મ પરીક્ષા. ઉત્ક્રેષ્ણ, અપ્રયાન ઉત્ક્રેષ્ણ-પુણ્ય હેતુ કર્મ, પુણ્યકર્મ, પાપકર્મ કંઠારસીન કર્મ
- „ ૨ પ્રેગ્જાદિ જન્ય કર્મ.
- ૬ ૧ ધૌનધર્મ પરીક્ષા. સંસારના મૂલ્યજન્ય ધર્મ અને અધર્મની પરીક્ષા. ધર્મમૂલ્ય વેદના પ્રામાણ્યની સ્થાપના અર્થે ધર્મના ગુણજન્યત્વનું પ્રતિપાદન,
- „ ૨ ધર્મની વિશેષ પરીક્ષા અર્થે દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ કર્મોના ફલનું વિવેચન.
- ૭ ૧ ગુણ અને સમવાયનું પ્રતિપાદન. ગુણોનો દૃઢેશ અને લક્ષણ-

નિત્યશુષ્ક પરીક્ષા, અનિત્યશુષ્ક પરીક્ષા-પાકજી શુષ્કપરીક્ષા સંખ્યાદિ અનેકમા વર્તનારા ગુણોની પરીક્ષા-પરિણામ પરીક્ષા.

- " ૨ એકટ્ટિ એટલે એકમાં વસનાર ગુણોની પરીક્ષા, અનેક ટ્ટિ એટલે બહુમાં વસનાર ગુણોની પરીક્ષા-કેવળ અનેક ટ્ટિમુલો કયા ?-શબ્દાર્થ સંબંધ / પરીક્ષા-વિશેષશુષ્ક વિનાના વિબુસંયોગ સમવાથી દારણમાં વસનાર એકટ્ટિ શુષ્ક પરીક્ષા-સમવાય પરીક્ષા.
- ૮ ૧ જ્ઞાનોત્પત્તિ અને જ્ઞાન દારણનું પ્રગરણ, બુદ્ધિપરીક્ષા, લૌકિક સંનિકર્ષ જન્ય ભવિક્ષ્ણ બુદ્ધિ (જ્ઞાન) અને નિવિ-ક્ષ્ણ બુદ્ધિ (જ્ઞાન)ની ક્ષતિ.
- " ૨ સંનિકર્ષજન્ય લૌકિક વિશિષ્ટ અને વૈશિષ્ઠ્યવાગ્દા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું નિરૂપણ.
- ૯ ૧ બુદ્ધિવિશેષ અને જ્ઞાનવિશેષનું પ્રતિપાદન. પ્રત્યાસતિજન્ય લૌકિક અને અલૌકિક પ્રત્યક્ષનું નિરૂપણ.
- " ૨ અનુમાન પાંડ
- ૧૦ ૧ આત્મગુણોનું દારણવડે એક નિરૂપણ. સુખદુઃખ પરીક્ષા.
- " ૨ સમવાથી, અસમવાથી અને નિમિત્ત કારણોનું નિરૂપણ.

(૫) ન્યાયસૂત્રના પ્રતિપાદ વિષયો

ન્યાય દર્શનના પ્રતિપાદ વિષયો નીચે પ્રમાણે છે:-

અધ્યાય આદિક

પ્રગરણ

- ૧ ૧ (૧) પ્રયોજન સહિત ચોક્કસ પદાર્થ હોય, (૨) પ્રમા લક્ષણ, (૩) પ્રમેય લક્ષણ, (૪) ન્યાયપૂર્વક, (૫) ન્યાયસિદ્ધાન્ત, (૬) ન્યાયસ્વરૂપ, (૭) ન્યાયકેન્દ્ર.
- " ૨ (૧) કયા, (૨) હેતુબાધ, (૩) હેતુ, (૪) દોષના બક્ષણ.

કિ. ૧૫

૨. ૧ (૧) સંયમ, (૨) પ્રમાણસામાન્ય, (૩) પ્રત્યક્ષ, (૪) અવયવ
(૫) અનુમાન, (૬) વર્તમાન (૭) શબ્દસામાન્ય, (૮) શબ્દ
વિશેષની પરીક્ષા.
- „ ૨ (૧) પ્રમાણ ચતુષ્ટય, (૨) શબ્દનું અનિત્યત્વ, (૩) શબ્દ-
પશ્ચિમ (૪) શબ્દપરીક્ષા.
- ૩ ૧ (૧) હન્દ્રિયભેદ, (૨) દેહભેદ, (૩) ચક્ષુર્દંત, (૪) મનોભેદ,
(૫) અનાદિનિધન (૬) શરીરપરીક્ષા, (૭) હન્દ્રિયપરીક્ષા,
(૮) હન્દ્રિયનાનાત્વ (૯) અર્થપરીક્ષા.
- „ ૨ (૧) બુદ્ધિનિત્યતા, (૨) ક્ષણભંગ, (૩) બુદ્ધિનું આત્મગુણત્વ
(૪) બુદ્ધિનું ઉત્પન્ન થતું અપવર્ગિત્વ, (૫) બુદ્ધિશરીરગુણભેદ
(૬) મન પરીક્ષા, (૭) દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ વડે શરીરની
ઉત્પત્તિ,
- ૪ ૧ (૧) પ્રવૃત્તિ દોષની સામાન્ય પરીક્ષા, (૨) દોષ પરીક્ષા, (૩)
પ્રેત્યભાય પરીક્ષા (૪) શન્યતાનુ ઉપાધાન બની શકે નહિ,
(૫) ઇશ્વરોપાધાનતાનું નિરાકરણ (૬) આકસ્મિકત્વ નિરા-
કરણ (૭) સર્વ અનિત્ય નિગકરણ (૮) સર્વ નિત્યત્વનિરા-
કરણ, (૯) સર્વપૃથક્ત્વ નિરાકરણ (૧૦) સર્વ નિરાકરણ
(૧૧) સર્વ શન્યતા નિરાકરણ (૧૨) શ્લષપરીક્ષા (૧૩)
દુઃખ પરીક્ષા (૧૪) અપવર્ગ પરીક્ષા.
- „ ૨ (૧) તત્ત્વગાન ઉત્પત્તિ પ્રકરણ (૨) અવયવી પ્રકરણ (૩)
નિરવયવ પ્રકરણ (૪) બાહ્યાર્થભંગ નિરાકરણ (૫) તત્ત્વગાન
વિવૃદ્ધિ, (૬) તત્ત્વગાન પરિપાલન.
- ૫ ૧ ભતિષદ્ધ નિરૂપણ વિગેરે ૧૭ પ્રકરણ.
- „ ૨ (૧) ન્યાયાશ્રિત નિમ્લેષ પંચક (૨) અભિમત વાક્યાર્થ
અપ્રતિપાદક ચાર નિમ્લેષસ્થાનો (૩) પોતાના સિદ્ધાન્તને
અનુરૂપ પ્રયોગભાસવસ્થાં ત્રણ નિમ્લેષસ્થાન, (૪) નિમ્લે-
સ્થાનાવિશેષ.

(૬) વૈશેષિક તથા ન્યાયના સૂત્ર પછીના સાહિત્યના પ્રવર્તકો-પ્રાચીન નૈયાયિકો.

પ્રશસ્તપાદ વૈશેષિક મૂલના સમર્થ બાબકાર થઇ ગયા છે, અને સ્વતંત્ર વિચારક જણાય છે, ઇ. સ. ૨૦૦ ના સાતમા સૈકામાં ઉદ્યોતકાર તેમનો પરમાણુ કારણવાદમાં અને ન્યાયમાં ઉદ્દેશ્ય કરે છે. વળી ચંકરાચાર્ય બ્રહ્મસૂત્રબાબ્ધમાં પરમાણુ કારણવાદના ખંડનમાં બે કે ૨૫૪ નામ દૃષ્ટ પ્રશસ્તપાદનું વર્ણન કરતા નથી તોપણ પૂર્વપક્ષ ગ્રેણી પ્રશસ્તપાદને અનુસરી પડે છે. તેથી પ્રશસ્તપાદ સાતમા સૈકા પહેલા થઈ ગયા જણાય છે. પ્રશસ્તપાદ બૌદ્ધ-ન્યાયવિદ્ દિઙ્નાગ જેઓ ચોથા સૈકામાં થઈ ગયા તેના મૂલ વિચારોનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે. તેથી પ્રશસ્તપાદ પાંચમા સૈકામાં થઈ ગયાનું અનુમાન થાય છે. પ્રશસ્તપાદના પછી પૂર્વભાગી વૈશેષિક વિચારકો હશે, કારણકે દિઙ્નાગ પ્રમાણસમુચ્ચયમાં કેટલાક કિતારા આપે છે. પ્રશસ્તપાદ (ઇ. સ. ૫૦૦) અને ચંકરાચાર્ય (૭૮૮-૮૨૦) વચ્ચે એક “સવણ બાબ્ધ” થઈ ગયું જણાય છે. પરંતુ તે કણ્ઠાદસૂત્ર ઉપરની ટીકા હતી કે પ્રશસ્તપાદના બાબ્ધ ઉપરની ટીકા હતી તે નક્કી થઈ શકતું નથી. પરંતુ ઉદ્યને કિરણાવલિમાં તેનો ઉપયોગ કર્યો છે એમ પદ્મનાભ પોતાના કિરણાવલિ પ્રકાશમાં કહે છે તે ઉપરથી એ અન્ય વૈશેષિક સંપ્રદયાને અનુસરી હતો એમ અનુમાન થાય છે. સૂત્રકાર કણ્ઠાદ કરતા પ્રશસ્તપાદે નીચેના મુદ્દામાં સ્વતંત્ર વિચારો જણાવ્યા છે; (૧) કણ્ઠાદના ૧૭ મુદ્દોને બદલે તેમણે ૨૪ મુદ્દોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, (૨) સામાન્ય, વિશેષ, અને સમવાય એ પદ્ધતિ ઉપર તેમણે અધિક પ્રકાશ નાખ્યો છે, (૩) સ્પષ્ટિ સંબંધમાં બધરના કર્તૃત્વ કાર અપૂર્વ સંભાવના કરી-છે, અને (૪) હેતુ અને હેત્વાભાસનાં રૂપો ૨૫૪ કર્યાં છે.

પાતસાયન ન્યાયસૂત્રના બાબ્ધકાર થયા છે. તેમનું ખીબું નામ પશ્ચિમસ્વામી હતું. પ્રશસ્તપાદના વૈશેષિક સૂત્ર ઉપરના સ્વતંત્ર અન્ય જેવું તેમનું ન્યાયદર્શન ઉપર બાબ્ધ નથી. તેમની ટીકા ધણે ભાગે સૂત્રને ચળવેલી

છે, અને નવા વિગતો તેમાં પ્રવેશ પામ્યા નથી. પણ દરીન વાત્સાંયન
મં. સ. ના ચોથા સંક્રમાં થયેલાં જ્ઞાનોંધ છે. અને તેમના ઉપર દિનાગે
(બૌદ્ધ-ન્યાયવિદ્) જલવાન ન્યાય સંજ્ઞાથી આદેષો “ પ્રમાણ સમુચ્ચયમા ”
કર્તા જણાવ છે. આ આદેષોને લઈ પ્રકરણપાઠે (મં. મ. ૫૦૦માં) પોતાના
નિચારોમાં ગતનના આણી જણાવ છે, અને આદેષોનું ખંડન ઉદ્યોતકાર
(૭૦૦) માં ન્યાયવાર્તિકમાં કર્યું જણાવ છે. બૌદ્ધ-ન્યાયવેદ ધર્મશ્રીતિ
(મં. મ. ૬૩૮) ના વાદ-ન્યાય અને ચિનીન દેવની વાદ-ન્યાય ત્રીદશાથી ઉદ્યો-
તકાર ધણી વાદ્યોનો ઉત્તરો કરે છે; અને તે સાથે ધર્મશ્રીતિ પોતાના
ન્યાયખિન્દુ, જેમાં દિનાગને અનુસરતી ન્યાયપદ્ધતિ ધરી છે, તે અંધમાં
લગભગ ૨૫૪ ઉદ્યોતકારો કરે છે. આથી ધર્મશ્રીતિ અને ઉદ્યોતકાર
લગભગ સમકાલીન હતા એવું અનુમાન થાય છે. વળી સુખંધુ (સાતમં
સૌકાના) પોતાની વાસવન્તામાં ઉદ્યોતકારે ન્યાયપદ્ધતના બૌદ્ધ માટે કરી એવું
જણાવે છે એ આ અનુમાનને ટેકા આપે છે. ઉદ્યોતકારના ન્યાયવાર્તિકમાં
સુખંધુ નામ આવે છે. તેથી શ્રી હર્ષવર્ધન (૬૦૮-૬૪૮) ના ગણ્યના
સમયમાં થોડાસર (૨૫૦-૩૫૦)માં તેનો નિવાસ હતો એવું અનુમાન પણ
નીકળે છે, જોકે મંપ્રદાયને અનુસરતું મંતવ્ય એવું છે કે માળવામાં આવેલા
પદ્માવતી (હાલનું નરવર) નગર તેમનું જન્મસ્થાન હતું. આ સ્થાન એક
ચતક પછી ન્યાયવિદ્યાના પ્રસાગનું કેન્દ્રસ્થાન બન્યું હતું.

ઉદ્યોતકાર પછી લગભગ એ સૈદ્ધ સુધી ન્યાયદર્શન ઉપર નવા સંપર્કો
રચા જણાતા નથી. નવમા સદીના મધ્ય ભાગમાં ઉદ્યોતકારના ન્યાય
વાર્તિક ઉપર તાત્પર્યટીકા વાયરુપાતિમિત્રે લખી છે. વળી તેજ પંડિતવરે
ગૌતમના મૂળ ઉપર ન્યાયમૂલિનિર્ણય, અને ન્યાયમૂલોદ્ધાર નામના અંથો
લખ્યા છે. સંજ્ઞ-યોગમાં વાયરુપનિમિત્રના મંથથી વર્ણન આવી ગયું છે.
આ સંપર્ક સર્વદર્શનમાં નિપુણ હતા. તેમના ન્યાય ઉપર થયો છે. એટલું
જ નહિ પણ પૂર્વ અને ઉત્તરે મીમાંસા ઉપર પણ અંથો છે. નૃગરાજના
સમયમાં મિથિલાના આ બ્રાહ્મણે ન્યાયમૂલિનિર્ણય અવત્ ૮૯૮માં રચેલો

હતો આ સવત્ વિક્રમનો છે. એવું ખીન્ન પ્રમાણથી સાબીત થયું છે. તેથી ઇ. સ ૮૪૧મા વાયસ્પતિમિત્રે ન્યાયદર્શન ઉપર તે અથ લખેલો સ્પષ્ટ ચામ છે. આ સમય શ્રી તટરાચાર્ય (૭૮૮-૮૨૦) ના મદ્દમ્. બાપ્પ દ્વિપરની બામતી દીક્ષા વાયસ્પતિમિત્રે કરી હતી તે માટે બંધ પેસતો આવે છે.

વાયસ્પતિમિત્ર પછી મ્હામા મૈકાના આદ્યભાગમા ન્યાયસારના દર્તા ભાસર્વજ્ઞ થઇ ગયા જણાય છે. ભાસર્વજ્ઞ ઉપર વૈશેષિક તેમ બૌદ્ધવિચારકોની અસર જણાય છે પણ તેના ઉપર પાશુપતમતની અથવા મૈત્રધર્મની લડી અસર તરવરતી જણાય છે. ભાસર્વજ્ઞનો મણુમારિકા નામનો પાશુપત સપ્રદાયનો ગ્રન્થ “ગાયકનાડ ઓરીયે-ટલ મીરીગ્રમા પ્રતિદ્ધ થયો છે.

ન્યાય-વૈશેષિક ઉપર અધિક પ્રભાવ નાખનાર ઉદ્દનાચાર્ય (ઇ સ. ૮૮૪ મા થઇ ગયા છે તેમણે (૧) લલણાવલિ, (૨) કિન્ચુતલિ, પ્રથમ સ્તપાદના બાપ્પ પગની (ગીમ) (૩) ન્યાય વાર્તિક તાત્પર્ય પનિશુદ્ધિ (ઉદ્ધોત-દાગના ન્યાયવાર્તિક ઉપરની વાયસ્પતિની તાત્પર્યગીમ ઉપરની દીક્ષા), (૪) કુમુભાંગલિ અને (૫) ન્યાય પનિશિષ્ટ નામના ગ્રન્થ લખ્યા છે. તે સર્વમા કુમુભાંગલિ નિમધ ન્યાય દર્શનમા હથરસિદ્ધિનો અપૂર્વ ગ્રન્થ છે, અને રિશ્વસ્યસિ સમધમા વૈશેષિક મતને અતુસરતો છે. ઉપરના પાચ મનાત્મક ગ્રન્થો ઉપગત બૌદ્ધ અને જૈનોના અતીથિગદના નિન્નાસ રૂપે જોડો “આત્મનત્તવ વિવેક” અથવા “બૌદ્ધાધિમા” નામનો ખદનાત્મક ગ્રન્થ પણ તેમણે લખ્યો છે તેમના પ્રથમના ત્રણ ગ્રન્થ ઉપર મજેશ નૈયાયિમ્ના પુત્ર વર્ધમાનની દીક્ષાઓ છે, અને “સુદીઆ” (નીન ન્યાય) વિચારકોએ પણ દીક્ષાઓ લખી છે.

દ્વદન પછી પ્રગ્નપાદના બાપ્પ ઉપર “ન્યાય દદલી” નામની દીક્ષા લખાતી થીધર ઇ. સ ૮૯૧મા થઈ ગયા છે. સજસેખરના અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રશસ્તપાદના બાપ્પ ઉપર હમગ, ગીમ્મો (૧) જ્યોત્સિવની જ્યોત્સિવની (૨) શ્રીમત્ની ન્યાયદદલ (૩) દદયતની કિન્ચુતલિ (૪) શ્રી પત્માચાર્યની લીલાવતી, એમ ચોવી છે. જોકે કિન્ચુતલિ ન્યાયદદલી પહેલાં

ચોથી ખરી રીતે જાણાય છે. તો પણ વ્યાખ્યાતી કદનાચાર્ય પહેલાં રચાયેલી હતી એમ વર્ધમાન ઇ. સ. (૧૨૨૫) પોતાના “ન્યાયનિબંધપ્રકાશ” ને કુસુમાંજલિ ઉપર દીકા છે. તેમાં જાણાવે છે. આ વ્યોમવંતીના કર્તા વ્યોમશિવ અને સપ્તપદાર્થીના કર્તા સિવાદિત્ય એકજ વ્યક્તિ છે કે જિન પુરુષ તે વિવાદનો વિષય છે. ઉદયનની કુસુમાંજલિ ઉપર વર્ધમાનના “પ્રકાશ” ઉપરાંત રચિત (ઇ. સ. ૧૨૭૫)ની “મહદંદ” નામની દીકા છે.

પ્રાચીન ન્યાય પરંપરામાં હેશ્તુ નામ ન્યાયમંજરી અને ન્યાયકંસિકાના કર્તા જયંતભટ્ટ (ઇ. સ. ૮૮૦)નું આવે છે. તે ઘણું કરી કારમીરના વતની હતા. તેઓ વાયસ્પતિમિશ્રનો હસ્થેષ કરે છે, અને તેમનો ઉલ્લેખ દેવસૂરિ (ઇ. સ. ૧૦૮૮-૧૧૬૬) કરે છે. ન્યાય મંજરી ધણે સરવ અને વ્યાપક છે.

(૭) નવદ્વીપના (ખંજાણાના) નવ્ય નૈયાયિકો

—:૦:—

ઉદયનાચાર્ય અને સિવાદિત્ય પછી બે સૈકામાં ન્યાયસંપ્રદાય પુનઃ નવા રૂપમાં પ્રકટ થયો છે. તે નવા સંપ્રદાયના પ્રવર્તક ગંગેશ અથવા ગંગેશ્વર પૂર્વખંજાણાના વતની હતા. તેઓના “તત્ત્વચિંતામણિ” નામના ગ્રંથ ઉપર દીકા કરનાર જયદેવ સને ૧૨૦૦માં થયા છે. આ જયદેવ “પ્રત્યક્ષાલોકના “કર્તા અને” પ્રસન્ન રાષ્ટ્રવના કર્તા હતા. “પ્રત્યક્ષાલોક” તત્ત્વચિંતામણિ ઉપરની દીકા છે. ગંગેશ બૃહ ઘણું કરીને ૧૧૫૦-૧૨૦૦માં થઈ ગયા. તેમનો તત્ત્વચિંતામણિ નામનો નિબંધ સ્વતંત્ર ગ્રંથ છે. તેમાં સૂત્રના વિવાદવાળા ભાગનો ત્યાગ કરી પ્રમાણ ચતુષ્ઠય ઉપર ચર્ચા કરી છે, અને સાન નિષ્પત્તિ પ્રકરણની ઘટના ઝેરી કરી છે કે બૌદ્ધ અને જૈન આલેખો સાથે નૈયાયિકો ટકર ઝીલી ચકે. આ ગ્રંથે ઝેરી અમર કરી કે સૂત્ર ગ્રંથનું અધ્યયન અટકી પડ્યા જેવું થયું, અને તત્ત્વચિંતામણિ ગ્રંથ ઉપર ગંગેશના અભિપ્રાયનું સમર્થન કરતી ઘણી દીકાઓની પરંપરા ચાલી.

ગંગેશના પુત્ર વર્ધમાને પોતાના પિતાના મંથ ઉપર દીકા લખી અને તેણે “ન્યાય પ્રકાશનિબંધ” નામની, ઉદયનાચાર્યની ન્યાયચાર્તિકતાત્પર્ય પરિશુદ્ધિ નામના મંથ ઉપર જે દીકા લખી છે તેમાં પોતાના પિતાના વિચારોને ઉદયનથી ચક્રીઆતા પ્રતિપાદન કરે છે.

ત્યારપછી હરિમિત્ર અને સમયમાં થયા. તેમના ભત્રીજા જયદેવે તત્ત્વચિંતામણિ ઉપર આલોક (અથવા પ્રત્યક્ષાવલોક) લખ્યો જયદેવના શિષ્ય રુચિરે “કુસુમાંગલિ પ્રકાશ મકરંદ” નામની દીકા વર્ધમાનની કુસુમાંગલિ ઉપરની દીકા ઉપર દીકા લખી.

તત્ત્વચિંતામણિ ઉપરની વ્યાખ્યા રચનાર વાસુદેવ સાર્વભૌમ જયદેવના મમકાલીન હતા. વાસુદેવના ચાર પુત્ર સિષ્યો હતા. (૧) ચૈતન્ય જેઓ બંગાળના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક થયા, (૨) બીજા કૃષ્ણાનંદ જેઓ સ્વાતંત્ર તાંત્રિક થયા, (૩) રઘુનાંદન જેઓ સમર્થ ધર્મશાસ્ત્રી થયા, અને (૪) રઘુનાથ જેઓ અપર્વ નૈયાયિક થયા.

રઘુનાથે તત્ત્વચિંતામણિ ઉપર દીધિતિ લખી, અને વૈશેષિક મતના પદાર્થોનું ખંડન કરનારો અને ન્યાયસૂત્રના પદાર્થોનું પ્રતિપાદન કરનારો “પદાર્થખંડન” નામનો મંથ લખ્યો. રઘુનાથના શિષ્ય મયુરાનાથ થયા, જેમણે પોતાના ગુરુના તથા પરમેષ્ઠિ ગુરુ ગંગેશબદના તત્ત્વચિંતામણિ મંથ ઉપર વિચારથી ભરપૂર દીકાઓ લખી. મયુરાનાથના શિષ્ય રઘુદેવ થયા મણિય છે. આ હકીકત ખરી હોય તો તે હરિહર તર્કાલંકારના સમકાલીન હતા કારણકે રઘુદેવ અને મેઘાધરના હરિહર પ્રસિદ્ધ ગુરુ હતા. આ ત્રણે પંડિતોએ નબળાવાને અત્યંત જીણુવટથી છીણ્યું છે. અને તેમને તત્ત્વસાર સામાન્ય જોતોને ઉપયોગી નથી. આ પંડિતોના મનોમાં ન્યાયશાસ્ત્ર તર્કજન્યતા એટલું બધું તો ગુન્નાયુ કે તેમથી બહાર નીકળી ખુલ્લી હવા લેવા શ્રી ચંકરમિત્રે મૂળ વૈશેષિક સૂત્ર ઉપર આવી “ઉપસ્કાર” નામની સ્વતંત્ર દીકા કરી અને ઇ. સ. ૧૬૦૦માં આ મૂળ સૂત્ર તરફ વળવાનો ક્રમ શરૂ થયો, અને તેના પરિણામમાં ગૌનમનાં ન્યાયસૂત્ર ઉપર વિચનાથની સ્વતંત્ર દીકા થઈ. ચંકરમિત્રે કણાદરહસ્ય નામનો સ્વાતંત્ર નિબંધ પણ લખ્યો છે.

(૮) પ્રાચીન અને નવ્ય ન્યાયનો, યોગ-ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનનું મિશ્ર સાહિત્ય

ન્યાયદર્શન અને વૈશેષિક દર્શનની સરિતાઓ એક તન્ત્ર રૂપે થયેલી પ્રથમ શિવાદિત્યના “સપ્તપદાર્થ” નામના ગ્રંથમાં જણાય છે. આ શિવાદિત્ય અને યોગમશિવ તે એક જ કે બિન્ન વ્યક્તિઓ તેનો નિર્ણય થઈ શક્યો નથી. શિવાદિત્યને ખીજો ગ્રંથ “લક્ષણમાલા” છે. સપ્તપદાર્થ ઉપર જિનવર્ધન સૂરિની (ઇ. સ. ૧૪૧૫) માધવસરસ્વતીની (ઇ. સ. ૧૫૨૩) અને શેખાનંતની (ઇ. સ. ૧૬૦૮ પહેલા) ની પ્રસિદ્ધ ટીકાઓ છે.

ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનના ખીજે એકતન્ત્રાત્મક ગ્રંથ કેશવમિશ્રની “તર્કભાષા છે.” આ ગ્રંથ ઉપરનો ટીકાકાર ચિત્રભટ્ટ વિજયનગર રાજ્યના વીરજીક ખીખના ભાઈ હેરિહરનો આગ્રિત પંડિત હતા, એટલે કે ચિત્રભટ્ટ ચૌહા સૈફાના પહેલા અર્ધમાં થયા જણાય છે, એટલે કે તત્ત્વમિશ્ર ઇ. સ. ૧૩૦૦ પહેલા થયેલા એવું અનુમાન થાય છે. તર્કભાષા ઉપર ગોવર્ધન ગૌરીકાન્ત અને માધવદેવની ટીકાઓ ઇ. સ. ૧૫૭૮થી ૧૬૮૧ના વચ્ચા ગાળામાં થયેલી છે.

એકતન્ત્રાત્મક ત્રીજે ગ્રંથ લોગાક્ષિભાસ્કરનો તર્કઘૌમુદી નામનો છે. તે રુદ્રકવિના પૌત્ર અને મુદ્દગમના પુત્ર હતા. તેઓ દાક્ષીના શ્રમપાણિમિશ્રનો કુલેષુ દર છે. તેમને વૈશેષિક અને મીમંસા દર્શન ઉપર પણ ગ્રંથ લખ્યા છે.

ચોથો ગ્રંથ આ સાહિત્યમાં જગદીશનો તર્કમૃગ નામનો છે. તેઓ મુલ્ક દર્શિને ઇ. સ. ૧૬૦૦માં થયા હશે. દારણકે તેમનો એક શિષ્ય ઇ. સ. ૧૬૪૯માં હયાત હતો. ત્રિશ્વનાથ પંડિતે (ઇ. સ. ૧૮૦૪) ન્યાયસૂત્ર ઉપર ટીકા લખી છે, તે ઉપરાંત ન્યાય-વૈશેષિકના મિશ્ર સાહિત્ય તરીકે “ભાષા પરિરોદ્ધે” લખ્યો છે. આ ગ્રંથ દારિકા રૂપે લખ્યો છે અને તેના ઉપર વિવરણ રૂપે સિદ્ધાન્તસૂત્રાવલિ પણ તેમને જ લખી છે.

ઉપરનો આ મિત્રસાહિત્યનો અમત્યનો મન્થ અન્નભટ્ટનો “તર્ક-સંગ્રહ” અને તેના ઉપરની તેમની પોતાની તર્કસંગ્રહ દીપિકા છે. તેમણે રઘુનાથની દીધિતિનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેઓ મદાધરની માહિનીવાળા હતા, અને તેથી ઇ. સ. ૧૬૦૦ પહેલાંના તે નથી. અન્નભટ્ટના મન્થ ઉપરની દીક્ષાઓમાં ગોવર્ધનની “ન્યાયબોધની” કૃષ્ણધર્મદિનો “સિદ્ધાન્તચન્દ્રોદય”, નીલકંઠની “નીલકંઠી”. અને લક્ષ્મીનૃસિંહનો “બાગેશોદય” જાણવા યોગ્ય મનો છે. નીલકંઠનો મન્થ ઇ. સ. ૧૮૪૦માં થયો છે.

(૯) સામાન્ય સંસપદાર્થ વિજ્ઞાન

દ્રષ્ટાદ્યુનિના અભિપ્રાય પ્રમાણે જગતનું પૃથ્વિ, રણ, ક્ષરતા ૭ પદાર્થોમાં સંયતું જાત રૂપ વિશ્વ સમાધ જાય છે તે પદાર્થોના સાધર્મ્ય અને વૈષમ્ય વડે જે આત્માનું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રકટ થવું તે મોક્ષનું કારણ થાય છે. આ તત્ત્વજ્ઞાન કેવળ બુદ્ધિના વિષામ રૂપ નહિ, પરંતુ ધર્મવિશેષ વડે, એટલે નિરુત્તર ધર્મ વડે, જે ઈશ્વરપ્રમાદ ઉત્પન્ન થાય તેથી ચિત્ત વીતગત અને અને તેમ કયા પછી વસ્તુનું સત્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ જીવાત્માને મોક્ષ આપે છે. કેવળ તત્ત્વજ્ઞાન અને રશ્વગ્રપ્રમાદજન્ય તત્ત્વજ્ઞાન એ બેમાં પાયામા ભેદ છે. એક કેવલ તર્કજન્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ પાંધનાં કારણોનો ઉદ્દેશ હ-તુ નથી, બીજી કથના અનુમત વડે બંધકારણોની પરંપરાનો ઉદ્દેશ કરે છે.

દ્રષ્ટાદ્યુનિ પોતે “અર્થ” શબ્દ વડે દ્રવ્ય, ગુણ, અને કર્મ એ ત્રણ વસ્તુનો ઉલ્લેખ કરે છે, અને સામાન્ય અને વિશેષ એ બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થો છે અને સમવાય પણ એવોજ જોઈ પદાર્થ છે, એવું માને છે. આથી વસ્તુના પદાર્થો એટલે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વવાળા પદાર્થો દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ છે, અને બુદ્ધિ વડે ઉપશ્ચિત થનારા પદાર્થો સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય છે. પરંતુ પાછળથી સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય

એ સ્વતંત્ર ખાલાઈ છે એવો સિદ્ધાન્ત દાખલ થયો છે. વળી કણ્થાદમુનિ ખાત્ર છ પદાર્થોનો નિર્દેશ કરે છે. અને પાછળથી સાતમેા અમાય પદાર્થ તેમનાં દર્શનમા પ્રવેશ થયો છે. ત્રિશના સરળા પદાર્થો કારણરૂપ હોય અથવા કારણ રૂપ હોય તે સર્વ આ સાત પદાર્થોમા અન્તર્ગત થાય છે.

જે પદાર્થ ગુણવાળો અને ક્રિયાવાળો હોય અથવા જે સમવાયિકારણ અથવા ઉપાદાન કારણ થઈ શકે તે દ્રવ્ય. જે પદાર્થ દ્રવ્યમાં આશ્રિત થઈ રહે, સંયોગ અને વિભાગનુ કારણ બને નહિ, અને બીજા ગુણને કારણ કરે નહિ તેનું નામ ગુણ. જે પદાર્થ એકજ દ્રવ્યમાં આશ્રય પામી રહે, પોતે ગુણ વિનાનો હોય, અને સંયોગ તથા વિભાગમાં પોતે પ્રત્યક્ષ કારણ થાય ને કર્મ. ગુણમા અને કર્મમા બે ભેદ હેતુઓ જણાય છે. સંયોગ તથા વિભાગમાં ગુણ કારણ થતુ નથી, ત્યારે કર્મ કારણ બને છે. ગુણ, દ્રવ્યમાં સંદા આશ્રિત હોય છે, કર્મ, નિત્ય આશ્રિત હોતું નથી.

દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ, અને કર્મત્વ, એ ત્રણ સામાન્ય સમૂહને પરમ સત્તા અથવા પગ્ગતિ કહે છે. દ્રવ્યના, ગુણના અને કર્મના પેટા વિભાગને અપર ગ્ગતિ કહે છે.

દ્રવ્યના પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાલ, દિગ્, આત્મા અને મન એવા નવ ભેદ છે. તેમાં પ્રથમ ચાર પરમાણુ રૂપ છે અને મન પણ પરમાણુ રૂપ છે. આકાશ, કાલ, દિગ્, અને આત્મા વિભુ દ્રવ્યો છે.

કણ્થાદ મુનિના સૂત્રમા ગુણોની મંખ્યા સત્તર આપી છે:—

(૧) રૂપ, (૨) રસ, (૩) ગંધ, (૪) રસદર્શ, (૫) સંખ્યા, (૬) પરિણામ, (૭) પ્રયત્ન, (૮) મયોગ, (૯) વિભાગ, (૧૦) પરત્વ, (૧૧) અપરત્વ, (૧૨) બુદ્ધિ, (૧૩) સુખ (૧૪) દુઃખ, (૧૫) કંઠા (૧૬) દ્વેષ (૧૭) પ્રયત્ન આ સત્તર ગુણોમા સાત ગુણો પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યા છે અને તે (૧) ગુરત્વ, (૨) દ્રવત્વ, (૩) સ્નેહ, (૪) શબ્દ, (૫) ધર્મ, (૬) અધર્મ, અને (૭) મંરકાર.

આ ગુણોનું વર્ગીકરણ સામાન્ય અને વિશેષ બાબે પણ થઈ શકે છે. રાજ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગન્ધ, અનુક્રમે પાંચ પૃથ્વી આદિ દ્રવ્યોના અસાધારણ વિશેષ ગુણો છે. સંખ્યા, પરિમાણ, ધૃષ્ટત્વ, સંયોગ, વિભાગ, એ પાંચ સર્વ દ્રવ્યોના સાધારણ ગુણો છે. પરત્વ, અપરત્વ, એ ગુણો દિઃ અને કાલને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. અને મૂર્તદ્રવ્યમાં રહી શકે છે. બુદ્ધિ, મુખ, ક.ખ, કચ્છા, દેવ, ધર્મ, અધર્મ, પ્રયત્ન અને ભાવના રૂપ સંસ્કાર એ નવ આત્માના વિશેષ ગુણો છે; ગુરુત્વ પૃથ્વી અને જલમાં છે. દ્રવત્વ અને ઝેદ માત્ર જલના ધર્મે છે. આ પ્રમાણે ચોવીસ ગુણોની સામાન્ય સમજણ છે.

કર્મ પદાર્થ પાંચ પ્રકારનો છે. નિષ્કેપણ એટલે ઉચી ગતિ, અપક્ષેપણ અથવા નીચી ગતિ, આકુંચન, પ્રસારણ, અને ગમન.

સામાન્ય એટલે અનેક વસ્તુમાં પ્રવર્તતો સામાન્ય ધર્મ ઉપર દશા પ્રમાણે પર અને અપર એમ બે પ્રકારનો છે. પરસામાન્ય અથવા પર ગતિ તે સત્તા કહેવાય છે, અને તેમાં સર્વ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મનો સમાસ થાય છે. અપર સામાન્ય દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મના વિભાગોને લગતું છે.

નિમ્ન દ્રવ્ય એટલે પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુના પરમાણુઓ, આકાશ, કાશ, દિક, આત્મા અને મનનો પ્રત્યેકનો સ્વતંત્ર ભેદક ધર્મ તે વિશેષ અને તે અનંત છે.

અભાવ બે પ્રકારનો છે, (૧) અન્યોન્યાભાવ. (૨) સંમર્ગાભાવ. ત્રીજો તે વસ્ત્ર નહિ. એ અન્યોન્યા ભાવ—અને તેથી છુટો અભાવ તે સંમર્ગાભાવ. આ બીજો અભાવ ત્રણ પ્રકારનો હોઈ શકે છે. ઘડાની ઉત્પત્તિ પૂર્વે ઘડાનો અભાવ તે પ્રાગભાવ કહેવાય, તેનો વિનાશ થયા પછી ને અભાવ રહે તે પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય, અને ત્રણે કાલમાં પદાર્થનો સંભવ નથી એવું જણાવવાનો અભાવ ને અત્યંતાભાવ.

(૧૦) પરમાણુ કારણવાદ

ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનમાં હિન્દુસ્થાનના બૌદ્ધશાસ્ત્રને પ્રથમ પાયે નાખાયો એમ કહીએ તો ચાલે. તે દર્શનના કદ્ય પહેલાં કાર્ય કારણની આરંભવાદની પ્રક્રિયા સ્પષ્ટ ન હતી, તેમ પરમાણુ કારણવાદની પ્રક્રિયા પણ આરંભવાદને બંધ બેસે તેવી ન હતી. બૌદ્ધ દર્શનના સર્વાસ્તિવાદમાં જૂત બૌદ્ધિક રૂપ બાહ્યાર્થ અને ચિત્ત-ચેત્સરૂપ આત્મરૂપ અર્થના સ્વીકાર છે, અને મંથ સ્કંધરૂપ સંધાત અથવા શરીરના ઘટક અવયવોમાં રૂપ સ્કંધમાં પરમાણુની પ્રક્રિયા* અવે છે, જૈન દર્શનમાં પણ અજીવતત્ત્વના વર્ગમાં પુદ્ગલો રૂપ, રસ, ગંધ અને રસ્ય ધર્મવાળા છે. અને તે પરમાણુરૂપ અને સંધાતરૂપ હોય છે, એવું પ્રતિપાદન છે. વળી સામ્યયોગ દર્શનમાં દ્રવ્ય સામાન્ય-વિશેષ રૂપવાળું સ્વીકાર્યું છે, અને ગુણ-ગુણીનો અગ્રેષ્ઠ સ્વીકાર્યો છે, તેમાં જ્યારે પ્રધાન અથવા પ્રકૃતિનું દ્રવ્ય કમલઃ અક્ષિંગ, સિંગ, અને અવિશેષ ક્લાઈની નીચે કનગી કેવળ વિશેષ કયાવાળું થાય છે ત્યારે પરમણુ અને પરમાણુઓના સમૂહનું રૂપ પડે છે, એવું પ્રતિપાદન છે પરંતુ આ ત્રણે દર્શનોમાં જગત્ની રચના પરમાણુઓનું થાય છે એવો નિદાન નથી. હાલુ દ્રવ્ય કાર્યાકાર થવા પછી તેમાં પ્રથમ ન હતા એવા ગુણો જાગે છે. આ અસત્યાર્થવદ અથવા આરંભવાદમાં ન્યાય વૈશેષિકને પરમાણુમાણુવાદની આવશ્યકતા જણાઈ છે.

ઉપરના નસમાં અંગમાં આપણે ત્રિયાની ગયા છીએ કે દ્રવ્યો નવ પ્રકારના છે, અને તેમાં પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુ કાર્ય એટલે અવયવી અને હાલુ એટલે અવયવરૂપે વિદ્યમાન હોય છે. આકાશ, માલ, રિક્ અને આત્મા એ ચર, ચિત્ત દ્રવ્ય છે મન એ કેવળ પરમાણુરૂપ છે. આ

* જુઓ બૌદ્ધદર્શનના સર્વાસ્તિવાદી વિચારોનાં (૧૪) માં અંશ. પૃ ૧૫૪

+ જુઓ જૈન દર્શન પૃ. ૨૦૬

પ્રક્રિયામાં પરિભ્રાણી બે કોટિઓ એક અણુ અને બીજી મહત્ત્વ પરમ મહત્ત્વ પરિભ્રાણવાળાં દ્રવ્યો આકાશદિ ચાર અને ૫ મ અણુ પરિભ્રાણવાળાં દ્રવ્યો તે પરમાણુઓ જેનું પારિભાષિક નામ “ પરિમંડળ ” છે. આ બે વચ્ચે પરિભ્રાણો તે દીર્ઘ અને દ્વિત્વ. કોઈ પણ અવધી પદાર્થનો વિભાગ કરતાં છેવટનું અવિભાજ્ય મૂર્તિરૂપ રહે તેનું નામ પરમાણુ. આ નિત્ય દ્રવ્ય કહેવાય છે, અને તે પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુનાં શુદ્ધ શુદ્ધ હોય છે.

મંદારકાળે આ સ્થળા ચાર જૂનોના પરમાણુઓ ધી રીતે સંયુક્ત થઈ સૃષ્ટિનો આરંભ થાય છે તે બાબતમાં મૂળ મૂલકાર કષ્ટાન્નો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય જણાવો નથી. હાલના પરમાણુ કારણપદ્ધતિ આકાશક્રિયા સૃષ્ટિનો આરંભ કરનારી સ્વતંત્ર જાગે છે, અને તેને Natural એટલે નૈસર્ગિક સૃષ્ટિકર્મ કહે છે, બીજી પ્રક્રિયા Spiritual Creation એટલે હૃદય સર્જકપદ્ધતિ સૃષ્ટિ થાય છે એવી છે નૈસર્ગિક સૃષ્ટિ અને હૃદયસ્થાનન્ય સૃષ્ટિ-એ બન્ને પ્રક્રિયાઓ ન્યાય-વ્યવેષિક દર્શનમાં ભીન્ને મત સ્વીકારાયેલો જણાય છે. શુનામાં શુના પ્રચરતપાદ બાહ્યમાં વિદ્યમાન કાર્યકારણ સૃષ્ટિનો સર્જન અથવા મદાર ક્રમ નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે.

બ્રહ્માના ચતુર્ધર્મના અન્તમાં તેમના મોક્ષ સમયે સ સારમાં વહેતા અને એક પામેલા સર્વ પ્રાણીઓના વિશ્રામ અર્થે સકળ ભુવનના અધિપતિ મહેશ્વરની, સંહાન્તીકર્તાનો, સમકાલે દેવ થાય છે. તે સમયે શરીર, હૃદયો અને બાહ્યવિષય રૂપ મહાજૂનોના સંયોગ કરનાર ધર્મ અને અધર્મરૂપ અદૃષ્ટો, જે તે તે પ્રાણીઓના આત્મામાં સમવાય સંબંધથી રહેલા હોય છે, તેની શક્તિનો પ્રતિબંધ થાય છે, અને મહેશ્વરની હસ્થા વડે તે તે આત્માઓના અણુઓ સાથેના સંયોગો છૂટી જાય છે, અને તે વડે તે તે પ્રાણીઓના શરીર તથા હૃદયોના પટક અણુઓનો પરમાણુ પર્યન્ત વિભાગ થઈ જાય છે, તેની જ રીતે પૃથ્વીવાદિ ચાર મહાજૂનોના વિષયો પણ વિભક્ત થઈ પરમાણુ

પર્યન્ત જાણ અટકે છે. આ સદાગ દાવમાં શરીર ઇન્દ્રિય અને વિષયોનાં પરમાણુઓ રહે છે, અને તે તે આત્માઓના ધર્માધર્મ અને સંસ્કારો તે તે આત્મામાં વસેલા રહે છે. આ પ્રાણે પૃથિવ્યાદિ ચાત્ર મહાભૂતના પરમાણુઓ, આકાશ, કાળ, ત્રિફલ, ધર્માધર્મ સંસ્કારવાળા આત્માઓ, અને તેમના પરમાણુરૂપ મનો-એ નિત્ય દ્રવ્ય વર્ગ સહાર સમયે સુખવત્ રહે છે. આ કામના અવધિએ તે તે પ્રાણીઓના ભોગના સંખરોનો પરિપાક થવાથી મહેશ્વરમાં સર્જન ઇચ્છા થાય છે; અને તે ઇચ્છા અથવા સંકલ્પ વડે સર્વ જીવાત્માઓન અદૃષ્ટો જાગે છે, અને તે અદૃષ્ટવડે સયોગમાં રહેલા વાયુના પરમાણુઓનો પ્રથમ ક્ષોભ થાય છે, અને તે ક્ષોભવડે તે તે પરમાણુઓ સંબધમાં આસી બે પરમાણુવડે એક દ્વયબુદ્ધ, ત્રણ દ્વયબુદ્ધવડે એક ત્રયબુદ્ધ અને એ ક્રમથી ચતુરબુદ્ધવડે ઉત્પન્ન થયેલા મહાવાયુ આકાશમાં જાગે છે. તે મહાવાયુ મંડળમાં ઉપર કહેલા ક્રમવડે જલ સમૂદ્ર જાગે છે, તે જલ મંડળમાં તેજ ક્રમથી મહા પૃથ્વીમંડળ જાગે છે. ત્યાર પછી અ. વાયુમંડળ, જલમંડળ, અને પૃથ્વીમંડળના મહાસમુદ્રમાં ઉપરના ક્રમથી મોટા તેજો રાશિ જાગે છે, અને આ તેજો રાશિના પરમાણુઓવડે મહેશ્વરની ઇચ્છા માત્રથી તે મહાભૂતોના સમુદ્ર પાકે છે, અને તેમાંથી એક મોટું અંડ ઉત્પન્ન થાય છે. તે બ્રહ્માંડમાં સર્વ લોકના પિતામહ બ્રહ્મા આદિ પુરૂષ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેને સર્ગ ક્રિયામાં મહેશ્વર પ્રેરે છે. આ આદ્ય પ્રજ્વળપતિ પરમેશ્વરના સંકલ્પને અનુસરી પોતાના જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યના અતિશયથી પ્રાણીઓના અદૃષ્ટ કર્મોના વિપાકને જાણી કર્મને અનુસરી જ્ઞાન, ભોગ અને આયુષવાળા પ્રથમ પોતાના માનસ પુત્રો તરીકે દક્ષાદિ પ્રજ્વળપતિઓને, સ્વયંબુવાદિ મનુઓને, આદિ-ત્યાદિ દેવોને, ગૌતમાદિ ઋષિઓને, કન્યવાહનાદિ પિતૃઓને ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યાર પછી પોતાના ગુણ, જાહુ, ઉરુ અને પાદરૂપ અવયવમાંથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિના પ્રાણિકર્મને, અને તિર્થંક અને નાગદિ વર્ગને-અને એમ ઉર્વા નીચાં પ્રાણીવર્ગને તે તે આત્માના કર્મ

અને જ્ઞાનની વાતનાને અનુસરતા વેગવાળા ધર્મ જ્ઞાન, -વૈગમ્ય અને ઐશ્વર્યની કક્ષાઓથી યુક્ત પ્રકટ કરે છે.

આ સૃષ્ટિ અને મંહારતી પ્રક્રિયામાં હૃદયરાત્મા અથવા મહેશ્વરની હસ્થાને પ્રેરક હેતુ માનવામાં આવે છે, અને સૃષ્ટિનું ઉપાદાન અથવા સમવાયિ કારણ પૃથિવ્યાદિનાં પરમાણુઓ માનવામાં આવે છે.

આ પરમાણુકારણવાદની પ્રક્રિયામાં જીવોનાં અદૃશ્ય એટલે ધર્મ અને અધર્મ તથા સંસ્કારોના નિમિત્ત-એ પૂર્વગીમાસા દર્શનની અપૂર્વ અથવા અદૃશની હાથ છે. પરમાણુઓ સ્વન જડ હોવાથી અને આરંભવાદ સ્વીકારેલો હોવાથી સાખ્યની પ્રકૃતિની પેઠે પોતાની મેળે પ્રકટ થવાનો સંભવ નહિ હોવાથી પરમેશ્વરની હસ્થાને અથવા સંકલ્પને પ્રેરક માની વ્યવસ્થા કરવામાં ઉત્તરમીમાસાના પૂર્વજ્ઞાની ઔપનિષદ દર્શનની હાથ છે. પરમાણુઓ વડે આરંભ થવામાં બૌદ્ધના રૂપરૂઢિ, અને જૈનોના પુદ્ગલોના સિદ્ધાન્તોનું સામ્ય છે. પરંતુ ન્યાય-વૈશેષિકના દર્શનમાં હૃદયરત્ન કેવલ નિમિત્ત કારણપણું છે, ત્યારે જ્ઞાન ધર્મમાં પરમેશ્વરનું અભિન્ન નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણપણું છે, એટલે પરમેશ્વરના પોતાના સ્વરૂપનોજ આ જગત કાર્યકાર વિવાસ છે એવું મન્તવ્ય છે.

ત્રણ હયાલુકથી ઘડાયેલો અથવા છ પરમાણુઓથી રચાયેલો અવયવી તે અણુક, અને તે જાળીમાં થઈ આવતા સૂર્ય કિરણમાં તરવરતો રજકણુ રેખામ તેના જેવો હોય છે. અણુક સામાન્ય અણુગોળ હોય છે, પરંતુ તેના ઘટક હયાલુક દૃષ્ટિએજ નથી. હયાલુકના ઘટક પરમાણુઓ, અતીન્દ્રિય હોય છે. પરંતુ તેના સદ્ભાવમાં સંકા થઈ શકે તેમ નથી. જો આ-છેવટનો ઘટક અવયવ ન હોય તો મેર અને સર્પવનો દાણો સંજ્ઞાન અનવધિ અથવા અનંત અવયવોથી રચાયેલા હોય સમાન પરિમાણુવાળા થાય, જે અસંભાવ્ય સ્થિતિ છે. જેથી છેવટના પરમાણુઓ સ્વીકારવાં પડે છે. પરમાણુનું પરિમંડળ અથવા છેવટનું અણુ પરિમાણુ દેહવાય છે; હયાલુકનું હેસ્વ, એમ અણુનું મહત્ત્વ અને ચતુરાણુક વિચેરનું દીર્ઘ, દે-

વાય છે પરિભાષુ મખ્યાજન્ય હોય, પરિણામજન્ય હોય અથવા
અચય એટલે સિથિન મખ્યાનડે ઉત્પન્ન થાય છે દ્વયહસ્તુ પરિભાષુ પર
માણુની બે સખ્યાનડે એટલ કિતવડે ઉત્પન્ન થાય છે, આહ્તુ પરિભાષુ
દ્વયહસ્તુની ત્રણ સખ્યાનડે ઉત્પન્ન થાય છે ચતુરહસ્તુ વિગેરેતુ પરિભાષુ
અહ્તુના મહત્ત્વ પરિભાષુનડે ઉત્પન્ન થાય છે, અને ના મોટા ટગાનું
પરિભાષુ ક્રયયવડે ઉત્પન્ન થાય છે તે તે કન્યના પરમાણુઓ મમાન
ગુણવાળા હતા તેના અતર્જિત વિશેષરડે બિન્ન હોય છે.

(૩૨) પરમાણુ કારણવાદના ઉદયના એતિહાસિક કાગણો

જો કે પમાણુઓના મજબૂત સાખ્યયોગમા પણ છે જ્ઞાનોમા પણ
છે, અને બોદેના સર્વસ્તિનાના મનમા પણ છે, જના ન્યાય-વેરોડિ-
દર્શનમા પમાણુઓ વડે બાણ જગત્-ચર્ચા દર્શિય અને વિરોધ-
ક્રિયા થયુ છે એની ત્રિગિટ પ્રક્રિયા શાથી હવે થવા પામી એ સબધમા
કેટલાક વિચાર કબ્બા થોડા છે જ્ઞાનોના આગમમા પમાણુઓના સ્વીકાર
છે, પરંતુ તે જ્ઞાતના સ્વતંત્ર પમાણુઓ બાબત ખાસ પ્રક્રિયા નથી,
સાખ્ય-યોગના તિયારકોમા પમાણુ અનિશ્ચિત મલામાથી વિશેષ મન રૂપે
પરમાણુઓ પ્રખે છે એવો સ્વીકાર છે, પરંતુ મન પ એમજ છે એવો
સાથે સાથે સ્વીકાર છે કથિ થાદિ ચાર જ્ઞાતો સ્વતંત્ર પમાણુઓ રા કન્ય
છે, એ પ્રક્રિયા ન્યાય વેરોડિ અને તેમા મુખ્યત્વે કર્મી નરોડિ દર્શનની
સ્વતંત્ર છે મને લાગે છે કે પદાર્થોના વિભાસના કમમ કમક કમક એ
તિહાસિક સત્તા છે જ્યારે જ્ઞાનામા જ્ઞાના શ્રીન અથવા ઓપેનિ દિ દર્શનમા
એક ઓદિતીય બ્રહ્મવડે વિશ્વ બન થા થઇ હતી ત્યારે સાખ્યમા પુરુષ
અને પ્રકૃતિઓ બે પદાર્થોવડે વ્યવસ્થા કરનામા આવી હતી મોર્મી દર્શન
રપતિત્વનો સ્વીકાર છે, પરંતુ તે સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી પરંતુ પુરુષ
વિશેષ” એટલે એક જાતિનો પુરુષ છે એવો સ્વીકાર હોવાથી તે દર્શન
પદાર્થ તથા સ્વીકારતુ નથી, પણ જો પદાર્થસાદી છે તે ના મધ કાઠની

પ્રાચીન મીમાંસાની યજુર્વિધિમાં દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મનો સ્વીકાર થયો છે, અને કર્તા ચેતનનો પણ સ્વીકાર છે. એટલે કે જડ, પદાર્થો તથા વ્યૂદમાં અને અજડ પદાર્થ એક આત્મા નામના વ્યૂદમાં પડે છે, અને આ કર્મ મીમાંસામાંથી ઉદય પામેલી “આત્મીક્ષિકી” અથવા ન્યાય જોમમાંથી પાછળનું ચોડય પદાર્થવાદી ગૌતમનું ન્યાયદર્શન ઉદય પામ્યું, તેમાં ખરી રીતે પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેય એ ત્રણ તત્ત્વોનો સ્વીકાર છે. આ ત્રણમાં કર્તા, કરણ અને કાર્યમાં સરળો ભેદરાશિ દાખલ કરી ત્રણ પદાર્થોવડે જગદન્યવસ્થા થકી શકે છે. પરંતુ આ બધું કર્તાઓ, બધું કરણો, અને બધું કાર્યમાં એકપણું દેખાડનાર પદાર્થનો સ્વીકાર કર્યા વિના ચાલે તેમ ન હોતું, તેથી “સામાન્ય” નામનો, બેદામાં અભેદ બુદ્ધિ દત્તપત્ર કરનાર ચેત્યો પદાર્થ સ્વીકારનામા આવ્યો. માંખ્યશાસ્ત્રમાં મૂલ્ય પ્રકૃતિદ્રવ્ય સત્ત્વ રજસ્ અને તમસ્ નામના ત્રણ ગુણો વડે ધરાયેલું છતાં પ્રકૃતિ અથવા “પ્રધાન” એક છે. એ ભાવનામાં “સામાન્ય” પદાર્થનો સ્વીકાર થયો. આખરે તે તે પદાર્થોના ગુણવડે, અને કર્મવડે ભેદ થયા છતાં અને તે તે દ્રવ્યને, ગુણને, અને કર્મને સામાન્યવડે એટલે પૃથિવ્યાદિ જાતિવડે અભેદભાવે ઝોળાખ્યા છતાં પરમાણુઓ, આકાશ, કાલ, દિશ, આત્મા અને મન વિગેરે નિલવર્ગમાં ભેદક હેતુ શી એના નિવારણ અર્થે “વિશેષ” નામનો પાંચમો પદાર્થ પેટો, અને તે વિશેષો અને નિત્ય દ્રવ્યોનો કદી ન ભેદાય તેવો એટલે અચુનસિદ્ધ સંબંધ દર્શાવનાર “સમવાય” નામનો છઠો પદાર્થ સ્વીકારવો પડ્યો. આ વત્ત્વપદાર્થનો આદ્યજ્ઞેના ધર્મમાં ઉદય થયો, તે દાળકમમાં બૌદ્ધોએ આદ્યજ્ઞ વિચારકોના સ્થિર ચેતન્યરૂપ આત્મવાદને અને અવિશાન્ય નિત્ય જડ પરમાણુવાદને ટગાવી મૂક્યો. બૌદ્ધોએ એક તરફ આંતરનિત્ય વસ્તુ આત્માને “શૂન્ય” કહ્યો, બાજુ નિત્ય વસ્તુને ક્ષણિક “વિજ્ઞાન” અથવા બુદ્ધિના ચક્ષુગારારૂપ બનાવી દીધી. બૌદ્ધોની શૂન્ય કોટિ અથવા ક્ષણિકવિજ્ઞાનની કોટિ વચ્ચે જગતના સરળા વ્યવહાર ખોટા છે એવી અવિશ્વાસવાળી, પરીક્ષકોએ ઉબી કરેલી, માનસદોષાવાળી ‘સ્થિતિને સામાન્ય’ બુદ્ધિએ સ્વી-

કારી નહિ. સામાન્ય બુદ્ધિ વ્યવહારની સાબીતી કરનાર કોઇ સ્થિતર (પછી તે બંને આપેક્ષિક સ્થિતર હોય) પદાર્થની જરૂર માને છે. જેનેના સ્વાદ-વાદ અથવા અનેકાન્તિકવાદમાં સમાયેલી આપેક્ષિક સ્થિતિની બુદ્ધિ વિચાર-ક્રમે રમણીય લાગી, પરંતુ વ્યવહાર ઉપર બરોસો. હિતજન કરવાને તે સમર્થ ન થઈ. વ્યવહાર દૃષ્ટિવાળી માતને આ જગત્ની પીડમાં જડ પરમાણુઓની નિત્યતા અને તેના ગ્રેસક પરમેશ્વરનો - સદ્ભાવ બંધબેસતો લાગ્યો. અને તેથી આ વૈશેષિક મત બળવાન વૈનાશિક મતનો પ્રતિપક્ષી હોયો થયો. આ મતમાં અર્ધવૈનાશિકભાવું છે એટલે બૌદ્ધમત અને વેદાન્તમત વચ્ચેના પ્રદેશ તેને સ્વીકૃત છે, એવું શ્રી ચંદ્રાચાર્યના બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્ય ઉપરથી આપણે પાછળથી જોઈ શકીએ છીએ. અને તેમ હોય તોપણ વૈશેષિક દર્શનના આદ્ય સંસ્થાપક કથાદ મુનિના મત ઉપર એકતરફ પતંગલિના યોગશાસ્ત્રમાં પ્રતિ-પાદિત થયેલા પરમેશ્વરના સ્વીકારની અને બીજી તરફ બૌદ્ધના ક્ષણિક વિચા-નવાદવાળા યોગાચારમતની ઉડી અક્ષર હતી તેવું શ્રી પ્રસન્નપાદના ભાષ્યનો અંતિમ શ્લોક સાબીત કરે છે:-

યોગાચારચિન્મૃત્યા ચસ્તૌપયિત્વા મહેશ્વરમ્ ।

ચક્રે વૈશેષિકં શાસ્ત્રં તસ્મૈ કળમુજે નમઃ ॥

યોગાચારની વિભૂતિથી જોયે મહેશ્વરને પ્રસન્ન કરી વૈશેષિકશાસ્ત્ર સમું તે કથાદ મુનિને નમસ્કાર.

આ શ્લોકમાં સમાયેલા “ યોગાચાર ” શબ્દ ઉપર માર્ક ખાસ લક્ષ્ય ગયું છે, અને તે ઉપરથી એવા અનુમાન ઉપર આવી શકાય છે કે વૈશેષિક સૂત્રોનો જન્મ ઘણે બાગે યોગાચાર મત પછી થયો હોવો જોઈએ. પછી આ યોગાચાર, તે ઇ. સ. ના પાંચમા સદ્દમાં થયેલા બૌદ્ધ મંદ્રદાસી અસં-ગના “ યોગાચાર બ્રમિશાસ્ત્ર ”માં સમાયેલો, કે પાશુપતોનો યોગ અને અર્વા કાંડનો, તે સ્પષ્ટ થઈ શકે તેવાં સાધનો નથી. દેવાય પાશુપતદર્શન જેમાં કાપ (પશુ) કારણ (પશુપતિ) યોગ, વિધિ અને કુઃખાન્ત એ પાંચ પદા-યોગો સ્વીકાર છે તેવા ઇશ્વરવાદનો સ્વીકાર કરી પરમાત્મ દાન્યુવાદ કથાદ મુનિએ સ્વતંત્રશાસ્ત્ર રૂપે ઘડ્યો હોય, અથવા વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધના યોગાચાર-

સ્ત્રમનો ઉપયોગી અંશ સ્વીકારી વૈશેષિક સાત્ર ધ્વિરવાદને અવગંળી ધણું હોય. વળી કણુદે પાશુપતમતના પાંચ પદાર્થમાં "વિશેષ" પણ ઉમેરી પદ પદાર્થ તન્ન ધણું હોય, અને યોગનો આચાર જે બ્રહ્મજો, બૌદ્ધ અને જૈનો ત્રણ ધર્મના અનુયાયીઓને સ્વીકૃત છે તેનો ખાસ ઉપયોગ કયો હોય એ પણ સંભવિત છે.

(૧૨) ન્યાય-વૈશેષિકમતમાં આકાશ સ્વરૂપ

ઐતદર્શનમાં ન્યારે આત્મતત્ત્વમાથી પ્રથમ આકાશ* તત્ત્વની ઉત્પત્તિ માની છે, ન્યારે સાંખ્ય-યોગમાં બ્રુતાદિ અહંકાર^૧ દ્રવ્યના સંબંધત-માત્રામાંથી આકાશનો જન્મ માન્યો છે; ન્યારે બૌદ્ધ મતમાં^૨ આકાશનો "અસંસ્કૃત ધર્મ" તરીકે એટલે વિજ્ઞાનના પ્રસવમા અન્તરાય ન લાવે તેવા અમાય પદાર્થ રૂપે સ્વીકાર છે; અને જૈનમતમાં^૩ અન્તરાયના અમાય રૂપે અથવા પરિણામ અને પ્રથમમા સદ્ગતારી દ્રવ્ય રૂપે આકાશનો સ્વીકાર છે, ત્યારે ન્યાય-વૈશેષિકમાં તેનું સ્વરૂપ કંઈક વિવક્ષણ સ્વીકાર્યું છે, તે કાર્ય પૃથ્વી વિગેરે જેવું જન્યદ્રવ્ય નથી, તેમ પરમાણુઓથી રચાયેલું પણ નથી. તેમાં સંબંધ નામનો ગુણ આશ્રિત થઈ રહે છે, પણ સંબંધ તેનો વિશેષ ગુણ નથી; તે સર્વ મૂર્તિ દ્રવ્યો એટલે ક્રિયાવાળાં મર્યાદિત પરમાણુ આદિ દ્રવ્યોના સંયોગમાં આવવા છતાં નિષ્ક્રિય વિજુદ્રવ્ય છે. અને તે સાથે ન્યારે કર્ણુ-દ્વિમથી અર્વાચન યાય છે ત્યારે સંબંધનું પ્રત્યક્ષ કરાવી શકે છે. પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુનાં પરમાણુઓ કમલ મધ, રસ, રૂપ, અને સ્પર્શ નામના ખાસ વિશેષ ગુણોવાળાં છે, અને તેની આદક ધન્દ્રિયો પણ તે તે દ્રવ્યનાં પરમાણુઓથી ઘડાયેલી છે, ત્યારે આકાશ દ્રવ્ય કર્ણુની મર્યાદાવડે

* જુઓ નિતિરીયોપનિષદ બીજી વલ્લી, અનુવાક ૧. જુઓ સાંખ્ય-યોગ પૃ. ૬૦-૬૧. ૨. જુઓ બૌદ્ધદર્શન પૃ. ૧૫૮ ૩. જુઓ જૈન દર્શન પૃ. ૨૦૬-૨૦૭

અવચ્છિન્ન થતાં પૃથિવ્યાદિથી ઉત્પન્ન થતા શબ્દનો આશ્રય બને છે, અને મન સાથે સંબંધમાં આવી, તે મનનો આત્મા સાથે સંબંધ કરાવી શબ્દ-જ્ઞાનમાં સહકારી થાય છે. આકાશ પોતે અતીન્દ્રિય છે તોપણ તે સઘળાં મૂર્તદ્રવ્યોની ગતિવડે ઉત્પન્ન થતા શબ્દ મુખ્યનો આશ્રય થઈ કર્તુન્દ્રિય રૂપ અવચ્છિન્ન પ્રદેશમાં શબ્દ પ્રત્યક્ષ કગવી શકે છે. તે વિશુ હોય નિત્ય છે, જ્યારે પૃથિવ્યાદિ ચાર પરમાણુ રૂપે નિત્ય છે. જ્યારે પૃથિવ્યાદિ દ્રવ્યો કર્મના આશ્રય બને છે, ત્યારે આકાશ કર્મના આશ્રયભૂત બનતું નથી. આ પ્રકારનું સર્વ મૂર્તદ્રવ્યો માથે સ્થિર સંબંધમાં રહેનાર ઉપરની શબ્દ-પ્રતીતિ કરાવવામાં ઉપકારક, નિત્ય, વિશુ, અને નિષ્ક્રિય દ્રવ્ય તે આકાશ છે. અર્વાચીન પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં જ્યારે મૂલતત્ત્વો ધણાં સાબીત થયાં છે, અને તેમનું શુદ્ધવાદિ સાબીત થયું છે, ત્યારે આપણા પ્રાચીન દર્શનોમાં અને મુખ્યત્વે કરીને ન્યાય-વૈશેષિકમાં આ પાચભૂતમાં સર્વ દ્રવ્યોનો સદ્ભાવ કેમ સ્વીકાર્યો હશે, અને તેમાં અપૂર્ણતા ઉઘાડી છે એવી શંકા અર્વાચીન સંસ્કૃતિવાળાને થાય તેમ છે. પરંતુ પ્રાચીનોની આ ભૂત સંબંધી ભાવના સ્પષ્ટ ન રહેવાથી આ ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્વાચીન પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં પણ રાસાયનિક તત્ત્વો તે મુજ તત્ત્વો નથી પરંતુ આકાશ (ઇથર) તત્ત્વમાથી મૂર્તભાવે પ્રકટ થયેલાં છે, અને તે તે દ્રવ્યના પરમાણુઓ પણ વિદ્યુત શક્તિવડે વિભાગને પામી તત્ત્વાન્તર અથવા દ્રવ્યાન્તર પરિણામને પ્રકટાવે છે, એવું સાબીત થયું છે. ત્યારે પ્રાચીનોએ સઘળા નામ અને રૂપને વહન કરતા આકાશ નામના વિશુ અને સર્વ મૂર્તદ્રવ્યના મર્થોગમાં રહેનાર અને શબ્દભોધક તત્ત્વનો સ્વીકાર કરી અર્વાચીન “ઇથર”ની સંભાવનાને પ્રતિભાવડે ઉદય કરી છે. આ આકાશ દ્રવ્યમાં જે અવિભાજ્ય ગણાતાં પરમાણુઓ ગતિવાળાં થઈ શબ્દને ઉત્પન્ન કરે તેને તે વિશુ આકાશ ધારણ કરે છે; અને જ્યાં જ્યાં યોગ્ય એટલે ઉપવર્ગિય કરાવે તેવાં અદૃશ્યી સુક્ષ્મ-કર્તુન્દ્રિયથી મર્થોદિત આકાશ હોય ત્યાં ત્યાં તે તે શબ્દનું જ્ઞાન કરાવે છે. શબ્દ ન્યાય-વૈશેષિકમાં પ્રમાણુજન્ય અને તેથી અનિત્ય છે, અને મીમાંસામાં તે નિત્ય મનાય છે, પરંતુ આ અવાન્તર ભેદ બાજુ ઉપર મૂકીએ તોપણ

દ્રવ્ય વા અદ્રવ્ય, અનિત્ય વા નિત્ય, શબ્દનું ધારણુ કરનાર દ્રવ્ય નિત્ય અને વિશુ આ-નય છે, અને તેથી દુઃશ્રવણાદિ સમિતિ આપણી સમગ્રી શકે છે તેની આ પ્રક્રિયામા સાળીલી છે. જે પગ્માણુઓ કાર્યક્રમમા હયણાદિ પડે સ્પર્શગાનને ઉત્પન્ન કરે તે વાયુ પરમાણુઓ કહેવાય, જે સ્પર્શગાનને ઉત્પન્ન કરે તે તેજના પ-માણુઓ કહેવાય, જે રસગાનને ઉત્પન્ન કરે તે જલના પગ્માણુઓ કહેવાય, અને જે ગંધગાનને ઉત્પન્ન કરે તે પૃથ્વીના પરમાણુ કહેવાય. આ ચાર વિગેય શુણેને ગ્રહણુ કરનાર ઇન્દ્રિયો પશુ તે તે દ્રવ્યની બનેલી સ્વીકારવામા આવે છે, પરંતુ ગંધાદિ શુણે મનના નથી, તેમ શુદ્ધિના એટલે ગાનના પણ નથી, તેમ આત્માના નથી, પરંતુ પૃથ્વીવ્યાદિ દ્રવ્યમા ગ્રહેલા છે, એટલે જાણ સ્વતંત્ર વસ્તુમા ગ્રહેલા છે, એ મિદાન્તમા વસ્તુવાદનો (Realism) નો પાયો છે, અને તેને લીધે વિગાનવાદ (Idealism) નો આ મિદાન્ત પ્રતિપક્ષી છે. સારાશ અર્વાચીન ગણામનિષ્ઠ તત્ત્વો જાણત પ્રાચીન વિચારકો એવી સમ જણુ આપે છે કે જે દ્રવ્ય-પત્રી તે ધન હોય, પ્રવાહી હોય કે વાયુરૂપમા હોય-ગંધગાનજનક હોય તે પૃથ્વીમા પડે છે, જે રસગાનજનક હોય તે જલમા પડે, જે સ્પર્શગાનજનક હોય તે તેજમા પડે છે, જે સ્પર્શગાન જનક હોય તે વાયુમા પડે, અને જે શબ્દગોષ્ઠક હોય તે કણેન્દ્રિયથી મર્યાદિત આકારમા હોય, આ કારણથી પ્રાચીનો દ્રવ્ય વિનાજક નિમિત્ત તેની ગાનજનક મામત્રી ગણે છે હાલની વિગાન પદ્ધતિ પ્રમાણે જલ એ મિશ્રનત્વ છે તેમા પ્રાચીનોને વિગેધ નથી.

(૧૩) આત્મ-સ્વરૂપ-જીવાત્મ વર્ણન.

સર્વ આસ્તિક દર્શનો આત્મપદાર્થનો સ્વીકાર કરી પ્રવૃત્ત થાય છે. આપણે સામાન્ય રીતે આત્મપદાર્થને ત્રણ રૂપરંગો સમજીએ છીએ (૧) કર્તા, (૨) ભોક્તા, અને (૩) દ્રષ્ટા. ન્યાય વૈશેષિક દર્શનમા આત્મા આ ત્રણ ધર્મવજો સ્વીકારીએ છે, સામ્ય યોગમા કર્તાત્વ પ્રકૃતિ. ધર્મ મૂળી આત્માને રૂપનો ભોક્તા સ્વીકારી દૃષ્ટ-૧ તેનો સ્વભાવસિદ્ધ ધર્મ

માનવામાં આગ્રે છે; અને વેદાન્ત દર્શનમાં તેના કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વના ધર્મોને અંતઃકરણાદિ ઉપાધિમાં નાખી આત્માનું સ્વયં જ્ઞાનસ્વરૂપ સ્વીકારવામાં આગ્રે છે. આવું આત્માનું શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ નિર્ણય થયા પછી આત્માના ભેદની સિદ્ધિ ટકી શકતી નથી, તેથી વેદાન્ત દર્શનમાં એકજ શુદ્ધ આત્મરૂપ સત્ય પદાર્થરૂપે સ્વીકારી ભેદવાળા સંયેનન જીવો (વિજ્ઞાન-અય) વ્યવહાર ભૂમિકામાં ઔપાધિક સ્વીકારવામાં આવે છે. (૧)

ન્યાય વૈશેષિકની દૃષ્ટિ લોકાયત્ત મતની દૃષ્ટિ કરતાં ચડીયાતી છે, અને સામાન્ય લૌકિક હૃદિ શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનથી ભિન્ન કોઇ આત્મરૂપ પદાર્થ નથી એવું માને છે તેનું મિથ્યાપણું સાબીત કરે છે. " હું હું " —એ પ્રકારનો અહંપ્રત્યય અથવા પોતાના હોવાપણાનું જ્ઞાન કેને વિષય કરે છે ? શરીર, ઇન્દ્રિયો અને મન—પોતે જડ હોવાથી પોતાનું જ્ઞાન કરી શકે તેમ નથી. હું હું—એ પ્રકારનું જ્ઞાન ગુણ છે અને તેથી આત્મપત્તિ પણ અપેક્ષા રાખે છે. આ જ્ઞાન ધર્મ અથવા, શુદ્ધિરૂપ ગુણ શરીરનો ધર્મ નથી આપણું જ્ઞાન વિષયોને સ્પર્શ કરે છે, અને તે સાથે આત્મપત્તિ પણ સ્પર્શ કરે છે. ખાલ પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે, અને તે સાથે તે પદાર્થોના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન પ્રકટ કરે છે. આ ચૈતન્ય ધર્મ પૃથિવ્યાદિ ભૂતોથી ધડાયેલા દેહનો ધર્મ નથી, કેમકે મૂલ પરમાણુઓમાં આવો ચૈતન ધર્મ નથી. કદાચ એક હોવામાં આવે કે આરંભવાદના નિયમ પ્રમાણે કારણમાં જો ધર્મ ન હોય તે કાર્મમાં નવો ઉત્પન્ન થાય છે, જેમકે કાચો અને ચૂનો ભેગો થવાથી લાલ રંગ થાય છે; જેમ માદક પદાર્થોને કહેવાડાવવાથી મદ-શક્તિ જાગે છે; તેમ દેહના પરમાણુઓ સતત જડ છતાં અમુક રચનામાં ગોઠવાય છે ત્યારે તેમાં ચૈતન્ય ધર્મ જાગે છે; એટલે કે ચૈતન્યશક્તિ જેમાં જાગી છે તેવો દેહ એજ આત્મા છે. તે દેહથી ભિન્ન કોઇ સ્થિર આત્મ પદાર્થ નથી. આનો ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે શરીરનો વિશેષ ગુણ ચૈતન્ય હોય તે ગુણો યાવદ્ર દ્રવ્ય ભાવિ હોવાથી એટલે જ્યાં સુધી દ્રવ્ય હોય ત્યાં સુધી ગુણ તેમાં આગ્રિત રહે છે તેથી દેહ પ્રતીતિ રહે ત્યાં સુધી જેમ

રૂપ ગુણનું પ્રત્યક્ષ થાય છે તેમ ચૈતન્ય પણ અનુભવાનું જોઈએ. પરંતુ મૃત, શરીરમાં રૂપાદિ ગુણો જણાય છે, પરંતુ ચૈતન્ય જણાતું નથી. આથી રૂપાદિ જોવો ચૈતન્ય દેહધર્મ નથી. ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાન એવો વિજ્ઞક્ષુ ધર્મ છે કે તે ભૂત અને ભૌતિક-પદાર્થોને વિષય રૂપે પકડે છે, અને રૂપાદિ ધર્મો પોતાને અથવા પર પદાર્થને વિષય રૂપે પકડતા નથી. ચૈતન્યવડે પદાર્થોના કાચ અને અભાવ સમજાય છે. અને તેથી તે સ્વતંત્ર વિશેષ ગુણ છે અને તે જોમાં આશ્રિત થઈ રહે છે તે દ્રવ્યને આત્મા કહે છે. વળી આવશ્યક સાધનોવડે સમજતાં સાધ્યો સાધન રૂપ નથી. જેમ પ્રદીપ વડે પદાર્થો પ્રકટ થાય છે, તેથી પ્રદીપ અને પદાર્થ એક નથી, તેમ દેહના સંબંધ વડે જ્ઞાન થાય છે તેથી દેહ અને જ્ઞાન એકજ પદાર્થ ગણાય નહિ વળી દેહનું અલંત અમાન છતાં સ્વમમા નાના પ્રકારનું જ્ઞાન આપણને થાય છે તેથી દેહના સહભાવે જ્ઞાન થાય છે, એ નિયમ નિતાન્ત સત્ય નથી.

વળી એમ કહેવામાં આવે કે દેહ × ઇન્દ્રિયો × મન-એ ત્રણે સંપુક્ત થઈ એનન ગુણને પ્રકટ કરે છે. હાલના શારીરસામ્રાજ્ય નિયમ પ્રમાણે ચૈતન્ય-ધર્મ મગજ અને મંદ્રાવ્યક્તનો પરિણામ છે એમ જ્ઞાનવામાં શોધાય છે? જ્ઞાનના ઉત્તરમાં પણ જણાવવાનું કે ચૈતન્ય સાથી પ્રકટ થાય છે એ પ્રશ્ન નથી, પરંતુ તે ધર્મ કેનો છે અર્થાત્ તેનો આશ્રયી અથવા આધ્યક્ષ કોણ? ઉપકરણમા અને સ્વામીમાં ધણો ફેર છે. આપણાં નેત્ર સારાં હોય ત્યારે જોઈ શકે છે, અને આંખો આવી હોય ત્યારે જોઈ શકાતું નથી, તેથી દૃષ્ટિ-શું નેત્રનો સ્વધર્મ ગણાય? તેવીજ રીતે મગજ અથવા મંદ્રાવ્યક્ત-સારા હોય ત્યારે આપણું જ્ઞાન વિસ્તૃત અથવા સ્પષ્ટ હોય, તે બગડેલા હોય ત્યારે આપણું જ્ઞાન ઝાંખું અથવા અસ્પષ્ટ હોય તેથી જ્ઞાન શું મગજની માલજીનો ગુણ કહેવાય?

આથી ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાનનું આધારભૂત દ્રવ્ય તે આત્મા છે. તે ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાનનું એકીકરણ કરે છે, અનુબંધાન કરે છે, ભૂતકાલની સંમુનિ કરે છે, અને ભાવિની દર્શના કરે છે, શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનનાં

વિકારો અને ગતિ આગતિને તે સાથે તે ત્રણ સાધનોને તે સ્વચ્છાથી પ્રેરે છે અને સ્વચ્છાથી તેને નિવૃત્ત કરે છે. પોતાની બુદ્ધિ, અથવા ચેતન ધર્મવડે તે હિન શુ અને અહિત શુ તે જાણે છે. તે હિન સાધન વડે સુખને પોતામાં પ્રકટ કરે છે, અને અહિત-સાધનથી ઉપજત યતા દુઃખથી અથવા નિષ્પત્ત થાય છે તે સુખને ધરે છે અને દુઃખને દેખ કરે છે. સુખની ઇચ્છા કરી તે મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે દુઃખથી ત્રામી તેનાથી દૂર રહેવા પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રયત્ન વડે યતા શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનના કર્મવડે તે ધર્મ અને અધર્મને પ્રાપ્ત કરે છે, અને તે ધર્માધર્મ વડે સુખ અને દુઃખના ભાવિમાધનોના સચ્ચ કરે છે આ ધર્માધર્મ વડે સચિત્ત ચર્ચણા કર્માચર્યા એકજ દેહમાં ભોગવાતા નથી, તેથી જન્મ મરણાદિ પદ-પરામાં (પ્રિય-ભાવમાં) તે ગુચ્ચા છે, અને ભાવના નામના સસ્કારને ધારણ કરી, જ્ઞાનની/તેમ ક્લેશની સ્મૃતિ કરી શકે છે. આ સસારી આત્માના આ પ્રમાણે (૧) બુદ્ધિ, (૨) સુખ, (૩) દુઃખ (૪) ઇચ્છા, (૫) દેવ, (૬) પ્રયત્ન (૭) ધર્મ, (૮) અધર્મ અને (૯) સંસાર-એવા ખામ નવ વિશેષ ગુણો છે, સંજ્ઞા, પચિમાણ, પૃથક્ત્વ, સયોગ અને વિભાગ-એ પાચ ગુણો ખીજા પ્ર-યો સાથે સમાન હોઈ શકે છે.

આત્માના નવ વિશેષ ધર્મોનું આપણે પૃથક્કરણ કરીએ તો તે ત્રણ ક્રોટિમાં પડે છે —

(૧) ભોક્તૃત્વમાં-સુખ અને દુઃખ, (૨) કર્તૃત્વમાં-ઇચ્છા દેવ અને પ્રયત્ન (૩) જ્ઞાતૃત્વમાં બુદ્ધિ, ધર્મ અધર્મ અને સસ્કાર, અથવા હોલના વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની પરિભાષામાં કહીએ તો (૧) Feeling or Emotion, (૨) Will or Volition (૩) Thought or Knowledge.—આ ત્રણ વ્યૂદમાં આપણે આત્મસ્વરૂપ રહેલું છે

સાખ્ય-યોગનું પ્રકરણ પાછળનું સ્મૃતિમાં, ભાવના સમજારો કે તે શાસ્ત્રમાં આત્મા અથવા પુરુષને કેવળ ચિત્તિસ્વરૂપ એટલે જાણતા માન્યો છે; અને તે સાથે તેના સ્વભૂત એટલે તેની આવક્રીના ચિત્તના પ્રદેશમાં ઉપરના

કર્તા અને બોધ્યતા કોટિના ધર્મો મહેલા માન્યા છે, પરંતુ તે સાથે તે ચિત્ત સ્વયં, જડ હોવાથી સુખ દુઃખનો સાક્ષાત્કાર પુરૂષમાં ફલરૂપે અર્પાય છે એવો સ્વીકાર છે અને આ ચિત્તનો અને જના સ્વામીનો સંબંધ બોગ, અર્થ અને અપવર્ગ અર્થે છે. બોગ અવિદ્યાના બંધનથી છે, અને અપવર્ગ વિદ્યાના ક્ષયથી છે.

ત્યારે ન્યાય-વૈશેષિકમાં કર્તા-બોક્તા અને જાના આત્માનું સંસરણ છે, ત્યારે સામ્ય-બોગમાં ચિત્તનું સંસરણ છે, અને તે વડે પુરૂષમાં સંસરણનો અનાદિ અવિદ્યાજન્ય મત્સવત્ થઈ ગયેલો આભાસ છે.

ન્યાય વૈશેષિકમાં આત્માનું કર્તા, બોક્તા અને જાતાપણાનું સ્વરૂપ સ્વીકારાયેલું હોવાથી એ ત્રણ પદનો જે અનુભવ કરે, તેમાં તેના સંસ્કાર રહે, અને તેનેજ એ ત્રણ પદની સ્મૃતિ રહે એ નિયમ સ્થાપવો પાડ્યો છે. સારાંજ અનુભવ-સંસ્કાર-સ્મૃતિ પુનઃ નવો અનુભવ-સંસ્કાર-સ્મૃતિ એ રીતે વિશેષ 'અમાનુષિકાં' આત્મદ્રવ્ય હોય છે અને આવા અનંત વિશેષોવાળા એક આત્મરૂપ વ્યક્તિ બીજાથી જુદો છે એ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવો પડ્યો છે. સંસારી અને મુક્ત એ બેદ્રવ્યવસ્થા સાથે, હૃદય અને અનીશ્વર પદની વ્યવસ્થા સાથે, અને સુખ દુઃખની વ્યવસ્થા સહ ન્યાય-વૈશેષિકમાં આત્મભેદ પાયાનો સિદ્ધાન્ત છે.

(૧૪) આત્મ-સ્વરૂપ-પરમાત્મ વર્ણન.

સામાન્યવિગેયવાળા જ્ઞાનાદિ ધર્મવાળા આત્મદ્રવ્યના મુખ્ય એ બેદ પડે છે, એક ક્ષેત્રજ, અને બીજો સર્વજ. ક્ષેત્રજ એટલે પિંડનો અભિ-માની જ્ઞાત્રા, અને સર્વજ એટલે સર્વ જગતના જ્ઞાનવાળા પરમેશ્વર-જ્ઞાત્રા અનંત છે, ત્યારે પરમાત્મ! અથવા પરમેશ્વર એક છે.

પરમેશ્વરના સદ્બાનના સ્થાપક અનુમાનો ત્રણ વૈધિમાં પડે છે—(૧) કાર્યલિંગ અનુમાન, (૨) જ્ઞાનલિંગ અનુમાન, (૩) ફળલિંગ અનુમાન. આ પૃથિવ્યાદિ જગત કાર્ય છે; જે જે કાર્ય છે તે તે કર્તૃત્વજન્ય છે માટે પૃથિવ્યાદિના કર્તા કોઈક છે. આ કર્તા તે પરમેશ્વર છે. વળી આ જગત

નિયત પ્રવૃત્તિવાળું છે. દેવ ગંધર્વ યક્ષ રાક્ષસ પ્રિત્વિસાયાદિ અનંત પ્રાણી-વર્ગથી ભરપૂર છે; પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને દુષ્પ્રોક્તના અદ્ભુત પંડારોથી ભરપૂર છે; તે તે પ્રાણીપદાર્થો નિયતભોક્તા અને ભોજ્ય સંબંધથી જોડાયેલાં છે; તે તે પ્રાણીઓનાં કર્મો નિયતદેશ; નિયતકાલ, અને નિયત નિમિત્તથી ફળે છે; આવું જગત્સૃષ્ટિ કાર્ય અનંત ભોક્તાઓનાં કર્મનાં કયાં અને કેવી રીતે થઈ આવેલાં એવી સર્વજ્ઞ વ્યવસ્થાપક બુદ્ધિ વિના ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી. કર્તા આત્મા ઉપરાંત ફળપ્રવર્તક આત્મા ચઢીઆતી બુદ્ધિ શક્તિવાળો અને વધારે સ્વતંત્ર હોય છે. આવી જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિની પરાક્રમતા જ્યાં જ્યાં અટકે છે તેવા આત્માને પરમાત્મા અથવા પરમેશ્વર એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે.

એકલાં પ્રાણીના કરેલાં કર્મ વડે ફળપ્રવૃત્તિની વ્યવસ્થા બનતી નથી. પ્રાણીઓ પોતાનાં શરીર, ઇન્દ્રિય અને મન વડે કર્મ કરી નિવૃત્ત થાય છે, અને ફળ ભિન્નદેશમાં અને ભિન્ન કાળમાં મળે છે. કર્મ પોતે જ હોવાથી કર્તાને યોગ્ય દેશકાળમાં પોતાનું ફળ પ્રવર્તવશે એ અનુમાન ટકી શકે એમ નથી. કર્તા પોતે કર્મ કરી તે કર્મના ફળને પ્રવર્તવશે-એવી કશ્વના પશ્ય આધાર વિનાની છે, કારણ કે કર્તા પુરુષ યોગ્ય દેશકાલની સામગ્રીના ચચાર્યજ્ઞાન વિનાનો ધણે ભાગે હોય છે, અને કદાચ ન્યૂનાધિક અંશે જાણતો હોય તો તે કદી અનિષ્ટફળને પ્રયોક્તા થાય નહિ. વળી કર્મ જ્યારે પોતાની મેળે ફળતું નથી, અને કર્તા પુરુષમાં રહી યોગ્ય દેશકાળમાં ફળે એ વિચાર બંધબેસતો નથી, ત્યારે આ બાણવિધમાં પૃથિવ્યાદિ જુતોમાં તે સંસ્કાર રૂપે રહી કુદરતી રીતે અથવા સ્વભાવજનથી જન્મ વૃક્ષો ફળે છે એમ ફળતું હશે? આ સ્વભાવપ્રવૃત્તિવાદ અથવા પ્રવૃત્તિપ્રસર્વાદ તત્કાળ ફળતાં કર્મમાં કદાચ બંધ બેસે; પરંતુ બાણમાં ફળનારા કર્મોનાં સંબંધમાં બંધબેસતો નથી; આપણી ક્રિયાઓ દૃષ્ટજ્ઞા અને 'અદૃષ્ટજ્ઞા' એમ બે પ્રકારની હોય છે. તેમાં જેમ બોરાક ખાધા પછી તરત તૃપ્તિ થાય; અમુક સ્થાને ગયા પછી તે સ્થાનની તરત પ્રાપ્તિ થાય, એવી ક્રિયાઓ દૃષ્ટજ્ઞાવાળી ગણાય છે. પરંતુ જેની અથવા સેવા જેવી ક્રિયાઓ પોતે કર્યા

પુરુષથી પુરી થઈ જાય છે, અને તે બિન્ન કાળમાં અને બિન્ન રીતે ફળે છે. આ ક્રિયાઓના ફળમાં તારતમ્ય હોય છે. આ તારતમ્યને ખુલાસો અને ભાવિદ્ય મળગે, એ વિશ્વાસનો ખુલાસો, કર્તા પુરુષોનાં કર્મ અને તેનાં ફળને ક્યાં કેરી રીતે પ્રેરવા તેના નિયમોને જાણનાર પ્રેરક આત્માથી જ થઈ શકે છે. આથી પ્રકૃતિમાં પડેલા કર્મોના સંસ્કારો પણ આ પ્રેરક પરમેશ્વરની બુદ્ધિને ક્ષેપ આપી તેના સિદ્ધ નિયમોને અર્ધાન રહેનાર અનંત નિમિત્તો વડે સુખદુઃખાદિ ભોગને ઉત્પન્ન કરે છે. આ નિમિત્તો સચેતન હોય અથવા અચેતન હોય. પરમેશ્વરના ફળપ્રવૃત્તિના નિયમને જાણીને પ્રવૃત્ત થતા હોય કે વગર જાણ્યે પ્રવૃત્ત થતા હોય, ગમે તેમ હોય તોપણ તે સર્વજ પરમેશ્વરની શુભ ફળપ્રવર્તક સત્તાને વશવર્તી પ્રાણીઓ પેતાનાં શુભાશુભ કર્મના ફળને યોગ્ય દેશકાલમા મેળવે છે.

આ સર્વજ અને સર્વકર્તા અને સર્વ ફળપ્રવર્તક પરમાત્મા જ્ઞા-ત્માથી જ્ઞાનના પ્રકાશબેદથી, શક્તિના બેદથી, કર્મના બેદથી, ઉપાસ્ય ઉપાસક ભાવબેદથી, શુદ્ધ અશુદ્ધિ બેદથી, મુક્ત અને અમુક્તબેદથી, અત્યંત બિન્ન છે, એવું આ શાસ્ત્રનું મંતવ્ય છે. ધર્મરત્નું જ્ઞાન જ્યારે નિત્ય અને સર્વ વિષ-યને લગતુ સચિતા જેવું હોય છે, ત્યારે જીવનુ જ્ઞાન અનિત્ય અને અપ-વિષયને લગતુ આગીઆ કીડાના ચગકાટ જેવુ હોય છે, ધર્મરની શક્તિ સર્વ પ્રાણી પદાર્થોના શુભધર્મને પ્રકટ કરનારી, ઉત્પત્તિ, રિચિતિ અને લય કરનારી હોય છે ત્યારે જીવની શક્તિ ધણી ક્ષુદ્ર જળવાળી હોય છે, પરમે-શ્વર સંકલ્પમાત્રથી કાર્ય કરી શકે છે, ત્યારે જીવને ધણાં સાધનોનો આશ્રય લેવો પડે છે. પરમેશ્વર સર્વોત્તમ શુભ અથવા રાજની પેડે ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે, ત્યારે જીવ સેવક થવા યોગ્ય છે; પરમેશ્વર જ્યારે નિત્ય શુદ્ધ છે, ત્યારે જીવ પાપપુણ્ય વડે પાપી અને પુણ્યવાન થએલો હોય છે; પરમેશ્વર જ્યારે નિત્ય મુક્ત છે, ત્યારે જીવ સસારી અથવા બદ્ધ હોય છે, અને જ્ઞાને કરીને મુક્ત થાય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનાદિ બેદો વડે પરમેશ્વર જ્ઞેયથી બિન્ન છે. આ જીવ અને ધર્મરબેદનો સિદ્ધાન્ત વ્યવહાર ભૂમિકામાં

વેદાન્તધાર્મિકને પણ માન્ય છે, માન પરમાર્થ જૈમિનિમા એક સત્ય ઇશ્વરા-
ન્માનો સીકાર છે એવું વિશેષ મંતવ્ય તે ચાલતું છે.

(૧૫) આત્મદષ્ટિભેદ.

ઔપનિષદ દર્શનથી માડી ન્યાય વેશિક દર્શન સુધીમા હિન્દુસ્થાનના
તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસની સર્વ આત્મભાવનાઓ ખપી જાય છે, આત્માનું
સામાન્ય સ્મૃતિઓમા આપેલું લક્ષણ આ સર્વ ભાવનાથી ભગ્પૂર છે:-

यस्यामोति यदादत्ते यथासि विपश्चानिद

यथास्य सत्ततोभावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते ॥

જે પદાર્થ પોતાથી ભિન્ન વસ્તુને મેળવે છે, જે તેને પકડે છે, જે તે
વિષયોનો પોતામા હોમ કરે છે અથવા ખાઈ જાય છે, અને જે અખડ
રૂપે દેખાય છે તેનું નામ આત્મા.

આ લક્ષણમા જૂનાતમા અથવા સારીરાત્મા, વિજ્ઞાનાત્મા અથવા
માનસાત્મા, અને શુદ્ધાત્મા અથવા પરમાત્મા એ ત્રણે ભાનોનો સમાવે
થાય છે. અન્નમય અથવા દેહમય આત્મા પણ અન્નાદિને મેળવે છે, તેને
પકડે છે, તેને ખાય છે, અને તેના પરિણામરૂપ દેહનો સંતતભાવ અથવા
જીવન પ્રકટ કરે છે, વિજ્ઞાનમય આત્મા પણ સમ્પ્રદાઈ વિજ્ઞોને ઇન્દ્રિયોના
દ્વારથી મેળવે છે, મનવડે પકડે છે, બુદ્ધિમા એકરસ કરે છે, અને “હું
તે તે વિષયોને જાણું છું, મેં જે અનુભવ કર્યો તેમ હું સમજીશુમા લાવું
છું.”-એ પ્રકારનું પોતાનું અખડપણ અભિમાન વડે જાળાવે છે, તેરીજ
રીતે શુદ્ધાત્મા પણ સારીરાત્મા અને માનસાત્માના સર્વ ભોગના અને
અનુભવના સંસ્કારને પોતાના જ્ઞાનાગ્નિમા સમારી ચિત્તની જ્ઞાત અને અજ્ઞાત
અવસ્થાઓનો કાયમનો જ્ઞાતા અથવા સાક્ષી થઈ જોતો રહે છે.

વિષયોને મેળવનાની, તેને પકડવાની, તેનો ભોગ કરવાની, અને તેને
એકરસ બનાવવાની શક્તિમા, આત્માનું, આત્મત્વ, ગ્રહેલું છે. પરંતુ આ
સામાન્ય આત્મલક્ષણ લૌકિકજ્ઞોને અર્થે છે, તેનું ત્રાસિક લક્ષણ સિદ્ધ
કરવા પરીક્ષકો મથે છે આત્મસ્વરૂપ સબધી તાત્ત્વિક ભાવના આપણા
દેશમા તેમ પશ્ચિમના વિચારકોમા ત્રણ પ્રકારની ઘડાઈ છે -

(જ) જ્ઞાનાદિશુદ્ધિના આધિકરણરૂપ આત્મભાવના.

(Spiritualistic Theory.)

(ઘ) જ્ઞાનાદિધર્મોના સંતાનરૂપ ભાવના.

(Associationist Theory.)

(ક) સ્થિતજ્ઞાન સ્વરૂપની ભાવના.

(Transcendental Theory.)

આત્મા કોઈ દ્રવ્ય છે, અને તેમાં જ્ઞાનાદિધર્મો અથવા શુદ્ધો ઉત્પન્ન થાય છે, અને આત્મા તેના ઉપર અધિકાર ધરાવે છે, એ પ્રકારની ભાવના આધ્ય-વૈશિષ્ટિકની છે. આ ભાવના દેહભય અથવા પ્રાણુભય આત્માની લોકિક ભાવના કરતા અદ્વીયાત્મી છે. પશ્ચિમના Plato અને Aristotle આ આત્મતત્ત્વની જ્ઞાનગુણના અધિકરણની ભાવના સ્વીકારે છે. Hobbes, Descartes, Locke, Leibnitz, Wolf, Berkeley વિગેરે સર્વ પશ્ચિમના તત્ત્વચિંતકો દ્વિતવાદનો આશ્રય કરનારા જ્ઞાન, કર્મણ અને ક્રિયા શક્તિ અને તેના પરિણામોનો આત્મા આશ્રય છે એવું માની પ્રવૃત્ત થાય છે. કૃષ્ણદ અને ગૌતમ મુનિ પણ આ જ્ઞાનાધિકરણ આત્માનો સ્વીકાર કરી જગત્ વ્યવસ્થા યોજાના દર્શનમાં કરે છે.

જ્ઞાનાદિ શુદ્ધો ક્ષણભંગુ હતા તેના તથા જાગ્રે ત્યારે અને જાગ્રે તેવી રીતે ઉડતા નથી, પરંતુ તેના દ્રવ્ય અને અગ્તની વિશિષ્ટ રચના હોય છે. જેમ સામાન્ય સજાગતા અગ્નિના તણખામાં અને દાઝખાનાના તણખાની રચના અને વ્યૂહમાં રૂંદ હોય છે તેમ વિજ્ઞાનના તણખામાં પણ રૂંદ હોય છે. પરસ્પરક્રીડા રૂપ એક ધારા અથવા પ્રવાહ જે ને જણાય તે એક વ્યાકૃત અથવા આત્મા કહેવાય, અને જે સંવાતમાં ન રહે તે વિષય વિજ્ઞાન કહેવાય છે બૌદ્ધો સ્થિત દ્રવ્યરૂપ એટલે જ્ઞાનાદિ શુદ્ધિના આધાર રૂપ આત્માને માનતા નથી પરંતુ વિજ્ઞાન સંતાનમાં જ ઉતરેલા સંતાની તે પાછલા સર્વ સંતાનનો વારસો લઈ “હું છું”-એ પ્રકારે સદા વર્તમાન હોય રહે છે, અને તેને જાતિથી આપણે સ્થિત આત્મા માનીએ છીએ. અર્વાચીન Jaimini વિગેરે માનસશાસ્ત્રીઓની વિચારગ્રંથો આ પ્રકારના આત્માના અસ્તિત્વને સ્વીકારે છે જ્યારે બૌદ્ધોના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ

સંતાન નિર્વાણ. પર્યંત ચાલુ રહે છે. અને નવા નવા પંચ રકંધને ઉત્પન્ન કરે છે એટલે સંસારધારા ચાલે છે, ત્યારે અર્વાચીન માનમગાત્રીઓએ જન્માન્તર પરિણામ બાબત ઉડા વિચાર કર્યો નથી, પરંતુ એક સંતાનનો જ્ઞાનાદિનો વાગ્યો તેનાં મરણ પછી આ સૃષ્ટિની મનુષ્યત્વાદિ જાતિમાલીન થાય છે, અને તે જાતિનો જન્મ અથવા અપકાર કરે છે. આ વિજ્ઞાન સંતાન કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, કેવી રીતે જ્ઞાન થાય છે, જાતિમા તે શો ઉપકાર અથવા અપકાર કરે છે—એ પ્રશ્નો અનુભવ મર્યાદાનું અતિશય બરતા હોવાથી જેવી રીતે મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધ આત્મ સંબંધમા મૂક બાવ સેવે છે, તેમ હાલના માનસ વિજ્ઞાનવાદીઓ પણ મૌન એવે છે. પ્રેક્ષક જોઈ કહે છે કે—

“આ કમપૂર્વક જોડી “દૃષ્ટા” ની ધારા પોતાના સર્વ પૂર્વજોનો વાગ્યો કેમ મેળવે છે, અથવા “દૃષ્ટાનું” બાન” અને મગજની અમુક પ્રકારની સ્થિતિ શા દાગણથી સમનિર્ગમમા વહે છે તેનો ખુલાસો હું આપતો નથી એમ કોઈ આક્ષેપ કરે તો તેનું સમાધાન એ છે કે આ પ્રશ્નનું ઉત્તર આ વિષયની સમય સત્તાનું પ્રયોજન અથવા હેતુ જેમા શુભ રજા છે તેમાં સમાયેલું છે. આવો હેતુ અથવા પ્રયોજન જે વસ્તુમા ગ્રહેલાં હશે (અને આવું હોવામા મને શંકા છે) તે વસ્તુજ મગજની અમુક પ્રકારની સ્થિતિ અને વિજ્ઞાનનો અમુક પ્રકારનો પ્રવાહ શા સાઠ ઉત્તમ થાય છે તેનો ખુલાસો કરી ગકે, માનસશાસ્ત્રની નૈસર્ગિક વિજ્ઞાનપદ્ધતિ જ્ઞાનાદ્ય કેવી રીતે થાય છે એટલામા પરિસ્માપ્ત થવી જોઈએ. જો પ્રત્યક્ષ અનુભવાતો અહ પ્રત્યક્ષ અથવા દૃષ્ટાનિ અનુભવ સાક્ષાત્કાર રૂપ હોય, અને સર્વ વિચારોમા આ સાક્ષાત્ અહ પ્રત્યક્ષ અથવા દૃષ્ટાનું બાન પોતેજ વિજ્ઞાતા છે એવો સીકાર કરી વિગ્રે છે, તો માનસ શાસ્ત્રે પણ ત્યાંજ અટકવું જોઈએ આ વિજ્ઞાતા—અભિમાની—ડગ્તા યદીઆનો સાક્ષી આત્મા છે એવું સ્વીકારવામા “અહ પ્રત્યક્ષ”—એ માત્ર કંપના છે અને પ્રત્યક્ષ અનુભવ નથી એવું માનવું પડે એમ છે. આ પ્રત્યક્ષ વિજ્ઞાતાનો જાણનારો કોણ—એ માનસશાસ્ત્રનો વિષય નથી, પરંતુ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો વિષય છે.”

પિય અને વિધીનું એકપણ જોયા સમાય છે એના અભિમાની અથ-
વા “દુષ્કાળના” અનુભવમા આખ્ય-યોગને સમાધાન થતુ નથી. તેઓ
સાધના “મમ” પણાનો વાગ્દોષો ચિત્તમા અથવા મત્તર તત્ત્વોથી ઉત્પન્ન
અથવા સિંગાતમા મૂકે છે અને તેની પીડમા એક રિચર મ્વામી દ્રષ્ટા તરીકે
રહે છે, અને તેની છાયા ચિત્તમા અને ચિત્તના વિશદોની છાયા તે પીડમા
પડે છે અને તેથી આ સંસારમમ “મીનેમા” જેવો જલ્પ છે. જેટલા
જેટલા અંશમા નૃ પોતાને વિષય રૂપે ઓળખું છું, તેટલા તેટલા અંશમા
“હું” સિંગાતમા અથવા ચિત્તનો પક્ષપાતી છું, અને સર્વ વિશિષ્ટ દૃષ્ટિના
અવધિએ જે નિન્ય નાપી મે છે, તે મારું સત્ય મારૂ છે, તેને “હું”
એ શબ્દથી ઓળખાવવામા આવે છે “હું” વડે તેનો જે વાચ્યાર્થ થાય
છે, તે સસારી છે, “હું” વડે તેનો જે લક્ષ્યાર્થ છે તે અસસારી મુક્ત
રૂપ છે જ્યાં સુધી ચિત્તનો અને તેના અખ્ય પુરુષનો સ્વ-સ્વામીભાવ
સબંધ છે ત્યાં સુધી સંસાર છે. જ્યાં તે સબંધ છોડે ત્યારે હું શુદ્ધ
દૃષ્ટિરૂપે ચિત્ત થાય છે, અને તેનું નામ મોક્ષ અથવા નિઐયમ છે.
આ માખ્ય મમમા આત્મા સ્વયંદૃષ્ટિ અથવા સ્વયંપ્રભ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.
તેની ક્રિયા અને ઇન્દ્રિયશક્તિ અને તેના વિશેષ મુજો મુખ્યદુઃખ, ઇન્દ્રિય
દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્માધર્મ, સરકાર-એ સર્વ ચિત્તમા અથવા ‘લિંગાત્મામા’
પડે છે, અને ન્યાય-પ્રશ્નોત્તરના આત્માનો જ્ઞાન અથવા ભુદિરૂપ ખાસ
મુજો આત્માનો સ્વભાવ મનાય છે

આત્મામાથી આ સર્વ વિશેષ મુજો ક્રિયા અને ઇન્દ્રિયશક્તિના મટ-
ળના કાઢી લેતા, અને કેવલ જ્ઞાનમુજોને સ્વભાવધર્મ માની આત્માનું દર્શિ
સ્વરૂપ તાત્પર્યમા ઔપનિષદ દર્શન આત્મબેદને તિલાંજલિ આપે છે, અને
જલ્પાયે છે કે આ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામા અ, વ, ક-ઇત્યાદિ બિન્ન વ્યક્તિઓનો
ભાવ સાબીત થઈ શકે તેમ નથી મુખ્યદુઃખાદિ વિશેષ ધર્મો જેની રીતે લિંગા-
ત્મામા નાખી સાખ્ય, દ્રષ્ટા આત્માને, છુટો પાડે છે, તેની રીતે વ્યક્તિપણના
અભિમાનવાળા દૃષ્ટાને પણ ઉપાધિની કાટિમા નાખી શકાય તેમ છે, તે
બેદભાનવાળા વિજ્ઞાનમયની પીડમા ગર્ભરૂપે અબેદભાવે મહેસો શુદ્ધ હથગતમા

છે, અને તેજ સત્ય આત્મા છે; અને તે એકાત્મ પ્રત્યયના સારરૂપ છે. Synthetic unity of apperception અર્થ પ્રત્યક્ષ અનુભવના અભિ-
માનનું—અનુભવસાયનું ન્યા એકીકરણ થાય છે તે પદ તે શુદ્ધાત્મા છે
અને તે અંત અને અખંડ એકરસ છે. તેમાં આ બેઝભાવવાળી બિન્ન
બિન્ન અભિમાનીની વિજ્ઞાનમય મૂર્તિઓ પ્રતિબિંબ રૂપે જાગે છે, અને
તે સંસારીછવ છે. આ ઔપનિષદ દૃષ્ટિ આત્મ સંબંધની છે, અને તેનું
સ્પષ્ટીકરણ વેદાન્ત દર્શન કરે છે. પશ્ચિમમાં આ દૃષ્ટિ ઉપર Kant ની અને
તેના અનુયાયીઓની તત્ત્વવિધાની પદ્ધતિ રચાઈ છે. આ દૃષ્ટિમાં પરમાર્થ
આત્મા અને વ્યાવહારિક આત્માનો વિવેક છે; અને વ્યાવહારિક આત્મા તે
દેવજ્ઞ બુદ્ધિનો પ્રતિભાસ નહિ, પરંતુ યોગ્ય અર્થક્રિયા કરનારો, જેનું જગત
સત્ય છે તેથી સત્યતાવાળો જીવાત્મા.

(૧૬) જ્ઞાનોત્પત્તિ અને જ્ઞાનપ્રકાર.

ન્યાય વૈશેષિક દર્શનમાં ઉપર દર્શાવેલા પ્રમાણે જ્ઞાન—બુદ્ધિ—પ્રત્યય—બોધ
વિગેરે શબ્દથી સમજાતો ધર્મ આત્મામા દ્રવ્ય પામે છે. એટલે કે આત્મા-
ગુણી છે, અને જ્ઞાન ગુણ છે એવો સ્વીકાર છે. આ વિચાર જ્ઞાનાન્ય
લૌકિક અનુભવને અનુસરતો છે. જ્ઞાન અનેક પ્રકારનું ઉત્પન્ન થાય છે
કારણ કે જેટલા અર્થો છે તેટલા જ્ઞાન છે, અને પ્રત્યેક અર્થને લગત
જ્ઞાન જુદા જુદા પ્રકારનું હોય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન જો કે અનંત પ્રકારનું
છે તો પણ તેના બે મુખ્યભેદ પ્રાચીન આચાર્યો માને છે:—(૧) વિદ્યા એટલે
સત્યજ્ઞાન અને (૨) અવિદ્યા એટલે મિથ્યાજ્ઞાન. આ બે શબ્દો મુ્યવે છે
કે પ્રાચીન વૈશેષિકો ઇલાવારચાદિ ઉપનિષદની પરિભાષાને અનુસરે છે. તે
ઉપનિષદમા અવિદ્યા એટલે કર્મ અને વિદ્યા એટલે ઉપાસના, એવો રૂઢ અર્થ
વેદાન્તના આચાર્યોએ પાછળથી દાખલ કર્યો છે. પદાર્થોને તથા આત્મદેવને
લગતું સાચું જ્ઞાન તે વિદ્યા; અને પદાર્થોને લગતું અવળું જ્ઞાન તે અવિદ્યા,
એવો ભાવ તે મૂલનો છે. ચતુર્થ જ્ઞાન તે વિદ્યા અને અચતુર્થ જ્ઞાન તે
અવિદ્યા, એવા બેઝાળા અર્થમા શ્રી પ્રશસ્તપાદ બુદ્ધિના વિભાગ કરે છે. અવિદ્યા

(૧) સંશય, (૨) વિપર્યય (અવગુ જ્ઞાન) (૩) અનધ્યવસાય (અનિ
અય), (૪) સ્વપ્ન. એમ ચાર પ્રકારની છે. ત્યાં ઘણા વિગેરેવાળા પદાર્થોમાં
સાદૃશ્ય દર્શનવડે આ કે તે એવા બાવનું દોહાયમાન જ્ઞાન તે મંશય તે
જ્ઞાનાના ધર્મને લગતો હોય ત્યારે અતસશય, અને જેયને લગતો
હોય ત્યારે બહિઃ સનય. “હુ આ દેખું છું” તે ખરૂં છે કે
ખોટું. ”-એ પોતાના જાતૃત્વને જગતો નશય તે’ અતસશય. આ
ચામડો’ છે કે પુરુષ-એવો જેયને લગતો સનય તે બહિઃસંશય વિપર્યય
એટલે શય પીગો છે એ, પ્રકારનું હન્દ્રિયદોષથી ઉત્પન્ન થતું અવગુ
જ્ઞાન વગી અપ્રત્યક્ષ પાર્થમા પ્રત્યક્ષ અભિમાન ઉત્પન્ન થયું તે પણ વિપ-
ર્યય છે. જેમકે અપ્રત્યક્ષ આકાર તે કાગુ છે એવું જ્ઞાન
થયું તે પણ વિપર્યય અથવા ભ્રમ છે. આ વિપર્યય પ્રત્યક્ષ
જ્ઞાનને લગતું હોય કે એટલુંજ નહિ, પરંતુ અનુમાન જન્ય જ્ઞાન પણ
વિપરીત હોય છે અને સામ્યજ્ઞાન પણ વિપરીત હોય છે. શરીર, હન્દ્રિય
અને મનમાં આત્મપણું જ્ઞાન પણ વિપર્યય છે અનિત્યમાં નિસ્પૃહિ,
કરણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિનું જ્ઞાન, દિન જાણવનાં વાક્યમાં અહિનપણું
જ્ઞાન-અ મરં વિપર્યયના પ્રકારો છે.

પ્રથમ વિષયમાં આ કહ્યું છે એટલુંજ જ્ઞાન જ્ઞાન તે અનધ્યવસાય.
તદન નરી જાતનું પ્રાગી જોઈ તેની મજા વિગેરેનો નિર્ણય ન કરી શકાય
તેવું પ્રાર્થમિક જ્ઞાન તે અનધ્યવસાય આ મિયાજાન સશયથી જુદું છે.
કારણ કે મશયમાં જે કોઈનું જ્ઞાન ઉભું થાય છે અને નિર્ણય થતો નથી
કે, આ કે તે.

હન્દ્રિયો અર્થથી છૂટી પડ્યા પછી અને મેનનો અમરદા નાડીમાં લય
થયા પછી, હન્દ્રિયદોષથી જ જ્ઞાનસ અનુભવ થયો તે સ્વપ્ન નામની અવિદ્યા
છે. આ સ્વપ્ન નામનું મિથ્યાજ્ઞાન પ્રત્યે સંસ્કારની તીવ્રતાથી થાય છે
પ્રેસે જે શરીરના ધાતુના દોષ વડે થાય છે, અને પ્રમુગે ધર્માધર્મ રૂપે
અદૃશ્ય થાય છે અત્યંત કામાસક્ત પુરુષ અથવા ક્રોધાવિગુરુ કામ

અને ક્રોધના સરકારનીપટુતાને લીધે ઇષ્ટકામિનીને અથવા અનિષ્ટ શત્રુને પ્રત્યક્ષ જોઇ વ્યવહાર કરે તે સંસ્કારનીનાજન્ય રાખે છે. વાતના દોષવડે આકાશાદિ ગર્ભનના સ્વપ્ન આવે; પિત્તેના વડે અગ્નિ પ્રવેશ સુખ્ય પર્વતાદિના દર્શન થાય; કફેનાવડે નદીમા સમુદ્રમા તરતો પોતાને અનુભવે, અથવા હિમ પર્વતમા પોતાને ફરતો શુભે. પ્રાચીન જન્મના ધર્માધર્મના સરકાર બસ વડે ભાવિ શુભને જાણવાનાર અથવા ભાવિ અશુભને જાણવાનાર રચના આવે તે અદ્યજન્ય સૂચક રચના છે.

વિદ્યાના પશુ પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુમાન (લંગિ), (૩) સ્મૃતિ, અને (૪) આર્થ-એવા ચાર પ્રકાર છે.

તે તે ઇન્દ્રિયો પ્રતિ જાન જ જાન કૃત્તમ થાય તે પ્રત્યક્ષ. અમુ, શ્રોત્ર, ત્વક્, શુહ્વા પ્રાણ અને મન-એના ૭ ઇન્દ્રિયો વડે ૭ પ્રકારનાં પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને તે ઇન્દ્રિય અને અર્થના સંનિર્લયડે કૃત્તમ થાય છે, અને તે સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયને સ્પર્શ કરે છે. આ જ્ઞાન ધર્મની કૃત્તમિતો પ્રકાર એવો છે કે—અર્થ પ્રથમ ઇન્દ્રિય સાથે સંબંધમાં આવે છે. ઇન્દ્રિય મન સાથે સંબંધમાં આવે છે, અને મન આત્મા સાથે સંબંધમાં આવે છે ત્યારે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. આ ઇન્દ્રિયાર્થ સનિકર્ષે પ્રકારનો છે. (૧) લૌકિક અને (૨) અલૌકિક. તેમા લૌકિક સનિકર્ષ (૧) સયોગ, (૨) સંયુક્ત સમવાય, (૩) સંયુક્ત સમવેત સમવાય, (૪) સમવાય, (૫) સમવેત સમવાય, અને (૬) વિશેષણ વિશેષ્ય ભાવ-એમ ૭ પ્રકારનો છે સયોગ વડે દ્રવ્યેનું બાન થાય છે; સંયુક્ત સમવાય વડે દ્રવ્યગત જ્ઞાનિનું એટલે પૃથિ-આદિ, ગુણોનું અને કર્મનું જ્ઞાન થાય છે. સંયુક્ત સમવેત સમવાય વડે ઝુલુ અને કર્મની જ્ઞાનિનું એટલે રૂપત્વાદિ અથવા કર્મવત્ત્વનું બાન થાય છે; સમવાય વડે સંબંધનું જ્ઞાન થાય છે, સમવેત સમવાય વડે સંબંધવત્ત્વ અથવા કલ્પ ગત્ત્વ ત્વપાદિ વત્ત્વ જ્ઞાનિનું બાન થાય છે. અને વિશેષણ વિશેષ્યભાવવડે અભાવનું બાન થાય છે. અલૌકિક સનિકર્ષ ત્રણ પ્રકારનો છે. (૧) સામાન્યસૂચક

ઐટલે કે ધર્મત્વના જ્ઞાન વડે સર્વ ધર્મનું સામાન્ય માનસ પ્રત્યક્ષ થાય તે (૨) જ્ઞાનલક્ષણુ ઐટલે દવિજ્ઞનેતુ સર્વ વિજ્ઞેના સંસર્ગનું માનસ પ્રત્યક્ષ ને આંતર આલોચન વડે થાય. તે, અને (૨) યોગજ્ઞ ધર્મ ઐટલે યોગજ્ઞ વડે ને યોગિજ્ઞનેતુ પરમાણુ પર્યંતનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે તે.

ધૂમાદિ લિંગ વડે અગ્નિના સદ્ભાવનું જ્ઞાન થતું તેને અનુ-મિતિ અથવા લૈંગિકી વિદ્યા કહે છે. આ અનુમિતિને લગતું સધણું પ્રકરણ કેવલ ન્યાયશાસ્ત્રનો વિષય હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં ખાસ વિચારવા યોગ્ય નથી.

સંસ્કારજન્ય જ્ઞાન તે સ્મૃતિ નામની વિદ્યા છે. આ સ્મૃતિ પ્રત્યક્ષ સંસ્કાર વડે, અથવા ધૂમાદિલિંગ સંસ્કાર વડે આત્મા અને મનનો સંયોગ-વિરોધ થાય છે તેથી ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેમાં અભ્યાસ, આદર વિગેરે વત્કર્ષક હેતુઓ હોય છે. આ સ્મૃતિ, દષ્ટ, શ્રુત અથવા અનુભૂત વિષયને લગતી હોય છે.

શાસ્ત્ર પ્રણેતા ઐટલે આત્માયને રચનારા ઋષિઓનું, ને ધર્માદિ આતીન્દ્રિય પદાર્થો હો તેના સંબંધનું, ભૂત, ભાવિ અને વર્તમાન અવસ્થાનું, આત્મા અને મનના ધર્મ વિરોધવડે ઉત્પન્ન થતા વિલક્ષણ સંયોગોથી ઉત્પન્ન થતું પ્રતિભામય જ્ઞાન તે આર્ષવિદ્યા છે. આ આર્ષદર્શન કેટલીક વખતે સરળ અને નિષ્કપટ હૃદયવાળાં લૌકિકજ્ઞનેાને અને જાણકોને પણ પ્રતિભામાં આવે છે.

પૂર્વાર્દ્ધ સમાપ્ત.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પાકિલ	અગ્રુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૧૫	આડા	આડા
૫	૯	આહ	આહિ
"	૧૬	આગનના	અગ્નિના
૭	૨૧	તેના	તેના
૧૦	૧૭	માહમા	મહિમા
૧૩	૨૪	અથર્વે	યજુર્વેદ
૧૪	૨૦	વાસદ	વસિદ
૧૫	૧૩	ગણુવા	ગણુવા
૨૬	૨૧	કાકા	મામા
૩૦	૬	યાજ્ઞયલ્કયે ।	યાજ્ઞયન્કયો
૩૦	૭	ચંદ્રા	ચંદ્ર
૩૨	૪	ઉપાનયદ્	ઉપનિયદ્
૩૬	૪	રધિ	રધિ
"	૫	પરુપતિ	પરુપતિ
૩૮	૧૩	સન્ય	સત્ય
૪૩થી ૧૧૩	૧	“ઋતકાલનો”	આ શબ્દ કાલી નાખરેદ
૪૫	૪	માયગ	માયગ
"	૫	માયર	માયગ
૪૭	૭, ૨૦, ૨૪	કારણ	કારણ
"	૨૭	અચિત્ય	ચિત્ય,
૫૦	૭	બને	બને

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	આશુક	શુદ્ધ
૬૪	૨	“આશુકી” પછી	“તથા પંચગિષ્ઠ” ઐતવા સખ્દો ઉમેરવા
”	૧૫	પ્રગતિ	પ્રશતિ
૯૫	૧૫	દ્રવ્ય	દ્રવ્ય
૯૬	૧૬	૪૫૦	૪૦૦
૯૮	૨૭	ચવાથી	અધાપિ
૧૦૬	૧૭	નતર	વતર
૧૧૦	૪	ધરાન	ધરાય
૧૧૨	૪	પડેલાની	પડેલાની
૧૧૫	૧૦	મલ	મલ્ય
”	૧૪	વાસ્તવ્ય	વાસ્તવ્ય
૧૧૮	૫	વેદાન્ત	વેદાન્ત
”	૨૪	જીવનને	જીવને
૧૧૯	૧	બૌદ્ધ	બૌદ્ધ
૧૨૦	૧૪	ગાક્ય	શાક્ય
૧૨૧	૧૬	“આપ્તવ” રૂ	“બોધિ” રૂ
”	૨૧	પરિપદ	એ સખ્દ ઠાઠી નાંખવે
૧૨૩	૬	બુદ્ધધોષ તેમણે	બુદ્ધધોષે
”	૧૧	મહાયાન	મહાયાન
૧૨૪	૯	ચમ્પા	મગ્ના
૧૨૭	૨૧	ધરે	ધરે
૧૩૧	૮	અભિજ્ઞાન	અભિજ્ઞાન
૧૩૩	૨	સ્થાપિ	સ્થાપિ
”	૧૪	બવચક	બવચક
૧૪૪	૬	નિરુત્તર	નિરુત્તર
૧૪૮	૧૦	બૌદ્ધ	બૌદ્ધ

		૪	
૧૧૦	૧૧૦	અક્ષર	શુદ્ધ
૧૧૨	૧૧૨	સૌક્ય	સીમા
૧૧૭	૧૧૭	વસ્તુત્વ	વસ્તુત્વ
"	"	વિશાલ	વિશાલ
૧૮૬	૧૮૬	પ્રતિ	પ્રતિ
		“દેવદર્શન” ચન્દ્ર ૩૫૨	“પ્રદર્શન” ચન્દ્ર ૩૫૨
૧૮૬	૧૮૬	જોનદર્શન	જોનદર્શન
"	"	એટલના	એટલના
૧૮૨	૧૮૨	બાવનાને	બાવનાને
૨૦૧	૨૦૧	અવન	અવન
૨૦૬	૨૦૬	Bacteriology	Bacterology
૨૧૩	૨૧૩	એકાન્તિવાદ	એકાન્તિવાદ
૨૧૬	૨૧૬	મર્થો	મર્થો
૨૨૦	૨૨૦	...	...
૨૨૩	૨૨૩	પૂર્વાધ	પૂર્વાધ
૨૨૭	૨૨૭	મધ્યમા	મધ્યમા
૨૩૨	૨૩૨	"	"
૨૩૫	૨૩૫	અન્યોન્યા બાવ	અન્યોન્યા બાવ
૨૩૮	૨૩૮	સમુદ્ર	સમુદ્ર
૨૪૦	૨૪૦	પરિણામ	પરિણામ
૨૪૨	૨૪૨	માત	માત